

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

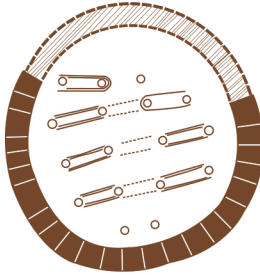
BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 88

Sayı: 313

Aralık 2024

ANKARA - 2024

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri:	<u>Sayfa</u>
EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age II Pottery Kiln at Oylum Höyük	663
TURAL, MURAT: I. Yazdegerd, Aziz Marutha ve Sâsânî Kralının Değişen İmgeleri	697
ODABAŞI, ZEHRA: Selçuklu Hanedanından Bir Bani: Fatma Hatun ve Külliyesi	731
GÜRKAN ANAR, DAMLA: Nakş-ı Cihan Meydanı: Mekân, Mimari ve Kronoloji	771
ÇAKILCI, DİREN: Osmanlı Devleti'nin Saros Körfezi'nde Bir Asırlık Tahkimat Çabası (1730-1832)	811
PANTIK, RAMAZAN: Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)	845
ÖZDEMİR GÜMÜŞ, ŞENAY: 1776 Yılında Osmanlı Devleti'nin Ticaret Kalyonu İnşası Emri: Fermanlı Kalyonlar	899
ÖZDAMAR, TOROSHAN: Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi	935
ŞAHİN, ERMAN: Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti ve Bir Komplo Teorisir.....	969
CEYLAN, OKAN: From Entomological Disaster to Agricultural Modernization, the Effect of Pink Bollworm on Cotton Farming in Çukurova (1914-1928)	997

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 313 (Aralık/December 2024)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

Prof. Dr. YÜKSEL ÖZGEN

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu

Sıhhiye Yerleşkesi Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Bilkent Yerleşkesi Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No: 5 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

www.bellefen.gov.tr • bellefen@ttk.gov.tr

Aralık-December 2024 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), American History and Life (EBSCO),

Scopus, DOAJ: Directory of Open Access Journals, ULAKBİM TR Dizin,

ERIH PLUS, L'Année philologique, Linguistic Bibliography (Brill), RILM Abstracts of

Music Literature (Répertoire International de Littérature Musicale), Historical Abstracts

(EBSCO), MLA - Modern Language Association Database.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

S. Ezer, "Middle Bronze Age II Pottery Kiln at Oylum Höyük", s. 691, figür 9.

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 313 (Aralık/December 2024)

Yayın Komisyonu Commission of Publications

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
ealtan@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4246-7672>

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE
atakuman@metu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8675-6236>

Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL

Yıldız Teknik Üniversitesi/Yıldız Teknik University, İstanbul, TÜRKİYE
fdemirel@yildiz.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4225-0633>

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul, TÜRKİYE
femecen@29mayis.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7478-7411>

Prof. Dr. Nejla GÜNAY

Gazi Üniversitesi/Gazi University, Ankara, TÜRKİYE
ngunay@gazi.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5895-8359>

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU

Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
musakadioglu@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6481-229X>

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi/İstanbul Medeniyet University, İstanbul, TÜRKİYE
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6112-730X>

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
yunusk@hacettepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9330-4019>

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
horuc@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-2185-1640>

Doç. Dr. Yunus PUSTU

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society, Ankara, TÜRKİYE
ypustu@ttk.gov.tr <https://orcid.org/0000-0003-4409-2325>

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
mhsayar@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6339-9002>

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Sakarya Üniversitesi/Sakarya University, Sakarya, TÜRKİYE
hselvi@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3669-8378>

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Selçuk Üniversitesi/Selçuk University, Konya, TÜRKİYE
ssolmaz@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3581-1028>

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Yeditepe Üniversitesi/Yeditepe University, İstanbul, TÜRKİYE
ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
terzi@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8820-8110>

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL

Pamukkale Üniversitesi/Pamukkale University, Denizli, TÜRKİYE
maunal@pau.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8311-7965>

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR

Anadolu Üniversitesi/Anadolu University, Eskişehir, TÜRKİYE
hyyasar@anadolu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8148-9562>

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 313 (Aralık/December 2024)

Hakemler Listesi/Referees List

Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, TÜRKİYE
sevgi.akyilmaz@hbv.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9404-9440>

Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi/Bilecik Şeyh Edebali University, Bilecik, TÜRKİYE
ahmet.altungok@bilecik.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3777-239X>

Prof. Dr. Ferudun ATA

Selçuk Üniversitesi/Selçuk University, Konya, TÜRKİYE
fata@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2343-5491>

Prof. Dr. Ayşegül AYKURT

Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
aysegula@hacettepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7252-4784>

Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI

Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-4868-2253>

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, TÜRKİYE
hcinar@aybu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1702-3589>

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, TÜRKİYE
ilhami.durmus@hbv.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5742-3643>

Prof. Dr. Atilla ENGİN

Gaziantep Üniversitesi/Gaziantep University, Gaziantep, TÜRKİYE
atillaengin@gantep.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3165-1562>

Prof. Dr. Necdet HAYTA

Gazi Üniversitesi/Gazi University, Ankara, TÜRKİYE
nhayta@gazi.edu.tr <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0002-8707-3637>

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

İstanbul Medeniyet Üniversitesi/ Istanbul Medeniyet University, İstanbul, TÜRKİYE
recep.karacakaya@medeniyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-1640-7596>

Prof. Dr. Sadi Süleyman KUCUR

Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
skucur@marmara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5233-6153>

Prof. Dr. Mehmet OCAKÇI

İstanbul Arel Üniversitesi/İstanbul Arel University, İstanbul, TÜRKİYE
mehmetocakci@arel.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2987-1680>

Doç. Dr. Özgür ORAL

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
ozoral@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3810-4748>

Prof. Dr. Kayhan ORBAY

Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE
korbay@metu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5338-1666>

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
ore@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-0431-2621>

Prof. Dr. Serkan TUNA

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
serkan.tuna@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7514-7328>

Prof. Dr. Zeynep ULUDAĞ

Gazi Üniversitesi/Gazi University, Ankara, TÜRKİYE
uzeynep@gazi.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9242-7957>

Prof. Dr. Levent ÜNLÜ

Selçuk Üniversitesi/Selçuk University, Konya, TÜRKİYE
ulevent@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1933-4006>

Prof. Dr. Fatih YEŞİL

Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
fyesil@hacettepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5856-6045>

Prof. Dr. Tuncay ZORLU

İstanbul Teknik Üniversitesi/Istanbul Technical University, İstanbul, TÜRKİYE
zorlu@itu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-2499-6765>

Middle Bronze Age II Pottery Kiln at Oylum Höyük

Oylum Höyük Orta Tunç Çağı II Seramik Fırını

Sabahattin Ezer*

Abstract

Despite the newly acquired information with increasing studies in Türkiye, archaeological evidence regarding ceramic production in some regions and periods is still not sufficient. Although our knowledge about prehistoric and protohistoric pyrotechnology increases, we can currently say little about the size of ceramic production, the settlement and regional density of pottery kilns, their distribution, development and contexts, in short their roles. The pottery kiln discovered at Oylum Höyük in 2020 and dated to Middle Bronze Age II is in good physical condition compared to its contemporaries in Anatolia, Mesopotamia, and the Levant. Oylum Höyük kiln is currently the best documented MBA kiln in Türkiye. Therefore, all its technological features could be identified, revealing valuable information for understanding pottery kiln technology and development. The kiln, consisting of three parts including ash pit, combustion chamber and firing chamber, can be described as an updraught kiln with an arched combustion chamber and a firing chamber with

* Assoc. Prof., Adıyaman University, Faculty of Arts and Science, Department of Archaeology - Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE, sezer@adiyaman.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9244-5802>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

circular plan. Extensive data from the MBA pottery kilns unearthed in the Levant allows us to compare the Oylum Höyük kiln with its contemporaries and to conclude that it is typologically and technologically closer to the Levant kilns. The area, which was represented in the MBA I by a monumental structure probably with administrative function, started to be used as an industrial production site with several pyrotechnic installations in the early phase of MBA II. We can say with certainty that there was a radical change in the settlement organization.

Keywords: Oylum Höyük, Pottery Kiln, Middle Bronze Age, Pyrotechnic Installations, Southeastern Anatolia.

Öz

Türkiye’de sayıları her geçen gün artan arkeolojik çalışmalar neticesinde seramik üretimi hakkında yeni bilgilere ulaşılmaktadır. Ancak, özellikle bazı bölge ve dönemlere ilişkin seramik üretim sürecine ait arkeolojik kanıtlar henüz yeterli değildir. Piroteknik teknolojisinin bir ürünü olan seramik fırınları hakkında bildiklerimiz artsa da prehistorik ve protohistorik dönemlerde bu teknolojiye bağlı üretimin boyutları, seramik fırınlarının yerleşme ve bölgesel ölçekte yoğunlukları, dağılımı, gelişimi, konteksleri; kısacası rolleri hakkında söyleyebileceğimiz şu an için sınırlıdır. Oylum Höyük’te 2020 yılında açığa çıkarılan ve Orta Tunç Çağı II’ye tarihlenen seramik fırını, Anadolu, Mezopotamya ve Levant’taki çağdaşları arasında, şimdiye kadar tespit edilmiş ve fiziki durumu en iyi korunmuş seramik fırını olarak kabul edilebilir. Bu sayede seramik fırını teknolojisi ve gelişimini hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Kül çukuru, yanma odası ve pişirme odası olmak üzere üç bölümden oluşan fırın, kemerli bir yanma odası ve dairesel planlı bir pişirme odası olan yukarı çekişli bir fırın olarak tanımlanabilir. Yapılan karşılaştırmalar Oylum Höyük seramik fırınının Levant Bölgesi fırınları ile yakın benzerlikler gösterdiğini ortaya koymuştur. OTÇ I’de muhtemelen idari işlevi olan anıtsal bir yapı ilen temsil edilen alan, OTÇ II’nin erken evresinde birçok piroteknik ünitenin bulunduğu endüstriyel üretim alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Alanın farklı kullanımına ilişkin farklı yorumlar geliştirilebilir. Ancak, burada yerleşim organizasyonu ile ilgili radikal bir değişimin olduğu kesin bir şekilde söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Oylum Höyük, Seramik Fırını, Orta Tunç Çağı, Piroteknik Kurulumlar, Güneydoğu Anadolu

Introduction

Oylum Höyük is located within the borders of Kilis province in Southeastern Anatolia, at a position overlooking the fertile plain where the Anatolian plateau ends and the Syrian plain begins (Figure 1). With its dimensions of 460 x 370 m and 37 m height, the settlement is one of the largest mounds (höyük) of the region¹. After the 18th century BC, the settlement expanded beyond the fortification walls that surround the mound, growing from 17 hectares to 35 hectares².

Archaeological research at Oylum Höyük has been carried out continuously since 1986. The excavations, which were conducted under the direction of Engin Özgen between 1986 and 2011, have been continued by Atilla Engin since 2012 on the western slope of the mound in 22 trenches over an area of approximately 55x70 m. The excavations carried out by native and foreign researchers in different parts of the mound led to the identification of settlement layers from the Chalcolithic Age to the Iron Age.³ The layers unearthed during the studies led by Atilla Engin yielded an uninterrupted stratigraphy from the Middle Bronze Age I to the end of the Iron Age⁴.

During the archaeological studies in 2020, a pottery kiln dated to the Middle Bronze Age II was identified in trench L-23. It was also found out that the kiln sits on top of a Middle Bronze Age I palace structure, which was destroyed by a fire and whose remaining walls were partly damaged by the kiln (Figure 2). The kiln architecture was well preserved except for the superstructure (dome) and the northern part. With detailed studies on the kiln, its technical characteristics were

- 1 Engin Özgen-Barbara Helwing, "On the Shifting Border Between Mesopotamia and the West: Seven Seasons of Joint Turkish-German Excavations at Oylum Höyük" *Anatolica* XXIX, 2003, p. 61.
- 2 Atilla Engin, "A Middle Bronze Age Palace at Oylum Höyük and New Findings", *Arslantepe I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri/Arslantepe Proceedings of the I. International Archaeology Symposium*, eds. Neslihan Durak-Marcella Frangipane, 2019, p. 237.
- 3 In 1990, a team led by Prof. Dr. Elizabeth Carter investigated the layers and graves dated to the Early Bronze Age III-IV on the northeastern and western slopes of the mound. Between 1995 and 2002, the studies under the direction of Prof. Dr. Barbara Helwing focused mostly on the Chalcolithic Age layers in the same area. See Engin Özgen, Barbara Helwing, Atilla Engin, Olivier P. Nieuwenhuys, Richard Spoor, "Oylum Höyük 1997-1998. Die spätchalkolithische Siedlung auf der Westterrasse", *Anatolia Antiqua* 7, 1999, pp. 19-67; Engin Özgen-Barbara Helwing, "Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük, 1997-2000. Zweiter vorläufiger Bericht", *Istanbul Mitteilungen* 51, 2001, pp. 61-136.
- 4 Atilla Engin, "Oylum Höyük", *Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi*, eds. Atilla Engin-Kutalmış Görkay, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, Gaziantep 2022, p. 53, table 1.

determined in all its phases.⁵ In the following sections of the paper, the technical and typological characteristics of the Oylum Höyük pottery kiln, its context, stratigraphic status and dating will be discussed and its technical and typological similarities and differences with the kilns from other archaeological sites will be presented. The last section includes the discussion and conclusion.

1. Technical and Typological Characteristics

The pottery kiln can be analyzed in three parts: firing chamber, combustion chamber, and ash pit. The kiln structure has a circular plan, with its entrance facing southeast. The length of the kiln including its ash pit is approximately 6 m (Figure 3).

The firing chamber of the kiln has a circular plan with end-to-end diameter of approximately 3.60 m. The mudbrick masonry of the dome that covers the firing chamber has been preserved up to a height of 40-50 cm. The thickness of the firing chamber wall is 30 cm. In the best-preserved part, five superposed rows of mudbricks were found. The mudbricks have 10 cm thickness and varying widths. In addition to 20x16 cm mudbricks, 41x41 cm mudbricks were used in the construction of the kiln. To achieve the circular plan, some mudbricks are wider on the outside and slightly narrower on the inside. The mudbricks therefore have a slightly skewed prism form. The most distinct skewed prism mudbrick is 42x30 cm. The mudbricks are plastered from the inside with thick clay mortar (4-7 cm). Due to the intensity of the fire, the plaster layer turned yellow and greenish yellow. It was observed that in the parts where the plaster fell off, the mudbricks took on a red hue (Figure 4).

The floor of the firing chamber, which is approximately 3 m in diameter, was recovered in a very good condition. The plaster on the inner surface of the firing chamber wall also covers the entire floor. Although the firing chamber floor is slightly sagging at its center, it was deliberately built sloping towards the center. The floor has 17 holes for heat transmission ducts that connect the combustion chamber and the firing chamber. Together with the missing northern part of the kiln, it is estimated that the number of heat transmission ducts should be at least 18. The mouths of the heat transmission ducts are square, round or oval shaped. Of the ducts with the widest measured mouths, the square ones are 14x14 cm, the oval ones are 12x10 cm, and the round ones are approximately 9 cm in diameter (Figure 5).

5 For the phases and the development of the kiln excavation, refer to table 1 and figure 10.

The combustion chamber consists of a fire pit dug about 2 m deep into the ground and an arched mudbrick structure that covers it. The ovoid pit dug into the ground is about 255 cm long and 85 cm wide. The height from the floor of the combustion chamber to the top of the arch is 155 cm (Figure 6).

The side walls of the combustion chamber were built with mudbricks and plastered (Figure 6). The outer surface of the plaster and the mudbricks was slagged due to the intensity of the fire, taking on a shiny gray appearance. The parts that were less affected by heat are in colors ranging from red to black. In some places, the mudbricks are in yellow, greenish blue tones. The mudbricks of the combustion chamber were measured to be 40 cm long and 8-9 cm thick where they could be identified. There is 2 cm pointing between the mudbricks. The combustion chamber protrudes approximately 85 cm south from the entrance of the kiln.

It was observed that the mudbricks were placed vertically at the top of the arched structure to achieve the curvature and to increase stability (Figure 7-8). The red-colored mudbrick texture on the inner surface of the arch is visible. The exterior of the arch was quite hardened with mortar reinforced with lime and gravel. The gravel-reinforced mortar can be seen at the entrance of the kiln as well. The length of the heat transmission ducts on the arch, which connect the combustion chamber to the firing chamber, reach 30 cm vertically in the middle and approximately 50 cm slightly horizontally towards the edges. Therefore, we can say that the thickness of the walls of the arch structure is approximately 30 cm.

The entrance of the kiln faces southeast. The ash pit is approximately 50-60 cm below the living level and sloping towards the kiln entrance. The ash pit, which has an oval form, is 150 cm long and 120 cm wide. Some mudbricks were found bordering the ash pit from both sides of the kiln entrance. While the mudbricks on the western side form a more regular row, those on the eastern side are slightly more irregular. These mudbricks start from the kiln entrance and extend about 1.20 m to the south. Dark black colored ashy surfaces were encountered in and around the ash pit. The living area around the ash pit has become quite compressed and hard ground, probably due to the intense activity on it.

2. Technological Evaluation

The pottery kiln unearthed at the Oylum Höyük MBA II layer differs from its contemporaries found so far in Türkiye as it has more advanced technological features. The working principle of the kiln consists of a combustion chamber and

a domed firing chamber, as in many pottery kilns. The connection between the combustion chamber and the firing chamber, which are placed vertically on top of each other, is provided by heat transmission ducts.

During the construction of the kiln, an arched structure made of mudbricks was placed in a 2 m deep pit dug into the ground. The rows of mudbrick that line the kiln entrance were found to have stone foundations. Stone was probably used in the foundation of the mudbrick walls that form the arch as well. The mudbricks at the ceiling of the arch were placed vertically. In this way, a more statically stable combustion chamber with a low probability of collapse was constructed. Thermal insulation to save energy was achieved with a deep combustion chamber that was built with mudbricks and plastered. Hence, it was ensured that the combustion chamber heats up in a short time and the temperature remains at the desired level for longer. This facilitates temperature control in the combustion chamber. With this technique, crucial and probably difficult to supply fuel could be saved. The entrance and upper part of the arch were covered with mortar reinforced with gravel to render the mudbrick material more durable. Thanks to the portion of the combustion chamber that protrudes from the 85 cm long and 90 cm wide entrance, the combustion chamber can be entered or intervened easily from the outside when necessary.

Another feature that distinguishes the Oylum Höyük MBA II pottery kiln from its contemporaries is its heat transmission ducts. While some of the heat transmission ducts in the combustion chamber are directly connected to the firing chamber, others open to the firing chamber indirectly. The first three heat transmission ducts near the entrance of the firing chamber and the middle two rows (six in number) of heat transmission ducts at the upper center of the arch open directly to the combustion chamber. The heat transmission ducts at the edges of the firing chamber which are on the same axis with the heat transmission ducts at the center are connected to the combustion chamber with an extension, sloping towards the center. In other words, the heat transmission ducts that extend approximately 40 cm vertically from the combustion chamber to the firing chamber split into two channels near the bottom of the firing chamber. While one channel continues vertically and reaches the firing chamber above, the other extends horizontally below the firing chamber floor about 50 cm and opens to the edge of the firing chamber (Figure 8).

Six of the ducts were clearly recovered on the eastern and western edges of the kiln. It is estimated that there should be two more ducts on the damaged northern side of the kiln. The ducts that extend with a slight inclination or horizontally under the floor of the kiln's firing chamber are supported with mud mortar and ceramic sherds against collapse. These supports for the heat transmission ducts are placed opposite each other under the floor of the firing chamber. Seven of these supports were identified. After the interstices between the supports were filled with soil, they were plastered with thick clay mortar to form the floor of the firing chamber (Figure 9).

The circular plan of the firing chamber and the arched structure of the combustion chamber increase the possibility that the superstructure was dome shaped. A dome-shaped superstructure facilitates the circulation of heat within the firing chamber. This ensures that the heat was distributed homogeneously, and the ceramic was fired with high quality. It is probable that there was a small flue or aperture at the top of the dome. Thus, thanks to the updraft, the smoke accumulated in the firing chamber could have been discharged and more efficient heating could have been obtained. No doors or openings were found on the preserved walls of the firing chamber. However, there must be an opening to place the vessels in the firing chamber. For this reason, it is considered that the door in question was slightly higher than the firing chamber floor and that it was blocked up and reopened between each firing.

3. Context and Dating

The studies at Oylum Höyük have been concentrated on the northwestern part of the mound since 2007. The earliest period unearthed in this area is the Oylum VIc layer dated to the MBA I. Above this layer, two MBA II phases, namely early (VIb) and late (VIa), were identified. Calibrated radiocarbon analyses of olive pits discovered in the monumental mudbrick structure (palace) that represents the MBA I yielded a date range of 1900-1745 BC for this structure. It was found out that the palace, of which 15 rooms have been recovered so far, has 1.80 m wide walls, a terrace section on the west and a courtyard on the east (Figure 2). The structure extends towards the southwest⁶.

6 Engin, "A Middle Bronze Age Palace at Oylum Höyük and New Findings", p. 238; Atilla Engin-Engin Özgen-Macit Aşir- Sabahattin Ezer-Abdülhamit Kavak-Aydoğan Bozkurt-Derya Bozkurt-Şenay Doruk Engin, "Oylum Höyük 2018", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 2020, p. 250.

After the monumental structure was destroyed by a massive fire, the early phase (VIb1) of layer VIb is represented by a dumpsite and a workshop, and the slightly later phase (VIb2) is represented by graves. Above the palace structure, there is a dumpsite, whose thickness reaches 2.50 m, with abundant ash deposit, which contains dense ceramic sherds,⁷ animal bones, bone and bronze objects, and clay human and animal figurine fragments⁸. Kilns with different functions, which we think are contemporary with this dumpsite, are also located in the same area. The Oylum Höyük pottery kiln discovered here sits on top of a wall of the MBA I palace in the next lower phase and it damaged this wall (Figure 2).

The architecture identified in both phases of the Early MBA II (VIb1-b2) does not provide a comprehensible settlement plan. Despite being damaged, the architectural remains identified around the dumpsite were found to be buildings with stone foundations, mudbrick walls and multiple rooms, opening onto narrow streets⁹. Several graves were found between or on the floors of these structures. It was observed that the dumpsite belonging to the VIb1 phase was also used as a cemetery in the VIb2 phase. It was found that after the Early MBA II settlement at Oylum Höyük was destroyed by a fire, the houses in the late MBA II phase were built significantly larger compared to the previous phase. It was understood that the late MBA II houses were also destroyed by a fire¹⁰.

Four pyrotechnic installations were found in the VIb layer which is dated to the early phase of MBA II.¹¹ We believe that these installations may be metal, glass¹² and ceramic kilns. These four pyrotechnic installations found in an area of

7 The ceramic samples presented in the article were collected from the kiln and its immediate surroundings. All of them are wheel-made. They are of a high-quality ware group, generally light colored (mostly from the Munsell Soil Color Charts YR group), self-slipped, well-fired, with well-purified clay. See Figure 11. For a brief evaluation of the ceramics discovered at Oylum Höyük MBA II layer, see Atilla Engin, "Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in The Second Millennium BC", *In Alalakh and Its Neighbours. Ancient Near Eastern Studies. Supplement 55*, eds. Kutlu Ashhan Yener-Tara Ingman, Peeters Publishers, 2020, p. 286.

8 Engin et al., "Oylum Höyük 2018", p. 248; Engin, "Oylum Höyük and Alalakh", p. 284.

9 Engin, *ibid.*, p. 284.

10 Engin, *ibid.*, p. 284.

11 The kilns other than the one discussed in this article will be the subject of another study including the analysis results to be obtained.

12 For the MBA II glass finds from Oylum Höyük and the results of their analysis, see Atilla Engin, Şeniz Atik, Ali Özer, "Middle Bronze Age Vitreous Material of Oylum Höyük and New Findings", *ANNALES, du 21e Congrès de l'association Internationale Pour l'Histoire du Verre*, ed. Orhan Sevindik, AIHV, Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2021, pp. 35-48.

approximately 2000 m² indicate the presence of workshops related to industrial production in this area. At least some of the archaeological material found in the thick ash deposit in the same area is considered to be the waste of these workshops. It is possible that the structures belonging to the Early MBA II phase were used by craftsmen who carried out the industrial tasks in this area.

All phases of the 2nd millennium BC have been identified at Oylum Höyük¹³. The archaeological data obtained from the layers of this millennium and C14 analyses facilitated the dating of these layers. As mentioned above, the dating of the monumental structure belonging to the MBA I is in the range 1900-1745 BC. Calibrated C14 analysis results of a sheep's jawbone discovered in the VIb layer of the Early MBA II, where the pottery kiln is located, allow us to date the layer in question to 1880-1680 BC¹⁴. The VIa layer of the late MBA II at Oylum Höyük has two phases. C14 analysis results of this layer yielded a date range of 1765-1630 BC for the early phase and 1685-1530 BC for the renewal phase¹⁵. Together with the C14 analysis results obtained from the Late Bronze Age layers, a reliable stratigraphy could be established for the Oylum Höyük 2nd millennium BC cultural deposit.

4. Comparisons

There are very few published pottery kilns dated to the MBA within Türkiye. Some of these have not been fully documented or were found in poor condition. The only archaeological site in Southeastern Anatolia where MBA pottery kilns have been unearthed and published is Şaraga Höyük. Two kilns that belong to the MBA II were documented at Şaraga Höyük, which is located approximately 80 km as the crow flies east of Oylum Höyük and on the western bank of the Euphrates. The technological features of these two kilns, one of which is large and the other small, are similar to each other. The working principle of the Oylum Höyük pottery kiln is the same as the two kilns found at Şaraga Höyük. However, the Oylum Höyük kiln shows some typological and technological differences. The larger of the kilns at Şaraga Höyük is similar to the Oylum Höyük kiln in terms of its dimensions, having combustion and firing chambers, and its heat transmission

13 Engin, *ibid.*, p. 285, table 1.

14 Engin, *ibid.*, p. 284.

15 Engin, *ibid.*, p. 284.

ducts.¹⁶ The Oylum Höyük pottery kiln differs from the Şaraga Höyük kilns in terms of its circular plan, arched combustion chamber built of mudbrick, and the operating system of some of its heat transmission ducts. The heat transmission ducts of the Şaraga Höyük pottery kilns have a single flue and are directly connected to the firing chamber. Some of the heat transmission ducts of Oylum Höyük kiln, on the other hand, were designed such that two heat transmission ducts merge close to the combustion chamber (Figure 8).

Another kiln was discovered at the MBA layer in Samsat Höyük, which is currently flooded by the waters of the Atatürk Dam¹⁷. As only the part close to the floor level of this ovoid kiln that has a foundation of a single row of stones and a gravel-paved floor could be identified, we do not have any clear information about the function of this kiln. However, a socket stone belonging to a potter's wheel found in this layer gives a clue about the ceramic production at this place¹⁸.

We do not have any information other than the existence of the pottery kiln described as belonging to the MBA in the excavation report of Müslüman Tepe, which was unearthed in the Bismil district of Diyarbakır, in the Tigris Valley¹⁹.

In Western Anatolia, pottery kilns that belong to the MBA have been uncovered in Kocabaş Tepe²⁰, Miletus²¹, Limantepe²² and Panaztepe²³. At these sites, only

16 Sabahattin Ezer, "Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük", *Belleten*, Vol. LXXVII/No. 278, 2013, pp. 1-14.

17 Nimet Özgüç, *Samsat. Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, p. 68, fig. 317.

18 Özgüç, *ibid.*, p. 67, plate 144, 312.

19 Eyyüp Ay, "Yukarı Dicle Bölgesinde Müslümantepe'de Açığa Çıkarılan Bir Hurri-Mitanni Tapınağı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 20/No. 2, 2021, p. 344.

20 Ayşegül Aykurt, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yanışması/Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, ed. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, pp. 113-119.

21 Amy Raymond, "The MBA Hearths and Kiln at Miletus", *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yanışması/Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, ed. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, pp. 612-617.

22 Ayşegül Aykurt-Hayat Erkanal, "Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe", *Belleten*, Vol. LXXX/No. 287, 2016, pp. 1-22.

23 Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1987, pp. 254, 261, Figure 3; Sevinç Günel, *Panaztepe II, M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi/Die Keramik von Panaztepe und Ihre Bedeutung für Westkleinasien und die Agais Im 2. Jahrtausend*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, p. 25,

the remains of the combustion chambers of the kilns have been identified. These kilns, which have similar plan features, have combustion chambers in the form of grates. In this respect, we can say that the Western Anatolian MBA pottery kilns are different from the Oylum Höyük kiln.

The pottery kilns unearthed in the Levant cultural region,²⁴ with which Oylum Höyük is associated, and dated to the MBA allow us to make a comparison and evaluation. Significant evidence of ceramic production, including pottery kilns, was obtained at the excavation area J at Tell Mishrifeh (ancient Qatna), located near Homs in the Levant, approximately 250 km south of Oylum Höyük²⁵. A large number of kilns were found in Qatna in the J 17-10 (J17 MBA I, J14-10 MBA II) layers dated to the MBA²⁶. Here, the kilns of the J17 phase, which are dated to the MBA I, are examined under three types. Among these, the kiln that is the most common and the most preferred since the early phase of MBA II is classified as Type 3.²⁷ The Oylum Höyük pottery kiln is comparable to Qatna's Type 4 kiln 1295 in the J14 phase, which is generally dated to the early phase of MBA II. Some

figure 3.

- 24 The Kilis Plain, where Oylum Höyük is located, and the Amik (Amuq) Plain, where Tell Atchana is located, show many cultural similarities in the first half of the 2nd millennium BC. The architecture, ceramics and baked clay figurines from this period in both regions are quite similar. It can be clearly seen that this cultural similarity extends along the Orontes Valley into the Levant. See Leila Badre, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l'Age du Bronze en Syrie*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1980; Engin, "A Middle Bronze Age Palace at Oylum Höyük and New Findings"; Engin, "Oylum Höyük and Alalakh"; Elif Genç, "Tilbaşar Orta Tunç Çağı Mezarı Işığında Pişmiş Toprak Çıplak Kadın Figürinleri ile İlgili Bazı Düşünceler", *Anadolu/Anatolia* 45, 2019, pp. 81-112; Marco Iamoni-D. Morandi Bonacossi, "The Middle Bronze Age I-III Pottery Sequence from the Italian Excavations at Mishrifeh/Qatna, Syria. Archaeological Contexts and Ceramic Evidence", *Berytus* 54, 2011, p. 182. In addition, the political activity in the 2nd millennium BC provides information about the relations in these regions. See Atilla Engin, "Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ullisum/Ullis/İllis", *Armizzi: Engin Özgen'e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen*, eds. Atilla Engin-Barbara Helwing-Bora Uysal, Asitan Kitap, Ankara 2014, pp. 129-149.
- 25 D. Morandi Bonacossi, "The Central Mound of the Qatna Acropolis in the Bronze and Iron Ages: Operation J", *Akkadica*, Vol. 124/No. 1, 2003, p. 102; Marco Iamoni, "Pottery Production during the Third and Second Millennium B.C. in Western Syria. The Development of Ceramic Technology as a Result of the Rise of Qatna as a Regional Capital", *The Transmission of Technical Knowledge in The Production of Ancient Mediterranean Pottery. Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens. 23rd-25th November 2012*, eds. Walter Gauß-Gudrun Klebinder-Constance von Rügen, 2015, pp. 187-189.
- 26 D. Morandi Bonacossi, "The Central Mound of the Qatna Acropolis...", pp. 101-104.
- 27 For the typological features of the kilns, see Bonacossi, *ibid.*, p.102.

technical and typological features of the Type 4 kiln found in a test trench at Qatna²⁸ show similarity with the Oylum Höyük pottery kiln. However, the illustrations and visuals provided²⁹ are not sufficient to make a full comparison with the Oylum Höyük kiln. Both kilns have the same working principle. However, we do not have any information about the connection between the firing and combustion chambers and especially the details of the heat transmission ducts of the Qatna kiln. The Oylum Höyük kiln is larger and its combustion chamber is deeper than the Qatna kiln, and it shows different technical and typological characteristics with the design of its heat transmission ducts and its arched structure.

A kiln was discovered in the layer called *City II* of Tell el-Hesi, which is located approximately 25 km east of Gaza and was excavated in the early 1890s. The kiln structure, for which detailed information on technical features and finding state was given, was coded as M³⁰. However, although no clear conclusion regarding its intended use has been reached, it was mentioned that it may have been used for firing ceramics³¹. The *City II* layer in which the kiln was discovered was dated to 1500 BC, and the kiln was dated to 1500-1400 BC³². The structure, which we consider to be a pottery kiln, is quite similar to the Oylum Höyük kiln in architectural, technical and typological terms. Apart from the fact that the Tell el-Hesi sample has a circular plan and consists of two chambers, the similarity of the heat transmission ducts is particularly striking. As in the Tell el-Hesi sample³³, some of the heat transmission ducts in the Oylum Höyük pottery kiln bifurcate into two. Due to these features, the two kilns are different from other contemporary kilns identified so far in the Near East.

Another center in the Levant, where a large number of pottery kilns belonging to the MBA have been uncovered is Tell Aviv and its environs. Studies conducted in Tell Michal, Ramat Aviv and Ben-Nun provide important information on this subject³⁴. At Tell Michal, two kilns (L.446 and L.481) positioned facing each other

28 Bonacossi, *ibid.*, p.103

29 Bonacossi, *ibid.*, p.114, fig. 11-12.

30 Frederick Jones Bliss, *A Mound of Many Cities. Tell El Hesi Excavated*, The Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1898, pp. 45-50.

31 Bliss, *ibid.*, p. 51.

32 Bliss, *ibid.*, pp. 47, 132, 138.

33 Bliss, *ibid.*, p. 47, fig. 94.

34 Raz Kletter-Amir Gorzalczy, "A Middle Bronze Age II Type of Pottery Kiln from Coastal Plain of Israel" *Levant* 33, 2001, pp. 95-104.

were dated to the MBA II³⁵. The firing chambers and entrances of these kilns have not been fully identified. The working principle of both kilns is the same as the Oylum Höyük pottery kiln. The fact that the combustion chambers of both kilns are covered with mudbrick can also be shown as a similar feature. Having oval form, these kilns are different from the Oylum Höyük pottery kiln in terms of shape. Due to our lack of information on other details of the Tell Michal kilns, we cannot make a full technological evaluation.

Two pottery kilns were found during the salvage excavations in Ramat Aviv. These kilns were numbered as 808 and 123³⁶. Kiln 808 is typologically and technically quite similar to the Oylum Höyük kiln. We interpret some of the descriptions regarding the Ramat Aviv kiln 808 differently. It was reported that the floor of the firing chamber of the kiln 808 was destroyed and that only nine supports for carrying the firing chamber floor were identified³⁷. It is expressed that the identified flues were made for oxygen flow inside the kiln, entrance of cold air and discharge of hot air. However, no information is provided about the connections of the flues. Moreover, a few holes in the sides of the flues are considered to be rodent holes³⁸. The supports for carrying the firing chamber mentioned in the publication were actually made to ensure that the heat transmission ducts do not collapse and function properly. Technically, there is no functional requirement to leave the spacing between the supports empty. The identified spaces that are considered to be flues or holes should be heat transmission ducts. The authors also stated that the Ramat Aviv kiln 123 was much damaged by bulldozers, however it was similar to kiln 808 in terms of direction, structure and dimensions³⁹.

Only part of the kiln at Ben-Nun Street was excavated and it shows similarity with the Ramat Aviv kilns⁴⁰.

There is not sufficient data to make a comparison with the kilns dated to the MBA in Northern Syria and Northern Mesopotamia. Tell Barri and Tell Brak, which

35 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, pp. 96-98, fig. 2-3.

36 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, pp. 97-98; Raz Kletter, "A Middle Bronze Age II Site West of Tell Qasile", *Atiqod* 53, 2006, pp. 93-95.

37 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, pp. 97-98; Kletter "A Middle Bronze Age II Site West of Tell Qasile", p. 94.

38 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, pp. 97-98

39 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, p. 98

40 Kletter-Gorzalczany, *ibid.*, pp. 99-100, fig.7.

have only 10 km distance between them, provide us with a little information on this subject.

Although not yet published, two pottery kilns that belong to the MBA were identified in Tell Barri excavations⁴¹. Two other pottery kilns found in Tell Barri G excavation area in the MBA-LBA transition layer were published⁴². Another pottery kiln was unearthed in the LBA layer of the same area⁴³. The oval, horizontal kilns dated to the MBA at Tell Barri were badly preserved⁴⁴. It is understood that the MBA, MBA/LBA transition phase and LBA kilns uncovered in Tell Barri are different from the Oylum Höyük pottery kiln⁴⁵.

There is no comprehensible information about the architecture and function of the kiln located in a sounding trench (Trench A4) at Tell Brak and dated to the MBA. It can be understood that this kiln has a circular plan and its side walls and upper floor were built with mudbricks. In the relevant publication, it is inferred from the explanation regarding the lower kiln chamber in the figure caption that the kiln should have an upper chamber as well⁴⁶. However, if this is a pottery kiln, its floor should have holes, where heat transmission ducts are connected. D'Agostino categorized this kiln at Tell Brak as a horizontal kiln⁴⁷. Due to the lack of information we have mentioned, we cannot make a comparison between the Tell Brak kiln and the Oylum Höyük pottery kiln.

Although a large number of pottery kilns have been discovered in Iran, those dated to the MBA are fewer in number than the kilns dated to other periods. We see that in addition to single-chamber kilns, double-chamber kiln technology was used in Iran since the prehistoric periods⁴⁸. Over 50 kilns were discovered in Tepe Rud-i Biyaban

41 Anacleto D'Agostino, "Kilns and Ovens from the 2nd millennium BC Settlement of Tell Barri (NE Syria)", *Proceedings of 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, (ICAAANE)*, Vol 1, eds. Roger Matthews-John Curtis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2018, p. 424.

42 D'Agostino, *ibid.*, pp. 422-425, fig. 2-3.

43 D'Agostino, *ibid.*, p. 423, fig. 4.

44 D'Agostino, *ibid.*, p. 424. The publication by D'Agostino includes comprehensive information about the typology, intended use, regional comparisons and chronology of the kilns. D'Agostino, "Kilns and Ovens from the 2nd millennium BC Settlement of Tell Barri".

45 D'Agostino, *ibid.*, pp. 423- 424.

46 David Oates-Joan Oates-Helen McDonald, *Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, British School of Archaeology in Iraq, London 1997, pp. 21-22, fig. 37-39.

47 D'Agostino, "Kilns and Ovens from the 2nd millennium BC Settlement of Tell Barri", p. 430.

48 Yousef Majidzadeh, "The Development of the Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historical Periods", *Pak'orient* 3, 1975, pp. 207-221; Abbas Alizadeh, "A Protoliterate Pottery Kiln from

near the Shahr-i Sokhta settlement⁴⁹. Very few of these remarkably dense kilns have been excavated. The excavated pottery kilns were divided into two groups, with single and double combustion chambers⁵⁰. Moreover, the Tepe Rud-i Biyaban kilns are downdraft⁵¹. Due to its single combustion chamber and updraft features, the Oylum Höyük pottery kiln is different from the Tepe Rud-i Biyaban kilns.

5. Discussion

Ceramics are the most basic dating material discovered in archaeological excavations. Our knowledge about the ceramic production technology, which we frequently encounter in archaeological publications, is increasing day by day with excavations, interdisciplinary studies, and advancing technology. Likewise, our knowledge about ceramic firing methods and technology, which is one of the major stages of the ceramic production process, is also increasing in parallel.

Although we have some knowledge about pottery kilns, which are the product of pyrotechnic technology, what we can say about the settlement and regional densities, distributions, developments, dimensions of production, and contexts of kilns, in short their roles, is limited at the time.

We encounter pottery kilns with different types and technological features, which we know to have been used since prehistoric periods, in Iraq, Syria, the Levant and Iran, regions neighboring Southeastern Anatolia.⁵² Chronologically speaking, we can list the locations of the pottery kilns at Tell Kurdu dated to the Late Chalcolithic Age⁵³; at Lidar Höyük⁵⁴ and Gaziantep Kalehöyük⁵⁵ to the Early Bronze Age; at Şaraga

Chogha Mish”, *Iran*, Vol. 23/No. 1, 1985, pp. 39-50.

49 Maurizio Tosi, “Survey of Excavations in Iran during 1970-71, Shahr-i Sokhta Project: Tepe Rud-i Biyaban”, *Iran* 10, 1972, p. 175.

50 Maurizio Tosi, “Survey of Excavations in Iran during 1968-69, Shahr-i Sokhta”, *Iran* 8, 1970, p. 189.

51 Tosi, “Survey of Excavations in Iran during 1970-71”, p. 175.

52 For some general publications about the typology and technology of pottery kilns, see Gilbert Delcroix-Jean L. Huot, “Les fours dits de potier dans l’Orient ancien”, *Syria* 49, 1972, pp. 35-95; Majidzadeh, “The Development of the Pottery Kiln in Iran”; M. Prudence Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook, Second Edition*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1987; Peter R. S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford 1994.

53 K. Aslıhan Yener-Christopher Edens-Jesse Casana-Benjamin Diebold-Heidi Ekstrom-Michelle Loyet-Rana Özbal, “Tell Kurdu Excavations 1999”, *Anatolica* XXVI, 2000, pp. 55-57, fig. 3.

54 Harald Hauptmann, “Lidar Höyük 1981”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. XXVI/No. 2, 1983, pp. 95-96, Figure 5-6; Harald Hauptmann, “Lidar Höyük, 1984”, *Anatolian Studies* 35, 1985, p. 205; Harald Hauptmann, “Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986”, *Anatolian Studies* 37, 1987, p. 206.

55 Fikri Kulakoğlu-Hamza Güllüce-M. Kemal Sertok-F. Flomena Squadrone, “Gaziantep

Höyük to the Middle Bronze Age⁵⁶; at Tell Atchana⁵⁷, Ziyaret Tepe⁵⁸ and Tatarlı Höyük⁵⁹ to the Late Bronze Age as the centers closest to Oylum Höyük. Lidar Höyük, Oylum Höyük and Tell Kurdu pottery kilns, which are located on a northeast-southwest stretch of approximately 170 km, are important for understanding the ceramic production potential of the region from the Chalcolithic Age to the Late Bronze Age. In addition, recent archaeological findings in this region allow us to evaluate the development of pottery kiln technology. Even though we do not have comprehensive information, the pottery kilns discovered in Tell Kurdu, located in the southwest of Oylum Höyük, and in Lidar Höyük, located in its northeast, are considered as evidence of industrial production⁶⁰. Despite the poor state of preservation of the kilns unearthed at Tell Kurdu, they are reported to be single- or double-chamber pottery kilns with similar features to their contemporaries⁶¹. Although the kilns found in Tell Kurdu are of different types, straw-mixed mortar and reed were used as building materials in all of them⁶². Lidar Höyük EBA pottery kilns have a variety of typological features. Among these, the horseshoe-shaped kilns with double combustion and single firing chambers designed side by side are characteristic of Lidar Höyük. Unlike Tell Kurdu, the building element used in the pottery kilns in Lidar Höyük is mudbrick. The Oylum Höyük MBA kiln, on the other hand, shows more advanced technological features with its deep, arched combustion chamber built of mudbrick and different heat transfer channels.

Kalehöyük 2003 Excavations”, *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Volume 2: Social and Cultural Transformation: The Archaeology of Transitional Periods and Dark Ages, Excavations Reports*, eds. Hartmut Kühne-Rainer M. Czichon-Florian Janoscha Kreppner, 2008, p. 348, fig. 15.

56 Ezer, *ibid.*

57 K. Ashhan Yener, *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1. The 2003-2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, p. 31, fig. 2.11- 2.12.

58 Timothy Matney-Michael Roaf-John MacGinnis-Helen McDonald, “Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001”, *Anatolica* XXVIII, 2002, pp. 61-62.; Timothy Matney-Lynn, Rainville, “Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2003-2004”, *Anatolica* XXXI, 2005, p. 29.

59 Gonca Dardeniz-K. Serdar Girginer-Özlem O. Girginer, “A Pottery Kiln from Tatarlı Höyük (Adana, Turkey) and its Implications for Late Bronze Age Pottery Production in Cilicia and Beyond”, *Adalya* 21, 2018, pp. 118-120, Fig. 2, 5, 8.

60 Yener et al., “Tell Kurdu Excavations 1999”, pp. 56-57; Harald Hauptmann “Lidar Höyük, 1983”, *Anatolian Studies* 34, 1984, p. 227; Harald Hauptmann, “Vier Jahrtausende Siedlungsgeschichte am mittleren Euphrat”, *Archäologie in Deutschland. 1*, 1993, p. 11.

61 Yener et al., “Tell Kurdu Excavations 1999”, pp. 55.

62 Jesse Casana, “Pyrotechnic installations.” in “Tell Kurdu Excavations 1999” *Anatolica* XXVI, 2000, pp. 56.

The best region to compare the Oylum Höyük kiln with its contemporaries is Israel and its surroundings, where a large number of MBA pottery kilns have been documented. Each year, 200 to 300 archaeological sites are excavated in Israel.⁶³ Considering Israel's surface area of 22.145 km², we can say that intensive archaeological activities are being carried out in this region. Hatay and the Southeastern Anatolia Region combined cover an area of 64.579 km². Although this area is three times that of Israel, the number of archaeological excavations is not half of those conducted in Israel. There may be two reasons why more pottery kilns are known from Israel and its surroundings than from other regions: The first is that a large number of excavations are being carried out in the region, and the second is the possibility that this region was a ceramic production center. Based on the available information, we can say that there was intensive ceramic production in Israel and its surroundings during the MBA. However, in order to ascertain whether this intensity is specific to this region, we have to wait for excavations to be carried out with the same intensity in other regions. Nevertheless, it can be predicted that the number of pottery kilns in the Southeastern Anatolia Region will increase with the increase in the number and area of excavations.

MBA pottery kilns found in Israel and Palestine generally show technical and typological similarity with the Oylum Höyük kiln. The technical similarity between the bifurcating heat transmission ducts of the kiln found during the excavations conducted at Tell el-Hesi, located in the south of Gaza, in the late 1800s and the Oylum Höyük pottery kiln is striking. This similarity in detail may be one of the factors that prove the interaction between the two regions.

In studies on ceramics, the origin and expansion area of ceramic groups especially from different periods have always been the subject of debate. Many ceramic groups have been characterized as region-specific or imported. With the discovery of pottery kilns, opinions on this subject changed and it was understood that ceramics were produced locally in many regions. For example, after the Şaraga Höyük kilns, the pottery kiln found at Oylum Höyük also showed that the inhabitants of the region were able to produce their own ceramics at least during the MBA II.

63 This number was 424 in 2019; see Josie Glausiusz, "Paving Over the Past", *Nature, News Feature*, No. 582, 2020, p. 475. For statistical studies regarding archaeological fieldwork conducted in Israel between 1989 and 1998, see Raz Kletter-Alon De-Groot, "Excavating to Excess? Implications of the Last Decade of Archaeology in Israel", *Journal of Mediterranean Archaeology 14/No.1*, 2001, pp. 78-80.

The excavations carried out in the northwestern part of Oylum Höyük since 2012 reached an area of approximately 3850 m². After the Iron Age layers identified throughout the excavation area, the earliest MBA I layers were reached in some parts of the area. The MBA I layers are mostly represented by the palace structure. As a result of the studies conducted in this excavation area, three pyrotechnic installations belonging to the Iron Age and four pyrotechnic installations belonging to the MBA II were discovered. After the palace was destroyed by a massive fire, no monumental structure was encountered in Phase II of the MBA at least in this area. The dump fill with abundant ash deposit and the pyrotechnic installations discovered in the MBA II layers in this area indicate industrial production. The main reason why this part of the settlement was deliberately chosen for the pyrotechnic installations can be explained by the fact that at Oylum Höyük the wind predominantly blows from the west. This area was also used as a cemetery both during the active use of the kilns and in the next phase. In order to understand the reason for this change in the settlement organization, we have to wait for the general settlement plan to be clarified through the excavation of the Oylum Höyük MBA layers over a large area.

We are certain that the architectural unit that is the subject of this article is a pottery kiln. However, there are some problematic issues. One of the main questions is that no in-situ finds related to the use of the kiln have been recovered inside the kiln. Only a small number of ceramic sherds were found inside and around the kiln. Apart from this, a small number of bones that belong to cattle and sheep were found in approximately 20-30 cm of fill above the firing chamber. Although it is possible that this place could have been used as a cooking kiln after ceramic production, we do not have sufficient evidence. In addition, no fired or unfired ceramic wasters, which we can describe as production waste, were encountered around the kiln. By contrast, all evidence of ceramic production was found in the MBA II kilns of Şaraga Höyük, located 80 km east of Oylum Höyük. The most probable answer to this question is that the dumpsite in this area was used for both industrial and domestic waste. The dense ash deposit in the dumpsite cannot be explained only by the ashes of domestic fireplaces. There are views that some kilns interpreted as pottery kilns were used purely for domestic work and that some pottery kilns were cleaned after production⁶⁴. It is highly probable that some kilns

64 Harriet E. W. Crawford, "Some Fire Installations From Abu Salabikh, Iraq (Dedicated To The Memory Of Margaret Munn-Rankin)", *Paléorient* Vol. 7/No. 2, 1981, pp. 110.

were used for other purposes after ceramic production. It would be costly and unnecessary to build such a technically sophisticated kiln for domestic use alone. The figurine fragments found in large numbers in the dump fill can be considered as production waste. This increases the possibility that figurines were fired in the kilns in this area, which indicates the existence of workshops.

Conclusion

The pottery kiln at Oylum Höyük and two other kilns at Şaraga Höyük show that similar technology (updraft kilns with a combustion chamber at the bottom and a firing chamber at the top) was used in the region. Although we do not yet have the analysis results, analogical comparisons and ceramics collected from the kiln and its surroundings clearly show that high quality firing at high temperatures could be achieved in it. The archaeological data from Oylum Höyük and its surroundings suggest that the kiln may have been used for different purposes other than its main function.

The area, which was represented in the MBA I by a monumental structure probably with administrative function, started to be used as an industrial production site with several pyrotechnic installations in the early phase of MBA II. Speculations can be made about the usage of the area. However, we can say with certainty that there was a radical change in the settlement organization.

Very few pottery kilns belonging to different periods were found in Oylum Höyük and its vicinity. The scarcity of MBA kilns in Southeastern Anatolia should be attributed to insufficient research due to the short duration and small number of excavations. Nevertheless, we can conclude based on the available data that the kilns in this region underwent significant technical and typological changes from the 5th millennium BC to the middle of the 2nd millennium BC.

Another conclusion suggested by the kiln studied here and other archaeological data found in the same layer is that Oylum Höyük is culturally associated mainly with the Levant region.

BIBLIOGRAPHY

- Alizadeh, Abbas, "A Protoliterate Pottery Kiln from Chogha Mish", *Iran*, Vol. 23/No. 1, 1985, pp. 39-50.
- Ay, Eyyüp, "Yukarı Dicle Bölgesinde Müslüman-tepe'de Açığa Çıkarılan Bir Hurri-Mitanni Tapınağı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 20/No. 2, 2021, pp. 338-361.
- Aykurt, Ayşegül, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması/Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, ed. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, pp. 113-119.
- Aykurt, Ayşegül-Erkanal, Hayat, "Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe", *Belleten*, Vol. LXXX/No. 287, 2016, pp. 1-22.
- Badre, Leila, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l'Age du Bronze en Syrie*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1980.
- Bliss, F. Jones, *A Mound of Many Cities. Tell El Hesi Excavated*, The Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1898.
- Bonacossi, D. Morandi, "The Central Mound of the Qatna Acropolis in the Bronze and Iron Ages: Operation J" *Akkadica*, Vol. 124/No. 1, 2003, pp. 97-120.
- Casana, Jesse, "Pyrotechnic installations" in "Tell Kurdu Excavations 1999" *Anatolica XXVI*, 2000, pp. 55-58.
- Crawford, Harriet E. W., "Some Fire Installations from Abu Salabikh, Iraq (Dedicated To The Memory Of Margaret Munn-Rankin)" *Paléorient*, Vol. 7/No. 2, 1981, pp. 105-114.
- D'Agostino, Anacleto, "Kilns and Ovens from the 2nd millennium BC Settlement of Tell Barri (NE Syria)", *Proceedings of 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, (ICAAANE)*, Vol 1, eds. Roger Matthews-John Curtis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2018, pp. 421-446.
- Dardeniz, Gonca-Girginer, K. Serdar-Girginer, O. Özlem, "A Pottery Kiln from Tatarlı Höyük (Adana, Turkey) and its Implications for Late Bronze Age Pottery Production in Cilicia and Beyond" *Adalya* 21, 2018, pp. 117-134.
- Delcroix, Gilbert-Huot, Jean, L., "Les fours dits de potier dans l'Orient ancien" *Syria* 49, 1972, pp. 35-95.

Engin, Atilla, “Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum/Ullis/İllis”, *Armızzi: Engin Özgen'e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen*, eds. Atilla Engin-Barbara Helwing-Bora Uysal, Asitan Kitap, Ankara 2014, pp. 129-149.

Engin, Atilla, “A Middle Bronze Age Palace at Oylum Höyük and New Findings” *Arslantepe I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri / Arslantepe Proceedings of the I. International Archaeology Symposium*, eds. Neslihan Durak-Marcella Frangipane, 2019, pp. 237-252.

Engin, Atilla, “Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in The Second Millennium BC”, *Alalakh and Its Neighbours. Ancient Near Eastern Studies. Supplement 55*, eds. Kutlu Aslıhan Yener-Tara Ingman, Peeters Publishers, 2020, pp. 275-306.

Engin, Atilla, “Oylum Höyük”, *Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi*, eds. Atilla Engin-Kutalmış Görkay, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, Gaziantep 2022, pp. 47-82.

Engin, Atilla-Özgen, Engin-Aşır, Macit-Ezer, Sabahattin-Kavak, Abdülhamit-Bozkurt, Aydoğan-Bozkurt, Derya-Doruk, E. Şenay, “Oylum Höyük 2018”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 2020, pp. 243-264.

Engin, Atilla-Atik, Şeniz-Özer, Ali, “Middle Bronze Age Vitreous Material of Oylum Höyük and New Findings”, *ANNALES, du 21e Congrès de l'association Internationale Pour l'Histoire du Verre*, ed. Orhan Sevindik, AIHV, Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2021, pp. 35-48.

Erkanal, Armağan, “Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1987, pp. 253-262.

Ezer, Sabahattin, “Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük”, *Belleten*, Vol. LXXVII/S. 278, 2013, pp. 1-14.

Genç, Elif, “Tilbaşar Orta Tunç Çağı Mezarı Işığında Pişmiş Toprak Çıplak Kadın Figürinleri ile İlgili Bazı Düşünceler” *Anadolu/Anatolia* 45, 2019, pp. 81-112.

Glausiusz, Josie, “Paving Over the Past” *Nature, News Feature*, Vol. 582, 2020, pp. 474-477.

Günel, Sevinç, *Panaztepe II, M.Ö 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi/Die Keramik von Panaztepe und Ihre Bedeutung für Westkleinasien und die Agais Im 2. Jahrtausend*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Hauptmann, Harald, “Lidar Höyük 1981” *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. XXVI/No. 2, 1983, pp. 93-110.

- Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük, 1983" *Anatolian Studies* 34, 1984, pp. 226-228.
- Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük, 1984" *Anatolian Studies* 35, 1985, pp. 203-205.
- Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986" *Anatolian Studies* 37, 1987, pp. 203-207.
- Hauptmann, Harald, "Vier Jahrtausende Siedlungsgeschichte am mittleren Euphrat" *Archäologie in Deutschland*. 1, 1993, pp. 10-15.
- Iamoni, Marco, "Pottery Production during the Third and Second Millennium B.C. in Western Syria. The Development of Ceramic Technology as a Result of the Rise of Qatna as a Regional Capital", *The Transmission of Technical Knowledge in The Production of Ancient Mediterranean Pottery. Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens. 23rd-25th November 2012*, eds. Walter Gauß-Gudrun Klebinder-Constance von Rügen, 2015, pp. 183-206.
- Iamoni, Marco-Bonacossi, D. Morandi, "The Middle Bronze Age I-III Pottery Sequence from the Italian Excavations at Mishrifeh/Qatna, Syria. Archaeological Contexts and Ceramic Evidence", *Berytus* 54, 2011, pp. 181-212.
- Kletter, Raz, "A Middle Bronze Age II Site West of Tell Qasile", *Atiqod* 53, 2006, pp. 65-128.
- Kletter, Raz-De-Groot, Alon, "Excavating to Excess? Implications of the Last Decade of Archaeology in Israel", *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol. 14/No. 1, 2001, pp. 76-85.
- Kletter, Raz-Gorzalczany, Amir, "A Middle Bronze Age II Type of Pottery Kiln from Coastal Plain of Israel" *Levant* 33, 2001, pp. 95-104.
- Kulakoğlu, Fikri-Güllüce, Hamza-Sertok, M. Kemal-Squadrone, F. Flomena, "Gaziantep Kalehöyük 2003 Excavations", *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Volume 2: Social and Cultural Transformation: The Archaeology of Transitional Periods and Dark Ages, Excavations Reports*, eds. Hartmut Kühne- Rainer M. Czichon- Florian Janoscha Kreppner, 2008, pp. 345-352.
- Majidzadeh, Yousef, "The Development of the Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historical Periods", *Paléorient* 3, 1975, pp. 207-221.
- Matney, Timothy- Roaf, Michael- MacGinnis, John- McDonald, Helen "Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001", *Anatolica* XXVIII, 2002, pp. 47-89.
- Matney, Timothy-Rainville, Lynn, "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2003-2004", *Anatolica* XXXI, 2005, pp. 19-68.

Moorey, Peter, R. S., *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford 1994.

Oates, David-Oates, Joan-McDonald, Helen, *Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, British School of Archaeology in Iraq, London 1997.

Özgen, Engin-Helwing, Barbara-Engin, Atilla-Niewenhuyse, Olivier-Spoor, Richard, "Oylum Höyük 1997-1998. Die späthalkolithische Siedlung auf der Westterrasse", *Anatolia Antiqua* 7, 1999, pp. 19-67.

Özgen, Engin-Helwing, Barbara, "Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük, 1997-2000. Zweiter vorläufiger Bericht", *İstanbul Mitteilungen* 51, 2001, pp. 61-136.

Özgen, Engin-Helwing, Barbara, "On the Shifting Border Between Mesopotamia and the West: Seven Seasons of Joint Turkish-German Excavations at Oylum Höyük", *Anatolica* XXIX, 2003, s. 61-85.

Özgüç, Nimet, *Samsat, Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Raymond, Amy, "The MBA Hearths and Kiln at Miletus", *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, ed. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, pp. 612-617.

Rice, M. Prudence, *Pottery Analysis. A Sourcebook, Second Edition*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1987.

Tosi, Maurizio, "Survey of Excavations in Iran during 1968-69, Shahr-i Sokhta" *Iran* 8, 1970, pp. 188-189.

Tosi, Maurizio, "Survey of Excavations in Iran during 1970-71, Shahr-i Sokhta Project: Tepe Rud-i Biyaban", *Iran* 10, 1972, p. 175.

Yener, K. Aslıhan, *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1. The 2003-2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Yener, K. Aslıhan-Edens, Christopher-Casana, Jesse-Diebold, Benjamin-Ekstrom, Heidi-Loyet, Michelle- Özbal, Rana, "Tell Kurdu Excavations 1999", *Anatolica* XXVI, 2000, pp. 31-119.

APPENDICES

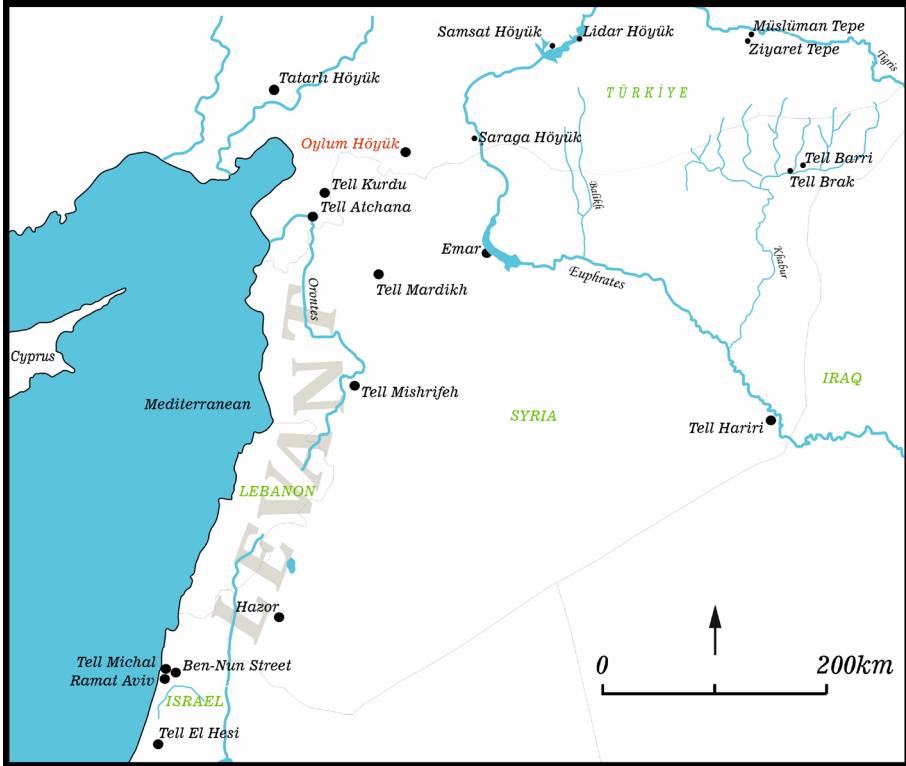

Figure 1: Centers where pottery kilns were found, located in regions with cultural relations to Oylum Höyük and some well-known centers from the region.

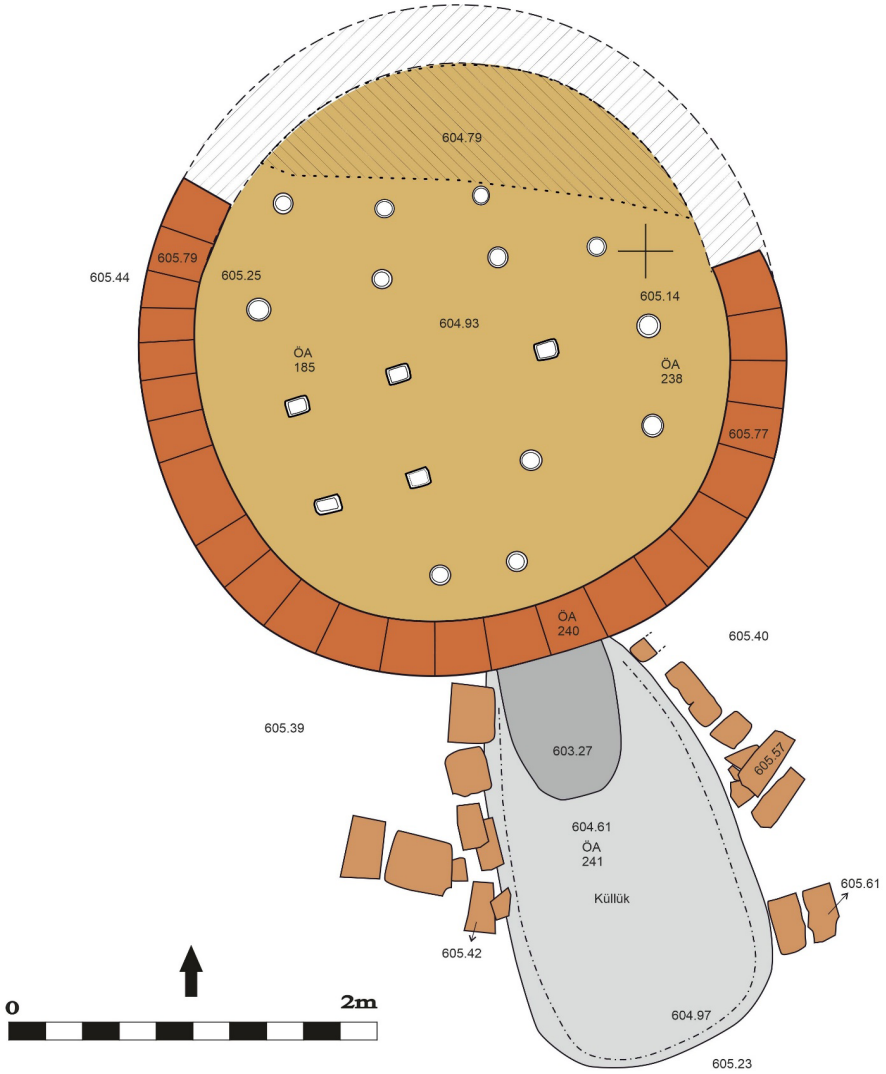
Figure 2: Middle Bronze Age I palace and Middle Bronze Age II pottery kiln.

Figure 3: MBA II pottery kiln and MBA I palace walls belonging to a lower phase damaged by the kiln.

Figure 4: Firing chamber wall and floor of the kiln.

OY 20 - K-23

Figure 5: Architectural drawing of the kiln.

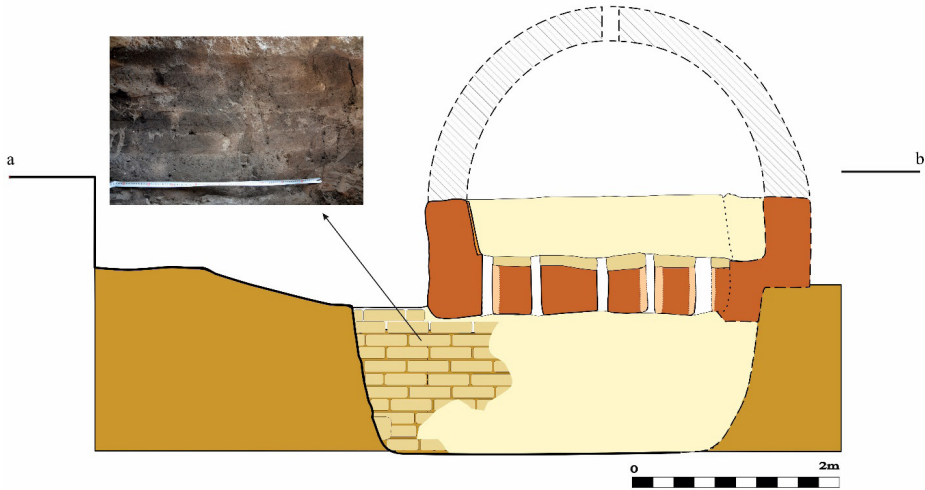

Figure 6: Sectional drawing of the kiln in south-north direction.

Figure 7: Arched structure of the combustion chamber.

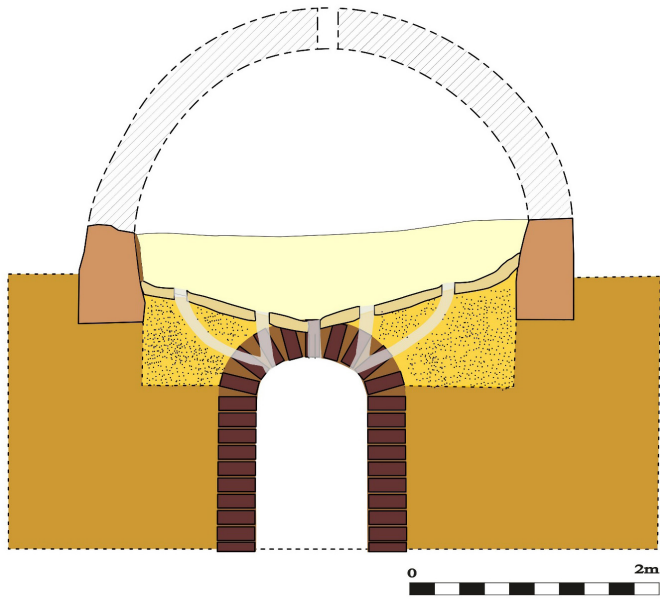

Figure 8: Sectional drawing of the kiln in east-west direction. Arched structure of the combustion chamber and heat transmission ducts.

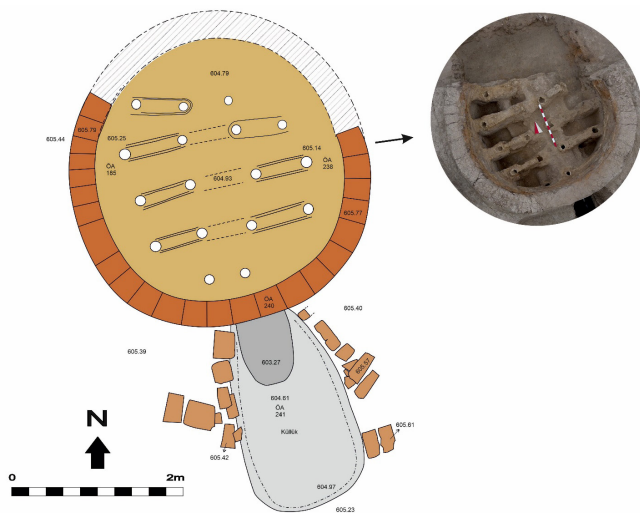

Figure 9: Underneath the floor of the firing chamber. Grate-shaped supports for heat transmission ducts.

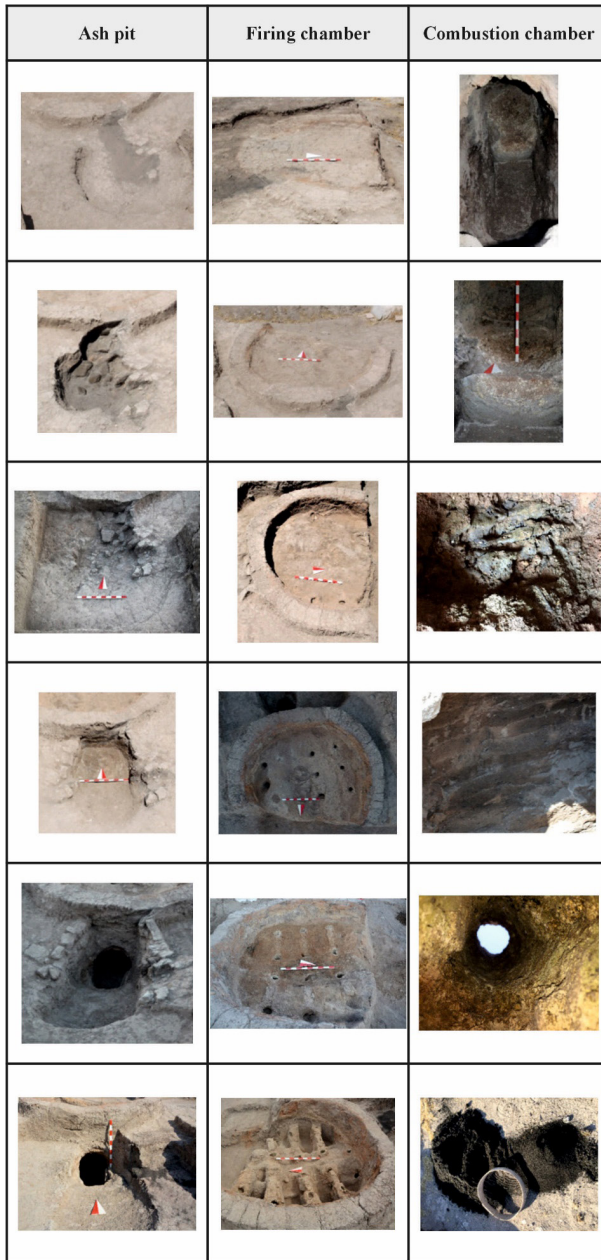

Figure 10: Photographs from the kiln excavation phases.

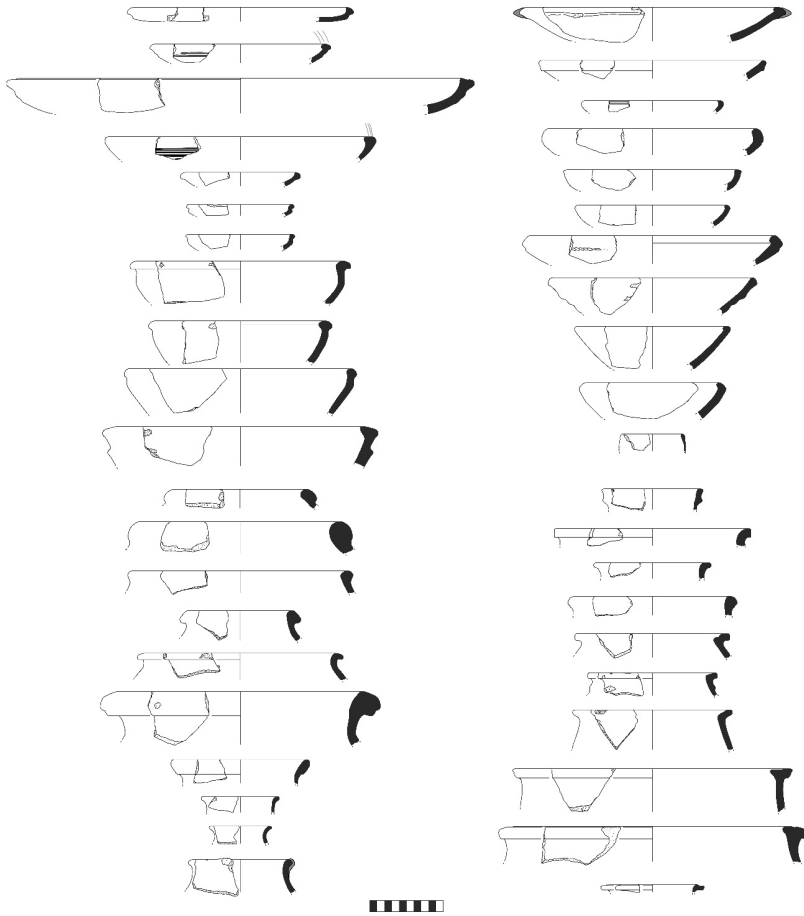

Figure 11: MBA II ceramics collected from the kiln and its surroundings.

Excavation Phases	Ash Pit and Vicinity	Firing Chamber	Combustion Chamber
Phase 1		Identification of the kiln	
Phase 2	Identification of the black ashy area in the south of the kiln.	Identification of the mudbricks of the firing chamber. At least five superposed rows of mudbricks. Mudbricks have varying size.	Identification of the entrance of the combustion chamber.
Phase 3	Dense mudbrick debris fill in front of the entrance. Identification of the borders of the ash deposit.	Hard, brown, and sometimes red rubble fill.	Excavation of the combustion chamber starting from the entrance.
Phase 4	Documentation of mudbrick debris. Compressed ground around the ash pit (living level).	Mudbrick debris fill and animal bones. Cattle leg and jaw bones, and a dog skeleton.	Approximately 1 m progress in the combustion chamber. Identification of the plastered side walls of the arch. Identification of the forward and downward extension of the arch wall.
Phase 5	Removal of mudbrick debris fill. Small amount of animal bones and horns and two bone awls inside the debris.	Identification of the floor of the firing chamber. Sloping towards the center and covered with a thick plaster layer.	Identification of the first heat transmission duct in the ceiling of the combustion chamber. Dense, black, soft, and light ash deposit on the floor. Small amount of clagged plaster, mudbrick fragments, ceramic sherds, animal bones.

Phase 6	Identification of some rows of mudbricks bordering the ash pit at the entrance. Soil fill with dense ash deposit.	Identification of the holes for the heat transmission ducts and emptying some of them.	Identification of the extension of the arch. Levelling work at the base. Mostly black ash deposit. Hard mudbrick rubble that is chalky in places.
Phase 7	Identification of the borders of the ash pit	Removal of the plastered base. Identification of the connection between the heat transmission ducts.	Identification of the mudbricks and pointing under the plaster of the arch side walls. Realization that the arch structure was built entirely of mudbricks.
Phase 8	Identification of the living level around the ashy area. Compressed and hard ground.	Identification of the arched structure from above	2 m progress in the combustion chamber. Increase of whitish yellow hard mudbrick rubble in the interior. Identification of the combustion chamber walls at the entrance. Side plasters are slagged and in greenish color.
Phase 9			Approximately 30 cm of gray, very soft ash deposit under the mudbrick rubble.
Phase 10			Identification of the brown compressed soil base after the ash deposit. 2 m below the living level.

Table 1: Phases of kiln excavations.

I. Yazdegerd, Aziz Marutha ve Sâsânî Kralının Değişen İmgeleri

Yazdgird I, Saint Marutha and the Changing Images of the Sassanid King

Murat Tural*

Öz

Bu çalışma, I. Yazdegerd'in (Yazdekert, 399-420) Doğu Roma İmparatorluğu ve Sâsânî İran'ında yaşayan Hristiyanlar ile inanç bağlamında kurduğu ilişkileri ele almaktadır. Makalede ilk önce Roma İmparatoru Arcadius'un yaşı küçük olan oğlu II. Theodosius'un koruyuculuğunu I. Yazdegerd'e emanet etmesiyle ilgili kaynaklarda bulunan bilgiler incelenmiştir. Ardından iki tarafın dostane seyreden ilişkilerinde Maiperkat piskoposu Marutha'nın nasıl bir rol üstlendiği tetkik edilmiş ve İran coğrafyasında Doğu Süryânî Kilisesi'nin kurumsallaşması yolunda önemli bir merhale olan Mâr İshak Sinodu'nun (410) ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. II. Theodosius ile birlikte Martyropolis'in inşasına katkı sunan I. Yazdegerd'in Hristiyanlık karşıtı bazı hareketlere yönelmesi onun dâhili siyasette birtakım problemlerle karşılaştığını düşündürmektedir. Hükümdarlığı süresince pragmatik politikalara ağırlık veren I. Yazdegerd, *Pers Şehidi Anlatıları*'na (Pers Şehidi İşleri) itibar edilirse Mecûsî din adamları ve soyluların tahrikleri sonucunda özellikle Mecûsilik aleyhtarlığında ileri giden bazı

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University, Çarşamba Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun/TÜRKİYE, murat.tural@omu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1361-4656>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Hristiyanları cezalandırma yoluna başvurmuştur. *Pers Şehidi Anlatıları*'nın Sâsânî tebası durumundaki Hristiyanları takip edebilmek noktasında çağdaş bir tanıklık sunup sunmayacağı son yirmi yıldır tartışılmaktadır. Makalede dinî ve edebî yönü ağır basan bu son kaynak türü, kilise tarihçisi Theodoretus'un kayıtlarıyla birlikte I. Yazdegerd'in saltanat yıllarını aydınlatmak üzere kullanılmıştır. Diğer taraftan I. Yazdegerd Arap-İran tarih yazımında neredeyse istisnasız bir şekilde "günahkâr" olarak anılır. Bu söz birliği, bahsi geçen kayıtlara rağmen I. Yazdegerd'i Hristiyanları kovuşturan bir kral olarak kabul etmeyi güçleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: I. Yazdegerd, Aziz Marutha, Sâsânîler, Doğu Roma, kovuşturma.

Abstract

This study analyses the relations that established Yazdgird I (Yazdekert, 399-420) in the context of faith with the Eastern Roman Empire and the Christians living in the Sassanid Iran. The article first examines the records found in the sources relating to the Roman emperor Arcadius entrusting the protection of his infant son Theodosios II to Yazdgird I. Afterwards, the role of Marutha, the bishop of Maiperkat, in the friendly relations between the two sides was analysed, and the importance of the Synod of Mâr Ishaq (410), which was a significant step towards the institutionalisation of the East Syriac Church in the Iranian geography, was emphasised. Yazdgird I, who contributed to the foundation of Martyropolis together with Theodosios II, turned towards some anti-Christian movements, indicating that he faced some problems in the internal policy. If the *Persian Martyr Narratives* (Persian Martyr Acts) are to be trusted, Yazdgird I, who pursued pragmatic policies during his reign, resorted to punishing Christians, especially those who went too far in their anti-Zoroastrianism as a result of the incitements of the Zoroastrian priests and nobles. It has been debated for the last two decades whether the *Persian Martyr Narratives* can provide a contemporary witness to the situation of Christians living in the Sassanid Dynasty. In this article, this last type of source, which has a predominantly religious and literary character, is used together with the records of the church historian Theodoretus to illuminate the years of Yazdgird I's reign. On the other hand, Yazdgird I is almost without exception referred to as a "sinner" in the Arab-Iranian historiography. This unity of opinion makes it difficult to accept Yazdgird I as a king who persecuted Christians, despite the aforementioned records.

Keywords: Yazdgird I, Saint Marutha, Sassanids, Eastern Roman, persecution.

Giriş

Sâsânî kralı I. Yazdegerd'in saltanat yılları, Geç Antik Çağ'da Romalılar ve Sâsânîler arasındaki en barışçıl dönemlerden birine tesadüf etmektedir. Çalışmada yaklaşık çeyrek asıra tekabül eden bu dönemin tüm yönlerine ışık tutmak hedeflenmemiştir. Öncelikle I. Yazdegerd'in II. Theodosius'u himaye etmesiyle ilgili kaynaklarda bulunan bilgilerin değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Ardından Mâr (Mor, aziz) İshak Sinodu vesilesiyle Doğu Süryânî Kilisesi'nin teşkilatlanması noktasında mezkûr Sâsânî kralının ifa ettiği rol anlamlandırılmaya çalışılmıştır. I. Yazdegerd'in Aziz Marutha ile kurduğu ilişkinin arka planı ve sonuçları incelemenin temel konuları arasındadır. Son olarak hagiografik literatürde I. Yazdegerd'in nasıl bir imgeye sahip olduğunun izahı yapılmıştır. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun özellikle Batı'da yaşadığı buhranların Doğu politikası üzerindeki etkileri, Ak Hunların iki devlet için oluşturdukları tehdidin boyutları, Lahmililerin I. Yazdegerd nazarındaki önemi ve Armenia'nın vaziyeti tetkik dışında tutulmuştur.

Bununla birlikte makalenin alt başlıklarını teşkil eden konular, I. Yazdegerd'in çeşitli kaynak türlerine yansıyan farklı imajlarının saiklerini meydana getirmektedir. İranlı soyluları denetim altına alma çabasının Mecûsîliğe karşı bir saldırı anlamında kasıtlı şekilde yorumlanması, Arap-İran tarih yazımında I. Yazdegerd'in “günahkâr”¹ hatta imansız olarak nitelenmesine yol açmış gibi görünmektedir. Bu etki kısmen Hristiyan kaynaklarında da sezilir. Nitekim Marutha'nın *Ermenice Hayat*'ı, kralın elinden cezalandırılmaktan usanan Mecûsî seçkinlerin I. Yazdegerd ve Marutha'ya karşı bir tertip içine girdiklerini haber verir². I. Yazdegerd'in selefleri II.

- 1 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-Ümen ve'l-Mülük*, C II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1119/1707, s. 63; *Mücmeli't-tevârih ve'l-kisâs*, neşr. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1318/1939, s. 68. Onuncu yüzyılın İranlı tarihçisi Hamza el-İsfahânî'nin eserinde, I. Yazdegerd için sık kullanılan *bezeher* (بزهر) sıfatı tashifle “بزهر کرد” şeklinde yer almıştır. Hamza b. Hasen el-İsfahânî, *Târîh-i Peygamberân ve Şâhân*, çev. Ca'fer Şiâr, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1336/1957, s. 52. Ayrıca bk. Saïd Nefîsî, *Meslîhiyyet der İran ta Sâdr-ı İslâm*, İntişârât-ı Esâtür, Tahran 1392/2013, s. 85; Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979, s. 120; Arsur Kristinsin (Arthur Christensen), *İrân fi ahdi's-Sâsâniyyîn*, çev. Yahyâ el-Haşşâb-Abdülvehhâb Azzâm, Dârü'n-Nehdatil'Arabiyye, Beyrut 1982, s. 256; Meryem Nejad Ekberî Mihribân, *Şâhînsâhî-yi Sâsâniyân: Siyaset, Ferheng, Temeddün-i İran-ı Asr-ı Sâsânî*, Neşr-i Kitâb-ı Parse, Tahran 1387/2008, s. 65-66; Scott John McDonough, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005, s. 185; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris, London 2009, s. 22.
- 2 “The Armenian Life of Marutha of Maipherkat”, çev. Ralph Marcus, *The Harvard Theological Review*, Vol. 25/S. 1, 1932, s. 65.

Ardašîr (ö. 383), III. Šâbûr (ö. 388) ve IV. Wahrâm'ın (ö. 399) soylular veya Mecûsî din adamlarınca hazırlanan sonları, onun Hristiyanlara yaklaşmasının saiklerinden yalnızca birini açıklamaktadır.

I. Yazdegerd'in bastırıldığı sikkelerde kullandığı "Râmšahr" ünvanı, İran tarihi araştırmacılarınca "barışçı muhafaza eden kral" manasında yorumlanmaktadır. *Ayâdgâr î Zarrêrân* adlı Orta Farsça Dönemi destanında/şürinde, dokuzuncu yüzyıla ait *Dēnkard* adlı metinde de adı geçen son Kayâni lideri Wištâsp'a Râmšahr (ramšaθr) lakabı layık görülmüştür³. İran esâtürinde kendilerine kurucu payesi biçilen Kayâniler, köhneleşmiş evreni yeniden ıslaha girişen I. Yazdegerd'in ilham kaynaklarından birini teşkil etmiş olabilir. Kayâni telmihi bir yanıyla, mezkûr Sâsânî kralı üzerindeki Doğu'nun tesirini akla getirmektedir⁴.

I. Yazdegerd'den önce ve sonra İranlı soylulara yönelik sert tedbirlere başvuran Sâsânî kralları olduğu hâlde, Arap-İran tarihyazımında mezkûr şehinşâha atfedilen kötü şöhrete yaklaşabileni yoktur. Diğer taraftan, Hristiyanlarla ilişkileri olumlu yönde bir seyir takip eden I. Yazdegerd'in *Pers Şehidi Anlatıları*'na konu olması dikkat çekicidir. Çalışmada belirtilen sınırlar dâhilinde ana kaynaklar ve telif eserlerden istifade edilerek I. Yazdegerd'in değişen imgeleri sorgulanmaya çalışılacaktır.

1. Arcadius, II. Theodosius ve I. Yazdegerd

Altıncı yüzyılın meşhur tarihçisi Procopius, kendisi de General Belisarius ile birlikte hareket etmeye başladığı zamanda, Sâsânî Kralı I. Kawād'ın (ö. 531) Doğu Roma İmparatoru I. Iustinus'a (ö. 527) gönderdiği mektupta, oğlu Kōsrow'u (I. Hüsvrev) evlatlığı olarak kabul etmesi dileğinden bahsetmiştir. Söz konusu mektup-

3 *Yâdgâr-i Zerîrân*, çev. Yahyâ Mâhyâr Nevvâbî, İntişârât-ı Esâtür, Tahran 1374/1995, s. 61, 123, 177; "Dinkard (VIII)", *The Sacred Books of the East*, ed. F. Max Müller, At the Clarendon Press, Oxford 1892, s. 23-24; Mansour Shaki, "Observations on the Ayâdgâr î Zarrêrân", *Archiv Orientalni*, Vol. 54, 1986, s. 265-266; Touraj Daryae, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdegerd I (Râmšahr)", *American Journal of Numismatics*, Vol. 14, 2002, s. 89-95; Mehmet Bayraktar, *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu Kayâniler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 119-120, 300-301; Oğuzhan Özoğlu, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, C 3/S. 2, 2019, s. 105-137; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 227-228, 238-240; Muhammet Yücel, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 280.

4 Daryae, *age.*, s. 22; Richard E. Payne, "Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire, 502-628 CE", *Past&Present*, Vol. 220, 2013, s. 6-7, 31-32.

ta Sâsânî kralı, uzlaşımın iki devleti barışın nimetlerine gark edeceğini söylerken, imparatorun danışmanı Proclus, hile saydığı bu teşebbüse Roma sarayında arka çıkılmasını aymazlık olarak değerlendirmiş ve teklifin Roma İmparatorluğu'nu Perslerin ellerine tevdi etmek anlamına geleceğini belirtmiştir. Babanın mülkünü oğullar arasında taksimi âdetince tarihin son Roma imparatoruna şahitlik edebileceği imasında dahi bulunan Proclus, Persli elçinin evlat edinme hususunu resmiyete dökmek yolundaki ısrarı karşısında I. Iustinus ve yeğeni I. Iustinianus'u az da olsa ikna etmeyi başarabilmiştir. Kayda geçirilmesini zâid görüp *barbar* âdetince yapılacak sade bir seremoninin kâfi olacağına rıza göstermesine bakılırsa, çok geçmeden Proclus'un da yumuşadığı görülüyor. Himaye teşebbüsünün söz konusu pürüzlere rağmen son ana kadar getirildiği anlaşılıyor. Ne var ki sınırda bir araya gelen heyetler, bazı hudut şehirlerinin mülkiyeti hakkında cereyan eden tartışmalar sonucunda görüşmeyi terk etmişlerdir⁵.

Yukarıdaki anekdota benzer şekilde lakin bir asırdan fazla bir zaman evvelinde, İmparator Arcadius'un ölmeden önce Sâsânî Kralı I. Yazdegerd'den oğlu II. Theodosius'un koruyuculuğunu üstlenmesi ricasına⁶, kaydı düşen yine Procopius olmasına rağmen şüphyle bakılıyor⁷. Agathias (ö. 582), kendi zamanında üst sınıflar kadar halkın da malumu olan bu hususu Procopius'un yazılı bir eserden

- 5 Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. H. B. Dewing, The Macmillan Co., New York 1914, s. 85-93. Bir asır sonra benzer minvalde bu sefer II. Kōsrow-Maurice yakınlaşması hasıl olur. Bk. Taberî, *age.*, s. 176 vd.; Ebû Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî, *Târîh-i Bel'amî*, C. II, tash. Muhammed Taki Bahâr, Çaphâne-i Tâbeş, Tahran 1353/1974, s. 1084; İbnü'l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921, s. 102-103.
- 6 Procopius, *Wars*, s. 9, 11; Scott John McDonough, "Were the Sasanians Barbarians? Roman Writers on the 'Empire of the Persians'", *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, ed. R. W. Mathisen-D. Shanzer, Ashgate, Farnham 2011, s. 58; Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004, s. 62-69. Arcadius'un ölüm tarihiyle ilgili olarak bk. *Chronicon Paschale 284-628 AD*, çev. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2007, s. 61; Ahmet Altungök, *Geç Antikçağ'da İran-Roma İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s. 171-172. Frye, bu rivayeti sonradan uydurulmuş olarak kabul eder. Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 319. Garsōian ise II. Theodosius'un babasının sağlığında taç giymiş olmasından dolayı, kararın hukuki bir bağlayıcılığının bulunmadığını ancak diplomatik bir nezaket örneği olarak kabul edilebileceğini belirtir. Nina Garsōian, "Byzantium and the Sasanians", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, Vol. 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 579.
- 7 Greatrex, Procopius'un Sâsânîlere yönelik sert ya da ılımlı nasıl bir politikaya taraftar olduğunu çözümleninin güçlüğünden bahsetmiştir. Geoffrey Greatrex, "Perceptions of Procopius in Recent Scholarship", *Histos*, Vol. 8, 2014, s. 94.

iktibas etmiş olabileceğini söylüyor. Olayı Arcadius'un kıvrak zekâsına yoran Procopius'un, Agathias tarafından olumsuz manada tenkit edildiği çok açıktır. Zira Agathias, çok küçük yaştaki Theodosius'un sıkıntılı günler görmeden tahtını elde etmesinde *barbar* bir hükümdarın tavassutunu anlamsız bulmuştur⁸. Theophanes ise (ö. 817), I. Yazdegerd'in Antiochus adında bir harem ağasını (mürebbi) Constantinopolis'e muhafız olarak gönderdiğinden detaylıca bahseden ilk kaynak durumundadır⁹. Theophanes'in mahir bir kimse olarak tarif ettiği Antiochus başkente, senatoya iletmek üzere beraberinde Sâsânî kralının bir mektubu olduğu hâlde gelmiştir. I. Yazdegerd'in mektupta, kendisine düşen vazifeyi neden açıklama gereği duyduğu koca bir muammadır. Devamında verdiği gözdağı ise pek olası değildir: *Kimse çocuğa yönelik bir düzene kalkışmasın ki ben de Romalılara karşı amansız bir savaş başlatmayayım*¹⁰.

Doğu Süryânî Kilisesi'nin dâhili yapısını çözümlemek noktasında önem arz eden Siirt Vakayinamesi/Kroniği, Sâsânî-Doğu Roma ilişkilerinin bu veçhesinde Arcadius'un I. Yazdegerd'e mektubunu söz konusu etmiştir. Vakayiname'ye göre Arcadius, I. Yazdegerd'i Sâsânî ülkesinde Hristiyanlara reva görülen kötü muameleden sorumlu tutmasa da duyduğu haberlerin tesiriyle bir mektup kaleme almıştır¹¹. Amr b. Matta¹² da Marutha'nın İran'a gelmesini kovuşturma bahsiyle açıklamış-

8 Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975, s. 129; Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, 1969/1970, s. 67-183.

9 Theophanes'ten evvel Antiochus'u anan ilk kaynak Cyreneli Synesius (ö. 414 ?), onun kudretini belirtmekle iktifa etmiştir. Bk. *The Letters of Synesius of Cyrene*, çev. Augustine Fitzgerald, Oxford University Press, London 1926, s. 205.

10 *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 123-124; Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 142-143. Malalas'ın Kroniği'nde ise sarayda sözüne çok itibar edilen Antiochus'un bir müddet sonra II. Theodosius ile ayrı düştüğü kayıtlıdır. *The Chronicle of John Malalas*, çev. Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys, Roger Scott, Brill, Leiden 2017, s. 197. Greatrex ve Bardill, Antiochus'un başkente Arcadius'un ani gelen ölümünden (408) altı sene evvel (402) vardığını hesap etmişlerdir. Onlar ayrıca, Sozomenus, Theodoretus ve Socrates'in himaye konusundaki sessizliğini, mezkûr kilise tarihçilerinin eserlerini iki devlet arasında gerilimin yüksek olduğu zamanlarda yazmalarıyla açıklamışlardır. İki yazarın vardığı sonuç, 413 veya 414'te sarayı terk etmek durumunda kalan Antiochus'un 439'a kadar II. Theodosius'u etkilemeye devam ettiği yönündedir. Geoffrey Greatrex-Jonathan Bardill, "Antiochus the *Præpositus*, A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 50, 1996, s. 173, 176-178, 197.

11 Adday Şer (Addai Scher), *Kitâb-ı Siret-i Eşher-i Şühedâ el-Maşrik el-Kadisin*, C II, Daru Aras li'n-Neşr, Erbil 2009, s. 317.

12 Mark N. Swanson, "Kitâb al-majdal", *Christian Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol. 2

tır. Ona göre, II. Şâbûr (309-379) döneminde pek çok Hristiyan hekim katledilmiş, hayatta kalabilenler ise terk-i diyâr etmişti. I. Yazdegerd başa geçtiğinde, Roma imparatoruna mektup yazarak ondan yetenekli bir hekim istedi. Hristiyanların perişan durumundan evvelce haberdar olan Arcadius, bir mektup beraberinde olduğu hâlde Marutha'yı Sâsânî hükümdarının huzuruna gönderdi. Marutha'nın elinden şifâyâb olan şah da Hristiyan tebaasının acılarına son verdi¹³.

Başta dönmek icap ederse, hakikat varsayıldığı hâlde Procopius'un bahsettiği Arcadius ve I. Kawâd'ın inisiyatiflerinden ikincisinde görüşmenin itilafa dökülememesinin sınır çekişmesinden kaynaklanmasında şaşılacak bir taraf bulunmamaktadır¹⁴. Gelgelelim, aşağıda detaylandırılacak olan Arcadius'un girişiminden sonra yaşanmış olan gelişmelerin ve karşılıklı münasebetlerin kusursuza yakın bir seyir takip etmiş olması şüphe uyandırıcıdır. En azından bu dönemde Gotların ve Hunların yarattıkları tehdit, ütöpik gibi görünen yakınlaşma teşebbüslerinin daha reel arka planlarının olduğunu düşündürmektedir¹⁵.

(900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett, Brill, Leiden 2010, s. 627-632.

- 13 Amr b. Matta, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1896, s. 23-24. Benzer bir anlatım için bk. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 322.
- 14 Onuncu yüzyılda Constantinopolis patrikliği yapan Nicholas Mysticus (901-907, 912-925), başkente bir saldırı hazırlığında bulunan Bulgar Kralı Simeon'a 913 yılında yazdığı mektupta bu iki olayı birbirine karıştırmıştır. Nicholas konuyu "eski bir hikâye" olarak tanımlarken, Simeon'un Perslerin krallığının kudreti ve zenginliği hakkında bihaber olmadığını belirtir. Gerçekte Arcadius öldüğünde (408) oğlu II. Theodosius'un yaşı yedi iken, mektupta üç olarak hatalı bir şekilde yer almıştır. Mektupta zikredilen Sâsânî Kralı ise I. Yazdegerd değil, Kosrow (Enûşirvân)'dır. Kana susamışlığıyla tüm Persler arasında nam salan Kosrow'un başkente ulaşan elçileri, çocuğun koruyuculuğunu üstlenmek karşılığında aralarındaki savaşın nihayete ereceğini ve Roma İmparatorluğu'nun harici düşmanlarına karşı Sâsânî kralının ordusunun hazır olduğunu haber vermişlerdir. Nicholas, Hristiyanlığın özü hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan Kosrow'un girişimini samimiyetten yoksun olarak nitelemiştir. Nicholas tahrif içeren mektubunda Bulgar Kralı Hristiyan Simeon'a, barbar ve putperest olup güneşi ve ayı Tanrı sayan bir ateşperest'in pespayeliğine düşmemesi gerektiğini salık vermektedir. Nicholas'ın 921 yılında yine Bulgar Kralı Simeon'a yazdığı bir mektupta, bu sefer Arcadius ile birlikte Got generali Gainas ve başkentin piskoposu Ioannes Chrysostomus'u birlikte andığı görülür. Arcadius döneminin yüzyıllar sonra ibretimiz bir devre olarak hatırlanması şaşırtıcıdır. İkinci bahiste patrik Nicholas, tabii olarak Gainas'ın talepleri karşısında dik bir duruş sergileyen seleflerinden Chrysostomus'u takdir etmiştir. Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, çev. R. J. H. Jenkins-L. G. Westering, Dumbarton Oaks, Washington 1973, s. 33, 35, 135, 137; Barry Baldwin, "Nicholas Mysticus on Roman History", *Byzantion*, Vol. 58/S. 1, 1988, s. 174-175; Turhan Kaçar, "Ioannes Chrysostomus'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *Belleten*, C 67/S. 250, 2003, s. 755-757.
- 15 Gotlara dair politikası istihza konusu olan Arcadius'un kadim düşman Persler ile kurduğu ilişki de pek çok soru işareti bırakmıştır. Arcadius'un bahsi geçen konularda zafiyet göstermesinin önemli

2. Marutha ve Faaliyetleri

Maiperkat (Martyropolis, Meyyâfârikîn, Silvan) piskoposu Marutha'nın yaşam öyküsü (Vita), ikisi Grekçe¹⁶ ve biri Ermenice (altıncı yüzyıl veya sonrası) olmak üzere üç nüsha hâlinde günümüze ulaşmıştır. Kilise tarihçisi Socrates'in anlatımları da dâhil olmak üzere bunların kayıp bir Süryânîce yaşam öyküsünden meydana getirildiği düşünülmektedir¹⁷. Maiperkat piskoposu Marutha, Roma İmparatorluğu tarafından 399'da I. Yazdegerd'in cülusunu tebrik etmek ve 408'de ise II. Theodosius'un tahta çıkmasını duyurmak amacıyla Sâsânî topraklarına resmî elçi olarak gönderilmiştir. I. Yazdegerd'i Mecûsî din adamlarının çare bulamadığı şiddetli baş ağrısından dualarıyla kurtaran Marutha, Persli piskopos Abdas ile birlikte kralın oğluna musallat olan kötü ruhu da kovmuştur. Söz konusu tedavilerin hangi zaman aralığında gerçekleştiği muamma ise de kralın oğlunun şifa bulmasının akabinde kilise tarihçisi Socrates'in, I. Yazdegerd'in ölümünün vaftizine mâni olduğunu söylemesi hoş bir temenniden öteye geçmemektedir. Zira hükümdarların hak ile batıl arasında karar vermeye en yakın olduğu anda son yolculuğun gelip çatması sık görülen bir motifir¹⁸. Marutha'yı takip edebilmek noktasında en erken kaynak mahiyetindeki Socrates, mezkûr piskoposun I. Yazdegerd'e yönelik yine Mecûsî din adamlarının başını çektiği iki komployu nasıl boşa çıkardığını haber vermiştir. Bunlardan ilki, ateş sunağının altına gizlenmiş ve kral tapınmak için geldiğinde *Hristiyan bir rahibin Tanrı tarafından onurlandırıldığını sanarak küfre düşen kral defolsun* diye ses yükselten sahtekârın hilesinin açığa çıkartılmasıdır. Kralın tahtının etrafında kötü koku yaratıp bundan Hristiyanları sorumlu tutmak üzerine bina edilen ikinci komplo da Marutha tarafından boşa çıkarılmıştır¹⁹. Felsefe ile iç

bir nedeni, Antiochus'tan başka Stilico ve Eutropius gibi güçlü karakterlerin arasında kalmış olmasıdır. Zosimus, *New History*, çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra 1982, s. 104-105.

- 16 Noret, Fransızcaya çevirdiği ve biri daha uzun olan iki Grekçe metni onuncu ve on birinci yüzyıllara tarihlendirir. Jacques Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", *Analecta Bollandiana*, Vol. 91, 1973, s. 78.
- 17 Harry Munt, "Ibn al-Azraq, Saint Marûthâ, and the Foundation of Mayyâfârikîn (Martyropolis)", *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 155; Seccâd Emîrî Bâvendpur, *Şehâdetnâme-hâ-yi Süryânî-i Mesîhiyân-ı İnan der-Asr-ı Sâsânî*, İntişârât-ı Pol-i Firûze, Tahran 1398/2019, s. 24.
- 18 Evagrius benzer tavrı I. Kōsrow (ö. 579) için benimser. Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000, s. 229.
- 19 Socrates, *Ecclesiastical History*, çev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 156-157. Mecûsîlik'te pis koku, kötü ruhların varlığına delalettir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s.

içeride geçen Grek tıbbî edebiyat ve hitabet alanında da yetkinlik gerektirir. Blockley, İranlı yöneticilerin kendi yerel tıpları yerine Grek tıbbını yeğlediklerini söyler ki bu Marutha'nın en azından bize akseden kimliğiyle uyum arz etmektedir²⁰.

a. Mâr İshak Sinodu (410)

Marutha'nın 408 yılında I. Yazdegerd'i resmî hüviyetle ikinci ziyareti, yukarıda anılan mürebbi Antiochus'a dair haberler doğru ise kralı şaşkıncı bir mahiyete sahip değildi. Bundan iki yıl sonra Sâsânî başkenti Seleucia-Ctesiphon'da toplanan ve şehrin piskoposu İshak'ın onuruna²¹ (399-410) bu ad ile anılmaya başlanan sinod ise Doğu Süryânî Kilisesi'nin istikbali açısından hayati bir değer taşımaktaydı. Doğu Süryânî Kilisesi'nin en yetkin patriklerinden biri olan I. Timoteos'un (780-823) zamanında ortaya çıkarılmış olan bir derlemede (Synodicon Orientale), Mâr İshak Sinodu'nun ev sahibi I. Yazdegerd en olumlu hâliyle anılmıştır. Muzaffer kral I. Yazdegerd, Rabbin kiliselerine barış ve huzur getirmiş, zulüm fırtınasını dindirmiş, inançlarından ötürü tutsak düşenleri özgürlüklerine kavuşturmuş ve yıkılan mabetlerin yeniden inşasını serbest bırakmıştır²². Şüphesiz mezkûr sinoddaki Sâsânî hükümdarının alicenaplığı, I. İznik Konsili'ndeki Büyük Constantinus'u ihsas ettirmektedir. Büyük Constantinus'un aksine I. Yazdegerd sinodda hazır bulunmuş ve gur bir sesle *Doğu ve Batı, krallığımda tek bir güçtür* nidasını yükseltmiştir²³. Nidanın aksettirdiği mana oldukça derindir; bu, I. Yazdegerd'in emperyal iddiasına yorulabileceği gibi, mezkûr derlemenin ortaya çıkışına değin Doğu Süryânî Kilisesi'nin İran topraklarında saldırgan kökünü kaviliğinin ilanı da olabilir.

65 (Dipnot 62). *Marutha'nın Grekçe Hayatı*'nda sadece sunağın altına gizlenen adamın hilesine atf vardır. Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", s. 89.

- 20 R. C. Blockley, "Doctors as Diplomats in the Sixth Century A.D.", *Florilegium*, Vol. 2, 1980, s. 93-95.
- 21 Kyle Smith, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016, s. 146.
- 22 *Synodicon Orientale*, ed. ve çev. J. B. Chabot, Imprimerie Nationale, Paris 1902, s. 254. Çeviri M. J. Birnie'den yapılmıştır. <http://www.fourthcentury.com/wp-content/uploads/2009/06/the-council-of-marishaq.pdf>, son erişim tarihi: 03.12.2023. Ayrıca bk. Arthur Vööbus, *History of the Asceticism in the Syrian Orient*, Secretariat du CorpusSCO, Louvain 1958, s. 260 vd. McDonough, Batı'daki Romalı piskoposların Romalı olmayan II. Alaric (Vizigot) ve Clovis'i (Frank) anarken de aşırı bir iltifat gösterdiklerini belirtir. Scott John McDonough, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgerd in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, Vol. 1/1, 2008, s. 127-128, 130 (Dipnot 8).
- 23 *Synodicon Orientale*, ed. ve çev. J. B. Chabot, s. 256; Michael R. Jackson Bonner, *The Last Empire of Iran*, Gorgias Press, Piscataway 2020, s. 105; Hasan Pirniyâ, *Târîh-i İrân ez-Madhâ ta-İnkârâz-i Sâsânîyân*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392/2013, s. 202.

Mār İshak Sinodu, altıncı yüzyılın ortalarında *patrik* ünvanı benimsenene kadar *katolikos* olarak adlandırılacak olan Seleucia-Ctesiphon piskoposunu, şehinşâhlik sathında faaliyet gösteren dinî bir örgütün hukuki lideri olarak tanımıştır.²⁴ Payne, Romalı emsallerini örnek alarak bir “imparatorluk kilisesi” vücuda getiren I. Yazdegerd’in teşebbüsünü, kralın Hristiyanlığın misyonerlik ve polemik eğilimi hakkındaki vukufsuzluğundan ötürü kusurlu bir maharet saymıştır. Ona göre halleflerinden II. Şâbūr, Hristiyanların Mecûsiliğın üstünlüğüne karşı oluşturabileceği ideolojik meydan okumayı cemaat önderlerini disipline ederek ya da canlarını alarak çözüme kavuşturmuşken; Marutha aracılığıyla I. Yazdegerd, *dünyevi bir güce sadıkane boyun eğdirme* usulünü benimsemiştir²⁵. Bir yanıla bu, tebaanın önemli bir kısmını kontrol için getirisi yüksek bir yöntem olarak değerlendirilebilir²⁶. Doğu Süryânî Kilisesi’nin de bu vaziyet karşısında mağdur ve muzdarip olduğunu söyleyebilmek güçtür. I. Yazdegerd’in ölümünden önce toplanan Mār Yahbalaha Sinodu’nda (420) ve Romalı hiçbir katılımcının hazır bulunmadığı 424 yılında gerçekleşen Mār Dâdišo‘ Sinodu’nda Doğu Süryânî Kilisesi’nin kristolojisinin iyice olgunlaşması, Hristiyan tebaanın Mecûsî bir hükümdarın egemenliğini açıkça sorgulamadığını kanıtlar niteliktedir.

b. Martyropolis

Ermenicede Np’rkert diye bilinen şehrin piskoposu Marutha’nın 410 yılındaki Mār İshak Sinodu’ndan sonra I. Yazdegerd’in onayıyla topladığı Pers şehitlerinin kalıntılarını (rölik) görev yaptığı bölgeye getirmesiyle birlikte burası Grekçe Martyropolis olarak adlandırılmaya başlanmıştır. II. Theodosius’un yerleşimi önemli ölçüde genişletmesinden evvel kentin “büyük bir köy” olduğu söylene de daha gerilere gidilememektedir. Amida isminin geçirdiği dönüşüm benzeri Martyropolis de altıncı yüzyılda İmparator I. Iustinianus tarafından *Iustinianopolis* olarak adlandırılmış ancak bu isimler korunamamıştır²⁷. Procopius, Martyropolis’in surlarını

24 Mehmet Alici, “Sasani İmparatorluğu’nun Erken Döneminde Hristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 56/S. 1, 2015, s. 66. Brock’a göre, *Synodicon Orientale*’de Mār İshak’ın *katolikos* olarak tanımlanması tarih yanlıgsıdır. Sebastian P. Brock, “VI. Yüzyıla Kadar Sâsânî İmparatorluğu’nda Doğu Kilisesi ve Roma İmparatorluğu’ndaki Konsillerde Bulunmayışı”, çev. Zafer Duygu, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C 2/S. 1, 2017, s. 75.

25 Richard E. Payne, *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015, s. 13, 46-47.

26 Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 334.

27 Michał Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Brill, Leiden 2017, s. 79-80, 103. Martyropolis’in İslâm hâkimiyetine girmesinden sonraki süreci için bk. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

dört fit genişliğinde, yirmi fit yüksekliğinde ve dolayısıyla bir kuşatma esnasında kolayca aşılabilir zafiyette tanımlar²⁸. Roma-Pers sınırında I. Yazdegerd'in onayı ve II. Theodosius'un tahsisatıyla Marutha tarafından yapılan tahkimatla hırsızların, vahşi hayvanların ve yağmacıların şehrin sürülerine zarar vermesinin önüne geçilmek istenmiştir²⁹. Tahkimata rıza göstermesine ilave olarak I. Yazdegerd, içi altınla dolu altın bir kupayı Marutha'ya lütfetmiştir. Marutha'nın *Ermenice Hayatı*'nda, ilerleyen zamanda Sâsânî Kralı I. Kawād'ın şehre saldırısı esnasında kupa üzerinde atası I. Yazdegerd'in adını görüp hicap duyduğu ve buraya kötülük yapmaktan sakındığı kayıtlıdır³⁰.

Marutha'nın Persli şehitlerin hikâyelerine dair yazınsal bir eser vücuda getirip getirmediği tartışmalıdır. On dördüncü yüzyılda 'Abdışho' bar Brikha, aralarında şehitlerle ilgili bir eserin de bulunduğu Marutha tarafından yazılmış birkaç çalışmayı kataloglamıştır³¹. Lakin Marutha'nın böyle bir eserin sahibi olmadığına kesin gözüyle bakılmaktadır³². Edebî kişiliğiyle ilgili tartışma bir yana, *Ermenice*

28 Procopius, *Buildings*, çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London 1971, s. 189, 191. Martyropolis (s. 115-131) ve benzer hüviyete sahip şehirlerdeki Hristiyan kültürel mirasıyla ilgili son çalışmalardan biri için bk. Elif Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 2021.

29 İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, British Library, Or., nr. 5803, vrk. 16a-16b. (Yazma esere ulaşmamı sağlayan Gıyas Şüküroğlu'na teşekkür ederim)

30 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 69. Metinde Yazdegerd'in (I.) torunu olarak zikredilen I. Kawād, gerçekte II. Yazdegerd'in torunudur. Ayrıca bk. Procopius, *Buildings*, s. 187, 189. *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda yer alan altın kupaya dair habere inanmak güçtür. Diğer taraftan 420 yılının mayıs ayında, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki toprak maliklerine mülkleri üzerinde tahkimat yapmaları müsaadesi verilmiştir. Söz konusu tedbir kararı evvela Sâsânî tehdidini akla getirirse de imparatorluğun bu meseleyi doğu vilayetlerinde Ermeni soyluların inisiyatifine bırakmak istemediği açıktır. Geoffrey Greatrex, "The Two Fifth-Century Wars between Rome and Persia", *Florilegium*, Vol. 12, 1993, s. 5.

31 William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894, s. 45.

32 J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, Vol. 3/1, Rome 1725, s. 73-74, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10798639?page=115>, son erişim tarihi: 20.11.2023; Smith, *Constantine*, s. 147 (Dipnot 75); Kyle Smith, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. xxxiii; Robert Murray, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, T&T Clark, London 2006, s. 34-35. Erken Hristiyan manastır literatürünün aydınlanmasında büyük katkıları olan Arthur Vööbus (ö. 1988), önemli bir kısmı Marutha ile ilişkilendirilen, muhteviyatında I. İznik Konsili (325) ve *Pseude-Nicaean* kararları ile birlikte kovuşturma ve heretiklik gibi konulara ait risalelerin bulunduğu derleme bir eser vücuda getirmiştir. Derlemenin kovuşturma bahsinde şeytanın zulümlerine karşın imanlıların sayısının arttığı vurgulanırken; heretiklik kısmında ise Geç Antik Çağ'ın kavrayışına uygun olarak yine şeytanın daha çetin bir savaşla kilise içine sapkınlık tohumları saçtığı yazılıdır. *The Canons Ascribed to Märütā of Maipherqaṭ and Related Sources*, Vol. 2, ed. ve çev. Arthur Vööbus, Peeters, Louvain 1982, s. 15, 17; Natalia Smelova, "The Canons of the First Ecumenical Council of Nicaea in the

Hayal taki *Romalıların krallığından yüz yirmi bin, Asorestan'dan* (Āsōristān veya Syria) *yirmi bin, Perslerin krallığından seksen bin ve bizim krallığımızdan* (Armenia) *altmış bin rölük topladı; bir araya getirilen azizlerin kalıntılarının yekûnu iki yüz seksen bin idi*³³ ifadesi de mübalağa içermektedir. Mezkûr şehrin bayındır hâle gelmesinde II. Theodosius'un payı daha fazla olmasına rağmen, I. Yazdegerd'in manevi desteğinin ondan aşağı kalmadığı görülmektedir.

Marutha'nın *Ermenice Hayatı*³⁴, Sophene'nin son pagan idarecileri durumundaki Marutha'nın ailesinin işlediği günahları telafi maksadıyla kutsal emanetlerin gücünü kasıtlı olarak vurgular. Böylece şehitlerin kemikleri ve kanları, toplumsal birliğin sembolik inşası için benzersiz derecede güçlü bir kaynak teşkil eder. Ortak acı ve yitimler Hristiyan cemaatini dikey olarak apostolik topluluğa yakınlaştırır; yatay olarak da evrensel Hristiyan topluluğuyla mekânda birleştirir³⁵. Marutha'nın duygusal paydaşlık teşekkülüne yönelik çabasına karşılık, Şehitler Şehri'nin/Martyropolis iki devlet arasında bir gerilim kaynağına dönüşmüş olması yüksek ihtimaldir. Çağdaş kaynaklardan Socrates haricindekilerin piskopos Marutha'ya ve mezkûr şehre kayıtsızlığı, I. Yazdegerd-Marutha yaklaşmasının kadim düşmanlığı unutturacak mahiyete sahip olmadığını hissettirir. Martyropolis'in bir *kale*, yani Perslerin saldırganlığına karşı kutsal güçlerini sınıra yığan İranlı şehitlerin Roma arazisinde tekrardan dirilişinin sembolü olması keyfiyeti ise inşasından en az iki yüzyıl sonrasının gündemini yansıtır³⁶. Daha büyük bir ihtimal, Martyropolis ve Marutha vesilesiyle I. Yazdegerd'in Hristiyan dünya ile kurmuş olduğu dostane ilişkiler, Sâsânîler içinde Mecûsî din adamlarının ve soyluların hoşnutsuzluğuna sebep teşkil etmiş olmalıdır.

Daha geç bir dönemde yazılmış olan Doğu Süryânî kaynakları ve İslâmî dönem eserleri, Martyropolis'in taşıdığı sembolik mananın önemini daha iyi takdir et-

Manuscript IOM, RAS Syr. 34", *Written Monuments of the Orient*, Vol. 1, 2016, s. 41-43.

33 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 68. *Marutha'nın Grekçe Hayatı*'ı sadece Pers topraklarından kalıntıların toplandığına işaret eder. Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", s. 87.

34 Metni Süryâniceden Ermeniceye papaz Gagig ve diyakoz Grigor tercüme etmişlerdir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 68.

35 Richard E. Payne, "The Emergence of Martyrs' Shrines in Late Antique Iran: Conflict, Consensus, and Communal Institutions", *Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*, ed. Peter Sarris-Matthew Dal Santo-Phil Booth, Brill, Leiden 2011, s. 92.

36 Elizabeth Key Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999, s. 56.

mişlerdir. Hem bu kaynak malzemesinde hem de *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda, zamanın ruhu doğru bir şekilde aksettirilse de özellikle kişiler konusunda yanlışlar göze çarpmaktadır. Altıncı yüzyıl veya sonrasında kaleme alınan *Marutha'nın Ermenice Hayatı*, I. Yazdegerd'i II. Yazdegerd ile karıştırmış³⁷; on ikinci asırda aynı şehirde ama İslâm hâkimiyeti zamanında yaşayan İbnü'l-Ezrak (ö. 1181'den sonra) ise isim benzerliğinden öte bir hataya düşerek olay örgüsünü Büyük Constantinus ve II. Şâbūr'un etrafına yerleştirmiştir. İki taraf arasında iyi ilişkilerin kurulması hususunda Marutha'nın rolünü vurgulayan İbnü'l-Ezrak, onun hekimlik hünerini kralın oğlu değil kızı üzerinde gösterdiğini söylemiştir³⁸. İbnü'l-Ezrak'ın çağdaşı Mari b. Süleyman³⁹ ve onun eserine iki asır sonra ilaveler yapan Amr b. Matta⁴⁰ ise Martyropolis'in kuruluşundan kısaca bahsederlerken Marutha'nın Sâsânî sarayıyla ilişkisini uzun uzadıya ele almışlardır. Mari b. Süleyman, Doğu Süryânî Kilisesi patrikleri üzerine yazdığı eserin Mâr İshak bahsinde Marutha'dan söz açmış, onun kutsal emanetlerin bir kısmını piskoposluk yaptığı bölgeye getirdiğini, geri kalanının ise batıdaki kiliselere dağıtıldığını söylemiştir⁴¹.

3. Hristiyan Takibatı

“Azizlere reva görülen eziyetleri ve zulümleri hikâye etmek kolay bir iş değildir. Bazı vakalarda ellerin yüzünü bazılarında tersini yüzdüler; bazılarının alından sakala kadar yüzlerini soydular. ...Çukurlar kazıldı ve özenle yağlandı, içlerine çok sayıda fare konuldu; sonra şehitleri kendilerini hayvanlardan koruyamayacak şekilde elleri ve ayakları bağlı hâlde, yiyecek olsunlar diye aşağı sarkıttular. Açlık kaygısına düşen fareler kurbanların etlerini ağır ağır yiyerek onlara uzun ve korkunç acılar tattırdılar. ...Şehitlerin cesareti kırılmadı, insanları yok edilemez bir yaşama götüren ölümü kazanma arzusuyla yarıp tutuştular”⁴².

37 “The Armenian Life of Marutha of Maipherkat”, s. 69.

38 İbnü'l-Ezrak, *agy.*, vrk. 17a. *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda piskoposun elinden şifâyâb olan kralın oğlu, *Grekçe Hayatı*'nda ise kızı olarak kayıtlıdır. “The Armenian Life of Marutha of Maipherkat”, s. 61; Noret, “La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat”, s. 87.

39 Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondii, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899, s. 29-30.

40 Amr b. Matta, *age.*, s. 22-25.

41 Mari b. Süleyman, *age.*, s. 24-25.

42 Theodoret, *Ecclesiastical History*, çev. Blomfield Jackson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. III, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1906, s. 157.

Yukarıdaki betimlemenin sahibi, dördüncü asırda Eusebius, bir sonraki yüzyılda ise Socrates ve Sozomenus'un *Kilise Tarihi* yazma geleneğini devam ettiren Cyrrhuslu Theodoretus'tur. Aynı yerde, I. Yazdegerd'in ölümüyle oğlu V. Wahrām'ın (Bahrām Gör) hem krallığı hem de inanca karşı savaşı miras aldığı, Wahrām ölürken de bu ikisini oğluna (II. Yazdegerd) miras bıraktığını söyleyen Theodoretus, I. Yazdegerd'in saltanatının nihayete ermesinden yirmi yıl sonra eserini tamamlamıştır. Cyrrhus şehrinin piskoposluğunu da yapan Theodoretus'u diğer kilise tarihçilerinden ayıran temel özellik, onun manastır hayatına olan düşkünlüğüdür. Dolayısıyla yukarıdaki iktibasa ve aşağıda tesadüf olunacak mezkûr kilise tarihçisinin Pers topraklarının Hristiyan şehitleriyle ilgili düşüncelerine, söz konusu hassasiyet dikkate alınarak kıymet verilmelidir. I. Yazdegerd'i Hristiyan olarak sunamamaktan muzdarip Socrates, kralın irtihalini vaftizle şerefleymesinin önündeki en büyük mâniya sayarken; Theodoretus şehitlik gibi bireysel bir direnişi savaşa denk görmüştür: *Bu cenk ve Kilise'nin zaferi Rab tarafından evvelce haber verilmişti; vaka bize, cidalin sulthan daha fazla bereket sağtığını belletir. Barış bizi kırılğan, uysal ve cebin kalar; savaş ise cüretimizi katlar, dârdünyanın geliþ geçiciliğine aldanmamıza mâni olur*⁴³.

Marutha'nın *Ermenice Hayatı*'nda, I. Yazdegerd'in saltanatının başında Hristiyanlara karşı bir takibatın yaşandığı ve zulmü Marutha'nın iki devlet arasında dostluğu tesis karşılığında kralı ikna etmesiyle sonlandırdığı belirtilir⁴⁴ ki bu, I. Yazdegerd'in "hami" sıfatını şüpheli kılar. Zira saltanatına başlarken Hristiyanlara sıkıntılı günler yaşatan krala böylesi değerli bir emanetin tevdi edilmesi düşündürücüdür. İki olayı da doğru varsaydığımızda, 420 yılında Mâr Yahbalaha Sinodu'nda yine Hristiyanları gözeten bir I. Yazdegerd; vefatından önce ise eski zalimliğine dönen bir kral tasviri meydana çıkar.

Amr b. Matta, I. Yazdegerd'i doğrudan kovuşturmadan sorumlu tutmasa da Arcadius'un Sâsânî kralına yazmış olduğu bu minvalde bir mektubu eserine kaydetmiştir⁴⁵. Bununla birlikte, I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarına yakın Hristiyanları kovuşturduğuna dair haberler daha fazladır ve çeşitli kaynak grupları tarafından zikredilmiştir. Bunlar arasında Siirt Vakayinamesi, Marutha'ya hekimlik bakımından biçilen rolün benzerini Katolikos Yahbalaha'ya uyarlamış gibi görünüyor. Vakayiname'ye göre Yahbalaha, I. Yazdegerd'in elçisi olarak Constantinopolis'e gidip geldikten sonra (418-419), Sâsânî kralı generali Şâbûr'un tesirinde

43 Theodoret, *age.*, s. 158-159.

44 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 61.

45 Amr b. Matta, *age.*, s. 23-24.

kalarak Hristiyanlara zulmetmeye başlamış ancak mezkûr katolikosun onu muzdarip olduğu baş ağrısından kurtarmasıyla takibata ara vermiştir. Yahbalaha'nın ölümünü müteakip kovuşturma Hâşû (Hosea) adlı bir rahibin Mecûsilere ait bir ateş tapınağına zarar vermesiyle tekrar etmiş ancak bu sefer de Ermeni patriği İshak I. Yazdegerd'i vazgeçirmeyi başarabilmiştir. Armenia, I. Yazdegerd'in tahta çıkmasından on yıl kadar evvel Roma İmparatorluğu ve Sâsânî Şehinşâhlığı arasında taksim edilmişti. Armenia'da İran yanlılarının Mecûsiler olduğu kabul edilmekle birlikte, İshak'ın kral katındaki saygınlığı, Sâsânîlere başkaldıran bazı Ermeni milislerinin patrik tarafından teskin edilmiş olabileceğini düşündürüyor⁴⁶. Son olarak Siirt Vakayinamesi'nin, Yahbalaha'nın ardılı Pers kökenli Ma'na'yı da I. Yazdegerd'i şiddete meyyal tutumundan sakındırmak isteyenler listesine eklediği görülür⁴⁷. Mari b. Süleyman ise I. Yazdegerd'in son zamanlarında deneyimlenen kovuşturmanın tamamının Katolikos Ma'na zamanında yaşandığını belirtmiştir⁴⁸.

Altıncı yüzyılda Marcellinus'un kroniğinde ve iki asır sonra Zuknin Kroniği'nde (Tel-Mahreli Pseudo-Dionysius), yalnızca I. Yazdegerd'in son zamanlarında Hristiyanlara karşı kovuşturmanın şiddetini artırdığı malumatı yer alırken⁴⁹, Scy-

46 *Marutha'nın Ermenice Hayatı*, piskoposun I. Yazdegerd'i iyileştirmesinin ardından özgürlüğüne kavuşturulan Hristiyanlar arasında Ermeni soylularını da zikretmiştir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 63. Her çağda ve zamanda örneklerine şahit olunabileceği gibi, yönetimin merkezileştirilmesi bazen bir veya birkaç soylu aileye itimat ederek sağlanabiliyordu. I. Yazdegerd söz konusu olduğunda Pehlevi Sürên ailesi ve bu aileden vezirlik makamında bulunan Mehr-Narseh önem arz etmektedir. Dinî hukuk, toprak malikliği ve ordu teşkilatında mezkûr ailenin ağırlığı beşinci yüzyılın ilk yarısı boyunca devam etti. Mehr-Narseh ateş tapınaklarının inşasına bilhassa ehemmiyet verirken, ailenin diğer fertleri I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarında veya bitiminin hemen arkasından Hristiyanlara yönelik saldırıları tertip ettiler. Ermenilere karşı öteki soylulari savaşa sürükleyen Mehr-Narseh, mağlup olmaları hâlinde servetlerinin kendilerini kurtarmaya yetmeyeceğini hatırlatmıştı. Daha evvel savaştan kaçanların durumu ibretimizdi. Firar etmeye kalkışanlar kılıcın tadına bakmışlarken; oğulları, kızları ve ailelerinin diğer üyeleri sürgüne gönderilmiş ve atalarından kalan tüm toprakları ellerinden alınmıştı. Elishê, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982, s. 167; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, London 2008, s. 60-62. Taberî, mensubu olduğu aileyi zikretme de Mehr-Narseh'i, I. Yazdegerd'in olumsuz tabiatını gemleyebilecek tek kişi olarak anmıştır. Taberî, *age.*, s. 64.

47 Philip Wood, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 48-50, 74-75.

48 Mari b. Süleyman, *age.*, s. 33.

49 *The Chronicle of Marcellinus*, çev. Brian Croke, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney 1995, s. 12; *The Chronicle of Zuqnîn, (Parts I and II. From the Creation to the Year 506/7 AD)*, ed. ve çev. Amir Harrak, Gorgias Press, Piscataway 2017, s. 300.

thopolisli Cyril (ö. 558) başka detaylar da ilave etmiştir. Yukarıda anılan kilise tarihçisi Theodoretus gibi münzevilerin hayat hikâyelerine ilgi duyan Cyril, Filistinli keşişlerin hayatlarını kaleme alan bir aziz yaşam öyküsü yazardır. Cyril, I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarına doğru Sâsânî ülkesinde Hristiyanlara karşı bir takibat yaşandığını, kaçmaya teşebbüs eden Hristiyanları derdestle görevlendirilen Arap birliklerinin komutanının kendisi *putperest* olmasına rağmen, insanlık dışı muamele karşısında merhamete gelip firarilerle iş birliği yaptığını kaydetmiştir. Komutan, I. Yazdegerd'in huzurunda takdir edilince ailesi ve servetiyle birlikte Romahlara sığınmış; ardından aynı görevi yeni devleti adına bu sefer *Provincia Arabia*'da ifa etmiştir⁵⁰.

Önceki sayfalarda zikredilen *mürebbi* Antiochus'a dair detay veren tek kaynak mahiyetindeki Theophanes, vaftiz olmaya çok yaklaşmışken Mecûsî din adamlarının kışkırtması ve başkentin piskoposu 'Abdâ'nın (Abdaas) bir ateş tapınağını yıkması üzerine I. Yazdegerd'in Hristiyanları kovuşturmaya başladığını kaydetmiştir. Theophanes bu tavrı değişikliğini isabetli bir şekilde kralın saltanatının yirminci yılına yerleştirirken, ileriki sayfalarda 413-414 yıllarını zikretmekle çelişkiye düşmüştür. Theophanes yaşanan olaylardan I. Yazdegerd'i değil Mecûsî din adamlarını mesul tutarken, 'Abdâ'yı da gayretini daha makbul işlerde sarf etmediği için kınamıştır⁵¹. Theophanes'in söz konusu ettiği 'Abdâ'yı, ondan evvel kilise tarihçisi Theodoretus da anmış ve hakkında farklı bir çıkarıma yönelmiştir. Mevzubahis 'Abdâ'nın Socrates'in de zikrettiği⁵², I. Yazdegerd'in oğlunu sağlığına kavuştururken Marutha'ya yardım eden 'Abdâ ile aynı kişi olması muhtemeldir. Cyrrhuslu Theodoretus, piskoposun cesurane duruşunu takdir etse de onun karşısına, sahte tanrıların sunaklarını (Pyreum) yıkmak yerine Atinalıları mantık ilkeleri çerçevesinde İsâ'nın Mesîhliğine ikna etmeyi başaran Pavlus'u koymuştur⁵³. Yine de Theodoretus, yıkı-

50 Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*, çev. R. M. Price, Cistercian Publications, Kalamazoo 1991, s. 14; "Cyr. Scyth. Vit. Euthym", *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 37. Bu konuda özellikle bk. İrfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington 2006, s. 40-49.

51 *The Chronicle of Theophanes Confessor*, çev. Cyril Mango-Roger Scott, s. 123-124, 128.

52 Socrates, *age.*, s. 157.

53 Tarsuslu Pavlus, Hristiyan yazar ve düşünürlerin herhangi bir konuda mütalaada bulunurlarken sıklıkla başvurdukları bir isimdir. Konumuz bağlamında *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nın yazarı, Marutha'yı bir taraftan İsrailoğullarını Mısır'daki esaretten kurtaran Musa'ya benzetirken, diğer taraftan onu gayret bakımından mucizeleri keşfetme becerisinden sonra *ulusların havarisi* sayılan Pavlus'a denk görmüştür. "The Armenian Life of Marutha of Maiphakat", s. 60.

lan ateş tapınağını yeniden inşa etmenin ateşi yüceltmek ve putperestliğe düşmek anlamına geleceğinden, Mâr ‘Abdâ’yı takbihte aşırıya kaçmamıştır⁵⁴.

Mâr ‘Abdâ’yı zikrederken temkinli bir tavır takınan kilise tarihçisi Theodoretus, Sâsânîli idareciler elinden işkence gören Öhrmazd (Ormisdas), Şâhîn (Suenes) ve Benyâmin’in hikâyelerini anlatırken hissî bir yaklaşım sergilemiştir. Theodoretus üç şehidin hikâyesini anlattığı yerde zulmün I. Yazdegerd’in saltanatından başlayıp V. Wahrâm ve II. Yazdegerd dönemlerinde devam ettiğini söylese de yargılamaların üç hükümdardan hangisinin zamanında vuku bulduğunu belirtmemiştir. İnananların cesaretlerini artırmak gayesiyle bu kişilerin hayatlarından bahsetme gereği duyduğunu aktaran Theodoretus, belki de Roma İmparatorluğu’nun dinî çehresinin değişimine benzer bir tecrübeyi Sâsânîler için arzulamıştır:

“Bu inancsız adamlar tarafından daha pek çok şiddet eylemi gerçekleştirilmiştir ancak her şeyin Rabbi’nin onların merhametsizliği ve dinsizliği karşısında tahammül göstermesine şaşırılmamalıdır. Hakikat o ki Büyük Constantinus’un hükümdarlığından evvel tüm Roma imparatorları geçceğin izini sürenlere karşı öfkelerini kusmuşlardı. Diocletianus, Kurtarıcı’nın çilesini çektiği gün, Roma İmparatorluğu’nun dört bir yanındaki kiliseleri yerle bir etmiş ama aradan dokuz yıl geçtikten sonra kiliseler eskisinden kat kat daha büyük ve görkemli bir şekilde yeniden çiçek açıp güzelleşmiş, nihayetinde onun ne fenalığından ne de kendisinden eser kalmıştı”⁵⁵.

Theodoretus ve daha başkalarının saklı tuttıkları ancak sezilmesi kolay olan güçlü iştiaqları hiçbir zaman gerçekleşmemiş; aksine, kendisi de piskoposluk yapan Theodoretus’un Sâsânîler içindeki meslektaşları kilisenin güvenliği açısından Hristiyan-Mecûsî evliliklerini sınırlamaya yönelik adımlar atmışlardır⁵⁶.

Diğer taraftan Sâsânî tebaası durumundaki Hristiyanlar da aynı arzuyu taşımışlardır. Onların, kendilerine müzâhir olan idarecilerin Yaratıcı eliyle ödüllendirilecekleri ve kötülük edenlerin bir gün gelip Tanrı’nın gazabına çarptırılacaklarına dair bir kabul içinde oldukları görülür. Kâtip Ya’kûb V. Wahrâm’a, I. Yazdegerd’in yirmi bir yıl boyunca barış içinde hüküm sürdüğünü ancak bir zalim hâline geldi-

54 Theodoret, *age.*, s. 157.

55 Theodoret, *age.*, s. 158.

56 Victoria Erhart, “The Development of Syriac Christian Canon Law in the Sasanian Empire”, *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. Ralph W. Mathisen, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 121.

ğinde hayatının noktalandığını söylemiştir⁵⁷. Narseh, Tātāq, Bēth-Garmay'ın on şehidi ve Kâtip Ya'küb'un hayatlarına dair anlatılar, beşinci yüzyılın ortalarında Seleucia-Ctesiphon yakınlarındaki bir manastırda kaleme alınmıştır. Söz konusu dört metnin yazarının Abgar adlı bir keşiş olduğu düşünülmektedir⁵⁸. Kâtip Ya'küb'un şehitliğinde, onun parmaklarının, elinin ve kafasının bedeninden nasıl ayrıldığı anlatılmıştır. Yalnız burada keşiş Abgar'ın I. Yazdegerd'in ölümüne de bir anıştırma yaptığı gözden kaçmamaktadır. Bir rivayete göre I. Yazdegerd, Cür-cân'da sarayının önüne gelen başıboş ama gösterişli bir atın tepmesi sonucunda hayatını kaybetmiştir⁵⁹. Bu örnekte, saldırgan atı “göksel ata” tahvil eden keşiş Abgar'ın, Sâsâni kralının ölümünü çevreleyen İran'ın mitolojik geleneğine vakıf olduğu ve bunu Mecûsî çağrışımlarından ziyade Hristiyan toplumunun menfaati için kullandığı açıktır⁶⁰. Payne, Kâtip Ya'küb ile beraber aynı kaderi on altı yazıcı daha paylaştığından, vakayı şehinşâhlığın Hristiyan karşıtı politikasının bir göstergesi cihetinden değil, devlet sırlarını bilen kâtip ve habercilerin görevlerini kötüye kullandıklarında çarpıtılmaları pek muhtemel bir ceza nazarından değerlendirilmiştir⁶¹. Dikkati calıp anlatılar bir yana, soyluları cezalandırmak konusunda

57 Wood, *age.*, s. 46; Şer, *age.*, s. 304; Geoffrey Herman, “Sinner or Savior: Unraveling the Enigma of Yazdgird I”, *Eu-topias: Revista de Interculturalidad, Comunicación y Estudios Europeos*, Vol. 3, 2012, s. 61-62. Şehitlik anlatılarının kurgusu aziz üzerine temellendiğinden, bu metinlerde zalimlerin akabeti neredeyse hiç işlenmemiştir. Bununla birlikte Geç Antik Çağ'ın Hristiyan düşünceleri, İsa-Mesih taraftarlarına eziyet edenlerin er geç yaptıklarının cezasını çekeceklerine inanıyorlardı. Dördüncü yüzyılın Hristiyan apolojisti Lactantius (ö. 320), Neron, Decius, Valerianus ve Diocletianus gibi isimlerin ölümlerini İsa-Mesih taraftarlarının zaferi cihetinden sunmuştur. Bunlar arasında Valerianus'un (ö. 260) Sâsânilere esir düşmesinin akabinde I. Şâbü'r'un (ö. 272) ata binerken kullandığı bir basamak vazifesi görmesi dikkat çekicidir. Valerianus'un akabetini bu yönde değerlendiren bir örnek için bk. Sozomenus, *Ecclesiastical History*, çev. Chester D. Hartranft, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 268. Cobb, Valerianus'un cesedine yapılanları Hristiyan şehit kültürünün ironik bir taklidi olarak yorumlamıştır. L. Stephanie Cobb, *Divine Deliverance: Pain and Painlessness in Early Christian Martyr Texts*, University of California Press, California 2017, s. 101.

58 Wood, *age.*, s. 44.

59 Taberî, *age.*, s. 64-65; Firdevsî, *Şâhnâme*, C IV, neşr. Feridun Cüneydi, Neşr-i Belh-i Bünyâd-i Nişâbur, Tahran 1387/2008, s. 233-236; *Mücmeli'ü't-tevârih ve'l-Kisâs*, neşr. Muhammed Takî Bahâr, s. 69; Kristinsin, *age.*, s. 259-260; Teodor Nöldeke, *İrânîyân ve Arabhâ der Zâmân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358/1979, s. 145-146.

60 Eski İran'da güneş kültü tanrı Mitra etrafında şekillenir. Başka Hint-Avrupa halklarında da ilahi bir kehanete işaret sayılan at, Mitra'nın hususi hayvanıdır. Kristinsin, *age.*, s. 133; A. Shapur Shahbazi, “The Horse that Killed Yazdagerd ‘the Sinner’”, *Paitimana: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, Mazda Publishers, California 2003, s. 359-360; Pourshariati, *age.*, s. 356-358.

61 Payne, *age.*, s. 45.

pek aceleci olan I. Yazdegerd'in⁶², onların elinden bir ölüm tatmış olması daha muhtemeldir.

4. Hagiografi'de I. Yazdegerd İmgesi

Şehitlik Anlatıları, hagiografik literatürün en sade ve didaktik özelliği son derece güçlü metinlerini teşkil eder. Roma İmparatorluğu'ndakilerden farklı olarak konu itibarıyla Sâsânîler dönemini ele aldıklarından, bunlardan *Pers Şehidi Anlatıları* (Pers Şehidi İşleri) olarak söz edilmektedir. Süryânî dilindeki söz konusu şehitlik anlatılarının çok büyük bir kısmı II. Şâbūr dönemiyle ilgilidir. Yukarıdaki başlıklarda değerlendirmeye alınan kaynak grubundan farklı olarak, I. Yazdegerd'in saltanat yıllarına tekabül eden şehitlik anlatıları da bulunmaktadır.

Bunlar arasında Şâbūr'un şehitlik anlatısı orta yerden, ...*aksi hâlde onu acı bir ölümlle cezalandırsın* şeklinde bir ifadeyle başlamaktadır. İhtimal ki natamam kelime dizisi I. Yazdegerd'in kovuşturucu Guşnak'a (Gwšnk', Gušnasp ?) verdiği son talimatıdır. Gerçek muhatabın Şâbūr olduğu konusunda ise şüphe bulunmamaktadır. Söz konusu yarım cümledeki tehditkâr üslup bir yanıyla Şâbūr'un hayata tutunmasını sağlayacak tek alternatifi, Îsâ-Mesih'ten sırt çevirmeyi akla getirir. Şâbūr'un içinde soru barındıran cevabı ise kararlılığını ortaya koymaktadır: *Beni, hakikat üzerine yaslanmış olan ölümsüz yaşamdan, sizler gibi, gerçekten ölmeye mi davet ediyorsunuz?*⁶³. Arkasından Şâbūr, kendisini ikna etmeye çalışan kovuşturucusu Guşnak'a, yeryüzünde kibirle gezenlerin uyanması için nice kudretli kişinin mezarının açık bir alamet olduğunu söyler. Pek çok şehitlik anlatısının aksine, Şâbūr'un başının kesilmesi talimatını Guşnak verir ancak kral Şâbūr'un arkadaşlarından birine ona son bir nasihat etmesi için ricacı olur. Arkadaşının niyetini sezinleyen Şâbūr ise şöyle cevap verir: *Ruhumu kendisine teslim ettiğim yaşayan Tanrı adına, herhangi bir ölümlünün iknasına razı olmayacağım.* Şâbūr ardından ağlayanlara da Îsâ-Mesih'in (Luka 23, 27-28) sözlerini anımsatır: *Sonsuz yaşama giden benim için değil, kendiniz ve günahkâr dindaşlarınız için gözyaşı dökün.* Şâbūr taçlandırılacağı (şehit edileceği) yere getirildiğinde ise kendisine böylesi bir ödülü layık gören Sâsânî kralına minnettarlığını iletir. Hemen sonra Şâbūr'a, Îsâ-Mesih'inkini (Matta 26, 45; Yuhanna 12, 23) ihsas ettirir şekilde zamanın gelip çatığı bildirilir. Diz çöker vaziyette dua etmekte olan Şâbūr doğrulduğunda, arkadaşları ona tutmakta olduğu orucu kendileriyle birlikte açması için baharatla karışık şarap ikram ederler. Şâbūr ise Îsâ-Mesih gibi (Matta 27, 33-34),

62 Taberî, *age.*, s. 63; Firdevsî, *age.*, s. 215.

63 "The Martyrdom of Şâbūr", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 46.

denizdeki fırtınanın sadasının ve dalgaların kendisini saran ürpertisinin devam ettiğini, İsa'nın limanına ulaşmazdan hemen önce orucunu bozacağını söyler. Onun başı kılıçla, Yazdegerd'in saltanatının on sekizinci yılının Ādur (Mecûsî takviminde dokuzuncu ay) ayında kesilmiştir⁶⁴.

Bēth-Raziqāyēli (Rey) bir keşiş olan Narseh'in şehitlik anlatısında zikri geçen diğer karakterler; onun rahip arkadaşı Šābūr, inancında mütereddit Ādur-Farro ve *mōbed* Ādurbōzē'dir. Šābūr, Mecûsîlikten Hristiyanlığa kazandırdığı Ādur-Farro'nun arazisinde onun satış belgesini vermesi akabinde bir kilise inşa eder. *Mōbed* Ādurbōzē, Sâsâni kralından Pers soyluları arasında Hristiyanlığın yayılışını önlemesini istediğinde, Ādur-Farro Mecûsî köklerine geri döner ve mezkûr satış belgesinin iadesini talep eder. Šābūr ise belgeyle birlikte gözlerden kaybolur. Olanlardan habersiz Narseh, sonraki ziyaretinde kilisenin yerinde Mecûsî tapınağını görünce, ateşi söndürerek Mecûsî ayin gereçlerini dışarı atar. Mecûsîlerce yakalanan Narseh, Ādurbōzē tarafından sorguya çekilmek üzere başkent Seleucia-Ctesiphon'a getirilir. Dokuz ay tutuklu kalan Narseh'e, kendisine yöneltilen suçlamaları inkârı durumunda serbest kalacağı söylenir. İkrarı hâlinde ise 366 yerden ateş toplamayı ve tapınağı yeniden tanzimi gerekmektedir. Narseh yaptığını gizlemez ve belirtilen şekilde ateş toplamayı reddedince ölümle cezalandırılır. Şehit Narseh'in cesedi, başı ve kanı oradan alınarak şehitlerin dostu Şuf (Martyropolis) piskoposu Mâr Marutha tarafından inşa edilmiş olan şehitliğe getirilir. Burası kraliyet oluruyla inşa edilmiştir; zira Kral Šābūr (II. Šābūr) zamanında orada bir günde 118 Hristiyan şehitliğe yürümüştür⁶⁵.

Šābūr ve Narseh'in şehitlik anlatılarının, konusu oldukları zamanın daha ilerisinde yazıldığını gösteren detaylar bulunmaktadır. Narseh'in şehitliğinde kendisine atıfta bulunulan Ādurbōzē (Adārbōzī), *Mādayān ī Hazār Dādestān*'da anılan II. Yazdegerd'in *mōbedān-ı mōbedi* Ādurbōzē'di çağrıştırmaktadır⁶⁶. Šābūr'un anlatısının

64 "The Martyrdom of Šābūr", ed. ve çev. Geoffrey Herman, s. 46-53; Geoffrey Herman, "The Passion of Shabur, Martyred in the 18th year of Yazdgird with a Fragment of the Life of Mar Aba Catholicos", *Journal of Semitic Studies*, Vol. LVIII/1, 2013, s. 121-130.

65 "The Martyrdom of Narseh", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 2-27; Nefisi, *age.*, s. 87-89; V. M. Miller, *Tārīh-i Kīlīsā-yi Kadīm der-İmperatori-yi Rum ve İran*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arinpur, İntişārât-i Esâtūr, Tahran 1382/2003, s. 289-290.

66 *The Mâtikân e Hazār Dādestān*, Vol. II, çev. Sohrab Jamshedjee Bulsara, Hoshang T. Anklesaria, Bombay 1937, s. 646; Maria Macuch, "Mādayān ī Hazār Dādestān", *Encyclopedia Iranica*, 2017, <http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan>, son erişim tarihi: 10.11.2023; A. Taffazzoli, "Ādur-Bōzēd", *Encyclopedia Iranica*, I/5, 2014, s. 472, <https://www.iranicaonline.org/>

sonunda, onun Yazdegerd'in saltanatının on sekizinci yılının Ādur ayında şehit edildiği yazmasına karşın, eseri hazırlayan Herman bu ifadeyi I. Yazdegerd'in saltanatının ilk yıllarına atfı saymıştır. Zira Herman, 420 yılında kraliyet himayesinde gerçekleşen sinodun, mezkûr Sâsânî kralının saltanatının son döneminde Hristiyanlara yönelik bir takibatı haklı çıkarmayacağını düşünmüştür⁶⁷.

Narseh gibi I. Yazdegerd dönemi şehitlerinden olan Tātāq ise Bēth Hadyablı (Adiabene) soylu bir aileden gelmekte olup saray halkının bir mensubudur. Ne var ki münzeviliğe dair tutkusu dolayısıyla kraliyet hizmetini terk ederek bir manastıra kapanmıştır. Kralın adamları emrolundukları gibi Tātāq'ı hırpalamadan başkent Seleucia-Ctesiphon'a getirmişlerdir. I. Yazdegerd onu ilk gördüğünde, Hristiyanlara katılıp krallığın onurunu lekelediğinden dolayı azarlamış ve kötü şartlarda hapsedilmesini buyurmuştur. Tutuklu kaldığı dört ayın sonunda kralın talimatıyla Mecûsî başrahibin ona yönelttiği soru -hangi sebepten ötürü böyle bir isyana kalkışmaya cüret gösterdiği- temelinde olmuştur. Tātāq cevap olarak, en şerefliye ve tüm kralların fevkinde bir hakime (Îsâ-Mesih) sığınmanın, krala ihanet ve kralığa başkaldırı anlamı taşıyamayacağını söylemiştir. Mecûsî başrahip ise Tātāq'a, halaskârının (Îsâ-Mesih) işe yarayıp yaramayacağını çok geçmeden anlaşılacağını ancak ateş ve güneşe tazimi hâlinde kral nezdinde tavassutta bulunabileceğini beyan etmiştir. Devamında Tātāq, arızı eziyetlerin ve küçümsediği kılıçla ölümün kendisini şeytan için muhafaza edilen ateşten koruyacağını eklemiştir. Mecûsî başrahip Tātāq'ın inancında sebatkârlığını krala bildirdiğinde, buyruk gereği "Seleucia Harabesi" denilen yere götürülerek başı kılıçla kesilmiştir. Tātāq'ın yoldaşları onun kesik başı ile bedenini önce kutsanmış atlet⁶⁸ ve hakiki şehit Narseh'in huzuruna getirmişler, arkasından da başka bir yere defnetmişlerdir⁶⁹.

Adları Öhrmazd, İttai, Mâri, 'Annî, 'Attî, Ya'küb, Hāwrā, Pāpā, Nîmröd ve Ādarparva olan Bēth-Garmaylı on kişi, din adamı sınıfının dışındaki kimselerden

articles/adur-bozed-a-Sāsānian-mobad-of-mobads-mowbedan-mowbed-or-high-priest, son erişim tarihi: 17.08.2023; Alâeddin Azeri, "Bahş-i Pirâmun-i Zindegâni ve Faaliyet-i Rûhâniyân-ı Bozorg-ı Asr-ı Sâsânî", *Berresihâ-yı Târihi*, Yıl. 9/S. 4, 1353/1974, s. 64-65.

67 Geoffrey Herman, "The Last Years of Yazdgird I and the Christians", *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 74; Geoffrey Herman, "Introduction", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. xxiii-xxiv.

68 Hristiyan geleneği Îsâ-Mesih'i yorulmak bilmeyen bir atlet ve savaşçı olarak kabul etmektedir. Hagiograflar, ona öykünen kutsal kişileri de bu şekilde adlandırmışlardır. Vööbus, *age.*, s. 88, 149.

69 "The Martyrdom of Tataq", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 28-35.

olup bir kısmı evvelinde Mecûsîliği terk edip Hristiyanlığa girmiş, bir kısmı ise Mecûsî kadınlarla evlenerek onları İsâ-Mesîh'in inancının sıkı taraftarı yapmışlardı. Onlar zorla *môbed* Mehr-Şâbûr'un huzuruna çıkarıldıklarında, kendilerine ateş ve güneşe taparken nasıl olup da bu olgun yaşlarında hataya düştükleri sual edilmiştir. Onlar da cevap olarak; gençken hakikatten haberdar olmadıklarını, ateşe ve güneşe tapmakla gaflete düştüklerini ancak kemale erdiklerinde bunların yaratıcısına yöneldiklerini söylemişlerdir. Mehr-Şâbûr, tıpkı Narseh örneğindeki gibi kralın hiddetine sebep olmadan sakallarındaki beyazları yoldurduğu bu kişilerin huzur içinde evlerine dönebilecekleri şartları tekrarlayınca, hepsi birden ölümle taçlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Mehr-Şâbûr onların medyun durumunda oldukları için ölümü arzuladıkları zannına kapıldığından, hallinin kralın küçük bir buyruğuna baktığını ifade edince, kutsanmışların yanıtı şöyle olmuştur: *Bizim kimseye değil, gençlikte yaptığımız hatalardan dolayı yalnızca Tanrı'ya borcumuz vardır. Şimdi onu, boynumuzdan akacak kanla ödeyebilmemize müsaade vermesi için Tanrı'ya yalvarıyoruz.* Kral olanları Mehr-Şâbûr'dan duyduğunda, ateşe ve güneşe tapınmamaları hâlinde kuzular gibi boğazlanmalarını emretmiş ancak aralarından biri pişmanlığının fayda verip vermeyeceğini sorunca, kendisine bundan kralın bile hoşnut kalacağı cevabı verilmiştir. Diğerleri hemen onun yanına atılarak ve son akşam yemeğini ima ederek şöyle bir soru yöneltmişlerdir: *Şimdiye dek Meryem oğlu İsâ'nın ekmeğini yedin, cenk gelip çattığında mı nedamet getiriyorsun?*⁷⁰ Bu sorunun muhatabının akıbeti ayrıca zikredilmese de metin, tümünün bir çukurun önünde diz çökmekte oldukları hâlde, tıpkı kuzular gibi başlarının kesilip aynı çukura atıldığını yazmaktadır. Görevliler ayrıldıktan sonra kardeşler ve din adamı sınıfından olmayan Hristiyanlar çukurdan şehitlerin başlarını ve cesetleri alarak farklı yerlere defnetmişlerdir⁷⁰. Bu arada keşişlerden biri⁷¹ peleriniyle çukurdaki kanı toplamış, diğerleri de pelerinden süzdükleri kanı bitki ve yağlar ile güzel kokar hâle getirip muhafaza etmişlerdir.⁷² Bir yıl sonra et kemikten ayrıştığında, kemikler alınarak özenle seçilmiş bir bahçeye getirilmiştir. Metinde son olarak, piskopos Mâr İyyôb'un (Job) nezaretinde onların Lavarne Kalesi'nde (hisarında) inşa edilmiş olan şehitliğe getirildikleri;

70 *Pers Şehidi Anlatıları*'nda cesetlerin teşhiri konusunda bk. Héctor Ricardo Francisco, "Corpse Exposure in the Acts of the Persian Martyrs and Its Literary Models", *Hugoye: Journal of Syrian Studies*, Vol. 19/S. 1, 2016, s. 215 vd.

71 *Bir bar qyama*. Wood, *age.*, s. 53.

72 Hristiyan şehitliğinin önemli bir sembolü olan kan, doğru davranışa yani asil bir ölüme işaret sayılır. Allen Wilson, *The Blood of Christ and Christian Blood: A Model for Interpreting the Concept of Blood in Second-and Third-Century Christian Theology*, Fordham University Theology Department, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 2022, s. 73.

bu ibret verici hatıranın aralarındaki en küçükleri ve insanların en zavallısı Abgar için güzel bir hisse olduğu yazılıdır⁷³.

Kutsal Mâr ‘Abdâ’nın İkrarı adlı şehitlik anlatısı ise, İran’ın güneybatısında Hûzistan eyaletinin bir şehri olan Hormozd-Ardaşîr’in piskoposu Mâr ‘Abdâ ve beraberindeki sekiz Hristiyanın şehit edilmesini konu edinir⁷⁴. Metne göre, Şâbûr gibi Mâr ‘Abdâ’nın şehitliği de I. Yazdegerd’in saltanatının sonlarında gerçekleşmiştir. Metnin hemen başında soyluların ve Mecûsî din adamlarının Sâsânî kralının huzuruna gelerek piskopos, rahip, diyakoz ve keşiş gibi hülasa bütün Hristiyanların tanrıları hakir görmelerinden, ayrıca ateşe ve suya hürmet göstermemelerinden şikâyet ettikleri görülmektedir. I. Yazdegerd bunun üzerine hükmü altındaki soyluları sorguya çekmiş, onlar ve Mecûsîlerin lideri kralı daha da tahrik edince, krallık sınırları içerisindeki kilise ve manastırların yıkılarak buradaki ayinlere son verilmesi ile mezkûr yerlerdeki din adamlarının zorla huzura getirilmelerini buyuran bir ferman yayımlamıştır. Mâr ‘Abdâ, beraberindekiler ve tüm Hristiyanlar elleri bağlı oldukları hâlde kralın huzuruna getirildiklerinde, onlara emirlere itaat yerine neden sapkınlık yolunda ısrarcı oldukları sorulmuştur. Bunun üzerine Hristiyanlar arasından en ateşlisi; Tanrılara, efendilere ve elementlere boyun eğip bilge kişileri ulu saymak, dahası her şeyin yaratıcısını hor görmek yerine, tüm bunları insanoğlunun hizmetine verene tazim ettiklerini söylemiştir. Kral, liderleri Mâr ‘Abdâ’ya tüm bunlara neden cevaz verdiğini sormuş, yapılanların iftira olduğu yanıtını ise ehemmiyetsiz bulmuştur. Aralarından Hâşû, herhangi bir tahribin söz konusu olmadığını tekrarlayınca kral ona, daha kıdemlisinin (Mâr ‘Abdâ) sorusunun asıl muhatabı olduğunu söylemiştir. Hâşû ise Tanrı’nın zalimlere karşı kendilerine bahsettiği belagat ve bilgelik (Luka 21, 15) mucibince, hakikatin bir küçüğün ya da büyüğün ağzından çıkması arasında fark olmadığını beyan etmiştir. Kralın neye inandığını sorulması üzerine Hâşû da *Yaşayan Tanrı’nın hizmetkârı, bir Hristiyanım* yanıtını vermiştir. Kral bu cevabı suça delil sayınca, Hâşû itirafta bulunup gerekçesini şu sözlerle izah etmiştir: *O, Tanrı’nın evi olmadığından, kaideyi ortadan kaldırdım ve ateşi söndürdüm. Ateş Tanrı’nın kızı değil⁷⁵, olsa olsa krallara, daha aşağıdakilere, zenginlere,*

73 “The Ten Martyrs from Bêth-Garmai”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 36-45.

74 Abbas Kadyâni, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahran 1381/2002, s. 151. Mâr ‘Abdâ’yı, daha önce ifade edildiği üzere Cyrrhuslu Theodoretus ve Theophanes de anmıştır.

75 İran kültüründe ateş umumiyetle Ahura Mazdâ’nın oğlu olarak yer edinse de metinde geçtiği üzere Hristiyanlar bazı durumlarda onu Tanrı’nın kızına dönüştürmüşlerdir. Söz konusu tahvilde Ermeni Mecûsîlerin rolüne dair bk. Kristinsin, *age.*, s. 135; Nimet Yıldırım, *İran Kültürü: Zerdüşt’ten*

*fakirlere ve geda ehline hizmet eden bir kadın olabilir. Tanrı, göklerde ve yerde istifademize sunduğu öteki varlıklar gibi onu da kuru ağaçtan halk etmiştir*⁷⁶. Son olarak kral, hükümdarlığın istinatgâhı olan ateşin kaidesine neden el uzatıldığını sormuş ve Hâşû şöyle yanıtlamıştır: *Ey kral, size verileni yüceltmeyin ve sizden daha aşağı olanı kendinizden üstün tutmayın. Zira kişi nasıl ki oturduğu evden daha muhteşem ve yedindekilerden daha şerefli ise insan da zatının tasarrufuna sunulan, sizin ise Tanrı saydığımız ateşten daha yücedir*⁷⁷.

I. Yazdegerd ve daha başka Sâsânî hükümdarlarının saltanat devirlerini içine alan şehitlik anlatıları, takriben son yirmi yıldır Doğu Süryânî Kilisesi'nin Sâsânîler zamanındaki serüvenini aydınlatmada kaynak olarak kullanılmaktadır. Söz konusu metinlere bütüncül bir bakış sergileyen Becker, Doğu Süryânî Kilisesi'nin ve genel olarak Süryânî kiliselerinin tarihini, *gadre uğrama hikâyelerinin işlevselliğini koruduğu bir tarih* olarak yorumlamıştır⁷⁸. Ne var ki çeşitli amaçlara erişmek yolunda *acının aktarımına* şahit olduğumuz bu metinlerin sanıldığı kadar çağdaş olmadığı artık kabul görmektedir⁷⁹. Yukarıda sunulan sınırlı örnekten de anlaşılacağı üzere, şehitlik anlatıları genel itibarıyla iki fasıla ayrılır. İlk kısımda *doğru inanç* üzerine münazara yapılır; ikinci bölümde ise işkence ve arkasından kaçınılmaz olarak gelen ölüm gerçeği işlenir⁸⁰. Taslak itibarıyla Roma İmparatorluğu'ndaki örneklerine benzeyen bu polemik edebiyatı, Sâsânî idaresi altında *Doğru Din*'in (Dorost Dēn, Mecûsilik) ritüellerini ve doktrinlerini tahrif ederekten hak ile batıl arasında kati bir sınır çizer⁸¹. Çağdaş olmadıkları varsayımıyla birlikte düşünüldüğünde, en azından edebî sahada Mecûsî yoğunluk içerisinde Doğu Süryânî Kilisesi mensuplarına alan açan bu teşebbüs, öteki Hristiyan kaynakları gibi *Doğru Din*'in *ortodoks*

Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 310.

76 Metnin editör ve mütercimleri dikkat çekmeseler de Luka İncili'nde (23, 31), İsa-Mesih'in çarmıha gerilmeden evvel yaş ağaç-kuru ağaç mecazına başvurduğu görülür.

77 "The Confession of the Blessed Mār 'Abdā", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 54-61.

78 Adam H. Becker, "The Invention of the *Persian Martyr Acts*", *Syriac Christian Culture, Beginnings to Renaissance*, ed. Aaron Michael Butts-Robin Darling Young, The Catholic University of America Press, Washington 2020, s. 148; Bâvendpur, *age.*, s. 25.

79 Herman, "Sinner or Savior", s. 64.

80 Bâvendpur, *age.*, s. 20.

81 Richard E. Payne, "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 217.

yanını çözümlenmede yetersiz kalabilir.⁸² Yine de ateş, güneş vb. motifler ile din adamlarının ağırlığına yapılan vurgu, Mecûsî çoğunluğun temel hassasiyetlerini yansıtır niteliktedir. Sâsânî Şehinşâhlığı'nda din-devlet birlikteliğine temas edilirken ekseriyetle taht ve ateş sunağı (altar) arasındaki uyuma yapılan atıf söz konusu metinler içerisinde de sezilmektedir. Hatta bu imtizaca, Marutha'nın ortaya çıkarıldığı iddia edilen hilede de tesadüf olunmaktadır. Gelgelelim gizemli at anlatısı bir yana, soylular ile I. Yazdegerd'in Hristiyanlara yakın durmasından rahatsız olan Mecûsî din adamlarının kralın sonunu hazırlamış olmaları yüksek ihtimaldir. Bu ve daha başka pek çok örnek, Sâsânîler söz konusu edildiğinde *ikiz kardeş*⁸³ şeklinde anmadan geçilmeyen mecazın dört asrı aşan bir zaman diliminde hemâhenk geçerli olmadığını açıklamaktadır.

Sonuç

Sâsânî Kralı I. Yazdegerd'in saltanat yıllarına tekabül eden zaman dilimi, kaynak türlerinin hususiyetlerine göre farklı şekillerde aksettirilmiştir. *Kilise Tarihi* yazma geleneğinin içinden gelen Socrates ve Theodoretus'un verdiği detaylar arasındaki karşıtlık, aynı türdeki eserlerin dahi mezkûr Sâsânî kralının takribî bir imgesini sunmakta çektiği güçlüğü hissettirmektedir. Beşinci yüzyılın adı geçen kilise tarihçilerinden ilki Eusebius'un etkisinde kalarak I. Yazdegerd'i Hristiyan olmaya çok yakın olarak anarken; ikincisi onun saltanatı zamanında yaşanan ve devamında yoğunluk arz eden Hristiyan takibatına odaklanmıştır. Birbiriyle tenakuz teşkil eden söz konusu kayıtları I. Yazdegerd'in tutarsız seciyesine işaret saymak yerine, bunu kilise tarihçilerinin kişisel hassasiyetlerinin yansıması olarak değerlendirme taraftarıyız. Benzer şekilde, Procopius'un *koruma prensibi* uyarınca dile getirdiği I. Yazdegerd'in II. Theodosius'un koruyuculuğunu üstlenmesine dair haber Agathias'ı kuşkulandırmış, birkaç asır sonra Theophanes ise bu konuda daha fazla detay vermiştir. I. Kawād-I. Iustinus yakınlaşmasında Proclus'un yerinde ikazından da anlaşılacağı üzere, bu türden tekliflerin tehlikeli sonuçlara yol açabileceği daha geniş çevrelerce dile getirilmiş olmalıdır. Bununla birlikte, I. Yazdegerd'in Roma-Sâsânî ilişkileri tarihinde kendisine bu yönde rol biçilen tek hükümdar ol-

82 Bu konuda özellikle bk. Kayla Dang, *Transmitters, Texts, and Traditions: The Zoroastrian Priesthood from the Sasanian to the Early Islamic Period*, Yale University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New Haven 2022, s. 150 vd.

83 Gnoli mezkûr mecazı, tarihi gerçeklikle bağdaşmayan bir ideoloji olarak yorumlamıştır. Bk. Gherardo Gnoli, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1989, s. 165-167. Ayrıca bk. Geoffrey Herman, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012, s. 39-40.

mayışı, bahis konusu görevlendirmenin siyasi bir teamülü yansıttığı düşünülebilir. Marutha'nın çeşitli kaynak grupları tarafından zikredilen renkli hayatının, I. Yazdegerd'in birbiriyle çelişen imgelerine tesir ettiği ise çok açıktır. Piskopos Marutha'nın iki devlet arasındaki ilişkilerde üstlendiği inisiyatifin ve hekimlik konusundaki maharetinin Sâsânî kralını hoşnut kılması, bir sonraki aşamada onun Martyropolis'in inşasına maddi ve manevi bakımdan destek çıkmasını sağlamıştır. 410 yılındaki Mâr İshak Sinodu'nda I. Yazdegerd'in üstlendiği liderlik, böylesi bir projeye kralın iştirakını anlamlı kılmaktadır. Ne var ki I. Yazdegerd'in etrafındaki İshâ-Mesih taraftarlarının yoğunluğu nisbetinde Hristiyanlığın hassasiyetlerine vukûfiyeti pek olası değildir. Kaldı ki bu yanıla, Martyropolis'in inşasına destek veren I. Yazdegerd ve Hristiyanlara zulmeden I. Yazdegerd imgesi de birbiriyle çelişmektedir. Hristiyanlar nazarında Martyropolis'in taşıyacağı sembolik mananın önemini yeteri kadar sezinleyemeyen I. Yazdegerd'in, Mecûsî din adamları ve soylulardan çekinerek ileri giden bazı Hristiyanlara karşı sert tedbirlere başvurmuş olması ihtimal dâhilindedir. Mâr İshak Sinodu her ne kadar müspet yönde gerçekleşen bir meclis olarak anılsa da Sâsânî toprakları dâhilindeki bazı Doğu Süryânî Kilisesi mensupları Mecûsî bir kralın himayesinden rahatsızlık duymuş olabilir. Başka çağ ve devletlerde örneklerine rastlayabileceğimiz şiddet içerikli bu türden olaylardan yola çıkarak, I. Yazdegerd'i Hristiyanları kovuşturan bir kral olarak takdim etmek güç duruyor. Hristiyan şehitlik edebiyatının hususiyetlerini hatırd tutmakla birlikte, bu kaynak grubunda farkedebildiğimiz kadarıyla I. Yazdegerd *kovuşturucudan ziyade cezalandırıcı* olarak beliriyor; hatta bazı örneklerde Mecûsî din adamlarından daha müsamahakâr bir şekilde anılıyor. Arap-İran tarih yazımında mezkûr kralın saltanat dönemi için çizilen karanlık tablo da esasında bu yirmi yıllık zaman diliminde pragmatik politikaların geçerli olduğunu açıklıyor.

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

“Cyr. Scyth. Vit. Euthym”, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 37.

“Dînkard (VIII)”, *The Sacred Books of the East*, ed. F. Max Müller, At the Clarendon Press, Oxford 1892.

“The Armenian Life of Marutha of Maipherkat”, çev. Ralph Marcus, *The Harvard Theological Review*, Vol. 25/S. 1, 1932, s. 47-71.

“The Confession of the Blessed Mâr ‘Abdâ”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 54-61.

“The Martyrdom of Narseh”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 2-27.

“The Martyrdom of Šâbûr”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 46-53.

“The Martyrdom of Tâtâq”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 28-35.

“The Ten Martyrs from Bêth-Garmai”, *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 36-45.

Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016.

Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975.

Amr b. Matta, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kûtâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1896.

Assemani, J. S., *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, Vol. 3/1, Rome 1725.

Bel'amî, Ebû Ali Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Bel'amî*, C II, tash. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Tâbeş, Tahran 1353/1974.

Chronicon Paschale 284-628 AD, çev. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2007.

Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*, çev. R. M. Price, Cistercian Publications, Kalamazoo 1991.

Elishē, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982.

Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000.

Firdevsî, *Şâhnâme*, C. IV, neşr. Feridun Cüneydi, Neşr-i Belh-i Bünyâd-i Nişâbur, Tahran 1387/2008.

Herman, Geoffrey, "The Passion of Shabur, Martyred in the 18th year of Yazdgird with a Fragment of the Life of Mar Aba Catholicos", *Journal of Semitic Studies*, Vol. LVIII/1, 2013, s. 121-130.

İbnu'l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikân ve Âmid*, British Library, Or., nr. 5803.

İsfahânî, Hamza b. Hasen, *Târîh-i Peygâamberân ve Şâhân*, çev. Ca'fer Şîâr, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, Tahran 1336/1957.

Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899.

Mücmelü't-tevârih ve'l-Kisâs, neşr. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1318/1939.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, çev. R. J. H. Jenkins-L. G. Westering, Dumbarton Oaks, Washington 1973.

Noret, Jacques, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", *Analecta Bollandiana*, Vol. 91, 1973, s. 77-103.

Procopius, *Buildings*, çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London 1971.

Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. H. B. Dewing, The Macmillan Co., New York 1914.

Smith, Kyle, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014.

Socrates, *Ecclesiastical History*, çev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 1-178.

Sozomenus, *Ecclesiastical History*, çev. Chester D. Hartranft, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 239-427.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1119/1707.

The Canons Ascribed to Mārūtā of Maiphherqat and Related Sources, Vol. 2, ed. ve çev. Arthur Vööbus, Peeters, Louvain 1982.

The Chronicle of John Malalas, çev. Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys, Roger Scott, Brill, Leiden 2017.

The Chronicle of Marcellinus, çev. Brian Croke, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney 1995.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.

The Chronicle of Zuqnîn, (Parts I and II. From the Creation to the Year 506/7 AD), ed. ve çev. Amir HARRAK, Gorgias Press, Piscataway 2017.

The Mâtükân ê Hazâr Dâdastân, Vol. II, çev. Sohrab Jamshedjee Bulsara, Hoshang T. Anklesaria, Bombay 1937.

Theodoret, *Ecclesiastical History*, çev. Blomfield Jackson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. III, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1906, s. 33-159.

Wood, Philip, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013.

Yâdgâr-i Zerîrân, çev. Yahyâ Mâhyâr Nevvâbî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1374/1995.

Zosimus, *New History*, çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra 1982.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alıcı, Mehmet, “Sasani İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 56/S. 1, 2015, s. 33-75.

Alican, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

Altungök, Ahmet, *Geç Antikçağ'da İran-Roma İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2023.

Azeri, Alâeddin, “Bahş-i Pirâmun-i Zindegâni ve Faaliyet-i Rûhânîyân-ı Bozorg-ı Asr-ı Sâsânî”, *Berresîhâ-yi Târîhî*, Yıl. 9/S. 4, 1353/1974, s. 41-74.

- Baldwin, Barry, "Nicholas Mysticus on Roman History", *Byzantion*, Vol. 58/S. 1, 1988, s. 174-178.
- Bävendpur, Seccâd Emîrî, *Şehâdetnâme-hâ-yı Süryânî-i Mesîhîyân-ı İran der-Asr-ı Sâsânî*, İntişârât-ı Pol-i Firûze, Tahran 1398/2019.
- Bayrakdar, Mehmet, *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu Kâyânîler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011.
- Becker, Adam H., "The Invention of the *Persian Martyr Acts*", *Syriac Christian Culture, Beginnings to Renaissance*, ed. Aaron Michael Butts-Robin Darling Young, The Catholic University of America Press, Washington 2020, s. 113-148.
- Blockley, R. C., "Doctors as Diplomats in the Sixth Century A.D.", *Florilegium*, Vol. 2, 1980, s. 89-100.
- Brock, Sebastian P., "VI. Yüzyıla Kadar Sâsânî İmparatorluğu'nda Doğu Kilisesi ve Roma İmparatorluğu'ndaki Konsillerde Bulunmayış", çev. Zafer Duygu, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C 2/S. 1, 2017, s. 71-85.
- Boyce, Mary, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979.
- Cameron, Averil, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, 1969/1970, s. 67-183.
- Cobb, L. Stephanie, *Divine Deliverance: Pain and Painlessness in Early Christian Martyr Texts*, University of California Press, California 2017.
- Dang, Kayla, *Transmitters, Texts, and Traditions: The Zoroastrian Priesthood from the Sasanian to the Early Islamic Period*, Yale University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New Haven 2022.
- Daryae, Touraj, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdgerd I (Rāmšahr)", *American Journal of Numismatics*, Vol. 14, 2002, s. 89-95.
- Daryae, Touraj, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris, London 2009.
- Erhart, Victoria, "The Development of Syriac Christian Canon Law in the Sasanian Empire", *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. Ralph W. Mathisen, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 115-129.
- Fowden, Elizabeth Key, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999.
- Francisco, Héctor Ricardo, "Corpse Exposure in the Acts of the Persian Martyrs and Its Literary Models", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 19/S. 1, 2016, s. 193-235.

Frye, Richard N., *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984.

Garsoïan, Nina, "Byzantium and the Sasanians", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, Vol. 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 568-592.

Gnoli, Gherardo, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1989.

Greatrex, Geoffrey, "Perceptions of Procopius in Recent Scholarship", *Histos*, Vol. 8, 2014, s. 76-121.

Greatrex, Geoffrey, "The Two Fifth-Century Wars between Rome and Persia", *Florilegium*, Vol. 12, 1993, s. 1-14.

Greatrex, Geoffrey-Bardill, Jonathan, "Antiochus the *Praepositus*, A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 50, 1996, s. 171-197.

Herman, Geoffrey, "Introduction", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. xv-xxvi.

Herman, Geoffrey, "Sinner or Savior: Unraveling the Enigma of Yazdgird I", *Eu-topías: Revista de Interculturalidad, Comunicación y Estudios Europeos*, Vol. 3, 2012, s. 55-68.

Herman, Geoffrey, "The Last Years of Yazdgird I and the Christians", *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 67-90.

Herman, Geoffrey, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012.

Jackson Bonner, Michael R., *The Last Empire of Iran*, Gorgias Press, Piscataway 2020.

Kaçar, Turhan, "Ioannes Chrysostomus'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *Belleten*, C 67/S. 250, 2003, s. 745-770.

Kadyânî, Abbas, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahran 1381/2002.

Kaldellis, Anthony, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004.

Keser Kayaalp, Elif, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 2021.

Kristinsin, Arsur, (Arthur Christensen), *Îrân fi ahdi's-Sâsâniyyîn*, çev. Yahyâ el-Haşşâb-Abdülvehhâb Azzâm, Dârü'n-Nehdatil'l-Arabiyye, Beyrut 1982.

Macuch, Maria, "Mâdayân î Hazâr Dâdestân", *Encyclopædia Iranica*, 2017.

Marciak, Michał, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Brill, Leiden 2017.

McDonough, Scott John, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, Vol. 1/1, 2008, s. 127-140.

McDonough, Scott John, "Were the Sasanians Barbarians? Roman Writers on the 'Empire of the Persians'", *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, ed. R. W. Mathisen-D. Shanzer, Ashgate, Farnham 2011, s. 55-65.

McDonough, Scott John, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005.

Mihribân, Meryem Nejad Ekberî, *Şâhinşâhî-yi Sâsâniyân: Siyaset, Ferheng, Temeddün-i Îrân-ı Asr-ı Sâsânî*, Neşr-i Kitâb-ı Parse, Tahran 1387/2008.

Miller, V. M., *Târih-i Kilisâ-yı Kadîm der-İmparatori-yi Rum ve Îrân*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arînpûr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382/2003.

Morony, Michael G., *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton University Press, Princeton 1984.

Munt, Harry, "Ibn al-Azraq, Saint Marûthâ, and the Foundation of Mayyâfâriqîn (Martyropolis)", *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 149-174.

Murray, Robert, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, T&T Clark, London 2006.

Nefisî, Saîd, *Mesîhiyyet der Îrân ta Sâdr-ı İslâm*, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1392/2013.

Nöldeke, Teodor, *Îrâniyân ve Arabhâ der Zâmân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358/1979.

Özoğlu, Oğuzhan, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İrân Çalışmaları Dergisi*, C 3/S. 2, 2019, s. 105-137.

Payne, Richard E., "Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire, 502-628 CE", *Past&Present*, Vol. 220, 2013, s. 3-33.

Payne, Richard E., “Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court”, *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 209-230.

Payne, Richard E., “The Emergence of Martyrs’ Shrines in Late Antique Iran: Conflict, Consensus, and Communal Institutions”, *Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*, ed. Peter Sarris-Matthew Dal Santo-Phil Booth, Brill, Leiden 2011, s. 89-113.

Payne, Richard E., *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015.

Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i Īran ez-Madhâ ta-Īnkvrâz-i Sâsânîyân*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392/2013.

Pourshariati, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, London 2008.

Shahbazi, A. Shapur, “The Horse that Killed Yazdagerd ‘the Sinner’”, *Paitimana: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, Mazda Publishers, California 2003, s. 355-362.

Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington 2006.

Shaki, Mansour, “Observations on the Ayâdgâr ī Zarrēn”, *Archiv Orientalni*, Vol. 54, 1986, s. 257-271.

Smelova, Natalia, “The Canons of the First Ecumenical Council of Nicaea in the Manuscript IOM, RAS Syr. 34”, *Written Monuments of the Orient*, Vol. 1, 2016, s. 35-63.

Smith, Kyle, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016.

Swanson, Mark N., “Kitâb al-majdal”, *Christian Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol. 2 (900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett, Brill, Leiden 2010, s. 627-632.

Şer, Adday, (Addai Scher), *Kûtâb-ı Siret-i Eşher-i Şühedâ el-Maşrik el-Kadisîn*, C. II, Daru Aras li'n-Neşr, Erbil 2009.

Taffazzoli, A., “Ādur-Bōzēd”, *Encyclopedia Iranica*, I/5, 2014, s. 472.

Vööbus, Arthur, *History of the Asceticism in the Syrian Orient*, Secretariat du CorpusSCO, Louvain 1958.

Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.

Wilson, Allen, *The Blood of Christ and Christian Blood: A Model for Interpreting the Concept of Blood in Second-and Third-Century Christian Theology*, Fordham University Theology Department, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 2022.

Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894.

Yıldırım, Nimet, *İran Kültürü: Zerdüş'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016.

Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

Yücel, Muhammet, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

İnternet Kaynakları

<https://www.iranicaonline.org/articles/adur-bozed-a-Sâsânîan-mobad-of-mobads-mowbedan-mowbed-or-high-priest>, son erişim tarihi: 17.08.2023.

<http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan>, son erişim tarihi: 10.11.2023.

<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10798639?page=115>, son erişim tarihi: 20.11.2023.

“The Synod of Mar 'Ishâq 410 AD”, çev. M. J. Birnie (Yayınlanmamış):

<https://www.fourthcentury.com/wp-content/uploads/2009/06/thecouncilofmarishaq.pdf>, son erişim tarihi: 03.12.2023.

Selçuklu Hanedanından Bir Bani: Fatma Hatun ve Külliyesi

A Patron from the Seljuk: Fatma Khatun and her Social Complex

Zehra Odabaşı*

Öz

Fatma Hatun, Türkiye Selçuklu sultanlarından II. İzzeddin Keykâvus'un kızıdır. Selçuklu sultanlarından olan II. İzzeddin Keykâvus, Moğol tahakkümü devrinde Türkmenlerle birlikte hem kardeşine hem de Moğollara karşı Selçuklu ülkesinin, hanedan ailesinin ve Anadolu halkının bağımsızlığını korumak için türlü yollar aramış ancak başarılı olamayınca ülkesini terk ederek ailesiyle birlikte önce Bizans'a sonra da Altın Orda Hanlığına sığınmak zorunda kalmıştır. Muhtemelen babasıyla birlikte Konya'dan Kırım'a giden ya da Kırım'da dünyaya gelen Fatma Hatun'un hayatı birçok bilinmeyenle doludur. Buna rağmen onun Türkiye Selçuklu ülkesine döndüğü ve burada hem annesi ve kendisi hem de sütannesi için bir vakıf inşa ettirdiği ortadadır. Selçuklu ülkesinde saltanat kadınlarının kurdukları vakıfların türlerini, konumlarını, malzemesini, bu eserlerin kitâbe ve süslemelerini belirlemeleri, onların kendilerini nerede ve nasıl hangi araçlarla temsil etmek istediklerini açıkça göstermektedir. Bunun yanında, kadın vakıf kurucuların eserlerini yalnızca toplumun sosyal bir ihtiyacının karşı-

* Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya/TÜRKİYE, zehraodabasi@selcuk.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1890-4289>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

lanması, mimari ve sanatsal bir değer ya da itibar meşruiyeti olarak değerlendirmek doğru değildir. Bu vakıflar, kadınlara Selçuklu döneminde atfedilmiş olan toplumsal değerlerin sonraki kuşaklara aktarılması bakımından da çok önemlidir. Dolayısıyla bu vakıf külliye, Fatma Hatun'un vakfettiği gelirlerle 20. yüzyılın başlarına kadar ekonomik işleyişini devam ettirmenin ve bir medeniyetin kültürel devamlılığını sağlamanın yanında Selçuklu hanedan ailesi ile ilgili birçok bilginin ortaya çıkmasına da imkân vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Fatma Hatun, Vakıf, II. İzzeddin Keykâvus, Osmanlı.

Abstract

Fatma Khatun is the daughter of 'Izz al-Dîn Kay Kâvus II, one of the last Seljuk sultans of Türkiye. During the Mongol domination, his father, and Turkmens, searched for various ways to protect the independence of the Seljuk state, the dynasty, and the people against his brother and the Mongols, but when he failed, he had to take refuge with his family first in Byzantium and then in the Golden Horde Khanate. The life of Fatma Hatun, who probably went to Crimea from Konya with her father or was born in Crimea, is full of many unknowns. Nevertheless, it is obvious that she returned to the Seljuk country and had a waqf built there for herself, her mother, and her wet nurse. The fact that the dynastic women in the Seljukid state determined the types, locations, materials, inscriptions, and decorations of the waqfs they established, clearly shows where and how they wanted to represent themselves. It is incorrect to evaluate the works of women waqf founders only as meeting a social need of the society, as an architectural and artistic value or as legitimacy of reputation. These waqfs are very important for transferring the social values of women during the Seljuk period to the next generations. Therefore, this waqf complex not only continued its economic functioning until the beginning of the 20th century with the income donated by Fatma Khatun and ensured the cultural continuity of a civilization, but also enabled the emergence of a lot of information about the Seljukid dynasty.

Keywords: Seljuk, Fatma Khatun, Waqf, 'Izz al-Dîn Kay Kâvus II, Ottoman.

Giriş

Günümüzde “Süt Tekkesi Mescidi” olarak bilinen ve dârü'l-huffâz, mescit ile türbeden oluşan külliye, II. İzzeddin Keykâvus'un kızı Fatma Hatun tarafından annesi, sütannesi ve kendisi için 700 (1301) yılında Konya'da inşa ettirilmiştir¹. Fatma

1 Sütannelik Türk İslâm medeniyetinin en eski dönemlerinden itibaren süt emzirmek için alınan

Hatun bir külliyeinin banisi olarak bilinse de hem onun hayat hikâyesi hem de vakfının tarihi gelişimi ve değişimi birçok bilinmeyenle doludur. Türkiye Selçuklu hanedanındaki kadınlar çoğu zaman kayıtlara adlarıyla değil, “Hudâvend, Huand, Selçukî, Sultan” gibi ünvanlarla kaydedilmiştir. Bu durum onların biyografilerinin doğru bir şekilde ortaya konulmasında karşılaşılan zorluklardan biridir. Fatma Hatun’un adı bilinse de, onun da diğer hanedan üyesi kadınlarla karıştırıldığı görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı; Türkiye Selçuklu hanedanından olan bir kadının biyografisini gün ışığına çıkarmak ve vakfının Konya şehrine olan çok yönlü katkılarını ortaya koymaktır.

Hanedan kadınlarının inşa ettirdikleri yapıların dağılımına bakıldığında ilk sırayı küçük ölçekli yapılar olan cami, zaviye ya da dârü’l-huffâz gibi vakıf hayrâtın ve buna bağlı türbelerin aldığı görülmektedir. Bu tür vakıfların inşasında şüphesiz, hafız yetiştirmek ve türbede düzenli Kur’ân-ı Kerîm tilâvetiyle vakıf kurucularının kendileri ve aileleri için bağışlanma arzusunu devam ettirmek niyetleri ön plana çıkmaktadır.

1. II. İzzeddin Keykâvus’un Saltanatı ve Ailesi

II. İzzeddin Keykâvus saltanatı döneminde iki kez Bizans’a sığınmak zorunda kalmıştır. Memlûk Sultanı Baybars ve Altın Orda Hükümdarı Berke Han ile de ittifak girişimlerinde bulunmuştur². 653 (1256) yılında Moğollara karşı Sultan Hanı yakınlarında mağlup olunca önce Alâiye’ye oradan Lâdik’e gitmiş, sonra da İznik Rum İmparatoru II. Laskaris’e (1254-1258) sığınmıştır³.

Hülâgû Han 657 (1259)’da ülke topraklarını ilk defa ikiye ayırdığında; doğuda IV. Kılıç Arslan; batıda ise II. İzzeddin Keykâvus hükümdar olmuştur⁴. Rükned-

cariye ya da sütüne, ayrıca şehzadelere bakan kadın anlamında kullanılan bir terimdir, bk. Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zemân fi Târihi’l-Ayân*, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 252; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-Tarih*, C X, çev. Abdülkerim Özyayın vd., İstanbul 1987, s. 158. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) 596/151/134; Mehmet Önder, *Mevlâna Şehri Konya*, Güven Matbaası, Ankara 1971, s. 144-145.

2 İbn Abdü’z-zâhir, *A Critical Edition of an Unknown Source Fort He Life al-Malik al-Zâhir Baibars, with Introduction, Translation and Notes*, C II, haz. Abdul Aziz al-Khowayter, London University PhD Thesis, London 1960, s. 419; Musa b. Muhammed Yunîni, *Dhail Miratu’z-Zamân*, C I, The Dairatu’l-Ma’arif-il-Osmania, Haydarabad 1954, s. 539; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 512.

3 İbn Bibi el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er- Rugadî, *el-Evamirü’l-Ala’iye fi’l- Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, C II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 150; *Anonim Selçuknâme*, çev. Halil İ. İbrahim Gök-F. Çoşkun, Ankara 2014, s. 46; Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 17, Bahar 2005, s. 300.

4 İbn Bibi, *age.*, II, s. 155-156; Aksarayî, Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâb*,

din Kılıç Arslan'ın veziri Muineddin Süleyman Pervâne, II. İzzeddin Keykâvus'u tasfiye etmeyi planlarken, İlhanlı elçilerine önce II. İzzeddin Keykâvus'un yanına gitmelerini ve onun Antalya'da Türkmenlerle isyan hazırlığında, ayrıca Memlûklerle de iş birliği içerisinde bulunduğu haberini vermiştir⁵. Hülâgû Han, Alıncak Noyan'a⁶ ve Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a haber göndererek II. İzzeddin Keykâvus'un üzerine gitmelerini istemiştir⁷. Baybars'ın da bu kısa süre zarfında yardım göndermemesi üzerine gemi yoluyla ikinci kez Bizans'a sığınmak için 660 (1262) yılında Antalya'dan ayrıldığında II. İzzeddin Keykâvus bütün eş ve çocuklarını yanına almıştır. Annesi Berdüliye Hatun, eşi, kız kardeşi, çocukları, Kır Hâye ve Kır Kedid adlı Hristiyan dayıları, bazı emîrleri ve maiyetiyle birlikte Antalya'dan İstanbul'a sığınmak zorunda kalmıştır⁸.

Bizans imparatoru, Selçuklu sultanının İstanbul'dayken Memlûk Sultanı Baybars ile Altın Orda hükümdarı Berke Han ile elçiler aracılığıyla haberleşmelerine engel olmuştur. Ayrıca, Moğolları Anadolu'dan uzak tutmak için kendisine sığınan Türkiye Selçuklu sultanı ve maiyetine karşı da şiddetle muamele ederek II. İzzeddin Keykâvus'u annesini ve oğulları II. Gıyâseddin Mesud ve Rükneddin Keyümers ile birlikte Enez Kalesi'ne hapsedmiş⁹ ve yakınlarını büyük bir kiliseye toplayarak ha-

çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 45-46; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 573; Baybars el-Mansûri, *Żubdat al-Fikra fi Tarih al-Hijra*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 56-57; Anonim *Selçuknâme*, s. 46; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 491; Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 200.

5 İbn Bibî, *age.*, II, s. 158.

6 Mustafa Akkuş-Büşra Bağcı, "Hülâgû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi USAD*, S. 9, Güz 2018, s. 161-163.

7 İbn Bibî, *age.*, II, s. 158-159; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, C II, haz. Ali Öngül, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 93; Akkuş-Bağcı, *agm.*, s. 161.

8 İbn Bibî, *age.*, II, s. 160; Musa b. Muhammed Yunîni, *age.*, II, s. 161; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497; Özyaydın, "Anadolu Selçukluları", *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C VIII, Kayhan Yayınları, İstanbul 1994, s. 182; Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden 2016, s. 105 ve a. mlf., "Sultan 'Izz al-Din Kaykâvus II in Byzantium", *Der Doppeladler Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom spätem 11. bis zum 13. Jahrhundert*, Mainz 2014, s. 40-41. Mesud, Geyümers, sonradan Konstantinos Melik olarak adlandırılacak oğlu ve ismi saptanamayan diğer oğlu ile kızının II. İzzeddin Keykâvus ile beraber İstanbul'a geçtiğini zikreder; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 25, Ankara 2022, s. 356.

9 Georges Pachymèrès, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 47.

yatları karşılığında Hristiyan olmaya zorlamıştır¹⁰. İşkence altında Hristiyan olanları bırakarak, direnenleri öldürmüştür¹¹. 20 bin kişilik bir ordu ile Bizans topraklarına saldıran Berke Han'ın askerleri, II. İzzeddin Keykâvus'u ve geride kalan devlet adamlarını, kurtarmış ve hanın yanına götürmüştür. İzzeddin Keykâvus, ailesiyle birlikte Kırım'da çok iyi karşılanmış ve bir daha Anadolu'ya dönmemiştir¹². Anadolu'dan uzaklarda bir sultan olarak yaklaşık 18 yıl¹³ gurbet hayatı yaşadıkten sonra 677 (1278-79) yılında Kırım sahilindeki Kefe'de vefat etmiştir¹⁴.

II. İzzeddin Keykâvus'un bilinen iki eşi, muhtemelen yedi oğlu ve üç kızı vardır. Bunlar; II. Gıyâseddin Mesud, Rükneddin Keyümers, Rükneddin Kılıç Arslan, Alaeddin Siyavuş, Feramurz, Bizans'ta kalan iki oğlu ve Hristiyan bir kızı¹⁵, bir de Fatma Hatun ile adı bilinmeyen ve Karamanoğlu Mehmed Bey ile evlenen bir kızıdır¹⁶. II. İzzeddin Keykâvus, Selçuklu ülkesinden Bizans'a giderken

10 Baybars Mansurî, *age.*, s. 93.

11 İbn Bibî, *age.*, II, s. 161; *Anonim Selçuknâme*, s. 222; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 773. Baybars Mansurî, *age.*, s. 93; Müneccimbaşı, *Câmîü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan-İrak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, C II, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 107.

12 Berke Han tarafından damadına Kırım'da büyük bir malikâne verilmiştir ve sultan ölünceye kadar burada yaşamıştır. İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 32; Aksarayî, *age.*, s. 57; Musa b. Muhammed Yunîni, *age.*, I, s. 539; Baybars Mansurî, *age.*, s. 168; W. De. Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihinine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirlî, İstanbul 1941, s. 259-260;

13 İbn Bibî, (*el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye*, II, s. 244) II. İzzeddin Keykâvus'un Altın Orda Hanlığına ait bölgelerde 18 yıl kaldığını zikretmiştir. Ancak II. İzzeddin Keykâvus'un 677 (1278-1279) yılında vefat ettiği ve 660 (1262) senesinde İstanbul'a geçtiği düşünülürse İbn Bibî'nin verdiği bilgi İzzeddin'in yaklaşık olarak tüm gurbet yaşamına dair olmalıdır; Zeki Velidi Togan, (*Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, İstanbul 1981, s. 269.) II. İzzeddin Keykâvus'un Altın Orda'nın merkezi Saray şehrinde 14 sene yaşadığını vurgulayarak durumu izah etmiştir.

14 Baybars el-Mansurî, *age.*, s. 167-168; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, Târîhu Ebî'l-Fidâ*, Nşr. Mahmud Deyyûb, C. II, Beyrut 1417/1997, s. 344; Tiesenhhausen, *age.*, s. 259; II. İzzeddin Keykâvus'un Kefe'de yaşayışı *Saltuknâme*'de de yer bulmuştur. Burada sultanın *hauf idiip doğruca Kefe diyarna Tatar hanı üzerine geliş sığındığı* bilgisi yer alır. Bk. Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-Nâme*, I, haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 186; Sarayı olduğuna dair belge hakkında ayrıca bk. Wilhelm Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 162-163.

15 Yalnızca Pachymérés'in eserinde bahsedilen II. İzzeddin Keykâvus'un bu kızı hakkında başka hiçbir bilgi yoktur. II. İzzeddin Keykâvus 1264 yılında Kırım'a giderken bu kızını da Bizans'ta bırakmak zorunda kalmıştır; bk. Pachymérés, *age.*, s. 106.

16 E. de Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'histoire del'Islam*, Hanovre 1927, s.144; Melek Göksu Erdeğer, III. Alaeddin Keykubad ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2020, s. 41.

iki oğlu Mesud ve Keyümers yanında idi. Yani 660 (1262)'den önce doğmuşlardı. Bizans'ta kalan iki oğlu ise bunların küçükleri idi.

II. İzzeddin Keykâvus, 662 (1264) yılında Berke Hanın yardımı ile esareti sona erip ailesi ile birlikte kurtarıldığında Melik Konstantin¹⁷ ile adı bilinmeyen bir oğlu ve yine adı kaynaklarda geçmeyen bir kızı İstanbul'da kalmıştır¹⁸. II. Keykâvus Kırım'da iken yanında Gıyâseddin Mesud, Rükneddin Keyümers ve Siyavuş adlı oğulları vardır¹⁹. Anlaşıldığına göre II. İzzeddin'in üç kızı vardır. İ. H. Uzunçarşılı sultanın kızlarından biri olan Huand Fatma Hatun'un da İstanbul'da kalan diğer oğulları gibi Hristiyan geleneklerine göre yetiştirildiğini iddia etmektedir²⁰. Hâlbuki Hristiyanlaşan Fatma Hatun değil, II. İzzeddin'in İstanbul'da kalan ve adı bilinmeyen diğer kızı olmalıdır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Fatma Hatun'un Konya'da annesi ve sütanesi için inşa ettirdiği, vefatından sonra kendisinin de defnedildiği bir türbesi²¹ ile dârü'l-huffâz ve mescitten oluşan bir külliyesi mevcuttur²². Külliyenin vakfiyesinden ve tamir kitabesinden²³ burada II. İzzeddin Keykâvus'un eşi ile kızı Fatma Hatun ve sütanesinin defnedildiği kesin bir şekilde anlaşılmaktadır²⁴.

17 Zambaur Melik Konstantin'in ölümünü 1283-1284 olarak göstermektedir, bk. E. de Zambaur, *age.*, s. 144. Ancak Melik Konstantin, kardeşi II. Mesud'un kızını Melik İshak ile evlendirmek üzere 1307 yılında Biga'ya götürmüştür. Pachymérés, *age.*, s. 73; Melik Konstantin hakkında bu tarihten sonra bilgi edinilememektedir. Fakat Pachymérés (s. 102-104), Melik İshak'ın Katalanlar tarafından ismini vermediği bir kardeşiyle birlikte öldürüldüğünü yazarken, J. Von Hammer (*Osmanlı Tarihi*, C I, çev. Mehmet Ata, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 238) aynı esere dayanarak bu ismi Konstantin olarak göstermektedir.

18 İbn Şeddâd, *age.*, s. 33.

19 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 10-11; Yazıcızâde Ali'ye göre II. İzzeddin Keykâvus, Bizans İmparatoru Vasilyus ile anlaşma yaparak Berke Han tarafından kurtarılmıştır. Sultanın oğullarından Gıyâseddin Mesud ile Rükneddin Keyümers ve annesi Berdüliye Hatun Kırım'a giderken yanındadır, Yazıcızâde Ali, *age.*, s. 774.

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1998, s. 17.

21 Mescit içerisindeki ahşap bölmede bulunan türbedeki üç sandukanın kitabesi yoktur.

22 VGMA. 596/151/134; Seyit Ali Kahraman, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, Kayseri 2009, s. 3.

23 Kitabede: *İşbu mescid-i şerîf derûnundaki türbede defin-i hâk-i utrnâk olan, Âl-i Selçuk'tan Keykâvus ibn-i Keyhusrev haremî ve kerimesi Fatma ve süt valîdelerinin makbere-i münîfeleridir, Tarih-i atîk 700, tarih-i imar-ı sene 1325 Rûmî, Ekvâf muhasebhecisi Paşazâde İbrahim Bey ve mütevellisi marîfetiyle tecdiden imar olunmuştur. İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kütabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1997, s. 595.

24 Vakfiyede Fatma Hatun'un Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un kızı olduğunu teyit eden ifade: ... *Sultan Huand Fatma Hâtun bint-i es-saidü'ş-şehîd es-sultanü'l-'azâm şehînsâh-ı mu'azzam İzzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebu'l-Feth Keykâvus bin Keyhusrev* şeklindedir, VGMA. 596/151/134. Buna karşılık Fâtih ve Bayezid dönemi Osmanlı İl Yazıcı defterlerinde *Dâru'l-Huffâz-ı Ferhâniye Fatma Hatun bint-i Sultan*

2. Fatma Hatun'un Hayatı

Vakfiye ve kitabesindeki bilgilere göre Fatma Hatun'un babası II. İzzeddin Keykâvus'tur, ancak annesinin adı bilinmemektedir. Fatma Hatun'un anne ve babasıyla ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Y. Küçükdağ, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi olarak tarif ettiği Gömeç Hatun'un çocukları arasında II. İzzeddin Keykâvus ve Fatma Hatun'u da saymakta, onları kardeş olarak kabul etmektedir²⁵. Hâlbuki Eflâkî'nin verdiği bilgiye göre Tokatlı bir hanım olan Gömeç Hatun IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın²⁶, Gürcü Tamara Hatun ise II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşidir²⁷. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev, Tamara'dan başka Konyalı Hristiyan bir Rum papazının kızıyla da evlenmiştir. Bu kızın adı kaynaklarda Berdüliye²⁸ olarak geçmektedir, ihtida etmemiştir ve II. İzzeddin Keykâvus'un da annesidir²⁹. Ayrıca eşi ve çocuklarıyla birlikte Mevlana'nın müridi olduğu anlaşılan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın eşi ve kızı hakkında Mevlâna Celâleddin Rumi'nin büyük oğlu Sultan Veled'in (ö. 1312) de övgü dolu beyitleri vardır. Sultan Veled, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın eşi Gömeç Hatun'u dokuz beyitlik bir kasideyle³⁰, yine kızı Selçuk Hatun'u da 17 beyitlik bir kasideyle övmüştür³¹. Yine Selçuklu dönemine ait 702

Alâeddin... şeklinde yanlış olarak Sultan Alâeddin Keykubad'a nisbet edilmiş olması önemli bir yanlışlıktır, bk. M. Akif Erdoğan, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XVIII/S. 1, Temmuz 2003, s. 155; Seyit Ali Kahraman, *Karaman Vilâyeti Vakıfları* s. 55.

- 25 Yusuf Küçükdağ, Kemaleddin bin Doğuş'un 640/1242 tarihli vakfiyesinde Gömeç Hatun vakfının bulunduğu yerin işaret edilmiş olmasından yola çıkarak Gömeç Hatun'un 1242 öncesinde sultan eşi olması gerektiği, bu nedenle de II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi olabileceğini öne sürmüştür. Yusuf Küçükdağ "Konya'da Alâeddin Darü's-şifa'sı, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, C IX/S. 9, 1989, s. 351.
- 26 Ahmed Eflâkî, *age.*, s. 655. IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın hakimiyet merkezinin Tokat olduğu düşünüldüğünde burada hükümdarlık yaptığı sırada Gömeç Hatun ile evlenmiş olduğu söylenebilir.
- 27 Abû'l-Farac, *age.*, II, s. 537-538; Ahmed Eflâkî, *age.*, s. 129, 243. İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, Notlar İlave Eden: Feridun Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s. 199.
- 28 Berdüliye Hatun'un ölüm tarihi bilinmemekle birlikte 1264-1265'e kadar yaşadığı düşünülmektedir, R. Shukurov, *age.*, s. 109.
- 29 İbn Bibi, *age.*, II, s. 27; R. Shukurov, *age.*, s. 107.
- 30 Sultan Veled, Meceddin Muhammed'e *Ey Tercüman! Secde eden kullar gibi Gumaç Hatun'un eşiğine baş koy ve bizim hizmetimizi arz et. Benden ona selam söyle ve sonra hal diliyle şöyle de...* diyerek onu Gömeç Hatun'un huzuruna gönderir, bk. Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, çev. Veyis Değirmençay, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 491.
- 31 Sultan Veled, *age.*, 491-493.

(1303) tarihli Selçuk Hatun'a ait bir satış belgesinde de babasının adı IV. Rükneddin Kılıç Arslan olarak geçmektedir³². Dönemin kaynaklarındaki tüm bu bilgiler Gömeç Hatun'un IV. Kılıç Arslan'ın eşi olduğunu, kızlarının adının da Selçuk Hatun olduğunu ispat etmektedir.

Y. Küçükdağ ayrıca II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi Gömeç Hatun'un Konya'da günümüze ulaşmamış olan bir külliye yaptırdığını ifade etmektedir. Bu külliyenin içerisinde bir de dârü'l-huffâz bulunmaktadır ki, Küçükdağ, Fatma Hatun'un Gömeç Hatun'un kızı olduğunu ve buraya bazı vakıflar tahsis ettiğinden Ferhûniye olarak tanınan vakfın Fatma Hatun Dârü'l-huffâzı, zâviyesi ve mescidi olduğunu iddia etmektedir³³. Y. Küçükdağ bu iddiasını Fatma Hatun'un 700 (1301) tarihli vakfiyesinde "Sakahâne/Şifâhâne" olarak bilinen mahalledeki evlerinin tamamını annesinin defnedildiği türbeye vakfetmesine dayandırmaktadır³⁴. Hâlbuki vakfiyede geçen yer Şifâhâne Mahallesi değil, Şarabhâne Evi'dir. Konya'da Şifâhâne Mahallesi'ne en erken 16. yüzyıl kayıtlarında rastlanmaktadır³⁵. Dolayısıyla vakfiyeler, kitabeler ve dönemin kaynaklarının verdiği bilgilerin tamamı Fatma Hatun'un babasının II. İzzeddin Keykâvus olduğunu göstermektedir.

Fatma Hatun ile II. İzzeddin Keykâvus'un adı bilinmeyen eşinin Kırım'a kendisiyle birlikte gidip gitmedikleri hakkında hiçbir bilgi yoktur, muhtemelen ailesinden hiç kimse Anadolu'da kalmamıştır. Ayrıca bu hatunun II. Gıyâseddin Mesud'un annesi olduğu ve sultan Antalya'dan ayrıldığında bu oğlunun da yanında gittiği göz önünde bulundurulacak olursa, hatun da II. İzzeddin ile İstanbul'a, oradan da Kırım'a gitmiş ve oğlu II. Mesud ile Konya'ya dönmüş olmalıdır. Çünkü kaynaklar, Mesud'un Kırım'dan ayrılırken ailesi ve maiyetiyle birlikte olduğunu ifade etmektedir.

Fatma Hatun'a gelince, onun doğum tarihi, yeri ve annesinin kim olduğu ile ilgili iki ihtimal söz konusudur. Bu ihtimallerden birine göre; Fatma Hatun, 660 (1262) yılından önce Anadolu'da doğmuş ve annesi II. İzzeddin Keykâvus'un adı bilinmeyen eşi olmalıdır. Eğer sultan ve annesi ile birlikte İstanbul'da bulunmuş ise diğer kız kardeşi Bizans'ta rehin bırakılırken, Fatma Hatun'un Kırım'a gitmesine izin verilmiştir. 678 (1280) yılından sonra da Fatma Hatun Anadolu'ya dönmüştür.

32 M. Zeki Oral, "Sultan Hatun Senedi", *Belleten*, C XIX/S. 75, Temmuz 1955, s. 385-394.

33 Yusuf Küçükdağ, agm., s. 351.

34 VGMA. 596, s. 151, 152.

35 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi, Derfter-i Livâ-i Konya (TKGM.) Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 584, vr. 51b.

Diğer bir ihtimale göre -ki bu ihtimal bugüne kadar göz önünde bulundurulmamıştır- Fatma Hatun'un annesi Berke Han'ın kızı Urbay Hatun olmalı ve 662 (1264) yılından sonra Kırım'da doğmuş olmalıdır. II. İzzeddin Keykâvus, Kırım'a geldikten sonra Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın kızı Urbay Hatun ile evlenmiştir³⁶. II. İzzeddin Keykâvus'un ölümünden yani 678 (1280) yılından sonra Urbay Hatun, Anadolu'ya gelmiştir. Urbay Hatun'un sultanın ölümünden sonra kendi memleketinde kalmayı tercih etmektense Anadolu'ya dönmesi muhtemel kızı Fatma Hatun ile ilgili olabilir. Çünkü Urbay Hatun'un üç çocuğu ile birlikte geldiği bilinmektedir. Urbay Hatun Anadolu'ya gelirken yolda karşılaştığı Frenk korsanları hazinesini yağmalamıştır³⁷. Samsun'a oradan da Amasya'ya geçen Urbay Hatun³⁸, Seyfeddin Torumtay'ın eşi Güray³⁹ ya da Gürcü Hatun tarafından misafir edilmiş, Torumtay'ın medreseye bitişik sarayında özenle ağırlandı. Urbay Hatun'u İlhanlılara aracı kılmak isteyen Torumtay, oğlu Sinâneddin Musa'yı kurtarma konusunda Urbay Hatun'dan ricada bulunmuştur. Ricaya cevap veren Urbay Hatun ile Abaka Han'ın görüşmesi neticesinde Abaka Han, Seyfeddin Torumtay'a Memlûk yönetimiyle temas kurma izni vermiştir. Hatta bu temasın daha hızlı gerçekleşebilmesi için Antalya, Urbay Hatun'a iktâ edilmiş, Torumtay fidyesini ödeme karşılığında oğlunu Mısır'dan geri getirebilmiştir⁴⁰.

36 İbn Bibi, *age.*, II, s. 243; Aksarayî, *age.*, s. 56-57; İbn Şeddâd, *age.*, s. 34; Yünîni, *age.*, II, s. 198; Ahmed b. Ali Makrizî, *Kütübü's-Sülûk li Ma'rifeti Düvelî'l-Mülûk*, I/II, Kahire 1941, s. 588; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 518. Berke Han, müttefikli Memlûk sultanı Baybars'a yazdığı mektuplarda, damadı II. İzzeddin Keykâvus'a yardımcı olmasını tavsiye etmiştir. Aksarayî de *Berke Han Sultan İzzeddin geldiği zaman, büyük bir ordu hazırlayıp ihtiyaçlarını karşılayarak II. İzzeddin Keykâvus'u ülkesine göndermeyi planlamıştı* diyerek bu görüşünü teyit etmiştir. *Anonim Selçuknâme*, III, s. 54; Togan, *age.*, s. 269; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C XXII/S. 33, s. 53-54.

37 II. Keykâvus'un vefatı üzerine Altın Orda hükümdarı Mengü Timur, sultanın oğlu Mesud'u üvey annesi Urbay Hatun ile Moğol âdeti gereği evlendirmek istemiş, Mesud bu teklifi kabul etmeyerek Anadolu'ya geçmiştir. Bu konuda bk. Muharrem Kesik, *Cenabi Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zahîr fi Ahvali'l-Evâil ve'l-Evâhir Adh Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 24; W. De Tiesenbausen, *age.*, s. 177; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 582.

38 Mengü Han ilk önce tüm Selçuklu ülkesini II. İzzeddin Keykâvus'un idaresine bırakmış ve ona verilme üzere Amasya valisi Seyfeddin Torumtay'a altın bir payza vermiştir. Bu payza daha sonra IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a verilecektir. Ancak Urbay Hatun'un Seyfeddin Torumtay ve ailesi ile buradan bir yakınlıklarının olduğu düşünülebilir.

39 Asıl adı Güray Hatun bint-i Samuk Noyan olup, babası Samuk Noyan Anadolu valisidir, bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C II, İstanbul 1332, s. 247.

40 Baybars el-Mansûrî, *age.*, s. 168-169; Hüseyin Hüsameddin, *age.*, II, s. 247, 248; Turan, *Selçuklular*

Bundan başka, II. İzzeddin Keykâvus'un eşlerinden birinin 683 (1285) yılında yaşadığı ve Aksaray'da bulunduğu, sonra da Konya'ya gelerek burada ikamet ettiği bilinmektedir⁴¹. Urbay Hatun II. Gıyâseddin Mesud'un annesi olduğuna göre, aynı zamanda II. Keykâvus'un adı bilinmeyen eşidir. Ayrıca Fatma Hatun'un vakfına gelir getiren araziler arasında Antalya'dan bazı köyler ve mezarlar vardır. Bu durum, eğer Urbay Hatun, Fatma Hatun'un annesi ise, ona ikta edilen Antalya'nın bazı köylerinin kızına kaldığına ve Fatma Hatun'un vakfına gelir olarak kaydedildiğine işaret olabilir. Dolayısıyla Urbay Hatun'un ölüm yeri ve tarihi bilinmediğinden Fatma Hatun'un inşa ettirdiği türbeye defnedilmiş olma ihtimali vardır.

Esterâbâdî, Fatma Hatun'un bir kızı olduğunu; ... *II. İzzeddin Keykâvus'un kızlarından biri, Selçuklu hanedanının başına üst üste gelen, onlar hakkında yazılmış olan tarih kitaplarında uzun uzun anlatılan felaket ve belalar dolayısıyla şartların zorlamasıyla Moğol beylerinden birinin nikahlısı olmuş, o evlilikten bir kız çocuğu dünyaya gelmiş ve bu kız çocuğu Niksar'da büyümüştür...*⁴² şeklinde dile getirmektedir.

Fatma Hatun'un Niksar'da büyüyen kızından torunu Kayseri Kadısı Hüsameddin'in⁴³ oğlu Kadı Siraceddin ile evlenmiştir⁴⁴. II. Gıyâseddin Mesud'un ikinci saltanatı sırasında, Fatma Hatun'un Konya'daki külliyesini tamamladığı tarihlerde, 701-702 (1302-1303) yıllarında Hüsameddin Hüseyin, Kayseri ve Memâlik-i Rum kadısıdır. Babası Celâleddin Habib'den sonra kadılığa atandığı anlaşılan Hüsameddin Hüseyin'in bu görevini dönemin kaynakları da ...*o tarihten itibaren onun evlâdı ve torunları, nesilden nesile birbirini peşine bu göreve tayin edilip, o işle meşgul oldular. Bu görev, onların hanedanına mahsus olarak uzun yıllar onların üzerinde kaldı* şeklinde tasdik etmektedir⁴⁵. Hüsameddin Hüseyin muhtemelen *el-Veledü's-Şefik* adlı eserin müellifi

Şamanında Türkiye, s. 598.

41 Anonim *Selçuknâme*, s. 45.

42 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 55.

43 Celâleddin Habib'in oğludur. Oğuzların Salur boyundan Mehmed, Hârizimli olup Kastamonu'ya göç etmiştir. Oğlu Celâleddin Habib medrese eğitiminden sonra Selçuklu devlet adamlarından Cemâleddin Hotenî'nin kızı ile evlenerek bu sayede Kayseri kadılığını elde etmiştir. Ayrıca, II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki taht kavgalarında Kayseri kadısı ve Hüsameddin'in de babası olan Celâleddin Habib, IV. Rükneddin Kılıç Arslan tarafından Kayseri'nin kendisine bırakılması için kardeşine elçi olarak gönderilmiştir, bk. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *age.*, s. 53.

44 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *aynı eser*, s. 54-55.

45 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *age.*, s. 54.

Niğdeli Kadı Ahmed'in de halasının oğludur⁴⁶. Niğdeli Kadı Ahmed, 701 (1302) yılında Kadı Hüsameddin'in yanında Kayseri'de divitdârlık ve hizmetgüzârlık vazifesiyle işe başlamıştır⁴⁷. Kadı Hüsameddin'in Gıyâsiye ya da Safvetiye Medresesi'nde müderrislik yaptığından övgüyle söz etmiştir. Müellifin bu anlatımlarından Fatma Hatun'un torununun eşi olan Kadı Siraceddin'in babası Hüsameddin Hüseyin'in ilim sahibi bir müderris olduğu ve fıkıh kitaplarını şerh ettiği, ayrıca bazı eserler de kaleme aldığı, kızın birkaç nesilden beri kadılık yapan seçkin bir aileye gelin gittiği söylenebilir. Esterâbâdî ise Moğol beylerinin Kadı Hüsameddin sayesinde ihtida ettiklerini ve Selçuklu emîrlerinden birinin kızıyla evlendiğini dile getirmektedir⁴⁸.

Fatma Hatun'un damadı Siraceddin Süleyman kadı sıfatıyla Eretna Beyliği'ne elçi olarak gönderilmiştir. Alâeddin Eretna tarafından 735 (1335) yılından sonra Kayseri ve Sivas merkezli olmak üzere bir Türk Beyliği kurulmuştur. İlhanlı ve Celâyirlere rağmen Memlûklere 640 (1343) yılında bir elçi gönderen Alâeddin Eretna, Anadolu'yu sultanın nâibi sıfatıyla idare etmek istediğini Kayseri Kadısı Siraceddin Süleyman aracılığıyla bildirmiştir. Bunun üzerine Memlûk sultanı, Alâeddin Eretna'ya Memâlik-i Rûm nâibi olduğuna dair bir belge göndermiştir⁴⁹.

Kadı Siraceddin ile evlenen Fatma Hatun'un kızı, Şemseddin Mehmed adında bir evlat dünyaya getirmiştir⁵⁰. Şemseddin Mehmed Bey de Selçuklu döneminde vezirlik yapmış olan Celâleddin Mahmud Müstevfi'nin⁵¹ oğlu Abdullah Çelebi'nin kızı ile evlenmiştir⁵². Böylece bu evlilikten Kadı Burhaneddin (ö. 1398) dünyaya gelmiştir. Kadı Burhaneddin, baba tarafından seçkin bir Selçuklu emîrine, babasının annesi tarafından II. İzzeddin Keykâvus'a, dolayısıyla Selçuklu ailesine bağlanmaktadır.

46 Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidu'l-Halîk* I, trc. Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, vr. 95 a, 151 a-b, 234 a.

47 Niğdeli Kadı Ahmed, *age.*, vr. 150b-152a.

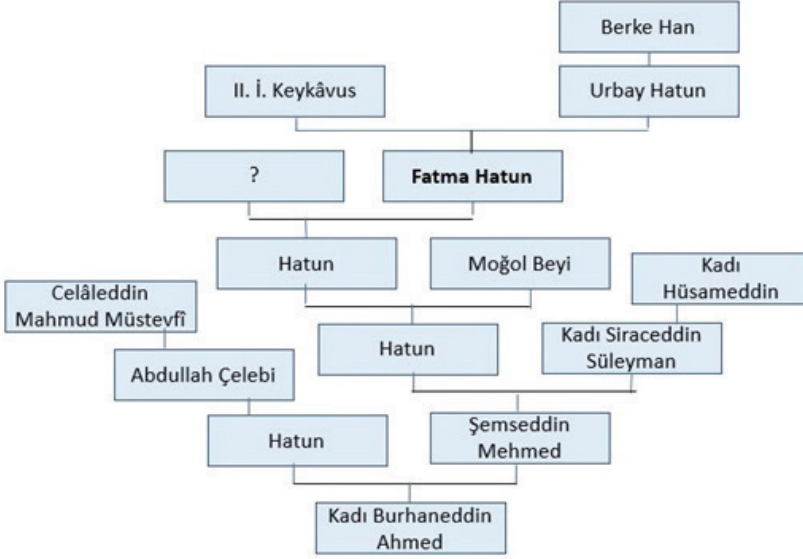
48 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *age.*, s. 55.

49 Ahmed b. Ali Makrîzî, *age.*, II, s. 635.

50 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *age.*, s. 55.

51 Celâleddin Mahmud, III. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında müşriflik makamından müstevflik makamına getirilmiştir. İbn Bibî, Celâleddin Mahmud'u büyük âlim olarak vasıflandırır. Aksarayî ise, Celâleddin Mahmud'un maliye işlerinin şartlarını ve kurallarını mükemmele ulaştırdığını söyler. Aksarayî, *age.*, s. 71, 74; İbn Bibî, *age.*, II, s. 175.

52 Abdülkerim Özaydın, "Kadı Burhaneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 74-75.

3. Fatma Hatun/Ferhûniye Külliyesi Vakfı

Külliye vakfına ait 21 Zilhicce 700 (27 Ağustos 1301)⁵³ tarihli vakfiyenin Ğurre-i Cemâziyelâhir 866 (3 Mart 1462)⁵⁴ tarihinde çıkartılan sûretinin sûreti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 596 numaralı defterin 151-152. sayfaları arasında asıl sıra numarası 146, sonradan verilen sıra numarası 134 ile kayıtlıdır. 146 ve 134 sıra numaralarını taşıyan vakfiyeyi; Karaman Kadıaskeri Mehmed b. Mehmed aslı ile karşılaştırmış, Konya Kadıları Mehmed b. Ahmed eş-Şafi'i ve Şeyh Ali b. Mecdüddin şer'i olarak uygunluğunu tasdik etmişlerdir. İmza yeri açık kalan başka bir kadı ise kendisine arz edilen vakfiye sûretinde bazı ilave ve tadiller gördüğü için Süleymanşehri Kadısı Mehmed b. Ahmed b. Süleyman tarafından tasdik edilen ve mütevellinin elinde bulunan seksen satırlık asıl nüsha ile karşılaştırma yaparak onaylamıştır. İ. H. Konyalı eserinde Fatma Hatun külliyesine ait 3 Arapça vakfiyenin olduğunu belirtmiştir. Bunların Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 596 numaralı defterin 146 ve 151. sayfalarında, 134 ve 146 sıra numaralarında kayıtlı iki vakfiye olduğunu, üçüncü vakfiyenin ise 151. sayfadaki vakfiyenin sûreti olup, bir numaralı defterin 42. sayfasında bulunduğunu iddia etmiştir. Hâlbuki Vakıf-

53 VGMA. 596, s. 151, 152.

54 İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997, s. 216-217.

lar Genel Müdürlüğü Arşivinde Fatma Hatun'a ait birkaç yazım farklılığı dışında içerik olarak birbirinin aynı olan iki nüsha vakfiye mevcuttur. Bu sûretlerin biri VGMA. 2178, s. 42'de kayıtlıdır. Diğer nüsha ise VGMA. 596, s. 151-152'dedir. Bu vakfiyenin asıl sıra numarası 146, sonradan verilen sıra numarası 134'tür. İ. H. Konyalı hem sıra numaralarını hem de sayfa numaralarını karıştırıp, bir vakfiyeyi iki farklı vakfiye sûreti olarak değerlendirmiştir.

Her iki nüshanın sonunda da vakfiyenin 21 Zilhicce 700 (27 Ağustos 1301)'de şahitlerin şahadetiyle tanzim edildiği ve 866 (1462)'de nakledildiği yazılıdır. Ayrıca 2. nüshanın baş tarafında "hülâsa" yani özet ifadesi kullanılmıştır. Bu bilgilerden hareketle vakfiyenin 1462 tarihinde ya orijinal belgeden ya da orijinal belgeye ulaşamadığı için sözlü olarak özet bir şekilde kaydedildiği söylenebilir.

Vakfiyenin düzenlendiği H. 700 tarihinde Mufahhar el-hâc ...İftihâreddin Cevher b. Abdullah Atik, Melikü'l-ümerâ Süleyman b. Şerif, Mufahharü'l-hüddâm Seyfeddin Abdullah Atik el-merhûm Fahreddin, Ahmed b. Hüseyin Faysal Balaban, Mehmed b. Süleyman b. İsa ibn Abdullah, Eşref b. Süleyman, İsa b. Musa ve Mehmed b. Saidü'l-Konevî'nin şahitlikleriyle tanzim edilmiştir.

596 numaralı defterin 152. sayfasındaki vakfiye sûretinin bitiminde muhtemelen H. 866 yılında vakfiye nakledilirken hazır bulunan şahitlerin de isimleri verilmiştir. Bunlar; Mevlâna Hayreddin b. Halil, el-hâc Seyyid b. Seyyid Ali, İbrahim Fakih b. İsa, Abidin b. İbrahim, Cemal b. Şadgâm, Nuh Hacı b. Halil, el-hâc Halil b. İdris Fakih, el-hâc Mustafa b. el-hâc Gelme?, Osman b. el-hâc Yusuf el-menân, Mevlânâ Mahmud b. Mustafa fakr?, Ali ibn Mustafa'dır.

Vakfiyenin sonunda, bir sûretinin 1242 (1826) yılında Konya Evkâf defterine kaydedildiğine dair bir kayıt vardır. Yine 1325 (1909/1910) tarihinde vakfın muhasebecisi Paşazade İbrahim Bey ve Fatma Hatun Külliyesi'nin mütevellisi tarafından vakıf yeniden inşa ettirilmiş ve yine aynı tarihte vakfiye padişah emriyle deftere kaydedilmiştir.

Selçuklu dönemi vakfiyelerinde genellikle tevliyet erkeklere veya erkek nesle şart koşulmuştur. Ancak Fatma Hatun'un vakfında kadınları da idareye dâhil etmesi, onun vakıf idaresinde kadın istihdamını desteklediğini göstermektedir. Vakfiyede geçen çeşitli şehirlere bağlı köy ve yer adlarının Selçuklu yerleşimlerinin günümüze kadar gelen bölgelerini tanıma konusunda çok önemli katkıları vardır. Ayrıca dükkân, ev, köşk gibi bina nitelikli vakıf mülklerin şehirleşme içindeki yerini tespit etmek de bu sayede mümkün olmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi Fatma Hatun'un inşa ettirdiği külliye; dârü'l-huffâz, mescit ile türbeden oluşmaktadır. Fatma Hatun burayı annesi, sütannesi ve kendisi için 700 (1301) yılında inşa ettirmiştir⁵⁵. Vakfiyelerde ve arşiv kayıtlarında "Ferhûniye Fatma Hatun Dârü'l-huffâzi"⁵⁶, Ferhûniye Huand Hatun Türbesi⁵⁷, Hatuniye Vakfı⁵⁸, Keykâvus kızı Fatma Hatun Türbesi⁵⁹ şeklinde geçmektedir. Fatma Hatun bu yapılar dışında Konya'da iki tane de köşk inşa ettirmiş, ancak köşklere ve dârü'l-huffâzi günümüze ulaşmamıştır. 16. yüzyıldan itibaren arşiv kayıtlarında vakfa ait bir de zaviyeden bahsedilmektedir⁶⁰. Ayrıca dârü'l-huffâz görevlilerine ilaveten zaviyedâr atamalarının yapılmış olması bu vakfın belirli bir dönemden sonra zaviye hizmeti verdiğini de göstermektedir⁶¹.

Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi, ezberletilmesi ve farklı okuyuşları (vecih) talim için inşa edilen eğitim kurumlarına Türkiye Selçukluları döneminde Dârü'l-huffâz adı verilmiştir⁶². Dârü'l-huffâzlar, Fatma Hatun Külliye'sinde olduğu gibi verdiği ilmin içeriği bakımından daha çok cami ile birlikte inşa edilmişlerdir. Selçuklu toplumunda küçük yaştaki çocuklara Kur'an eğitimi vermek, İslâm dinini öğretmenin ve toplum için ortak bir kültürel referans çerçevesi oluşturmanın da temelidir. Fatma Hatun Dârü'l-huffâzi'nda eğitim gören hafızlardan bazıları muhtemelen türbede Kur'an-ı Kerim okumaktaydılar. Ayrıca burada görevli olan cüzhanlardan bazıları Konya'daki başka vakıflarda da hisseli ve maaşlı olarak çalışmışlardır⁶³.

a. Külliye'nin Konumu

Fatma Hatun'un külliyesinin bulunduğu yer, Selçuklu dönemi âlimlerinden Esirüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî'nin⁶⁴ muhtemelen önceden

55 Önder, *age.*, s. 144-145; Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklularında Vakıf Eserleri Yaptırması Kadınlar", *Vakıf Kur'an Kadınlar-Bildiriler*, (2019), s. 31, 32.

56 Uzluk, *age.*, s. 18-19

57 Seyit Ali Kahraman, *age.*, s. 55.

58 *VGMA. 2178*, s. 45; *VGMA. 556*, s. 9.

59 *VGMA. 149/284-4045*.

60 Seyit Ali Kahraman, *age.*, s. 55.

61 Konya Şer'iyye Sicili (KSS.), XIV, s. 175/1.

62 Abdurrahman Çetin, "Kur'an Öğretim Tarihi ve Öğretim Kurumları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C I/S. 1, 1986, s. 95-101.

63 1897 yılında Fatma Hatun Dârü'l-huffâzında görev yapan bir cüzhan aynı zamanda Kadı Mürsel Camii'nde de çalışmaktadır, bk. *VGMA. 2180*, S. 63.

64 Esirüddin Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî (öl. 1265), Semerkantlı bir aileye mensup olup Musul'da doğmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, onun

evinin bulunduğu ve vakfiyede “Esirüddin Evi” olarak maruf hâle gelen yerdedir⁶⁵. Buranın konumu bugün Alâeddin Tepesi’nin kuzeyinde Ferhûniye Mahallesi’nde Başara Bey Mescidi’nin yakınındadır ve Aligav Tekkesi’ne kadar ulaşmaktadır. Türkiye Selçukluları döneminde Konya’nın Alâeddin Tepesi sur içinde başlayan imar faaliyetleri 13. yüzyıldan sonra kuzey yönünde Fatma Hatun vakfının da içinde bulunduğu Ferhûniye Mahallesi’ne doğru genişlemiştir. Yeni Kapı’nın kuzeybatı tarafına düşen bölgede Ertaş Kapısı bulunmaktadır. Bu kapının hemen dışında Ferhûniye Mahallesi yer almaktadır. Dolayısıyla bu bölge şehrin ilk seçkin yerleşimlerinden biridir. 615 (1219)’da inşa edilen Başarabey Mescidi’nin bulunduğu bölge, II. Kılıç Arslan zamanında bağlık ve bahçelik bir alandır⁶⁶. Burada devlet adamları ile zenginlerin yazlık saray ve köşkları vardır. Taht mücadeleleri sırasında I. Gıyâseddin Keyhusrev (1192-1196, 1205-1211), III. Kılıç Arslan’a (1204-1205) destek veren Konya halkını cezalandırmak için bu bağ ve bahçelerdeki ağaçları kestirmiş, köşk ve sarayları külünge yıktırarak ateşe vermiştir⁶⁷. Sebebi bilinmemekle birlikte 989 (1582) yılından itibaren külliyenin bulunduğu mahalle “Ferhûniye” olarak anılmıştır⁶⁸.

b. Vakfın Şartları ve Gelirlerinin Taksimatı

Vakfiyeye göre gelirin tamamı öncelikle türbenin, Esirüddin evinin ve Konya’da Selver Köşkü olarak bilinen bağın tamirine sarf edilecektir. Eğer türbe yıkılırsa tamir masraflarının mümkün oldukça mütevellinin ya da vakfın diğer gelirlerinden

ilim tahsil ve tedrisi için Musul, Bağdat, Erbil ile Anadolu ve İran’ın çeşitli merkezleri arasında çeşitli seyahatler yaptığı, ayrıca ünlü kelim, felsefe, fıkıh ve tefsir alimi Fahreddin er-Râzî (öl. 1210) ile ünlü bilgin Kemaleddin b. Yunus’un (ö. 1242) önde gelen talebelerinden biri olduğu bilinmektedir. Aralarında *Vefeyatü’l-a’yân*’ın müellifi İbn Hallikân, “Kâtib” lakabıyla anılan ve meşhur mantuk kitabı *Risaletü’ş-Şemsiyye fi kavâidi’l-mantukyye*’yi kaleme alan Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni ve Şemseddin Muhammed b. Mahmud el-İsfehânî’nin de bulunduğu çok sayıda öğrenci de yetiştiren Ebherî, Şebister’de vefat etmiştir (1265?), bk. Esirüddin Mufaddal b. Ömer es-Semerikandî el-Ebherî, *Keşfü’l-hakâik fi tahriri’l-dekâ’ik* Süleymaniye Ktp., Carullah nr. 1436, vr. 134a (müstensihin Ebherî’nin öğrencisi Şemseddin Muhammed b. Mahmud el-İsfehânî’ye istinaden düşülen not).

65 İbn Bibî, *age.*, II, s. 131.

66 Azize Yasa, *Anadolu Selçukluları Döneminde Türk İslâm Şehri Olarak Konya*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 121, 122.

67 İbn Bibî, *age.*, I, s. 105.

68 KSS. II, 145-2; KSS. XII, 42-2. Selçuklu Döneminde Konya’da bilinen on dört mahalle ve mevki adı vardır. Azize Yasa *Menâkıbü’l-Arifîn*’i referans göstererek on beşinci yerleşimlerden birinin de “Fahrünmiş havalisi” olduğunu ifade etmiş, ancak adı geçen menâkıbnâmede böyle bir kayda rastlanılmamıştır, Bk. Azize Yasa, *Anadolu Selçukluları Döneminde Türk İslâm Şehri Olarak Konya*, s. 122.

de tahsil edilebileceği belirtilmiş, türbenin ihyasının mümkün olmadığı durumda ise mütevellinin türbe için vakfettiği $\frac{1}{4}$ geliri Müslümanların fakirlerine sarf etmesini şart koşturmuştur. Ayrıca Fatma Hatun, diğer tüm vakfiyelerde olduğu gibi, vakfın gelirlerinin hiçbir şekilde satılıp hibe edilmemesini, miras bırakılmamasını, vakfiyenin hükümlerinin değiştirilip iptal edilmemesi gerektiğini belirtmiştir⁶⁹.

Fatma Hatun vakfın gelirlerini dörde ayırmıştır. Buna göre gelirlerin dörtte biri, annesinin ve kendisinin kabrinin bulunduğu türbenin tamirine, sergisine, kandillerine, mumuna, çerağ yanacak zeytinyağına ve önemli gecelerde yapılacak sadakaya, her pazartesi ve perşembe ile recep, şaban, ramazan aylarında her gün bir defa türbeye devam edecek hafızlara, imama, müezzine, ferrâşa tahsis edilmiş, adı geçen görevlilerin tayin ve azilleri ise mütevellinin sorumluluğuna bırakılmıştır⁷⁰.

Gelirin diğer dörtte biri Fatma Hatun'un ve annesinin kadın ve erkek azatlılarına tahsis edilmiştir ki bunların adları da bizzat vakfiyeye kaydedilmiştir⁷¹. Bu kişilerin arasında fakihlerin bulunması, Fatma Hatun ve annesinin ilmî sınıfı da desteklediğini ve hizmetlilerine ilim tahsil etme imkânı verdiğini açıkça göstermektedir. Fatma Hatun'un kendi azatlılarının adları; İfiharüddin Cevher, Abdullah oğlu Hoca Sabih, Yakub oğlu Fakih Alemüddin, Şücaeddin oğlu Şemseddin Uğurlu ve kardeşi Ali Bekir, Abdullah oğlu Aksungur, Abdullah oğlu Kutlu Bey, Abdullah oğlu Ağa Bekir, Abdullah oğlu Alemüddin Şeyh, Sunkurca oğlu Şemseddin Mehmed, kardeşi Ahmed, Karaca oğlu Osman ve babası Uran bin Davud'dur. Fatma Hatun'un özgürlüğüne kavuşturduğu kadın hizmetlilerin adları ise Araku'l-Hevâ, Kasbû's-süker Lems, Sünbüle, Yavaş Hatun, Şems, Mâh-ı Cihan, Mâh-ı Efruz, Mâh-ı Rûy, Müştahâ, Nâzin, Şirin, İnci Nigâr, Rûz-ı Cihan Hatun, Hızır'ın kızı ve annesi, Hümâ, Mahmûde, Ayşe ve onun büyük annesidir. Fatma Hatun'un annesinin de Bedreddin Lü'lü' adında bir azatlısı vardır. Bu kimselere ayrılan tahsisat kendilerinden sonra da erkek ve kız çocuklarına eşit olarak nesilden nesle devrederek, eğer nesillerinden hiç kimse kalmazsa Müslüman fakirlere verilecektir⁷². Aile azatlılarına tahsis edilen bu hissenin tasarrufu konusunda zaman zaman sorun

69 VGMA. 596, s. 151/152.

70 VGMA. 596, s. 151, 152.

71 Türkiye Selçuklularında köle istihdamı mevcuttur. Ancak bu kölelik sistemi zanaata ve ev hizmetlerine yöneliktir; bk. Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkubeleri*, s. 145. Kölelerin saltanat üyeleri ve devlet adamları tarafından azat edilerek özgürlüklerine kavuşturulmaları Selçuklu döneminde oldukça olağan bir durumdur ve dönemin vakfiyelerinde buna dair çokça örnek vardır; bk. VGMA. 582/307/211; VGMA. 582/512/384.

72 VGMA. 596, s. 151, 152.

yaşandığı 1110 (1699) yılı kayıtlarına yansımıştır⁷³.

Dörtte bir hissenin diğeri külliyeinin idaresiyle (tevlîyetle) görevlendirilen Fatma Hatun'un azatlı hizmetlilerinden Abdullah oğlu Şücaeddin Uğurlu'ya bırakılmıştır. Bu gelir de Şücaeddin Uğurlu'nun nesli devam ettiği sürece erkek ve kız evlatlarına eşit olarak verilecek, neslinin kesilmesi hâlinde ise kadının tayin edeceği mütevellîye devredecektir.

Fatma Hatun son hisse olan türbenin bulunduğu yerdeki Esirüddin olarak bilinen evin ikametini de mütevellî olarak atadığı Şücaeddin Uğurlu ve ailesinin ikametini bırakmıştır. Mütevellînin neslinden gelenler mutlaka Konya'da ikamet edecek, şehirden ayrılırlarsa bu haktan faydalanamayacaklardır.

c. Vakfedilen Zirai Gelirler

Fatma Hatun/Ferhûniye Vakfına ait köylerden elde edilen zirai gelirlerin yüzyıllar içindeki durumu değişkenlik göstermektedir. Tarihi süreç içerisinde sosyal hayatta yaşanan iç karışıklıklar, savaşlar, enflasyon, işsizlik ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluklar vakıfları da etkilemiştir. Dolayısıyla vakıfların gelir-gider dengeleri bozulmuş, gelirlerinin tahsil edilemediği dönemler olmuştur. Fatma Hatun'a ait vakfiyede de yer alan yirmi beş köyden Emîr Aziz, Tandon, Göktaş, Sobaruk, Salo, Akviran, Sarı Gereklü, Pelüt Ağacı, Yaş, Evli, Elibolu, Muslu, Yasıviran, Hacı gibi on dördünden Osmanlı döneminde gelir tahsil edildiğine dair kayda rastlanılmamış, bu nedenle aşağıdaki zirai gelirler tablosunda yer verilmiştir. Bunun sebebi, sonraki yıllarda vakıf kayıtlarında adı geçmeyenler diğer vakıf köylerle birleştirilmiş, köy adları değişmiş ya da tamamen vakfin elinden çıkmış olabilir. Bununla birlikte vakfin kurulduğu 14. yüzyıl ile görevli ataması yapılan 20. yüzyıla kadar dönemler arasında belgelerdeki bilgi eksikliğinden kaynaklanan boşluklar mevcuttur. Bu nedenle aşağıdaki tabloda vakfa gelir elde edilen yıllar, belgelerdeki verilere dayanılarak oluşturulmuştur.

700 (1301) yılında vakfiyede belirtilmiş olan gelir getiren köy, köylere bağlı mezra ve bağların bazılarının gelirleri 880 (1476) yılı kayıtlarında da yer almaktadır⁷⁴. Yine 887 (1483)'te vakfin bazı köy ve bağlarına gelir yazılmıştır⁷⁵. 917 (1512) yı-

73 KŞS. XXXII, 98/2.

74 II. Mehmed döneminde vakfa gelir getiren köyler; Kayser Oğlanı, Yenice, Hasan, Kemük Viran, Ekizce, Dosta Kızılca köy ve Şeker Armut'tur. Selver'de de bir bağ kayda eklenmiştir, bk. Uzluk, *age.*, s. 18-19.

75 1483 yılı Osmanlı kaydında bu köyün adı Kümül şeklinde kayıtlıdır; Cumhurbaşkanlığı Devlet

ında birçok köy ya da bağın gelirleri eksik olmasına rağmen toplam vakıf gelir kaydı mevcuttur⁷⁶. Buna karşın aynı yıl, külliye içerisindeki mescidin geliri 1.030, türbenin geliri 19.244, zaviyenin geliri ise 402 akçedir. 1088 (1678) yılında vakıf köylerinden Kayser Oğlanı köyünün öşür gelirlerinin Ferhûniye Mescidi'ne ait olduğu ve yine Beş Kilise ve Hasan köyünün de hâlen aynı vakfa ait bulunduğu görülmektedir⁷⁷.

Osmanlı döneminde Fatma Hatun Vakfı'nın bina ve zirai mülkleri mukataa usulü yani iltizam sistemi ile işletilmiştir⁷⁸. Buna ait kayıtlar mevcuttur. 970 (1563) yılında Mütevelli Emrullah ve Ahmed, Fatma Hatun vakfı mahsul gelirlerini mukataaya tutan ancak ölen Abdurrahman üzerinde mahsul kaldığını bu sebeple bu mahsulün varis vekili Abdi Çelebi'den tahsil ettiklerini söylemişlerdir⁷⁹. Bu durumda vakfın bir yıllık hissesini, mültezimin vereceği mahsuller ile mütevellinin vakıf reayasından tahsil etmesi gereken vergiler oluşturmuştur⁸⁰. Fatma Hatun vakfına sadece köylüler öşür ödememiş, piyade ve müsellemler gibi askeri teşkilata bağlı olan birlikler de öşür vermişlerdir⁸¹. 1243 (1828) yılında vakfın zirai gelirleri çoğunlukla buğday, çavdar ve arpadan oluşmaktadır⁸².

Vakfın en temel işlevlerinden biri kurumların devamını sağlayabilmesi için vakıf gelirlerinin düzenli tahsil edilmesi ve artırılmasıdır. Ancak Ferhûniye Vakfı'nın bazı köylerinde 1254 (1839) yılından itibaren zirai faaliyetler durmuştur. Armutlu Köyü ve buraya bağlı mezra halkı mahkemeye başvurarak Suğla Gölü'nün taşması sebebiyle vakıf köylerde ziraat yapılamadığını ifade etmişlerdir⁸³. Aynı şekilde tarihî süreçte vakıf köylerin bazı arazilerini haksız yere gasp da vakfın gelirlerini azaltmıştır. Bu tür bir durum 1274 (1858) yılında Fatma Hatun'un köylerinde gerçekleşmiştir. Kayser Oğlanı ve Yeniceköy'ün? de içinde bulunduğu yaklaşık 4000

Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) 565, vr. 24b.; M. Akif Erdoğan, agm., s. 155, 156.

76 Seyit Ali Kahraman, *age.*, s. 55.

77 KŞS. XXIV, s. 102/1.

78 Hammer, *age.*, I, s. 239.

79 KŞS. I, 227/10.

80 KŞS. II, 208/1.

81 BOA. TTd. 564. vr. 15b; 565, vr. 24b.

82 VGMA. 2178, s. 45.

83 VGMA. 2178, s. 45.

dönüm arazi Hatuniye Vakfı⁸⁴ tarafından gasp edilmiş, ancak vakfın mütevellisi Cebevizâde Ali Ağa'nın mahkemeye başvurusuyla durum çözüme kavuşturulmuştur⁸⁵. Ferhûniye Vakfı'nda 1331 (1913) yılına kadar görevliler atanmasına ve bunlara mahsul cinsinden ödeme yapılmasına rağmen arşiv kayıtlarında en son 1277 (1861) yılına ait gelir kaydedilmiştir.

Tablo 1: Ferhûniye Vakfının Zirai Gelirleri

Şehir, Belde ve Nahiye ⁸⁶	Köy ve bağlar ⁸⁷ 1301	1476 ⁸⁸ (akçe)	1483 ⁸⁹ (akçe)	1501 ⁹⁰ (akçe)	1512 ⁹¹ (akçe)	1828 ⁹² (kuruş)	1838 ⁹³ (kuruş)	1861 ⁹⁴ (kile)
Konya (ş.)	Selver köyü	660	600	600	600			
Konya (ş.)	Hasan köyü	455	540	542		6.830	2.752	
Konya (ş.)	Ekizce köyü	250	240	297	280			
Konya (ş.)	Selver Köşkü Bağı		60	350				
Konya (ş.)	Beş Kilise ⁹⁵ köyü	2.360	2.880	4.427				

84 Hatuniye Mescidi 1213 yılında Nizâmeddin Yağbasan'ın oğlu Muzafferüddin Mahmud'un kızı Raziye Devlet Hatun tarafından inşa edilmiştir, Bk. VGMA, 2178, s. 230, 436.

85 VGMA. 2178/51-41.

86 Şehir, nahiye ve belde sınıflandırmaları vakfiyede belirtildiği şekilde verilmiştir.

87 Vakfa gelir getiren bazı köy ve bağlar vakfiyede "tevâbi" şeklinde şehir, belde ve nahiyelere bağlı olarak kaydedilmiş, ilgili tablo da bu bilgilere göre oluşturulmuştur.

88 BOA. TT.d. 564.

89 BOA. TT.d., 565, vr. 24b.

90 BOA. TT.d., 565, vr. 24b.

91 Seyit Ali Kahraman, *age*, s. 55.

92 VGMA. 2178, s. 45.

93 VGMA. 2178, s. 45.

94 VGMA. 2178, 46/36.

95 1483 yılı Osmanlı kaydında bu köyün adı Kayser Oğlanı şeklinde kayıttır, bk. M. Akif Erdoğan, *agm.*, s. 156.

Akşehir (b.)	İsmail		120	1.190		317	240	
Larende (ş.)	Zuside köyü					5.825	1.719	
Larende (ş.)	Kuzucu ⁹⁶ köyü	5.190	2.580	6.549	8.400	1.257		
Larende (ş.)	Kamiloğlanı köyü				1.680	130 ⁹⁷		
Larende (ş.)	Kalme ⁹⁸		240					
Azazem (ş.)	Armutlu köyü	1.988	2.230	2.354	1.050	1.420		
Toplam		11.533 ⁹⁹ akçe	9.490 akçe	17.560 ¹⁰⁰ akçe	19.244 akçe	15.779 kuruş	4.711 kuruş	627 kile ¹⁰¹ tahıl

Fatma Hatun Evkâfi'nin şehir merkezinde kira getirisi yüksek dükkân gibi yapıları içerdiği görülmekle birlikte, daha çok toprak gelirlerine dayalı bir sistemi olduğu ifade edilebilir. Bu uygulama Selçuklu vakıflarının temel özelliğidir.

d. Vakfedilen Bina Gelirleri

Vakfiyede adı geçen köşk ve evlerin gelir getirici olup olmadığı belli değildir. Türkiye Selçukluları döneminde sultanlar, hanedan üyeleri ve devlet adamları şehrin çevresinde yazlık olarak kullanılmak üzere bağ ve bahçelerle çevrili iki ya da tek katlı köşkler inşa ettirmişlerdir¹⁰². Fatma Hatun'un köşklere de bu türden olma-

96 1483 yılı Osmanlı kaydında bu köyün adı Kızılca Kuyu şeklinde kayıtlıdır, bk. M. Akif Erdoğan, a.g.m., s. 156.

97 *VGMA*, 2178, s. 45.

98 1483 yılı Osmanlı kaydında bu köyün adı Kümül şeklinde kayıtlıdır, bk. M. Akif Erdoğan, a.g.m., s. 156.

99 BOA. TT.d. 564, vr. 15b; BOA. TT.d. 565, vr. 24b.

100 BOA. TT.d. 565, vr. 24b.

101 1 kile/kiyel yaklaşık 25 kg'dır. Bu standart kile ölçüsüdür. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C 2, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 28; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, ed. H. İnalçık-D. Quataert, çev. H. Berktay, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 444.

102 II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olduğunu iddia eden Cimri lakaplı Alâeddin Siyavuş ve Sebz-i Köşk'ü hakkında İbn Bibi: *...o tarihten sonra Cimri her gün Yeşil Köşk'e gidip orada yiyip içer ve kadınlarıyla eğlendikten sonra Devlethâne'ye gelirdi* şeklinde bahsetmiştir, bk. İbn Bibi, *age.*, II, s. 210. Konya'da bunun dışında Filobâd adında ve diğer başka köşkler de vardır. Cimri lakaplı Alâeddin Siyavuş ile ilgili bilgi için bk. Sefer Solmaz, "Alâeddin Siyavuş", *Konya Ansiklopedisi*, C I, Konya Büyükşehir

lıdır. Osmanlı döneminde ise icareteynli vakıflarda hem zemin hem de üzerinde tesis edilen binalar doğrudan vakıf mülkü sayılmış, bu alanlar vakıf adına kiraya verilmiştir. Fatma Hatun, vakfiyesinde külliye her hangi bir dükkân vakfetmemiş olmasına rağmen, 1644 yılında vakfın At Pazarı Kapısı dahilinde sayısı bilinmeyen dükkânları vardır¹⁰³. Konya dış surunun güneydoğu tarafına doğru açılan At Pazarı Kapısı, Türkiye Selçukluları döneminde şehrin ekonomik ve sosyal olarak en canlı bölgesinde yer almaktadır¹⁰⁴. Bilindiği gibi mütevellilerin en önemli vazifelerinden birisi de artan vakıf gelirlerinden gelir getirici yeni yatırımlar yapmaktır. Bu dükkânlar da muhtemelen sonraki yüzyıllarda vakfın bina gelirlerine mütevelliler tarafından satın alınarak dâhil edilmiş ya da başka şahıslar tarafından vakfa gelir olarak tahsis edilmiştir. Ancak bu konuyla ilgili arşiv belgelerinde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Tablo 2: Ferhûniye Vakfının Binaları

Şehir	Bina Türü	Miktar	Belge
Antalya Köşkü	2	VGMA. 596, s. 151, 152.
Konya	Şarabhâne ¹⁰⁵ Evi	1	VGMA. 596, s. 151, 152.
Konya	Köşk	2	VGMA. 596, s. 151, 152.
Konya	At Pazarı Dükkân	?	KŞS. VIII, s. 97/1.

e. Külliyeinin İdaresi

Fatma Hatun, 1300 tarihli vakfiyesinde külliyeinin tevliyetini yani idaresini kendi azatlı kölelerinden Şücaeddin Uğurlu'ya bırakmış, mütevellinin görevlerini de belirtmiştir. Buna göre, mütevellî vakfı idare ederek buraya gelir getiren mahsul ve meyveler ile vergileri ve diğer gelirleri tam bir şekilde tahsil ederek vakfın mas-

Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2010, s. 166-167; Sefer Solmaz, "Cimri Olayı", *Konya Ansiklopedisi*, C II, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2011, s. 266-268.

103 KŞS. VIII, s. 97/1.

104 KŞS. LVI, s. 172-1.

105 Vakfiyede ... *şarabhâne namıyla maruf evin tamamını vakfetti* şeklinde kayıttır, VGMA. 596, s. 151, 152. Selçuklular saray ve halk mutfaklarında birçok şurup çeşidi imal etmişler, bu çeşitlilik dönemin kaynaklarına da yansımıştır. Şaraplar kızıl, kırmızı (lal), yakut ve erguvanî gibi renklerine göre tasnif edildiği gibi kuru üzümünden çekilme şarap, hurma ve nar şarabı gibi ham maddelerine göre de sınıflandırılmışlardır, Bk. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mevlânâ'nın Rubaileri*, Türkçe terc. Nuri Gençosman, İstanbul 1997, s. 33, 175; İbn Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, C I, 66. Dolayısıyla vakfiyede "şarabhâne evi" olarak maruf hâle gelen yerin çeşitli şurupların yapıldığı bir yer olduğu düşünülebilir.

raflarına harcamalıdır. Buna karşılık kendisine tahsis edilmiş olan ücret, vakıf gelirinin ¼'idir¹⁰⁶. Mütevellî ve ailesi ile kendisinden sonra mütevellî olacaklar Fatma Hatun'un vakfettiği Esirüddin'in evinde oturacaklardır. Tevliyet, Şücaeddin Uğurlu'dan sonra erkek ve kız ayırt etmeden çocuklarına devredilecek, neslinden kimsenin kalmadığı durumda da Konya kadısı tarafından külliyyeye bir mütevellî atanacaktır¹⁰⁷. Mütevellî, vakfa atanacak olan görevlilerin tayin ve azillerinden de sorumludur. Şücaeddin Uğurlu'nun Konya Kalenderhâne Mahallesi'nde, Musalla Mezarlığı'nın içinde Şeyh Halilî Türbesi'nin güneybatısında bir türbesi vardır. Sanduka kitabesine göre 749 (1349) yılında vefat etmiştir¹⁰⁸. Vakfiye şartlarına göre kendisinden sonra oğulları Şemseddin ve Ali de Fatma Hatun vakfında mütevellîlik yapmışlardır.

Fatma Hatun Külliyesi Osmanlı döneminde de faaliyetine devam etmiş ve idaresini vakfiyedeki şartlara uygun olarak Şücaeddin Uğurlu'nun nesli sürdürmüştür¹⁰⁹. Kadınlar da külliyyeye mütevellî olarak atanmışlar, ancak genellikle kendi yerlerine tayin ettikleri erkekler ve eşleri bu görevi üstlenmişlerdir. Vakfın idaresinde zaman zaman uygunsuz hak ihlalleri de söz konusudur. 1071 (1661) yılında Hacı Abdi adlı şahıs vâkıf evlâdından olmamasına rağmen adına berat almış, ancak görev mahkemece hak sahibine iade edilmiştir¹¹⁰. Yine 1178 (1765) yılında vakfın mütevellîliğini Fatma Hatun'un vakfiyedeki şartına uygun olan es-Seyyid İbrahim kursuz bir şekilde devam ettirmekte iken aileden olmayan Hafız Ali adındaki şahıs tevliyetin yarım hissesini şartlara aykırı olarak kendi üzerine kaydettirmiş, ancak

106 Vakfın kurucuları bazen mütevellîlere belirli bir miktarda maaş tahsis etmek yerine, vakfın gelirinden belirli bir oranda hisse vermekle mütevellîyi vakfın gelirini artırmaya teşvik etmişler, bu sayede artan gelire oranla mütevellînin de geliri artmıştır.

107 VGMA. 596, s. 151-152.

108 Sanduka kitabesinde Farsça:

چن شد شجاع الدين بحق
بادا جنان مأوى او
تاريخ نقل روح ان
داده بهشت به جای او

Şücaeddin öldüğünde, ulular (cenân) ona ruhunun cennete nakledileceği tarihi verdiler yazılıdır. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *age.*, s. 758. Selçuklu dönemine ait 1303 tarihli bir satış belgesinde Şücaeddin Uğurlu, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'a şahitlik etmiştir, Bk. M. Zeki Oral, "Sultan Hatun Senedi", s. 387; Selçuk Hatun, Tokat'ın İsa Meşhet köyünde bazı mezzarlar satın almıştır. Ancak buralar 16. yüzyılda Tokat'ta Şeyh Nusret Zaviyesi'ne gelir olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Selçuk Hatun'un elinden tekrar çıkmış görünmektedir. KKA. TTd. No. 12, vr. 150 a.

109 M. Akif Erdoğan, *agm.*, s. 155.

110 KŞS. XI, s. 5/4.

mütevellinin itirazı üzerine hata düzeltilmiştir¹¹¹. Yine 1331 (1913) tarihinde Cebevizâde Ömer Efendi vakfiye şartlarına aykırı olarak kendisi müteveli ailesinden olmadığı halde tevliyeti üzerine almıştır. Konya Evkâf Müdürü Hacı Fahri Bey, müteveli kaymakamı tayin edilerek durumu araştırmış ve neticede Ömer Efendi mütevellilikten uzaklaştırılmıştır¹¹². Ömer Efendi'nin 1274 (1858) yılında vakıfta mütevellilik yapan "Cebevizâde" adını kullanarak kendisini sahte bir şekilde aileye dâhil ettiği anlaşılmaktadır.

1207 (1793) yılından itibaren Turgutoğulları ailesinden Huand Hatun Dârü'l-huffâzi Fatma Hatun'un külliyesine ilhak edilmiştir¹¹³. Osmanlı döneminde, Selçuklular zamanında Konya'da inşa edilen ve süreç içerisinde gelirleri azalan vakıfların, aynı vakıf kurucusunun diğer bir vakfına ilhak edildiğine dair örnekler vardır¹¹⁴. Ancak burada durum farklıdır. Dârü'l-huffâzların kurucuları farklı olmasına rağmen bir ilhak söz konusudur ve bu durum muhtemelen ikisinin aynı cins vakıf olmasından kaynaklanmaktadır.

Taranan arşiv belgelerinde 1081 (1671) yılına kadar sadece külliye müteveli olarak atananların adlarına rastlanmıştır. 700 (1301) yılında atanan ilk müteveli Şücâeddin Uğurlu'dan sonra 887 (1483) yılında Mehmed Çelebi, 917 (1512)'de Ahmed ile Lütfullah Çelebi birlikte, 969 (1562)'de Ali oğlu el-Hac Emrullah¹¹⁵, 1038 (1629)'da Fahrünnisa Hatun¹¹⁶, 1053 (1644)'te Derviş Ali¹¹⁷ ve 1071 (1661) yılında Mehmed¹¹⁸ adlı kişiler vakfın mütevellisidirler. Aşağıdaki tablodaki görevli adları bu nedenle 1081 (1671) yılından itibaren başlatılmıştır.

111 *VGMA. 1108*, s. 23.

112 *VGMA. 2181*, s. 106.

113 *VGMA. 408*, s. 58.

114 Konya Beyhekim Mahallesi'nde bulunan ve "Dön Baba Tekkesi", "Tahir ile Zühre Mescidi", "Arzu ile Kanber Tekkesi" gibi değişik isimlerle bilinen vakıf eserin gelirleri, 1483 yılında Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin banisi olduğu Darü'l-hadis Medresesine (İnce Minareli Medrese) devredilmiştir, bk. Zehra Odabaşı, *Selçuklunun Son Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali ve Vakıfları*, İstanbul 2019, s. 184, 185.

115 *KŞS. I*, s. 227/8.

116 Yerine eşi Halil oğlu Şaban vekâleten mütevellilik görevini yürütmüştür, bk. *KŞS. XXX*, s. 135/5.

117 *KŞS. VIII*, 97/1.

118 *KŞS. XI*, s. 5/4.

Tablo 3: Çeşitli Tarihlerde Ferhûniye Vakfının Görevlileri ve Adları

Yıl	Mütevelli	Cüzhan	Nâzır	Câbî	İmam	Zaviyedâr	Müezzin	Türbedâr	Aşçı	Noktacı
1671	Mustafa oğlu Hasan ¹¹⁹		el-Hâc Nurullah ¹²⁰			İbrahim ¹²¹				
1678	Şaban oğlu İbrahim Çelebi ¹²²									
1682		Mehmed ¹²³								
1699	Ayşe ¹²⁴			Mehmed ¹²⁵	Abdülbaki ¹²⁶		Mustafa ¹²⁷			Abdullah ¹²⁸
1705		Mustafa		Abdülbaki ¹²⁹	Abdülbaki		Abdülkadir	Murtaza Halife ¹³⁰		Abdullah ¹³¹
1716	Ayşe ¹³²	Mustafa	Mustafa ¹³³	Mehmet Çelebi ve Molla Mehmet ¹³⁴			Ebubekir			
1728	İbrahim ve Seyyid Ahmed ¹³⁵	Mustafa Halife ¹³⁶	el-Hac Ahmed ¹³⁷	Ali ¹³⁸			Mehmed			Mehmed ¹³⁹

119 KŞS. XV, s. 132/1.

120 KŞS. XIV, 167/1.

121 KŞS. XIV, s. 175/1.

122 KŞS. XXV, s. 102/1.

123 KŞS. XXXVI, s. 254/3.

124 KŞS. XXXII, 98/2.

125 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri (VAD.) 1140, s. 500.

126 VAD. 1140, s. 491.

127 VAD. 1140, s. 498.

128 VAD. 1140, s. 491.

129 VAD. 1107, s. 23.

130 VAD. 1107, s. 30.

131 VAD. 1107, s. 30.

132 Ayşe'nin vekili Şeyh Mehmed Efendi'dir, bk. KŞS. XLVII, s. 53/1; VAD. 1107, s. 35.

133 KŞS. XLVII, s. 53/1.

134 KŞS. XLVII, s. 53/1.

135 VAD. 1112, s. 69.

136 KŞS. LI, s. 279/1.

137 KŞS. LI, s. 263/1.

138 VAD. 1119, s. 234.

139 VAD. 1128, s. 140.

1748	Ali ¹⁴⁰	Seyyid Ali	Seyyid İbrahim ¹⁴¹	Seyyid Ali ¹⁴²				Hafiz Mehmed ¹⁴³		
1774	es- Seyyid İbrahim ¹⁴⁴	Hafiz Ahmed ¹⁴⁵	Seyyid Ali ve Seyyid İbrahim ¹⁴⁶	Seyyid Mehmed, Seyyid Ali Baba, Muslihiddin ¹⁴⁷		Seyyid Mehmed ¹⁴⁸	Hafiz Ebubekir ve Hafiz Muslihiddin ¹⁴⁹			Seyyid Abdullah ve Hacı Mustafa ¹⁵⁰
1808	Seyyid Ali	Musa ¹⁵¹		Hafiz Abdullah ¹⁵²			Mehmed ¹⁵³			
1828	Seyyid Ali ¹⁵⁴	Seyyid Mehmed ve Seyyid Abdülkadir ¹⁵⁵		Abdullah ¹⁵⁶			Ahmed b. Ali ¹⁵⁷			
1853		Seyyid Eyüb ve Seyyid Abdülhay ¹⁵⁸			Mustafa ¹⁵⁹					

140 VAD. 1106, s. 6.

141 Seyyid İbrahim Hz. Mevlânâ ailesindedir, bk. VAD. 1112, s. 60.

142 VAD. 1112, s. 48.

143 VAD. 1112, s. 67.

144 VAD. 1108, s. 22.

145 KŞS. LXII, s. 159/1.

146 VAD. 1113, s. 2.

147 Adı geçen câbiler, vakfın Hasan Köyü'nün tahsilatını yapmışlardır, bk. KŞS. LXII, s. 159/3.

148 VAD. 552, s. 5.

149 VAD. 1115, s. 13.

150 VAD. 1125, s. 40.

151 VAD. 554, s. 8.

152 VAD. 554, s. 8.

153 Mehmed adlı bu şahıs vakıfta yarım akçe ile yarım hisse müezzinlik, yarım akçe ile yarım hisse ferrâşlık ve yarım akçe ile de yarım cüzhanlık yapmakta, üç görevi birlikte yürütmektedir, bk. VAD. 554, s. 11.

154 VGMA. 2178, s. 45.

155 Cüzhanlık yapan bu kişiler aynı zamanda tekkenin bevâblık yani kapı açıp kapatma ve güvenlik görevini yapmaktadırlar, bk. VAD. 556, s. 10.

156 VAD. 556, s. 9.

157 VAD. 557, s. 1.

158 VGMA. 149/280-4008/4013.

159 VGMA. 149/280-4008/4013.

1858	Cebecizâde Ali Ağa ¹⁶⁰	Ali Efendi ¹⁶¹								
1862	Ali ve İbrahim	Mehmed		Abdullah Efendi ¹⁶²						
1876	Abdullah ¹⁶³	Seyyid Mehmed Efendi ¹⁶⁴	Abdullah	Abdullah Efendi ¹⁶⁵					İbrahim ve Ahmed ¹⁶⁶	Sadık Efendi ¹⁶⁷
1887	Mustafa ve Ömer ¹⁶⁸			Seyyid Ahmed ¹⁶⁹						
1894		Arif Çelebi			Osman Efendi ¹⁷⁰					Arif Çelebi ¹⁷¹
1896		Arif Çelebi ¹⁷²			Abdülhakim Efendi ¹⁷³					
1900					Hafız İsmail Efendi ¹⁷⁴					
1901		Adil ¹⁷⁵								
1912	Ömer Efendi ¹⁷⁶	Mehmed Arif Çelebi ¹⁷⁷								

160 VGMA. 2178/51-41.

161 VGMA. 2178/51-41.

162 VGMA. 2179/84, s. 39.

163 VGMA. 2179. s. 40.

164 KŞS. XCVI, s. 69/1.

165 VGMA. 2179. s. 40.

166 VGMA. 2179. s. 40.

167 VGMA. 2179., s. 39.

168 KŞS. CIV, s. 50/3.

169 VGMA. 2180, s. 414.

170 KŞS. CVII, s. 27/3.

171 VGMA. 149/284-4045.

172 VGMA. 2180, s. 63.

173 KŞS. CVIII, s. 56/4.

174 KŞS. CX, s. 64/5.

175 KŞS. CX, s. 144/1.

176 VGMA. 2181, s. 64.

177 VGMA. 2180/509, s. 102.

g. Külliye'nin Personeli

Üçüncü olarak da vakfın personeline ödenecek olan maaşlardır. Türkiye Selçukluları döneminde vakfın personelini mütevellî, hafız, imam, müezzin ve ferrâştan oluşan beş kişi oluşturmaktadır. Ancak Osmanlı dönemine gelindiğinde ihtiyaca binaen hem vakıf görevlileri hem de sayıları artmıştır. Türbedâr, zaviyedâr, câbî, nâzır, aşçı, noktacı ve bevâb sonraki dönemlerde vakfa dâhil olan diğer hizmetlileridir.

Dârü'l-huffâz, türbe ve camiden oluşan Ferhûniye vakfındaki görevliler maaşlarını Türkiye Selçukluları döneminde para birimi olan gümüş dirhem hesabıyla ya da aynı olarak ölçek hesabıyla buğday üzerinden almışlardır. Maaşları günlük, aylık veya yıllık olarak vakıf gelirlerinden ödenmiştir. Ferhûniye Hatun'un dârü'l-huffâz ve türbesine en sık ve en çok yapılan atama cüzhanlıktır. Vakıf kurucuları ölmeden önce kendi ya da ailelerinin ruhu için türbelerinde Kur'ân-ı Kerîm okuyacak hafızlar yani cüzhanlar için vakfiyelerinde şartlar belirlemişler, çoğu zaman bu hafızların kendi soylarından olmasına özen göstermişlerdir. Bununla birlikte cüzhanların zaman zaman görevlerini ihmal ettikleri 977 (1570) yılı kayıtlarına yansımış ve haftada iki gün olan bu görevi aksatanlara ücretlerinin verilmemesi ve bu miktarın vakfa harcanması mahkeme tarafından uygun görülmüştür¹⁷⁸.

Bunun yanında vakfın cüzhanlarının aynı zamanda Konya'daki bazı vakıfların mütevellîliğini de yaptıkları kaydedilmiştir¹⁷⁹. Vakıfta dinî hizmetlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan imamın ilk ataması 1311 (1894) yılındadır. Bu durum 1317 (1900) yılında merak konusu olmuş ve mahkemece 866 (1462) tarihinde görülen vakfiyesinin incelendiği, Fatma Hatun'un imam ataması şartı koymasına rağmen bu görevi adı geçen zamana kadar kimin ifa ettiği sorgulanmıştır¹⁸⁰. Külliye 1092 (1682) yılından itibaren cüzhan atamaları yapılmıştır ki, bu yıla ait kayıta cüzhanın Fatma Hatun'un vakfettiği 7 adet cüzü okumakla sorumlu olduğunun belirtilmesi, bu görevin türbenin inşasından itibaren devam ettiği ancak ifasının vakfiyedeki diğer görevliler tarafından yapıldığı söylenebilir¹⁸¹.

Câbî, vakıf gelirlerini toplayan görevlidir ve genelde orta büyüklükteki vakıflara bir câbî görevlendirilmiştir. Ancak bazen birbirine yakın iki veya daha fazla

178 KŞS. II/57/2.

179 VAD. 556, s. 9.

180 KŞS. CX, s. 64/5.

181 KŞS. XXVI, s. 254/3.

vakfın gelirlerini toplamak için de bir câbînin vazifelendirildiği oluyordu¹⁸². 1110 (1699) yılından itibaren vakfın Konya, Antalya ve Lârende'nin merkezi ve çeşitli köylerindeki mahsul ve kira gelirlerini toplayan birçok câbî görevlendirilmiştir¹⁸³. Câbîler bu görevlendirmelerde maaşlarını vakıftan hisseli olarak almışlardır.

Fatma Hatun, vakfiyede noktacılık görevini ifa eden bir personel atamamasına rağmen, 17. yüzyıldan itibaren Dârü'l-huffâz'da öğrencilerin ve vakıf görevlilerinin devam-devamsızlıklarını kontrol eden, gelmeyenlerin isimlerinin yanına “nokta” koyan noktacı adında görevli ataması yapılmıştır¹⁸⁴. 1140 (1728) yılından itibaren Ferhûniye Dârü'l-huffâzı “tekke” olarak da kayıtlara geçmiş ve vakfın su işlerine bakan mîrâb görevlendirilmiştir¹⁸⁵. 1178 (1765) yılına gelindiğinde vakfın cüzhanlık, kilecilik, dam taşçılığı ve mütevellî vekili olarak mutemetlik görevlerini hep birlikte yürüten Mehmed Ali ve Ahmed Hilmi'ye mütevellî Seyyid Ahmed karşı çıkararak bu görevlere ihtiyaç olmadığını ve vakfiye şartlarına aykırı olarak sonradan ihdas edildiğini iddia etmiştir¹⁸⁶. Ancak bu dört görevin ifası 1224 (1810) yılında da devam etmektedir ve Seyyid Mehmed bu görevlerin hepsi için günde 16 akçe almaktadır¹⁸⁷. 1188 (1775) yılında cüzhan, Fatma Hatun Türbesi'nde okunmak üzere konulan 15 cüzden birini okumakla görevlendirilmiştir¹⁸⁸. Cüzhanlar 1140 (1728) yılında ferrâşlık yani temizlik de yapmaktadır¹⁸⁹. 1292 (1876) yılında cüzhan, Kur'ân-ı Kerîm okumanın yanında kâtiplik de yapmıştır¹⁹⁰. Yine 1245 (1830) yılında cüzhanlık, kilecilik, dam taşçılığı ve mütevellî vekilliği görevlerini yürüten Seyyid Ali bu görevleri için günde 14 akça almıştır¹⁹¹.

1278 (1862) yılında vakıfta kâtiplik ve cüzhanlık görevlerini yürüten Mehmed Efendi, görevi karşılığında yarım hisse mahsul almıştır¹⁹². Yine 1301 (1884) yılında kapı

182 Mehmet İpşirli, “Câbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul 1992, s. 529-530.

183 KŞS. XLVII, s. 53/1; VGMA. 1140, s. 500.

184 VGMA. VAD., s. 491.

185 VGMA. VAD., s. 131.

186 VAD., 1108, s. 25.

187 VAD., 554, s. 11.

188 KŞS. LXII, s. 159/1.

189 KŞS. LI, s. 279/1; VAD., 1107, s. 83.

190 KŞS. XCVI, s. 69/1.

191 VAD., 557, s. 2.

192 VGMA. 2179/84, s. 39. Vakıf görevlisi olan cüzhanlar bu görevi bazen yarım, bazen de çeyrek hisse karşılığında yürütmüşlerdir.

görevlisi olan ve vakfın temiz tutulmasını da sağlayan Bevvâb Hüseyin, yarım hisse mahsul ile bu görevi üstlenmiştir¹⁹³. Vakıf görevlileri Türkiye Selçukluları döneminden itibaren ücretlerini hem aynî hem de nakdî olarak almışlardır. Ferhûniye Vakfı görevlilerinden Câbî Seyyid Ahmed de 1306 (1889) yılında günlük 3 akçe ve yıllık yarım hisse karşılığında vakıf köylerden Kamiloğlanı'nın gelirlerini toplamıştır¹⁹⁴. Yine 1309 (1892) yılında cüzhanlığa başlayan ve bu görevi aşçılık ile birlikte 1314 (1897) yılında dahi devam ettiren Arif Çelebi, maaş olarak yıllık yarım hisse ve günlük 5 akçe almıştır¹⁹⁵. Arif Çelebi bu görevlerine ilaveten dam taşçılığı da yapmakta vakfın tamaratı ile ilgilenmektedir. 19. yüzyılda vakfiye şartlarına uygun olarak cüzhanlık görevi babadan oğula devretmektedir¹⁹⁶. Vakıf gelirlerini kayıt altına alan kâtiplik görevi genellikle cüzhanlar tarafından yapılmıştır¹⁹⁷.

19. yüzyılda mescit ve zaviyede birçok görev birleştirilerek bir kişi tarafından yapıldığı gibi birkaç kişi tarafından da ifa edilebilmiştir. Örneğin 1237 (1822) yılında Mustafa b. Ali külliyyede hem müezzinlik ve cüzhanlık hem de ferrâşlık yapmakta, bu görevleri için hisseli maaş almaktadır¹⁹⁸. 1243 (1828) yılında ise Seyyid Mehmed ve Abdülkadir adındaki kardeşler cüzhanlık ve bevâblığı birlikte yapmaktadırlar¹⁹⁹. Alınan maaş ve mahsul hisseleri görevi yapan kişi sayısına ve görev sayısına göre değişkenlik göstermiştir. Bunun yanında Ferhûniye Hatun Vakfı dışında, Konya'nın diğer vakıflarında hisseli olarak görev yapan kişiler de vardır²⁰⁰. 1253 (1838) yılında vakfın aydınlatılması için kandillerde kullanılmak üzere yaklaşık 28 kg zeytinyağı alınmıştır²⁰¹.

193 VGMA. 2179, s. 109.

194 VGMA. 2180, s. 414.

195 VGMA. 2178, s. 45; VGMA. 149/284-4045.

196 VGMA. 149/280-4008/4013.

197 VGMA. 2179., s. 39.

198 VAD., 555, s. 24.

199 VAD., 556, s. 10.

200 VAD., 556, s. 9.

201 1 okka 1.282 gr.'a tekabül etmektedir. Cengiz Kallek, "Okka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 33, İstanbul 2007, s. 338-339.

Tablo 4: Ferhûniye Vakfının Görevlilerinin Aldıkları Maaşlar

	1697	1710 ²⁰²	1750 ²⁰³	1795	1838	1857	1889	1897 ²⁰⁴	1912 ²⁰⁵
Zeytinyağı					22 okka				
Hububat nakli					122 kuruş ²⁰⁶				
Nâzır			Senede bir hisse mahsul		Senede 1 hisse mahsul ²⁰⁷				
Zaviyedâr				Günlük 27 akçe ²⁰⁸					
Türbedâr				Günlük 11 akçe ²⁰⁹					
Müezzin					Günlük 1 akçe ²¹⁰	Günlük yarım akçe ²¹¹			
Cühân		Günlük 5 akçe	5 akçe, senede 1 hisse mahsul ²¹²	Günlük 5 akçe ²¹³	Günlük 5 akçe, senede 1 hisse mahsul ²¹⁴	30 akçe ²¹⁵		Günlük 5 akçe	Senede 1 hisse mahsul
Ferrâş					Bir hisse mahsul ²¹⁶				

202 VAD., 1107, s. 42.

203 VAD., 1112, s. 60.

204 VGMA. 2180, s. 63.

205 VGMA. 2180/509, s. 102.

206 VGMA. 2178, s. 45.

207 VAD., 556, s. 9.

208 VAD., 552, s. 5.

209 VAD., 553, s. 4.

210 VAD., 555, s. 24.

211 Eyüb Efendi, müezzinliğin yanında vakfin cüzhanlılık ve mutemetliğini yapmakta ve bu görevlerden de ayrıca hisseli maaş almaktadır, bk. VGMA. 2179/s. 39.

212 VAD., 1112, s. 60.

213 VAD., 551, s. 105.

214 VAD., 556, s. 10.

215 VGMA., 149/280-4008/4013.

216 VAD., 554, s. 20.

Câbî	1 akçe ²¹⁷	Günlük 5 akçe, senede 10 hisse mahsul ²¹⁸			Günlük 6 akçe ²¹⁹		Günlük 3 akçe ²²⁰		
Bevvâb					Günlük 5 akçe, senede 1 hisse mahsul ²²¹	Günlük 2 akçe, yıllık 25 kile buğday ²²²	Yıllık yarım hisse ²²³		
Tamir					385 kuruş				

700 (1301) yılında Fatma Hatun tarafından yan birimleri ile dârü'l-huffâz olarak inşa edilen vakıf, görevli atamalarıyla 1331 (1913) yılına kadar devam etmiştir.

Sonuç

Türkiye Selçuklu Devleti'nde saraya mensup birçok kadının kendilerini temsil edecek ve halk arasında görünürlüklerini sağlayacak oldukça iddialı imar projelerine giriştikleri ve her türlü sosyal, dinî, kültürel ve ticari alanlara özel ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Moğol tahakkümü devrinde dahi Fatma Hatun gibi Selçuklu hanedan kadınları vakıf inşa ettirmeyi sürdürmüşlerdir. Fatma Hatun'a ait vakfiyede geçen yer adlarından, 14. yüzyılın başlarında vakıf köylerin yer aldığı şehirlerde Türk ve İslâm nüfusun geniş çapta hâkim durumda olduğu anlaşılmaktadır.

II. İzzeddin Keykâvus'un kızı olan Fatma Hatun'un doğum yeri ve çocukluğu hakkında yeterli bilgi yoktur. Konya'da ya da babası II. İzzeddin Keykâvus'un Kırım'a gidişinden sonra Kırım'da doğmuş olmalıdır. Konya'ya döndükten sonra döneminde şehrin en seçkin yerlerinden biri olan Ferhûniye bölgesinde annesi ve sütannesi adına bir dârü'l-huffâz yaptırmıştır. Adı bilinmeyen annesinin Berke Han'ın kızı Urbay Hatun olma ihtimali ilk defa bu araştırma ile ortaya konulmuştur. Çünkü vakfa gelir getiren köyler arasında Antalya'nın da bulunması ve Urbay Hatun'a daha önceden Antalya'nın bazı köylerinin inka edilmiş olması aralarındaki bu bağı kuvvetlendirmektedir. Buradan hareketle de kuvvetle muhtemel

²¹⁷ VAD., 1140, s. 500.

²¹⁸ VAD., 1107, s. 49.

²¹⁹ VAD., 555, s. 16.

²²⁰ VGMA., 2180, s. 414.

²²¹ VAD., 556, s. 10.

²²² VGMA., 2179., 39/84.

²²³ VGMA., 2179, s. 109.

Urbay Hatun Fatma Hatun'un annesi olmalıdır. Fatma Hatun'un soyundan gelenler Kadı Burhâneddin Devleti'nin kurucularıdır. Kadı Siraceddin ile evlenen Fatma Hatun'un torunu, Şemseddin Mehmed adında bir evlat dünyaya getirmiştir. Şemseddin Mehmed Bey de Selçuklu döneminde vezirlik yapmış olan Celâleddin Mahmud Müstevfi'nin oğlu Abdullah Çelebi'nin kızı ile evlenmiştir. Böylece bu evlilikten Kadı Burhaneddin (ö. 1398) doğmuştur. Dolayısıyla Kadı Burhaneddin, baba tarafından seçkin bir Selçuklu emîrine, babasının annesi tarafından Fatma Hatun ve II. İzzeddin Keykâvus'a bağlanmaktadır.

Selçuklular döneminde Konya'nın en seçkin semtlerinden birinde inşa edilen ve Fatma Hatun Külliyesi'nin birimlerinden de biri olan dârü'l-huffâzlar, genellikle cami ile birlikte inşa edilmişlerdir. Fatma Hatun Dârü'l-huffâz'ında eğitim gören hafızlardan bazıları Selçuklu hanedanı adına Kur'ân-ı Kerim okumayı türbede yerine getirmişlerdir. Vakfiyesinde Fatma Hatun tarafından annesinin ve kendisinin kadın ve erkeklerden oluşan azatlılarının adları verilmiş, çok yaygın bir uygulama olmamasına rağmen vakıfta kadınların da mütevellilik yapacakları bildirilmiştir. Bu kişiler arasında fakihlerin bulunması, Fatma Hatun ve annesinin ilim adamlarını desteklediğini ve hizmetlilerine ilim tahsil etme imkânı verdiğini açıkça göstermektedir. 16. yüzyıldan itibaren dârü'l-huffâz görevlilerine ilaveten zaviyedâr atamaları yapılmış ve zaviyeye gelir kaydedilmiştir. Bu durum, vakfin belirli bir dönemden sonra zaviye hizmeti de verdiğini göstermektedir. Vakfa 17. yüzyıldan sonra Konya'da At Pazarı'ndan yeni gelir kaynakları olan dükkânlar eklenmiştir. Vakıf dükkânlar, üretim ve satışlarıyla bir taraftan ücretsiz hizmet veren dârü'l-huffâz'ı finanse ederken bir taraftan da Konya'daki tüccarlara düşük kira ücretleri karşılığında fiziki sermaye sağlamışlardır. Elde edilen gelirler, vakfin aydınlatılması ve temizliği ile personel maaşları ve ihtiyaç sahiplerine sadaka verilmesi için harcanmıştır. 1300/1301 yılında inşa edilen bu vakıf, yüzyıllar içinde dönem dönem artan ya da azalan gelirleri ve görevli atamalarıyla 1913 yılına kadar hizmetine devam etmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defteri (TT.d.): 564, vr. 15b; 565, vr. 24b.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri (VGMA.)

149/280-4008/4013;149/284-4045; 149/284-4045; 408, s. 58.

2178, s. 45; 2178/51-41; 2178, s. 230, 436.

2179, s. 39, 40 ; 2179, s. 109; 2179/84, 2179., 39/84; 2179/84, s. 39.

2180, s. 63; 2180, s. 63; 2180, s. 414; 2180/509, s. 102.

2181, s. 64; 2181, s. 106.

Hurûfat (VAD.): 551, s. 105; 552, s. 5; 552, s. 5; 553, s. 4; 554, s. 8; 554, s. 11; 554, s. 20; 555, s. 16, 24; 556, s. 9, 10; 557, s. 1, 2; 582/307/211; 582/512/384; 596/151/134; 596, s. 151/152; 604/67/90; 1091, s. 131;1106, s. 6; 1107, s. 23, 30, 35, 42, 49, 83; 1108, s. 22, 23, 25; 1112, s. 48, 60, 67, 69; 1115, s. 13; 1119, s. 234; 1125, s. 40; 1128, s. 140; 1140, s. 491, 498, 500.

Konya Şer'iyye Sicilleri (KŞS.)

KŞS., I, s. 227/8; I, 227/10; II, 145-2; II, 57/2; VIII, 97/1; XI, s. 5/4; XII, 42-2; XIV, s. 167/1; 175/1; XV, s. 132/1; XXIV, s. 102/1; XXV, s. 102/1; XXVI, s. 254/3; XXX, s. 135/5; XXXII, 98/2; XLVII, s. 53/1; LI, s. 263/1; LI, s. 279/1; LVI/172-1; LXII, s. 159/1; LXII, s. 159/3; XCVI, s. 69/1; CIV, s. 50/3; CVII, s. 27/3; CVIII, s. 56/4; CX, s. 64/5; CX, s. 144/1.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Derfter-i Livâ-i Konya (TKGM.)

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 584. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KKA.) Tapu Tahrir Defterleri (KKA. TTd): No. 12, vr. 150 a.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, C II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Akkuş, Mustafa - Bağcı, Büşra, "Hülâgû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, S. 9, Güz 2018, s. 150-171.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Anonim Selçuknâme, çev. Halil İ. İbrahim Gök-F. Çoşkuner, Ankara 2014.

Bal, Mehmet Suat, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlükleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 17, Bahar 2005, s. 295-310.

Çetin, Abdurrahman, “Kur'an Öğretim Tarihi ve Öğretim Kurumları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C I/S. 1, 1986, s. 95-101.

Durukan, Aynur, “Anadolu Selçuklularında Vakıf Eserleri Yaptırmış Kadınlar”, *Vakıf Kuran Kadınlar-Bildiriler*, 2019, s. 21-35.

el-Ebherî, Esirüddin Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî, *Keşfü'l-hakâ'ik fî tahrîri'd-dekâ'ik*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 1436, vr. 134a.

Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ*, C II, nşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut 1417/1997.

Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-Nâme*, C I, haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkubeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.

Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C XXII/S. 33, 2003, s. 49-67.

Erdoğan, M. Akif, “Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-I”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XVIII/S. 1, Temmuz 2003, s. 119-160.

Esterabâdî, Aziz b. Erdeşir-i, *Bezme u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, C I, çev. Mehmet Ata, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

Heyd, Wilhelm, *Yakandoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C II, İstanbul 1332.

İbn Abdü'z-zâhir, *A Critical Edition of an Unknown Source Fort He Lije al-Malik al-Zâhir Baidars, with Introduction, Translation and Notes*, C II, Haz. Abdul Aziz al-Khowayter, London University PhD Thesis, London 1960.

İbn Bibî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er- Rugadî, *el-Evamirü'l-*

Ala'îye fi'l- Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name), C I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Bibî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, Notlar İlave Eden: Feridun N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, C X, çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri, İstanbul 1987.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, ed. H. İnalcık-D. Quataert, çev. H. Berktay, Eren Yay., İstanbul 2000.

İpşirli, Mehmet, "Câbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul 1992, s. 529-530.

Kahraman, Seyit Ali, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, Kayseri 2009.

Kallek, Cengiz, "Okka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 33, İstanbul 2007, s. 338-339.

Kesik, Muharrem, *Cenabi Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zahir fi Ahvali'l-Evail ve'l-Evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997.

Korobeinikov, Dimitri, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2014.

Küçükdağ, Yusuf, "Konya'da Alâeddin Darü's-şifa'sı, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, C IX/S. 9, 1989, s. 346-359.

Makrîzî, Ahmed b. Ali, *Kitâb es-Sülûk fi Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, C II, Yay. M. Mustafa Zaide, Kahire 1941.

Mansurî, Baybars, *Żubdat al-Fikra fi Tarîkh al-Hijra*, Nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan-Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, C II, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, C II, haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016.

Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefk ve'l-Hâfidu'l-Halîk*, C I, çev. Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Odabaşı, Zehra, *Selçuklu Emiri Celâleddin Karatay ve Vakıf Eserleri*, Karatay Belediyesi Yayınları, Konya 2019.

Odabaşı, Zehra, *Selçuklunun Son Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali ve Vakıfları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

Oral, M. Zeki, "Sultan Hatun Senedi", *Belleten*, C XIX/S. 75, Temmuz 1955, s. 385-394.

Önder, Mehmet, *Mevlâna Şehri Konya*, Güven Matbaası, Ankara 1971.

Özaydın, Abdülkerim, "Anadolu Selçukluları", *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C VIII, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994, s. 86-241.

Özaydın, Abdülkerim, "Kadı Burhaneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 74-75.

Pachymèrès, Georges, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C 2, MEB Yay., İstanbul 1993.

Shukurov, Rustam, "Sultan 'Izz al-Dîn Kaykâvus II in Byzantium", *Der Doppeladler Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert*, Mainz 2014, s. 39-52.

Shukurov, Rustam, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden 2016.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân fi Târîhi'l-Ayân*, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Solmaz, Sefer, "Alâeddin Siyavuş", *Konya Ansiklopedisi*, C I, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2010, s. 166-167.

Solmaz, Sefer, "Cimri Olayı", *Konya Ansiklopedisi*, C II, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2011, s. 266-268.

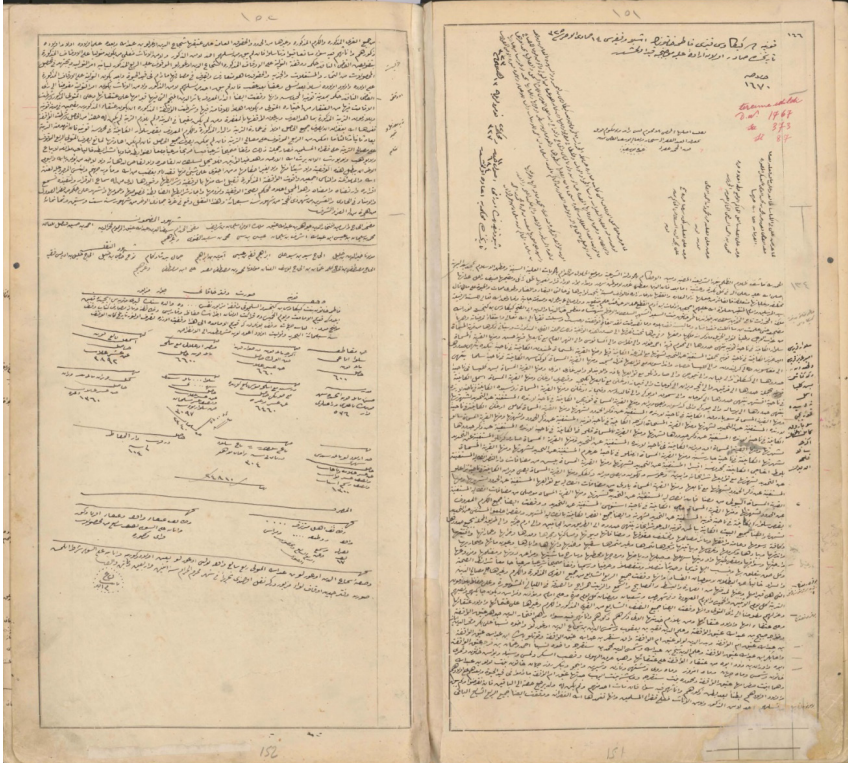
Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, çev. Veyis Değirmençay, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

Sümer, Faruk, "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 25, Ankara 2022, s. 354-356.

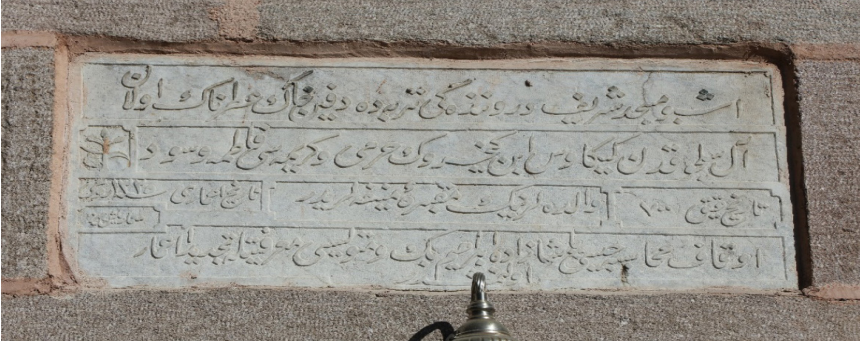
Tiesenhausen, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Uzlu, Feridun Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1958.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Yasa, Azize, *Anadolu Selçukluları Döneminde Türk İslâm Şehri Olarak Konya*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- Yunîni, Musa b. Muhammed, *Dhail Miratu'z-Zamân*, C I-II, The Dairatu'l-Ma'arif-il-Osmania, Haydarabad 1954-1960.
- Zambaur, E. de, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'histoire del'Islam*, Hanovre 1927.

EKLER

Ek 1: 21 Zilhicce 700 (27 Ağustos 1301) Tarihli Fatma Hatun Vakfiyesi (VGMA. 596, s. 151-152.)

Ek 2: Fatma Hatun Mescidinin Tamir Kitabesi (R. 1325/M. 1909)

Nakş-ı Cihan Meydanı: Mekân, Mimari ve Kronoloji*

Naqsh-e Jahan Square: Space, Architecture, and Chronology

Damla Gürkan Anar**

Öz

XVI. yüzyılın sonlarında Safevî Devleti'nin üçüncü payitahtı tayin edilen İsfahan, saray ve hanedan mensuplarının himaye ettiği inşaa faaliyetleri sayesinde pek çok yeni kentsel mekân ve anıtsal yapı kazanmış ve yeni bir başkente dönüşmüştür. Yeni payitahtın en önemli kentsel mekânları arasında, I. Abbas'ın himayesinde başkentin yeni ticari, dinî, sosyal ve törenselsel merkezi olarak inşa edilen Nakş-ı Cihan Meydanı yer alır. İsfahan'ın Safevî payitahtı olmadan önceki ticari, dinî ve sosyal-törenselsel merkezi olan Harun-ı Velayet Meydanı'nın güneyinde yer alan Nakş-ı Cihan Meydanı, dört kenarı farklı işlevlere sahip yapılarla çevrelenmiş, geniş dikdörtgen bir mekândır. Meydanın etrafı, iki sıralı ve

* Bu makale, Kasım 2022'de Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamladığım *İsfahan and Istanbul in the Early Seventeenth Century: Masjed-e Shah and Sultan Ahmed Complexes [Erken On Yedinci Yüzyılda İsfahan ve İstanbul: Mescid-i Şah ve Sultan Ahmed Külliyyeleri]* adlı doktora tezinden üretilmiştir. Makale, ek kaynaklar ile yeni değerlendirmeler içermekte ve tez çalışmasının Nakş-ı Cihan Meydanı hakkındaki bölümünü geliştirmeyi amaçlamaktadır.

This article is based on my PhD dissertation, *İsfahan and Istanbul in the Early Seventeenth Century: Masjed-e Shah and Sultan Ahmed Complexes*, completed in November 2022 at the Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Boğaziçi University. It includes additional sources and new assessments and aims to develop my dissertation's chapter on Naqsh-e Jahan Square.

** Dr. - PhD, İstanbul/TÜRKİYE, adamlagurkan@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3662-9313>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

çift katlı dükkânlardan müteşekkil, üstü kapalı bir çarşıyla çevrilidir. Dört kenarının her birinde, hepsi Şah Abbas tarafından inşa ettirilen farklı anıtsal yapılar yer alır. Mekânın kuzey kenarında Kayseriye Pazarı, batı cephesinde Ali Kapu Sarayı, doğusunda Şeyh Lütfullah Mescidi ve güneyinde Şah Mescidi bulunur. İki aşamada inşa edilen meydanın ve etrafındaki yapıların tamamlanması yaklaşık kırk yıl sürmüştür. Bu makalede, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın mekânsal kurgusu, mimari unsurları ve inşa kronolojisi, ikincil kaynaklar, mekânda yapılan gözlemler, Safevî kronikleri ve Batılı seyyahların anlatımları ışığında ele alınacaktır. Çalışmada, Nakş-ı Cihan Meydanı ve etrafındaki yapıların, I. Abbas'ın dinî, ticari ve siyasi ajandası etkisinde şekillendiği iddia edilmektedir. Söz konusu mekânda, anıtsal mimari, kitabeler ve duvar resimleri aracılığıyla şahın siyasi, askerî ve dinî otoritesi ile İmâmîyye mezhebini ve ticareti himayesinin temsil edildiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Safevî İrani, Safevî mimarisi, İsfahan, Nakş-ı Cihan Meydanı, Şah Abbas.

Abstract

In the late sixteenth century, Isfahan was transformed into the new capital of Safavid State, acquiring many new urban spaces and monuments with construction activities patronized by the members of the court and dynasty. Among these new urban spaces was Naqsh-e Jahan Square, designed under Shah Abbas' patronage as the new commercial, religious, and social-ceremonial center of the capital. Located to the south of Harun Velayet Square, the commercial, religious, and social-ceremonial center of Isfahan before the seventeenth century, Naqsh-e Jahan Square is a large rectangular space surrounded by monuments with diverse functions. It is enveloped by a covered bazaar consisting of two rows of double-storeyed shops. On its four sides are different monumental buildings, all built by Shah Abbas. Qaysariyyah Bazaar is located on the northern edge, Ali Kapu Palace on the west, Sheikh Lutfullah Mosque on the east, and Shah Mosque on the south. Built in two stages, the square and the monuments around it took approximately forty years to complete. This article discusses the spatial configuration, architectural elements, and construction chronology of Naqsh-e Jahan Square in light of secondary sources, observations made at the site, Safavid chronicles, and Western travelogues. It has been argued that Naqsh-e Jahan Square was shaped under the influence of the religious, commercial, and political agenda of Shah Abbas. Its main claim is that the shah's political, military, spiritual authority and patronage of Twelver Shi'ism and trade are represented in the square through architecture, inscriptions, and murals.

Keywords: Safavid Iran, Safavid architecture, Isfahan, Naqsh-e Jahan Square, Shah Abbas.

Giriş

Safevî döneminde İran kentlerinin en önemli unsurlarından biri, çoğunlukla şehirlerin temel sosyal mekânları olan cami, türbe, çarşı gibi yapıların veya yönetici elitlerin saraylarının kenarında bulunan meydanlardı. İran'ın farklı bölgelerindeki pek çok şehir, Safevî döneminden önce kurulmuş veya Safevîler tarafından inşa edilmiş meydanlara sahipti. İlk Safevî başkenti Tebriz, Karakoyunlular döneminde kurulan, Akkoyunluların eklediği dinî yapılarla gelişen ve Şah Tahmasb'ın da kenarında bir cami inşa ederek zenginleştirdiği Sahibabad isimli bir meydana (Meydân-e Şâhib-âbâd) sahipti¹. İkinci Safevî payitahtı Kazvin'de, kentin çarşısının yanında bulunan Saadetabad Meydanı (Meydân-e Sa'âdet-âbâd) ve Şah Tahmasb'ın inşa ettirdiği Ali Kapu Sarayı'nın önünde uzanan At Meydanı (Meydân-e Esb) isimli iki meydan mevcuttu². Dönem kaynaklarının gösterdiği üzere başkentler dışında Meşhed, Save, Kum, Erdebil, Nişabur ve Şiraz gibi şehirlerin de Safevîler tarafından kurulan veya kullanılan meydanları vardı³.

Safevîler tarafından kurulan meydanların en ünlüsü, erken XVII. yüzyılda İsfahan'da inşa edilen Nakş-ı Cihan Meydanı'dır. Nakş-ı Cihan Meydanı, Safevî Şahı I. Abbas'ın (ö. 1629), 1590'larda başkent tayin ettiği İsfahan'daki geniş kapsamlı inşa faaliyetlerinin bir parçası olarak, yeni payitahtın ana törensel ve sosyal merkezi olarak kuruldu. 1540'lara kadar başkent olan Tebriz ve 1540'lardan XVI. yüzyılın sonlarına kadar aynı işlevi üstlenen Kazvin'den sonra İsfahan, Safevî Devleti'nin üçüncü payitahtı oldu. Şah Abbas ve ona bağlı Safevî elitleri, İsfahan'ı bir Safevî başkentine dönüştürmek için farklı türde yeni yapılar, sosyal merkezler ve mahalleler inşa ettirdiler. İsfahan'da inşa edilen yeni mekânların en önemlileri

- 1 Leyla Yıldız, *Safevî Döneminde Tebriz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 404-441.
- 2 Muhammed 'Alî Gulrîz, *Minüder yâ Bâbu'l-Cennet: Târîh ve Coğrafya-ye Târîhî-ye Kâzvin*, C I, Enteşârat-e Vezîr, Kazvin 1995, s. 642-647; Maria Szuppe, "Palais et Jardins: Le Complexe Royal des Premiers Safavides à Qazvin, Milieu XVIe-Début XVIIe Siècles", *Res Orientales*, 8, 1996, s. 171-172.
- 3 Meşhed'deki meydan için bk. Mîrza Beg Cünâbâdî, *Rawdat el-Safevîyye*, ed. Gulâmreza Tabaţâba'î Mecîd, Enteşârat-e 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1999, s. 390. Save ve Kum'daki meydanlar için bk. Fazlı Beg Khuzani Isfahani, *A Chronicle of the Reign of Shah Abbas*, C I, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015, s. 281. Erdebil meydanı için bk. Adam Olearius, *The Voyages and Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, printed for John Starkey and Thomas Basset, Londra 1669, s. 178. Nişabur ve Şiraz meydanlarının tasviri için bk. García de Silva y Figueroa, *The Commentaries of D. García de Silva y Figueroa on his Embassy to Shâh Abbâs I of Persia on Behalf of Philip III, King of Spain*, çev. Jeffrey Souza, Brill Publishing, Leiden ve Boston 2017 s. 314, 341, 646.

arasında, şahın idareci ve bürokratlarının köşk ve bahçelerine ev sahipliği yapan Çehar Bağ Caddesi (Hıyābān-e Çehār Bāg) bulunuyordu⁴. Zayende Nehri'nin kıyılarında, ticaretteki maharetleri sebebiyle İsfahan'a tehcir edilen Culfalı ve Tebrizli tüccar taifeleri için Yeni Culfa ve Abbasabad isimli mahalleler kuruldu⁵. Kenti daha faal bir ticaret merkezine dönüştürmek amacıyla yeni kervansaraylar inşa edildi⁶. Şehrin merkezinde ve kenar mahallelerinde kurulan, sayıları her geçen yıl artan medrese ve mescitler, İmâmiyye mensubu din adamlarına emanet edildi ve İsfahan'da Şiîliğin güçlenip yaygınlaşmasında ve yeni payitahtın Şîa inancının merkezlerinden birine dönüşmesinde önemli bir rol oynadı⁷. Safevî şahının himaye ettiği, çeşitli işlevlere sahip anıtsal yapılara ev sahipliği yapan Nakş-ı Cihan Meydanı da yeni başkentini ticari, sosyal, törenselle ve dinî merkezi olarak tasarlandı ve İsfahan'ın Eski Cuma Mescidi'nin (Mescid-e Cāmi'-ye 'Aṭīk) kenarında yer alan, XVII. yüzyıl öncesinde şehrin merkezi olan Harun-ı Velâyet Meydanı'nın (Meydān-e Hārūn-e Velāyet) yerini aldı⁸.

Bu makale, Safevî kent geleneğinin ve İsfahan'ın erken XVII. yüzyılda Safevî payitahtına dönüşmesini sağlayan yapı faaliyetlerinin bir parçası olarak inşa edilen Nakş-ı Cihan Meydanı'nı konu edinmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın mekânsal tasarımı ve etrafındaki yapıların kuruluşları ile mimari ve işlevsel nitelikleri, birbirleriyle ilişkili biçimde ve I. Abbas'ın dinî, siyasi ve ticari ajandalarına atıfla incelenmektedir. İkinci bölümde, meydanın kuruluşu ve çevresindeki binaların inşa süreçlerinin kronolojisi tartışılmaktadır. Makalede, Nakş-ı Cihan Meydanı ve çevresindeki binalar, söz konusu mekân ve yapıların bânisi I. Abbas'ın dinî, siyasi ve ticari ajandasının etkisi altında şekillenen ve bunları yansıtan platformlar olarak ele alınmaktadır. Meydandaki anıtsal yapıların, duvar resimlerinin ve kitabelerin, şahın İmâmiyye mezhebini ve ticareti himayesi ile siyasi, dinî ve askerî otoritesini temsil ettiği iddia edilmektedir. İsfahan şehri ve Nakş-ı

4 Stephan Blake, *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan 1590-1722*, Mazda Publishing, Costa Mesa 1999, s. 91-97; Robert Hillenbrand, "Safavid Architecture", *Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods*, C VI, ed. Peter Jackson-Lawrence Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 777-779.

5 Sussan Babaie-Kathryn Babayan-Ina Baghdiantz MacCabe-Massumeh Farhad, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, I. B. Tauris Press, Londra ve New York 2004, s. 87-88.

6 Blake, *age.*, s. 118-131.

7 Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris Press, Londra ve New York 2004, s. 53-88; Blake, *age.*, s. 152.

8 Harun-ı Vilâyet Meydanı ve etrafındaki yapılar hakkında bilgi için bk. Lisa Golombek, "Urban Patterns in pre-Safavid Isfahan", *Iranian Studies*, 7/3, Sonbahar 1974, s. 21-30.

Cihan Meydanı hakkında kaleme alınan Farsça ve Batı dillerindeki çalışmaların yanı sıra XVII. yüzyılda yazılan Safevî kronikleri, aynı yüzyılda İsfahan'ı ziyaret eden Batılı seyyahların anlatıları ve mekânda yapılan gözlem ve incelemeler; bu çalışmanın ana kaynaklarını teşkil etmektedir. Farklı türde birincil kaynakların sunduğu bilgiler ışığında Nakş-ı Cihan Meydanı'nın farklı unsurları üzerine yapılan çalışmaları genişletip detaylandıran bu makale, söz konusu meydanın mekânsal kurgusu, mimari öğeleri, inşa kronolojisi ve bânisinin politikalarını birlikte ele alan kapsamlı ve bütünleştirici yaklaşımı ile konu hakkındaki literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Nakş-ı Cihan Meydanının Mekânsal Kurgusu ve Mimari Unsurları

Nakş-ı Cihan Meydanı, 524x159 metre ebatında⁹; kenarları Safevî döneminde inşa edilmiş meşit, saray ve ticaret yapılarıyla çevrelenmiş dikdörtgen bir mekândır. İki batı, biri doğu kenarında olmak üzere, günümüzde sadece yaya kullanımına açık olan üç ana girişe sahiptir. Meydanın ortasındaki geniş açık alan dikdörtgen bir havuz, çeşitli biçim ve ebatlardaki çimenlikler ve ağaçları içeren peyzaj öğeleri ile yaya ve fayton yollarından müteşekkildir. Fıskiye havuz, meydanın güneyine daha yakın biçimde, kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiştir. Havuzun dört yanı, L şeklinde ve simetrik olarak düzenlenmiş, dört ana yönden yaya yollarıyla kesilmiş çimenlik alanlarla kuşatılmıştır. Bu L biçimindeki çimenlik alanların kuzey ve güneyinde de yine yaya yolları tarafından kesilen, simetrik olarak yerleştirilen kare ve dikdörtgen çimenlikler yer alır. Meydanın ortasındaki açık alanın büyük kısmını kaplayan, havuz merkezinde kesilen ekseyel yürüme yolları ve dörtgen çimenliklerden müteşekkil bu tasarım, Safevî ve Babür dönemlerinde yaygın olarak kullanılan “çehar bağ” bahçe düzenini andırır¹⁰. Meydanın dört kenarı da kaldırım ve yaya yolları tarafından kesilen uzun ince dikdörtgen çimenliklerle çevrilidir. Havuzun etrafını saran çimenlik alanlar ile meydanın etrafını dolanan ince çimenliklerin arasında, günümüzde meydanı turlayan faytonlar ve yayalar tarafından kullanılan, iki yanı sıralı bodur ağaçlarla çevrili genişçe bir yol bulunur. Günümüzde büyük ölçüde turistik bir merkez niteliği gösteren meydanın ortasında bulunan, modern dönemin ürünü olan dikdörtgen havuz ve etrafındaki yeşil alanlar, Safevî döneminde mevcut değildi. İnşa edildiği dönemde meydanın yalnızca

9 Eugenio Galdieri, “Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maidan-i Shah of Isfahan: Preliminary Note”, *East and West*, 20, 1970, s. 68.

10 D. Fairchild Ruggles, *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, çev. Nurcan Boşdurmaz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 9, 75.

kenarlarında peyzaj öğeleri mevcuttu ve orta kısmı düz, boş bir alan şeklinde düzenlenmişti. Meydanın oldukça geniş boş bir alan olarak tasarlanması, onun temel törensel sosyal işlevleriyle uyumluydu. Başkent'in ana ticari ve sosyal alanlarından biri olarak yerli ve yabancı pek çok ziyaretçinin durağı olan meydan, saray himayesinde düzenlenen farklı türde şenlik ve kutlamalara ve Muharrem ayının ilk on gününde düzenlenen yas törenlerine ev sahipliği yapıyordu. Geçit törenleri burada gerçekleşiyor, elçiler burada ağırlanıyor, şaha getirilen armağanlar burada sergileniyor ve isyancılar burada idam ediliyordu¹¹. Söz konusu tören ve faaliyetlerin hemen hemen hepsi kalabalık katılımcı ve seyirci toplulukları içerdiğinden, meydanın geniş ve açık bir alan teşkil etmesi elzemdi. Çevgan oyunları ve at yarışlarına ev sahipliği yapmak da meydanın ana işlevlerindiydi ve bu sebeple meydanın tam ortasında, yaklaşık on sekiz metre (altmış fit) uzunluğunda bir direk ve iki kısa kenarının önünde ise çevgan oyunlarında kullanılan, yaklaşık iki buçuk metre (sekiz fit) uzunluğunda birer mermer sütun bulunuyordu¹². Zemin tamamen düzlenmişti ve meydanın orta bölümü küçük taşlarla kaplanmıştı¹³. Erken XVII. yüzyılda İsfahan'ı ziyaret eden İspanyol sefir García de Silva Figueroa (ö. 1624), engebesiz ve dümdüz olan meydanın zemininin, atların ayağının kaymasını önlemek amacıyla hem yaz hem de kış mevsiminde ince çakıllarla kaplandığını aktarır¹⁴. Aynı yüzyılın ikinci yarısında meydanı tasvir eden Fransız gezgin J. Chardin (ö. 1713), meydanın zemininin "taştan daha sağlam" diye tarif ettiği siyah kireç taşı (ahék-e siyâh) ile örtüldüğünü kaydeder¹⁵. Dönem kaynakları meydanın, etrafındaki yapılardan çok da uzak olmayan bir su kanalı ve binalar ile bu kanal arasında sıralanan çınar ağaçları tarafından çevrelendiğini aktarır¹⁶. Chardin, bu kanalın yaklaşık iki metre genişliğinde (altı fit)

- 11 Mahvash Alemi, "Urban Spaces as the Scene for the Ceremonies and Pastimes of the Safavid Court", *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, ed. A. Petruccioli, 1991, s. 99-101; Damla Gürkan Anar, *İsfahan and Istanbul in the Early Seventeenth Century: Masjid-e Shah and Sultan Ahmed Complexes*, , Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 206-225. Muharrem törenleri için bk. Babak Rahimi, *Theater State and the Formation of Early Modern Public Sphere in Iran: Studies on Safavid Muharram Rituals*, Brill Publishing, Leiden; Boston, 2012, s. 215-232.
- 12 Jean Chardin, *Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et Autre Lieux de l'Orient*, C VII, Amsterdam 1711, s. 44-45.
- 13 Pietro Della Valle, *Sefernâme-ye Pietro Della Valle*, çev. Şi'âuddin Şifâ, Enteshârat-e 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 2005, s. 30.
- 14 Figueroa, *age.*, s. 413.
- 15 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 43.
- 16 Della Valle, *age.*, s. 29; Molla Celâluddîn Muneccîm Yezdî, *Târîh-e 'Abbâsî (Ruznâme-ye Molla Celâl)*, Enteshârat-e Vahîd, Tahran 1987, s. 326.

olduğunu ve üzerinde aynı anda dört insanın yürüyebileceği genişlikte, parlak siyah taştan bir kaldırıma sahip olduğunu yazar. Kenarındaki sık ve uzun çınar ağaçlarıyla bu kanalın, bilhassa yaz aylarında meydanın sakinleri ve ziyaretçileri tarafından serinlemek için kullanıldığını bildirir¹⁷. Meydanın etrafını kuşatan bu kanal ve sıralı ağaçlar günümüze ulaşmamıştır.

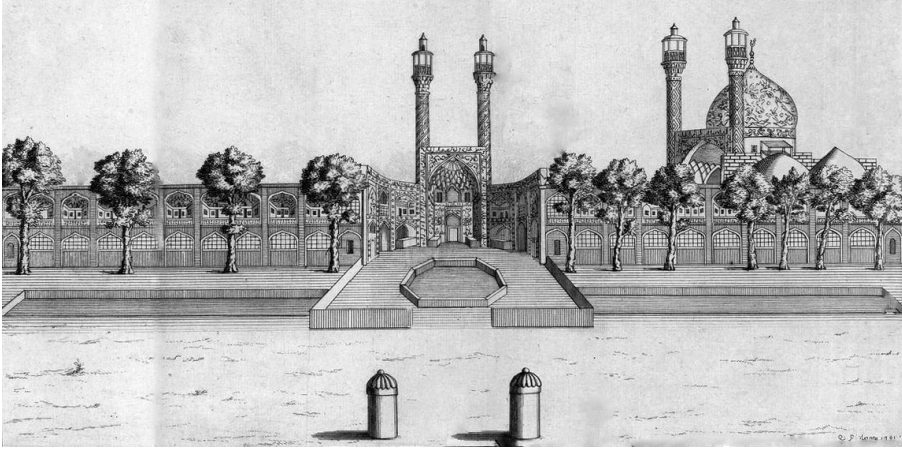
Etrafi sıralı dükkânlarla çevrili olan Nakş-ı Cihan Meydanı'nın kuzey kenarının tam ortasında Kayseriye Pazarı (Bâzâr-e Kayseriye) ve güney kenarının tam ortasında, bugün İmam Mescidi (Mescid-e İmâm) olarak anılan Şah Mescidi (Mescid-e Şâh) yer alır ve bu iki yapı simetrik olarak yerleştirilmiştir. Aynı biçimde karşılıklı konumlandırılan, doğu ve batı kenarlarındaki Şeyh Lütfullah Mescidi (Mescid-e Şeyh Luţfullâh) ve Ali Kapu Sarayı (Kâh-e 'Âli Kâpû) ise buldukları cephelerin tam ortasında değil, güneye doğru bir bölü üç noktasında yer alır. Hem meydanın çevresindeki dört görkemli yapının taç kapıları hem de meydanın çevresindeki dükkânların meydana bakan cepheleri sivri kemer biçimindedir ve etrafındaki yapıların karşılıklı yerleşimiyle beraber bu tasarım, Nakş-ı Cihan Meydanı'nda simetrisinin hâkim olduğu görsel bir uyum yaratır. R. Hillenbrand'ın işaret ettiği gibi, kenarları sıralı revaklar ile dört anıtsal yapının taç kapılarından müteşekkil meydanın mekânsal kurgusu, açık avlulu dört eyvanlı yapıların tasarımına benzer¹⁸. Bu şema, Selçuklulardan bu yana İran'daki pek çok anıtsal yapıda tatbik edilen başlıca mimari plandır ve camiler, medreseler ve kervansaraylar da dâhil olmak üzere pek çok bina türünde uygulanmıştır. Ancak bildiğimiz kadarıyla bu plan tipinin bir kent meydanında tatbiki hem Safevî dönemi hem de genel İran tarihi bağlamında yeni bir uygulamadır.

17 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 44, 47.

18 Hillenbrand, *age.*, s. 781-782.

Şekil 1: Nakş-ı Cihan Meydanı'nın güneyinden çekilmiş, meydanadaki peyzaj öğeleri ile meydanın kuzeyindeki Kayseriye Pazarı'nı, doğusundaki Şeyh Lütfullah Mescidi'ni, batısındaki Ali Kapu Sarayı'nı ve güneyindeki Şah Mescidi'ni yukarıdan gösteren hava fotoğrafı¹⁹.

Şekil 2: Chardin'in Nakş-ı Cihan Meydanı'nın güney kenarını ve meydanadaki sıralı çınar ağaçlarını gösteren çizimi²⁰.

19 Fotoğraf Pedram Forouzanfar, (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Naghsh-e_Jahan3.jpg#filelinks, son erişim tarihi: 29.10.2024).

20 Chardin, *Voyages*, C VIII, fig. 8. (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Naqsh-e_Jahan_Square_in_art#/media/File:36_Chardin_Masjed_Shah_1705.jpg, son erişim tarihi:

Elimizdeki veriler; Nakş-ı Cihan Meydanı ve etrafındaki anıtsal yapıların kim tarafından tasarlandığını kesin olarak belirlememize izin vermemektedir. Dönem kaynaklarından yalnızca biri, Şah Abbas'ın müneccimbaşısı olarak sarayda görev yapan Yezdi kaleme aldığı kronikte, “Şahın en usta mühendis ve mimarları aciz bırakan bir mühendislik yeteneği vardı. Uzun ve kısa kenarlarını bir su kanalı dolanan, çınar ağaçları ile çevrili bir meydan tasarladı.” diyerek meydanın şahın bizzat kendisi tarafından tasarlandığını iddia eder²¹. Yezdi'nin iddiasının gerçeği ne derece yansıttığı tartışmalıdır. Şah Abbas'ın, yapı tasarımına yetecek bir mimarlık, mühendislik ve matematik bilgisine sahip olduğuna dair hiçbir ipucuna sahip değiliz. Meydanın planı ve yapı unsurlarının genel hatlarıyla şah tarafından tasarlanmış olması mümkünse bile planın mimarlık ve mühendislik ilimlerine hâkim biri/birileri tarafından detaylandırılıp düzenlendiğini düşünmek akla daha yatkındır. Dönem kaynakları tarafından doğrudan desteklenirse de Nakş-ı Cihan Meydanı ve Şah Mescidi'nin tasarımına dair yerel popüler anlatılarda ismi sıkça anılan Şeyh Bahaüddin Amuli'nin (ö. 1621) meydanın tasarlanması veya hayata geçirilmesinde aktif rol oynamış olması muhtemel görünmektedir. İsfahan şeyhülislamlığı görevinde ve saray himayesinde bulunan bu seçkin din adamının, yüksek bir mühendislik ve matematik bilgisine sahip olduğu bilinmektedir.²² Şah Mescidi'nin vakfiyesinin bir özetinin kendisi tarafından kaleme alınmış olması²³ da bu âlimin söz konusu mimari projelere dâhil olmuş olma olasılığı güçlendirmektedir. Meydanın tasarlanması ve inşasında rol oynamış olması mümkün bir diğer isim ise Şah Mescidi'nin giriş eyvanında bu yapının mimarı olarak anılan, dönemin mimarbaşısı Ali Ekber İsfahani'dir²⁴. Dönem kaynakları Şah Mescidi dışındaki yapıları inşa ettiğine veya tasarladığına dair herhangi bir ipucu sunmasa da Ali Ekber İsfahani'nin mimarbaşısı olarak meydanı çevreleyen diğer yapıların inşa ve tasarımında rol oynaması uzak bir ihtimal gibi görünmemektedir.

Etrafındaki yapıların ticari, dinî ve idari-törenselle fonksiyonlara sahip olması sebebiyle Nakş-ı Cihan Meydanı, yapıldığı dönemden bu yana çok işlevli bir kent merkezi olagelmıştır. İşlevsel açıdan ele alındığında meydanın etrafındaki binalar arasında sayıca en kalabalık olanı ticari yapılardır. Seyyar tezgâh ve satıcılara da ev sahipliği yapan

05.04.2024).

21 Yezdi, s. 237.

22 Muḥammed Reḍā Mehrafzā, “Berresī-ye Āşār-e Mi'mārī-ye Şeyh Bahār”, *Solḥan-e Tārīḥ*, 9, 2010, s. 59-75.

23 Abdülhusein Sipanta, *Tārīḥçe-ye Evkâf-e İsfahân*, Enteşârat-e İdâre-ye Koll-e Evkâf-e İsfahân, İsfahan 1963, s. 51.

24 Luṭfullâh Honerfer, *Gencîne-ye Āşâr-e Tārīḥi-ye İsfahân*, Merkez-e Furûş ve Enteşâr, İsfahan 1967, s. 429.

meydan ve bitişiğindeki ticari yapılar hem çeşitli değerli eşyaların hem de pek çok farklı günlük tüketim ürününün satıldığı büyük bir çarşı niteliğindedir. Yeni başkentinin merkezini büyük ve canlı bir pazar olarak tasarlaması, meydanın bânisinin ticaret politikası ile uyumluydu. Şah Abbas, ticaret yollarını tamir ederek ve güvenliklerini arttırarak, farklı kentlerde kervansaraylar inşa ettirerek ve tüccarları himaye ederek ülke genelinde yerli ve uluslararası ticareti teşvik etti ve başkent İsfahan'ı da bir ticaret merkezi hâline getirdi²⁵. Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki ticari yapıların çokluğu ve meydanın büyük bir çarşı olarak tasarlanması hem sembolik hem de somut anlamda Şah Abbas'ın ticareti teşvik siyasetinin ve İsfahan'ı yerli ve yabancı tüccarlar için çekici bir ticaret merkezine dönüştürme çabasının bir parçası ve yansıması olarak görülebilir.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nın dört kenarı, iki dükkân sırasından oluşan, günümüzde de asıl işlevini koruyan üstü kapalı dikdörtgen bir çarşıdan (çehâr bâzâr) müteşekkildir. Bu iki katlı, revaklı dükkânların sayısı toplamda iki yüzdür²⁶. Bunların, Cünabadi'nin "daireler/evler" (menâzıl) olarak tasvir ettiği üst katları, Safevî döneminde esnaf ve tüccarlara tahsis edilmişti²⁷. İlk sıradaki dükkânların ön cephesi meydana bakar ve bunların her birinin, biri meydana, diğeri iki dükkân sırası arasındaki üstü kapalı koridora açılan iki kapısı bulunur. İlk sıradaki dükkânların ikinci katları, meydana bakan, beyaz boyalı balkonlara sahiptir. İkinci sıradaki dükkânların ise yalnızca koridora açılan birer kapısı mevcuttur. İki dükkân sırası arasındaki genişçe koridor, birbirine eş kubbeciklerle örtülüdür ve görece yüksek bir tavana sahiptir. Yezdî, meydanın etrafını dolanan çarşının, iki devenin yan yana rahatlıkla yürüyebileceği şekilde tasarlandığını aktarır²⁸. Meydanın kuzey kenarındaki iki dükkân sırasının ve bunu örten çatının genişliği, diğer üç kenardakilerin iki katıdır²⁹. Kuzey kenardaki genişçe çatı, Safevî şahlarının Nakş-ı Cihan Meydanı'nı izlediği bir seyir terası yani *temâşâgâh* olarak kullanılmıştır³⁰. Günümüzde bir müze-kafe olarak düzenlenen *temâşâgâh* bölümünü ziyaret etmek ve buradan meydanı seyretmek hâlâ mümkündür.

25 David Blow, *Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend*, I. B. Tauris Publishing, Londra ve New York 2009, s. 209-216.

26 Blake, *age.*, s. 106.

27 Cünabadi, *age.*, s. 760.

28 Yezdî, *age.*, s. 326.

29 Markus Ritter, "Das Königliche Portal und die Nordseite des Maidans von Schah 'Abbas I im Safawidischen Isfahan", *Iran und iranisch geprägte Kulturen*, ed. Markus Ritter-Ralph Kauz-Birgitt Hoffmann, Reichert, L., Wiesbaden 2008, s. 359-360.

30 Muhammed Kerim Pirnia, *Mi'mârî-ye İrânî*, Neşr-e Surûş-e Dâneş, Tahran 2008, s. 118.

Şekil 3: Meydanın kuzeybatısındaki iki katlı dükkânlar³¹.

Şekil 4: Kuzey kenardaki geniş çatıdaki seyir terasından (*temâşâgâh*) Nakş-ı Cihan Meydanı'nın görünümü. (*Temâşâgâh* şekil 5'teki 1 ve 8 numaralı koridorların çatısında yer alır.)³².

Bazı XVII. yüzyıl vakanüvislerinin anlatıları, meydanı çevreleyen çarşının farklı bölümlerindeki dükkânların belirli zanaatkâr ve tüccar gruplarına tahsis edildiğini göstermektedir. Seyyahların bildirdiğine göre bu çarşının bazı bölümlerinde lüks tüketim eşyaları bazılarında ise daha ucuz günlük ürünler ve gıda mahsulleri satılıyordu. Alman seyyah A. Olearius (ö. 1671), şahın sarayının yanındaki dükkânlarda kuyumcu ve taşçuların; karşı taraftakilerde ise ipek, pamuk ve yün tekstil ürünleri satan esnafın ticaret yaptığını aktarır³³. Parisli seyyah J. B. Tavernier (ö. 1689), Şah Mescidi ile meydanın güneybatı köşesi arasında kitapçı, ciltçi ve sandıkçı dükkânlarının yer aldığını belirtir³⁴. F. Emami'nin çalışmasında detaylıca anlattığı üzere pek

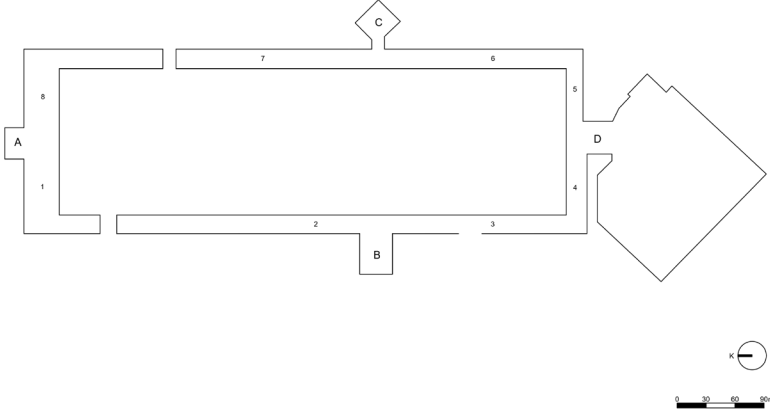
31 Damla Gürkan Anar arşivi.

32 D. Gürkan Anar arşivi.

33 Olearius, *age.*, s. 219.

34 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Stephanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, Ankara 2012, s. 151.

çok seyyah, meydanın kuzey kenarının kubbeli kahvehane yapılarına ev sahipliği yaptığını aktarır³⁵. Meydanı çevreleyen dükkânlar konusundaki en detaylı tasvir, Chardin'e aittir³⁶ ve onun anlatısı sayesinde, meydanın dört kenarında iş gören esnaf ve zanaatkarların haritasını çıkarmamız mümkündür³⁷.

Şekil 5: Nakş-ı Cihan Meydanı Planı. A. Kayseriye Çarşısı; B. Ali Kapu Sarayı; C. Şeyh Lütfullah Mescidi; D. Şah Mescidi; 1. Sırmacılar, altıncılar, gümüş düğmeciler, sebzeçiler, taticılar, ilaç satıcıları, elbiseçiler, yemekçiler, kitapçılar, demir ve pirinç eşya satıcıları, nargile satan dükkânlar, kahvehaneler; 2. Ayakkabıcılar, Avrupa'dan ithal cam süs eşyası ve Rusya'dan ithal deri satıcıları, ilaç satıcıları; 3. Kahvehaneler, demirci ve nalbantlar, Ermeni kuyumcu ve taşçılar, hırdavatçılar, madeni eşya satıcıları; 4. Mürekkep, kalem, kağıt, yazı masası, sandık ve dolap satıcıları, kahvehaneler, sahaflar; 5. Koşum takımı satıcıları ve eyerciler; 6. Halatçılar, çikrikçiler, nalbantlar, yorgancılar, pamukçular, beşikçiler; 7. Ayakkabı, kıyafet ve ipek tekstil satıcıları; 8. Berberler, yüncüler, çorapçılar, eczacılar, ok ve yay satıcıları³⁸.

Mekâmı kuşatan iki sıralı dükkânların yanı sıra meydanın ortasında ve çeşitli köşelerinde açılan seyyar tezgâhlarda da farklı günlük tüketim ürünlerini bulmak mümkündür. Nakş-ı Cihan Meydanı'nı bir panayır yerine benzeten Chardin, burada çok sayıda hırdavatçı, perakendeci ve küçük esnafın, hasır veya kilimler üzerinde tezgâh açtığını; meydanın farklı köşelerinde çeşitli ürünlerin satıldığı pazarlar kurulduğunu

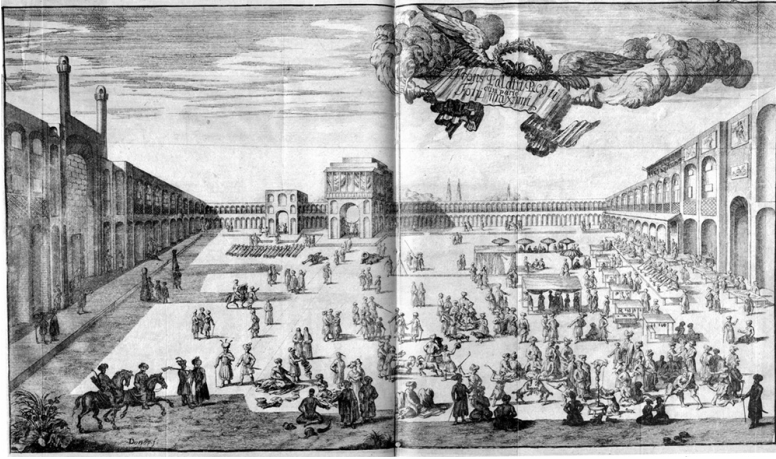
35 Farshid Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Iran", *Muqarnas*, 33, 2016, s. 192.

36 Blake, *age.*, s. 106-107.

37 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 63-69.

38 Plan, mimar Belkıs Yanar tarafından hazırlanmıştır. 1-8 arası sıralanan esnaf ve zanaatkar dükkânları Chardin'in tasvirine dayanarak yazar tarafından haritalandırılmıştır.

yazar. Örneğin sabahları, Şah Mescidi'nin yakınında eşekler, büyükbaş hayvanlar, develer, atlar ve katırların satıldığı bir pazar kurulur ve öğleden sonra bunların yerini marangoz ve doğramacı tezgâhları alırdı. Meydanın farklı köşelerinde tezgâh açanlar arasında kuru meyveciler, kümes hayvanları satanlar, yular ve koşum takımı satan demirciler, terziler, binek hayvanlarını örtmek için keçe örtüler satanlar ve kürkçüler bulunurdu³⁹. XVII. asırda İsfahan'ı ziyaret eden İngiliz seyyah T. Herbert (ö. 1682) da Nakş-ı Cihan Meydanı'nı hoş ve rayihalı bir pazar yeri olarak tasvir eder⁴⁰.

Şekil 6: Kaempfer'in 1712 tarihli Nakş-ı Cihan Meydanı çizimindeki seyyar satıcılar⁴¹.

Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki en önemli ticaret yapısı, meydanın kuzey kenarında bulunan ve günümüzde ağırlıklı olarak geleneksel el sanatları ürünlerinin satıldığı Kayseriye Pazarı'dır. Chardin'in belirttiği gibi "Kayseriye" ismi, Roma imparatoru anlamına gelen "Kaiser/Kayzer" isminden türetilmişti⁴² ve Safevî dünyasında bu terim, şahlar tarafından inşa edilen çarşıları yani pazar-ı hümayunları (bâzâr-e şâhî, bâzâr-e humâyünî, bâzâr-e sultânî) belirtmek için kullanılıyordu⁴³. Chardin, İsfahan'daki Kayseriye Pazarı'nın yarım ay şeklinde tasarlanan girişinin, Filistin bölgesinde bulunan Kayserya şehrindeki imparatorluk pazarının anıtsal kapısından esinlenerek yapıldığını

39 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 48-49.

40 Thomas Herbert, *Travels in Persia 1627-1629*, Routledge, Oxfordshire 2015, s. 127.

41 Engelbert Kaempfer, *Amoenitates Exoticae*, Lemgo 1712, s. 170. (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Naqsh-i_Jahan_Square_in_art#/media/File:Great_Square_of_Isfahan_-_Engelbert_Kaempfer's_Amoenitates_Exoticae.jpg, son erişim tarihi: 05.04.2024).

42 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 61.

43 Blake, *age.*, s. 108.

ve Şah Abbas'ın söz konusu çarşığı bu sebeple Kayseriye olarak isimlendirdiğini iddia eder⁴⁴. Bu iddia pek akla yatkın gözükmemektedir, zira yarım ay biçiminde bir giriş sahip olmamalarına rağmen İran'ın farklı şehirlerindeki bazı pazar-ı hümayunlar da bu dönemde Kayseriye olarak adlandırılıyordu. Tebriz ve Erdebil şehirlerindeki pazar-ı hümayunlar bunun örneklerindedir⁴⁵. Kayseriye çarşıları, her biri iki sıra dükkândan müteşekkil üstü kapalı iki arasta çarşısının, büyük bir kubbe ile örtülü bir kavşak oluşturacak şekilde yan yana gelmesinden oluşur. Bunlar, mimari olarak, İran'da yaygın bir ticari yapı türü olan ve "dört yol" anlamına gelen *çehâr sū* isimli pazarlarla aynı düzene sahiptir. İsfahan'daki Kayseriye Çarşısı da aynı mimari şemayı yansıtır. Diğer Safevî pazar-ı hümayunları gibi İsfahan Kayseriye Çarşısı da yalnızca lüks tüketim ürünlerinin satıldığı bir pazar olarak tasarlanmıştır⁴⁶.

Nakş-ı Cihan Meydanı'ndan Kayseriye Çarşısı'na, mukarnaslı bir kubbeyle örtülü, girintili, görkemli bir eyvanın ortasına yerleştirilmiş büyük bir demir kapı aracılığıyla ulaşılır. Giriş eyvanının, demir kapının üstünde bulunan üç duvarı, renkli duvar resimleriyle bezelidir. Kapının hemen üstündeki resim, Şah Abbas'ın da katıldığı, Özbeklerle yapılan bir savaş sahnesinin panoramasıdır. M. Ritter bu resimde, 1598'de Herat yakınında Özbeklere karşı kazanılan zaferin temsil ediliyor olabileceğini dile getirir⁴⁷. Sağ duvarda, Şah Abbas'ın katıldığı bir av gezisi ve sol duvarda ise kıyafetlerinden Avrupalı oldukları anlaşılan kalabalık bir grup insanın katıldığı müzikli bir eğlence meclisi gösterilir. Bu resimler, meydanın ve Kayseriye Pazarı'nın ziyaretçilerine, şahın düşmanlarına karşı kazandığı zaferleri; askerî ve fiziksel gücünü, hükümdarlarda bulunması gerektiğine inanılan savaşçılık ve avcılık yeteneklerine sahip olduğunu ve yeni başkent İsfahan'ın yabancı elçiler tarafından ziyaret edilen önemli bir siyasi merkez olduğunu gösteriyordu⁴⁸. Söz konusu giriş eyvanı, duvar resimleri dışında geometrik Kufi hattıyla yazılmış iki kitabeyle bezenmiştir. Giriş eyvanının meydana bakan iki yan duvarına karşılıklı olarak yerleştirilen, Sadi'nin *Gülistan*'ından mısralar içeren bu kitabeler şu şekilde tercüme edilebilir: "Dileğim, bizden geriye bir nakış (resim) kalmadır/ Zira görüyorum ki varlıktan geriye bir şey kalmayacak/ Ancak bir gönül ehli

44 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 61.

45 Maḥmud bin Hedāyet Naṭanzī, *Neḳāvetu'l-Āşār fi Zikru'l-Ahyār*, Entesḫārat-e 'İlmī ve Ferhengī, Tahran 1987, s. 376; Olearius, *age.*, s. 178.

46 Ali Bakhtiar, "The Royal Bazaar of Isfahan", *Iranian Studies*, 7/1, İlkbahar 1974, s. 320-322; Heinz Gaube-Eugen Wirth, *Der Bazar von Isfahan*, C I, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1978 s. 69-70.

47 Ritter, "Königliche Portal", s. 362. Resmin daha detaylı bir analizi için ayrıca bk. Markus Ritter, "Zum 'Siegesmonument' in islamischer Kunst: Schlachtenbild und Trophäen an einem Portal im safawidischen Isfahan, Iran 17. Jahrhundert", *Inszenierung des Sieges-Sieg der Inszenierung*, ed. Michaela Fahlenbock-Lukas Madersbacher-Ingo Schneider, Studienverlag, Innsbruck 2011, s. 181-198.

48 Honerfer, *age.*, s. 465; Ritter, "Königliche Portal", s. 362.

günün birinde merhamet eder de/ Biz miskinler için dua ederse o başka"⁴⁹. Bu mısralar şahın, Kayseriye Pazarı'nın girişinin duvarlarındaki resimleri vefatından sonra hatırlanmak için yaptırdığını düşündürmektedir. Ayrıca, ilk mısradaki, "resim" anlamına gelen *nakş* kelimesi, Nakş-ı Cihan Meydanı'na bir gönderme olarak da okunabilir⁵⁰ ve bu mısralar, şahın yalnızca Kayseriye'nin girişindeki resimleri değil, tüm meydanı öldükten sonra anılmak ve dua almak niyetiyle yaptırdığı şeklinde yorumlanabilir.

A.

B.

C.

Şekil 7. A. Kayseriye Çarşısı'nın girişinin sol duvarındaki, müzikli eğlence meclisini gösteren tasvir; **B.** Sağ duvardaki, av sahnesini gösteren duvar resmi; **C.** Kapının üstündeki, savaş sahnesini gösteren tasvir⁵¹.

49 Markus Ritter, "Monumental Epigraphy in Iran: Paired Panels with Square Kufic Script and Sa'di Verses in Safavid and Earlier Islamic Architecture", *Eurasian Studies*, 6, 2006-2007, s. 21.

50 Ritter, "Königliche Portal", s. 367.

51 D. Gürkan Anar arşivi.

Şekil 8. A. Kayseriye Çarşısı'nın girişinin sol kanadındaki Kufi yazı; **B.** Girişin sağ kanadındaki Kufi yazı⁵².

Kayseriye Pazarı, yukarıda tasvir edilen giriş eyvanının iki yanına yerleştirilmiş iki katlı revaklardan müteşekkil, ortasında kare şeklinde küçük bir havuz bulunan, yarım daire şeklinde görkemli bir portala sahiptir. Safevî döneminde bu anıtsal portal, yalnızca Nakş-ı Cihan Meydanı'nı pazar-ı hümayuna bağlayan bir geçitten ibaret değildi ve dükkânlar, kahvehaneler, nakkarehane ve darphane-yi hümayun da dâhil olmak üzere farklı bölümlerden oluşan küçük bir yapı topluluğu niteliğindedi. Çarşıya açılan demir kapının en üstünde, bugüne ulaşmayan büyük bir saat bulunuyordu⁵³. Chardin, bu saatin Hürmüz'den getirildiğini aktarır⁵⁴. Aynı kapının iki yanındaki çifte revakların ikinci katları, balkon şeklinde tasarlanmıştır. Safevî döneminde bu balkonlar, saray himayesindeki sazandelerin güneşin doğuş ve batış saatlerinde⁵⁵ ve Figueroa'nın da şahitlik ettiği üzere şahın ve önemli konuklarının meydandan geçişi esnasında davul çaldıkları bir nakkarehane olarak kullanılıyordu⁵⁶. Girişin iki yanında, kuyumcu ve tekstil dükkânları ile⁵⁷ kahvehaneler mevcuttu⁵⁸. Herbert, darphane-yi hümayunun Kayseriye'nin girişinde bulunduğunu ve burada bir gün altın, bir gün gümüş ve bir gün bakır para basıldığını nakleder⁵⁹.

52 D. Gürkan Anar arşivi.

53 Ritter, "Königliche Portal", s. 367-372.

54 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 60.

55 Ritter, "Königliche Portal", s. 364-366.

56 Figueroa, *age.*, s. 412.

57 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 60.

58 Emami, "Coffeehouses", s. 191; Olearius, *age.*, s. 154.

59 Herbert, *age.*, s. 128-129.

Şekil 9. A. Chardin'in, Kayseriye Pazarı'nın girişini gösteren 1705 tarihli çizimi⁶⁰;
B. Kayseriye Çarşı'sının bugünkü hâlini gösteren fotoğraf⁶¹.

Kayseriye Pazarı ve Nakş-ı Cihan Meydanı'nı dolanan çarşıdaki dükkânların tek işlevi, İsfahan'ın yeni merkezini canlı bir ticari ve sosyal mekâna dönüştürmek değildi. Modern öncesi dönemde farklı İslam şehirlerinde inşa edilen pek çok anıtsal ticari yapı gibi bunlar da bânileri tarafından kurulan vakıflara gelir temin etmek üzere kiraya veriliyordu. Şah Abbas 1604-5 (H. 1013) yılında, henüz meydanın ve etrafındaki yapıların inşası tamamlanmadan kurduğu bir vakıfla, Kayseriye Pazarı'ndaki ve meydanın etrafındaki dükkânların kiraya verilmesini ve buradan elde edilen gelirin yarısının Medine'deki, diğer yarısının ise Nəcəf'deki Hüseyinî seyyid ve seyyidelere, geçimlerini temin etmek üzere maaş olarak ödenmesini buyurdu.

60 Chardin, *Voyages*, C VIII, fig. 8. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/37_Chardin_Keisaria_gate_1705.jpg, son erişim tarihi: 05.04.2024).

61 D. Gürkan Anar arşivi.

Maaşı alacak seyyid ve seyyidelerin İmâmiyye mezhebine bağlı olmalarını şart koştu ve kurduğu vakfın sevabını Hz. Muhammed'e bağışladığını bildirdi⁶². Meydandaki ve Kayseriye Çarşısı'ndaki dükkânların gelirlerini Şii seyyid ve seyyidelere ve vakfın sevabını Hz. Muhammed'e bağışlaması, şahın Şiîliği ve Şiîleri himayesini görür kılıyor ve dindar bir hükümdar portresi çizmesine katkı sağlıyordu⁶³.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nda inşa ettirdiği, Şii sembollerle bezeli iki anıtsal mescit de Safevî şahının dinî kimliğini ve İmâmiyye mezhebini himayesini temsil ediyordu. Bu ibadethanelerin ilki, günümüzde bir müze olarak ziyaret edilebilen Şeyh Lütfullah Mescidi'dir. Şeyh Lütfullah Mescidi, büyük bir kubbeyle örtülü kare bir mekân olarak tasarlanmıştır. İran camilerinin çoğunun aksine, eyvanlı bir açık avlusu ve minareleri yoktur. Nakş-ı Cihan Meydanı ile kible yönü arasında kırk beş derecelik bir açı farkı olduğundan bu mescit, meydana dik veya paralel şekilde değil; güney cephesi kibleye yani meydanın güney batısına bakacak şekilde, meydana çapraz biçimde yerleştirilmiştir. Mescide, meydana bakan anıtsal bir portal aracılığıyla ulaşılır. Kitabeler ve renkli çinilerle süslü, Kayseriye Pazarı'nın girişine benzer biçimde yarım ay şeklinde tasarlanan bu portal, sıralı kubbeciklerle örtülü, çini kaplı, L şeklinde bir koridora açılır. Bu koridor mescidin ziyaretçilerini, mihrap duvarının tam karşısındaki giriş eyvanına ve buradan da harime ulaştırır. Kare biçimindeki harim, duvarlara gömülü sekiz büyük kemer üzerinde yükselen tek cidarlı bir kubbeyle örtülüdür. Caminin neredeyse tüm yüzeyleri renkli çinilerle ve Kur'an ayetleri ve On Dört Masumları öven Arapça şiirler içeren kitabelerle süslüdür⁶⁴. Mescidin giriş eyvanını süsleyen ve Nakş-ı Cihan Meydanı'ndan görünüp okunabilen inşa kitabesi, mescidin bânisi olduğunu belirttiği Şah Abbas'ı "Ebu'l-Muzaffer el-'Abbâs el-Hüseynî el-Musevî el-Safevî" diye anarak şahın Masum İmamların silsilesinden gelen kutlu şeceresinin altını çizmektedir⁶⁵.

62 Söz konusu vakfın akarları arasında, Kayseriye Pazarı ve meydandaki dükkânlara ek olarak I. Abbas'ın İsfahan'ın kapalı çarşısında yaptırdığı kervansaray ve hamam da mevcuttur. Sipanta, *age.*, s. 64-67.

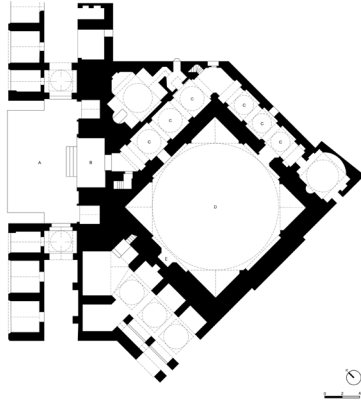
63 I. Abbas'ın dinî kimliği ve Şia mezhebini himayesi hakkında bilgi için bk. Blow, *age.*, s. 181-192.

64 Şeyh Lütfullah Mescidi'nin mimarisi ve tezyinatı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Hillenbrand, *age.*, s. 784-786; Honerfer, *age.*, s. 402-413; Muhammed Yusuf Keyani, *İslam Dönemi İran Mimarisi*, çev. Kaan Dilek, İraniyat Yayınları, Ankara 2018, s. 75-76; Arthur Upham Pope, *A Survey of Persian Art*, C III, Oxford University Press, Londra ve New York 1938-1939, s. 1189-1190.

65 Sheila Blair, "Inscribing the Square: The inscriptions on the Maidan-i Shah in Isfahan", *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*, ed. Mohammad Gharipour-Irvin Cemil Schick, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, s. 15; Honerfer, *age.*, s. 402.

Şekil 10: Şeyh Lütfullah Mescidi'nin Nakş-ı Cihan Meydanı cephesinden görünüşü⁶⁶.

Şekil 11: **A.** Nakş-ı Cihan Meydanı; **B.** Şeyh Lütfullah Mescidi portalı; **C.** Mescidin girişini harime bağlayan koridor; **D.** Harim; **E.** Mihrap⁶⁷.

66 D. Gürkan Anar arşivi.

67 Plan, mimar Belkis Yanar.

Şekil 12: Şeyh Lütfullah Mescidi'nin, bânisi Şah Abbas'ı anan inşa kitabesi⁶⁸.

Bugün Şeyh Lütfullah Mescidi olarak adlandırdığımız bu yapı, muhtemelen geç XVII. yüzyıldan önce bu isimle anılmıyordu. Örneğin, Şah Safi döneminde kaleme aldığı kroniğinde Cünabadi, söz konusu yapıdan Şeyh Lütfullah Mescidi olarak bahsetmez. “Oldukça yüksek ve gayet geniş bir cami” (cāmī-i vasi’ der ğāyet irtifā) diye tasvir ettiği mescidi “büyük kubbe” (kubbe-ye ‘azīm) diye anar⁶⁹. Hillenbrand, Şeyh Lütfullah ismini almadan evvel bu mescidin Sadr veya Fethullah Mescidi olarak anıldığını aktarır⁷⁰. Yapı, bildiğimiz kadarıyla ilk olarak XVII. yüzyıl sonlarında yaşamış birkaç seyyah tarafından Şeyh Lütfullah Mescidi olarak adlandırılmıştır⁷¹. McChesney dışındaki araştırmacılar bu mescidin Şeyh Lütfullah ile ilişkisi konusunda hemfikirdir⁷². Huzani İsfahani ve İskender Münşi'nin anlatıları, mescidin söz konusu âlimle ilişkili olduğunu doğrulamaktadır. Huzani İsfahani'nin aktardığına göre Şah Abbas, 1594'te (H. 1002) Şeyh Lütfullah'ı Kazvin'den İsfahan'a getirmiş ve şeyhin günlük farz namazları ve Cuma namazını eda etmesi için bir cami inşa edilmesini emretmiştir. Şah, mescidin idaresini Şeyh Lütfullah'a tevdi etmiş ve se-

68 D. Gürkan Anar arşivi.

69 Cünābādī, *age.*, s. 759-760.

70 Hillenbrand, *age.*, s. 784.

71 Blake, *age.*, s. 148.

72 Sussan Babaie, *Isfahan and Its Palaces: Statecraft, Shi'ism and the Architecture of Conviviality in the Early Modern Iran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008, s. 86; Blake, *age.*, s. 147-149; Farshid Emami, “Inviolable Thresholds, Blessed Palaces, and Holy Friday Mosques: The Sacred Topography of Safavid Isfahan”, *The Friday Mosque in the City: Liminality, Ritual, and Politics*, ed. Hilal Uğurlu-Suzan Yalman, Intellect Books, Bristol 2021, s. 164; Honerfer, *age.*, s. 414-415; Robert McChesney, “Four Sources on Shah Abbas's Building of Isfahan”, *Muqarnas*, 5, 1988, s. 123-124; Pope, *age.*, s. 1189.

vabını da yine ona bağışlamıştır⁷³. İskender Münşi, Şah Abbas'ın Şeyh Lütfullah'ı Kazvin'den İsfahan'a çağırıldığını ve sonrasında şeyhin, şahın kendi sarayının karşısında bina ettirmiş olduğu camide halka imamlık etmekle; fıkıh ve hadis dersleri vermekle ve ibadet etmekle meşgul olduğunu bildirir⁷⁴. Her iki kronikte de şeyhin masraflarının hassa gelirlerinden karşılandığı belirtilir⁷⁵.

Söz konusu mescidin kendisi için inşa edildiği Şeyh Lütfullah veya daha az bilinen adıyla Lütfullah el-Meysi el-Amuli (ö. 1623), Cebel Amul'den İran'a göç edip Safevî sarayı tarafından himaye edilen seçkin İmâmiyye mensubu âlimler arasındaydı ve aynı zamanda I. Abbas'ın kayınpederiydi. Büyük ihtimalle, Şeyh Lütfullah'ın Şah Abbas nezdindeki saygınlığı, yalnızca seçkin bir âlim ve kendisinin kayınpederi olmasından değil, aynı zamanda bu âlimin Cuma namazı hakkındaki görüşlerinden de kaynaklanıyordu. Şeyh Lütfullah kendi döneminde, İmam Mehdi'nin büyük gaybeti döneminde Cuma namazı kılmanın herkes için farz olduğunu düşünen tek kıdemli ve seçkin İmâmiyye mensubu âlimdi⁷⁶. Böyle bir âlim için başkent'in tam merkezinde özel bir mescit inşa edilmesi ona, öğretilerini düzenli olarak daha geniş kitlelere aktarma şansı vermiş ve şahın şeyhe ve onun görüşlerine verdiği desteği somutlaştırmış olmalıdır.

Mescidin Şeyh Lütfullah ile ilişkisi ortaya konmuşsa da onun tam olarak hangi amaçla inşa edildiği ve hangi işlevlere sahip olduğu hakkındaki tartışma henüz kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Geleneksel tarih yazımında bu mescit, yalnızca belirli kişilerin ve saray ehlinin kullanımına açık, özel bir mabet olarak kabul edilmiştir⁷⁷. Yakın zamanda kaleme aldığı bir makalede F. Emami, Şeyh Lütfullah'ın *Risâletü'l-İnkâfıyye* (İnziva Risalesi) adlı eserindeki bir pasaja dayanarak bu mescidin özel bir mabet değil, şehirdeki tüm Müslümanlara açık bir Cuma mescidi olduğunu ileri sürmüştür. Söz konusu risalede Şah Abbas'ın Şeyh Lütfullah'a şöyle dediği aktarılır: “Türkmenler, gulamlar ve ben de dâhil olmak üzere isteyen herkes sana gelebilirsin diye evimin karşısında senin için, bin ila iki bin kişinin sığabileceği

73 Khuzani Isfahani, *age.*, 146.

74 İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, C I, çev. Ali Genceli, Yay. haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 182.

75 Khuzani Isfahani, *age.*, s. 146; Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-ârâ*, C I, s. 182.

76 Abisaab, *age.*, s. 3, 55, 72. İmâmiyye mezhebinde, On İkinci İmam Muhammed Mehdi'nin büyük gaybeti döneminde Cuma namazı kılmanın meşruiyeti çokça tartışılmıştır ve Safevî dönemi bu konudaki polemiklerin en yoğun olduğu dönemlerdendir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Resûl Ca'feriyyân, *Devâzdeh Risâle-ye Fikhî derbâre-ye Namâz-e Com'e*, Entesârat-e Ensâr, Kum 2013.

77 Babaie, *age.*, s. 86; Hillenbrand, *age.*, s. 785; Pope, *age.*, s. 1189.

bir Cuma mescidi inşa ettirmek istiyorum.”⁷⁸. İskender Münşi'nin bu mescidin kuruluşuyla ilgili anlatısı, Emami'nin görüşünü kısmen desteklemektedir. Münşi, Şah Abbas'ın başlangıçta Şah Mescidi'ni inşa ettirmeyi planlamadığını, fakat sarayının karşısında yaptırdığı mescit ve medreseden memnun olmayıp meydana ikinci bir cami yaptırma kararı aldığını aktarır⁷⁹. Şah Mescidi bir Cuma mescidi olarak tasarlanıp inşa edildiğine göre, yerini aldığı Şeyh Lütfullah Mescidi de başlangıçta bir Cuma mescidi olarak düşünülmüş olmalıdır.

Beraber ele alındığında bu anlatılar, Şeyh Lütfullah Mescidi'nin başlangıçta şehirdeki tüm Müslümanlara açık bir Cuma mescidi olarak tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan, Şah Mescidi'nin yapılışından önceki bir tarihte Şeyh Lütfullah'ın kendi adına inşa edilen mescitte namaz kıldırıldığını aktaran Münşi dışında⁸⁰ hiçbir XVII. yüzyıl müellifi, Cuma ve günlük farz namazların kılındığı Şah Mescidi, Eski Cuma Mescidi ve Hekim Camii'nin aksine⁸¹ Şeyh Lütfullah Mescidi'nin, İsfahan'ın Müslüman nüfusu tarafından Cuma namazlarını eda etmek için kullanıldığından bahsetmemektedir. Sonuç olarak elimizdeki veriler ışığında, Şeyh Lütfullah Mescidi'nin bir Cuma mescidi olarak tasarlandığını ve muhtemelen Şah Mescidi inşa edilene kadar, kısa bir süre için bu amaçla kullanıldığını, fakat Şah Mescidi'nin kuruluşundan sonra Cuma mescidi olarak kullanılmadığını iddia edebiliriz.

Naş-ı Cihan Meydanı'nda yer alan ikinci ibadethane, vakfiyesinde ve kitabelerinde belirtildiği üzere bir Cuma mescidi olarak inşa edilen⁸², günümüzde namaz saatleri dışında bir müze olarak ziyaret edilebilen Şah Mescidi'dir. Kendisine bitişik olarak inşa edilen iki adet medrese ve dükkânlar ile bir külliye teşkil eden bu cami, mimari bileşenleri açısından Moğol sonrası dönemde İran'da teşekkül eden mimari ve kentsel geleneğin bir parçası olarak değerlendirilebilir. On dördüncü yüzyıldan başlayarak İran'da Cuma mescitlerini merkeze alan ve medrese, hangâh ve türbe gibi farklı yapılardan oluşan çeşitli külliyeler inşa edilmiştir. On dördüncü asrın ilk yarısında Tebriz'de inşa edilen Ali Şah Camii (Erg-e 'Alî Şâh) ve XV. yüzyılda aynı şehirde yapılan Nasriyye Külliyesi⁸³ ile her biri yine XV. asırda inşa edilen Yezdi'deki Emir

78 Emami, “Inviolable Thresholds”, s. 164.

79 Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-ârâ*, C II/1, s. 604.

80 Münşi-yi Türkmen, *age.*, s. 182.

81 Blake, *age.*, s. 152; Emami, “Inviolable Thresholds”, s. 184-186; Honerfer, *age.*, s. 213.

82 Sipanta, *age.*, s. 54-55.

83 Yıldız, *age.*, s. 168-169, 205-208.

Çakmak Külliyesi⁸⁴, Kaşan'daki Hacı İmamuddin (Meydân) Külliyesi⁸⁵ ve Gevherşad'ın Meşhed ve Herat'taki külliyesi⁸⁶, söz konusu mimari kültürün parçaları ve Şah Mescidi'nin öncülleri olarak görülebilir. Bunlar arasından Nasıriye, Emir Çakmak ve Hacı İmamuddin külliyelerini yalnızca bir Cuma mescidi merkezinde teşkil edilen yapı toplulukları olarak değil, aynı zamanda kent meydanlarının kenarına yerleştirilmeleri açısından da Şah Mescidi'nin öncülleri olarak değerlendirmek mümkündür.

Şah Mescidi'nin ana kapısı, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın güney kenarının tam ortasına konumlandırılan devasa bir girişe yerleştirilmiştir. Heybetli bir portal olarak tasarlanan bu giriş, Şah Mescidi'ni hem mekânsal hem görsel olarak önünde uzanan meydana bağlar. Kayseriye Pazarı'nın anıtsal girişinin tam karşısında yer alır ve hem konumu hem de tasarımı açısından söz konusu çarşımın girişinin simetrisi niteliğindedir. Birbiri ile görsel bir ahenk ve diyalog içinde tasarlanan bu iki kamusal yapının meydanın iki kısa kenarına simetrik olarak yerleştirilmesinin, ibadet ve ticaret için meydanı ziyaret edenlerin meydanı boydan boya yürümesine sebep olarak meydanadaki trafik ve hareketliliği arttıracak düşünülmesi olmalıdır⁸⁷. Tıpkı Kayseriye Pazarı'nın gibi Şah Mescidi'nin portalı da ortasında bir havuz bulunan bir yarım ay şeklindedir⁸⁸ ve ana kapının iki yanına yerleştirilen iki katlı dükkânlardan müteşekkildir. Vakfiyesinde, mescidin kapısında iki adet sahaf ve iki adet attar dükkânı olduğu belirtilir⁸⁹. Kayseriye Pazarı'nunkinden farklı olarak Şah Mescidi'nin girişi, ana kapının üstüne yerleştirilen, çiniler ve kitabelerle bezeli bir çifte minareye sahiptir. Mescidin taç kapısı ve iki yanına yerleştirilen çift katlı dükkânların ön cephesi de çeşitli kitabe panelleri ve renkli çinilerle süslüdür⁹⁰. Şeyh Lütfullah Mescidi'nin taç kapısındaki kitabeler ve Kayseriye Pazarı'nın girişindeki duvar resimleri gibi Şah Mescidi'nin portalındaki kitabeler de yapının hâmisini

84 Pirnia, *age.*, s. 294.

85 'Abdurrahîm Kâleter Derrâbî, *Târîh-e Kâşân*, Enteşârat-e Emîr Kebîr, Tahran 1999, s. 508-514.

86 Sandra Aube-Thomas Lorain-Julia Bendeuz Sermiento, "The Complex of Gawhar Shad in Herat: New Findings About Its Architecture and Ceramic Tile Decorations", *Iran*, 58/1, 2020, s. 66-69; Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1987, s. 20, 82.

87 Sussan Babaie- Robert Haug "Isfahan x. monuments (3) mosques", *Encyclopedia Iranica*, C XIV, 2007, s. 6.

88 Blake, *age.*, s. 110.

89 Honerfer, *age.*, s. 43-433.

90 Mescidin kitabeleri için bk. Honerfer, *age.*, s. 429-431. Mescidi süsleyen çiniler için bk. Gerard Degeorge-Yves Porter, *The Art of Islamic Tile*, Flammarion Yayınları, Paris 2002, s. 155.

Şah Abbas'ı anar ve yüceltir. Üç yanından taç kapıyı çevreleyen inşa kitabesi, Şah Abbas'ın iktidarının meşruiyetinin temellerinden olan kutlu soyağacı ile adalet ve cömertlik gibi faziletlerine değinir: “Şecerelerin en şerefisine sahip ve soyların en hayırlısına mensup olan; en yüksek şerefe ve en güçlü burhana sahip olan; en adaletli ve en hayırsever hükümdarlar arasında yer alan; Mübarek Eşik'in tozu Ebu'l-Muzaffer el-Hüseynî el-Musevî el-Safevî Bahadır Han, bu Cuma mescidinin, masrafları kendisi tarafından karşılanarak inşa edilmesini buyurdu.”⁹¹.

Şekil 13: Şah Mescidi'nin Nakş-ı Cihan Meydanı'ndan görünüşü⁹².

Şah Mescidi, kendisinden önce İran coğrafyasında inşa edilen Cuma mescitlerinin çoğu gibi, güney cephesi kubbeli bir harime sahip, açık avlulu ve dört eyvanlı bir cami olarak tasarlanmıştır⁹³. Caminin ana girişinden eyvanlı avluya, kuzey eyvanının iki yanına açılan iki adet koridordan geçerek ulaşılır. Yukarıda da belirtildiği üzere Nakş-ı Cihan Meydanı ile kible yönü arasında yirmi beş derecelik bir açı farkı bulunduğundan, Şeyh Lütfullah Mescidi'ninkiler gibi Şah Mescidi'nin de girişi ve harimi farklı yörüngelere sahiptir. Söz konusu açı farkının yarattığı sorun, tıpkı Şeyh Lütfullah Mescidi'nde olduğu gibi, girişe bağlanan koridorların dönemeçli olarak tasarlanması ile çözülmüştür⁹⁴. Açık avlunun güney cephesi, büyük açık

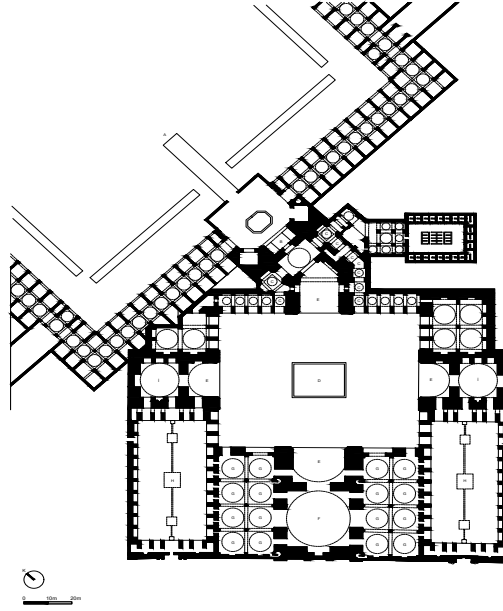
91 Honerfer, *age.*, s. 429.

92 D. Gürkan Anar arşivi.

93 Lisa Golombek, “Anatomy of a Mosque: Masjed-e Shah in Isfahan”, *Iranian Civilization and Culture: Essays in Honour of the 2,500th Anniversary of the Persian Empire*, ed. Charles Adams, McGill-Queen's University Press, Montreal 1973, s. 5-15; Hillenbrand, *age.*, s. 786-789; Keyani, *age.*, s. 76-78.

94 Pope, *age.*, s. 1186.

kemerlerle birbirine bağlanan, kubbelerle örtülü üç ana birimden müteşekkildir. Çifte minareli güney eyvan ile avluya bağlanan harim, söz konusu üç bölümden ikincisini/ortadakini teşkil eder. Bu bölüm, çift cidarlı, görkemli bir kubbe ile örtülüdür ve caminin ana mihrabına ev sahipliği yapar. Harimin iki yanındaki cemaat alanları ise birbirine eş kubbeciklerle örtülü, çok direkli mekânlardır. Caminin güney kenarındaki çok direkli cemaat alanlarının iki yanında, sıralı revaklardan oluşan, dikdörtgen biçimli iki açık avlu bulunur. Bu açık avluların kuzey eyvanları, caminin avlusunun sağ ve sol eyvanlarının arkasında yer alan kare biçimli, kubbeli odalara açılır. Bu kubbeli odalar ile çok direkli cemaat alanlarının iki yanında uzanan açık avluların medrese olarak kullanıldığı düşünülmektedir⁹⁵. Chardin'in, yan eyvanların ardındaki kubbeli odalarda ilmî faaliyetlerde kullanılan kitaplar bulunduğu dair anlatısı da bu görüşü destekler⁹⁶.

Şekil 14: Şah Mescidi planı. A) Nakş-ı Cihan Meydanı; B) Şah Mescidi'nin portalı; C) Mescidin girişini dört eyvanlı açık avluya bağlayan koridorlar; D) Dört eyvanlı açık avlu; E) Eyvanlar; F) Harim; G) Çok direkli cemaat alanları; H) Medreselerin açık avluları; I) Medreselerin kubbeli odaları⁹⁷.

95 Emami, "Inviolable Thresholds", s. 178; Golombek, "Anatomy of a Mosque", s. 8.

96 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 56; Emami, "Inviolable Thresholds", s. 178.

97 Plan, mimar Belkis Yanar tarafından, P. Coste'a ait plana dayanarak hazırlanmıştır. Bk. Pascal Xavier Coste, *Monuments Moderne de la Perse*, A. Moral, Paris 1867, fig. viii.

Şah Mescidi'nin en belirgin ve ayırt edici özelliklerinden biri, bir Şii camii olarak tasarlanmış olmasıdır. Kitabeleri, ev sahipliği yaptığı kutsal emanetler ve ritüel takvimi, mabedin mezhepsel karakterini şekillendiren ve açığa vuran ana unsurlardır. Yapının girişi, koridorları, minareleri, eyvanları, harimi, cemaat alanları ve medrese odaları da dâhil neredeyse tüm birimleri, İmâmiyye mezhebinin akidesine veya rükûnlarına değinen Şii ahbar (hadisler), dualar ve isimlerle bezelidir. Giriş bölümüne nakşedilen “Ben ilmin şehriyim, Ali ise kapısıdır.” hadisi ve Nadi Aliyyen Duası ile girişteki çifte minareyi süsleyen “Allah, Muhammed, Ali” isimleri⁹⁸, Şah Mescidi'nin mezhepsel karakterini hem bu mabedin hem de Nakş-ı Cihan Meydanı'nın ziyaretçilerine görünür kılar. Güney eyvana ve medrese odalarına nakşedilen Şii ahbar ve Sünnî kaynaklarda yer alan hadisler⁹⁹, hilafet ve imametin Hz. Ali ve evladına ait olduğunu savunan ve Sünnî-Şii polemiklerinde sıklıkla delil olarak sunulan rivayetler arasından seçilmiştir¹⁰⁰. Chardin'in aktardığına göre Şah Mescidi'nde muhafaza edilen Hz. Hüseyin'in kanlı gömleği ve İmam Rıza tarafından yazıldığına inanılan Mushaf-ı Şerif¹⁰¹ de mabedin Şii karakterini vurgulayan kutsal emanetlerdir. Mabette yemek ikramı, dualar veya matem gibi çeşitli merasimlerle idrak edilen bazı özel gün ve geceler de Şah Mescidi'nin ritüel takviminin İmâmiyye mezhebine göre şekillendiğini gösterir. Muharrem ayı ve Aşure Günü'nde gerçekleşen *rawdâhânî* merasimi, Gadir Hum Bayramı ve On Dört Masumların doğum ve ölüm yıl dönümlerinde gerçekleşen törenler, bu ritüeller arasındadır¹⁰².

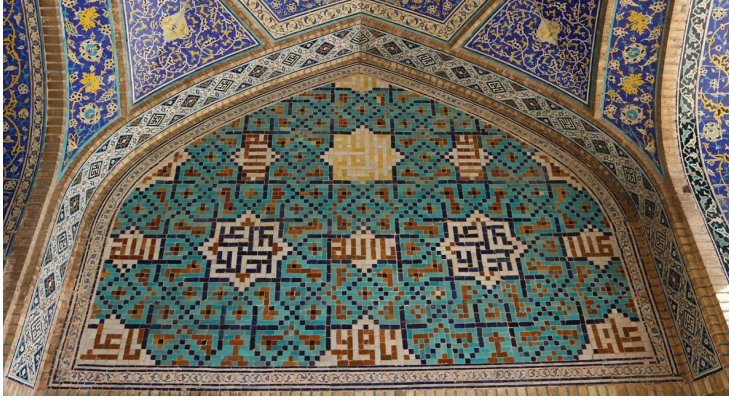
98 Honerfer, *age.*, s. 430, 462.

99 Honerfer, *age.*, s. 433-441, 446, 449, 451-452.

100 Emami, “Inviolable Thresholds”, s. 176;

101 Chardin, *Voyages*, C VII, s. 55.

102 Damla Gürkan Anar, *Isfahan and Istanbul in the Early Seventeenth Century*, s. 498-505.

Şekil 15: Şah Mescidi'nin girişini dört eyvanlı açık avluya bağlayan batıdaki koridorun duvarındaki “Allah”, “Muhammed”, “Ali”, “Ya Allah”, “Ya Ali” yazılı kitabe¹⁰³.

Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki dördüncü büyük yapı, meydanın batı kenarında yer alan, günümüzde bir müze olarak ziyaret edilebilen Ali Kapu Sarayı'dır. Ali Kapu, şahın kabul törenleri ve ziyafetlerine ev sahipliği yapan; meydana gerçekleşen çevgan oyunları, at yarışları, geçit törenleri, şenlikler ile meydanı çevreleyen mescit ve pazarların temaşa edildiği; adalet yönetimi de dahil çeşitli idari işlerin yürütüldüğü bir saraydı¹⁰⁴. Safevî Hanedanı'nın farklı yapılardan müteşekkil saray külliyesini (Dovlethâne- ye Mobâreke-ye Nakş-e Cihân)¹⁰⁵ Nakş-ı Cihan Meydanı'na bağlayan anıtsal bir giriş niteliğindedir. Şah Abbas'ın İsfahan'daki sarayı için kent meydanının yanını seçmesi ve saray külliyesini görsel ve mekânsal olarak meydan ve onu çevreleyen dinî ve ticari yapılara bağlayacak, yarı açık bir seyir alanına sahip, başı başına bir saray teşkil eden görkemli bir giriş inşa ettirmesi, Safevî saray mimarisi geleneğinin bir parçası olarak görülebilir. Sabık Safevî başkentleri Tebriz ve Kazvin'deki hanedan sarayları da sırasıyla Sahibabad Meydanı ve At Meydanı'na bakan yarı açık bölümlere sahipti¹⁰⁶. Önceki başkentlerdeki sarayların meydana açılan girişleri yalnızca balkon/teras veya kabul odası şeklinde bölümlere sahipken İsfahan'daki saray külliyesinin meydana bakan ana girişi, anıtsal bir tasarıma ve işlevsel çeşitliliğe sahip bir saray biçiminde kurgulanmıştır. Bu

103 D. Gürkan Anar arşivi.

104 Babaie, *age.*, s. 117, 130-131.

105 Babaie, *age.*, s. 58-60.

106 Tebriz'deki sarayın meydana bakan girişinin tasviri için bk. Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 57. Şah Tahmasb'ın Kazvin'de yaptırdığı Ali Kapu Sarayı'nın meydana bakan girişi hakkında bilgi için bk. Gulrîz, *age.*, s. 641-642.

anlamda İsfahan'daki Ali Kapu Sarayı ve Nakş-ı Cihan Meydanı, birbirini izleyen üç Safevî başkentinde evrimi gözlemlenebilen, saray-meydan modelinin zirvesi olarak değerlendirilebilir.

Şekil 16: Ali Kapu Sarayı'nın Nakş-ı Cihan Meydanı'ndan görünüşü¹⁰⁷.

Şah Safi döneminde Ali Kapu olarak anılmaya başlayan¹⁰⁸ sarayın inşası I. Abbas döneminde başladıysa da yapı, II. Abbas devrinde son hâlini almıştır¹⁰⁹. Şah Abbas döneminde önce ilk iki kat inşa edilmiş, daha sonra yapıya üç kat daha eklenmiştir. II. Abbas ise sarayın üçüncü katına, meydana bakan yarı açık bir bölüm eklemiştir¹¹⁰. Toplamda beş katlı olan sarayın her katı farklı işlevler için tasarlanmıştır. Meydan ile saray külliyesi arasında bir geçiş niteliğinde olan ilk iki kat idari işlevlere sahipken son üç kat kabul törenleri, ziyafetler ve eğlencelere tahsis edilmişti¹¹¹. Sarayın ilk katları, divan beyi, hansalar, kapıcıbaşı ve sadrazamınki de dâhil olmak üzere çeşitli idari makamlara ev sahipliği yapıyor ve şahın özel muhafızlarının evi (kurçîhâne) olarak hizmet veriyordu. Üçüncü kat, şahın konuklarını ağırladığı ve ziyafetlerini gerçekleştirdiği bir kabul salonu niteliğindedir. Bu salon, kabul törenleri ve ziyafetlere ev sahipliği yapan, aynı zamanda meydandaki eğlence, tören ve yarışların temaşa edildiği, ahşap sütunlu, yarı açık, meydana bakan *talâr* isimli bölüme açılıyordu. Duvarındaki nişlerde farklı çalgılar bulunduran ve Müzik Odası (Oṭāḡ-e Mūsīkī) diye anılan en üst kat ise, musiki meclislerine ev sahipliği yapıyordu¹¹².

107 D. Gürkan Anar arşivi.

108 Blake, *age.*, s. 64.

109 Eugenio Galdieri, *Ali Qapu; An Architectural Survey*, Instituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma, 1979, s. 9-35.

110 Eugenio Galdieri, *Ali Qapu*, s. 138.

111 Priscilla Soucek, "Ālī Qāpū", *Encyclopædia Iranica*, 1/8, 2020, s. 871-872.

112 Babaie, *age.*, s. 129-130; Galdieri, *Ali Qapu*, s. 38-39.

Della Valle'nin aktardığına göre Ali Kapu Sarayı'nın Nakş-ı Cihan Meydanı'na açılan kapısı, Safevî dönemde kutsal bir eşik olarak kabul ediliyor ve herkese açık olan bu kapı, saraya girenler tarafından öpülüyordu. Ali Kapu'nun kapısından içeri adım atan suçlular ceza almaktan kurtuluyordu¹¹³. Hanedan mensupları dahi söz konusu kapının eşğine basmaktan kaçınıyordu. Yeşil porfir taşından, yarım daire şeklinde bir pervaza oturtulan bu kapı, İmam Ali'nin Nəcəf'teki türbesinden getirilmişti¹¹⁴. Bu kutsal eşğin önünde, bazı seferlerde ele geçirilen birçok top güllesi diziliydi. Herbert, bu topları şu şekilde tarif eder: “Şahın kapısının önünde, Hürmüz ya da Babil'den (sınırım Portekizlilere ya da Türklere karşı kazandıkları bir zaferin ardından) buraya getirilen otuz bir adet pirinç top ve on iki adet monte edilmemiş demir ateşli silah var.”¹¹⁵. Seyyah Tavernier, XVII. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu topların sayısının yetmiş olduğunu ileri sürer¹¹⁶. Seyyahların verdiği rakamlardaki artış Safevîlerin, on yıllar boyunca seferler sırasında ele geçirdikleri topları İsfahan'a getirip Ali Kapu Sarayı'nın kapısının önünde biriktirerek sergilemeye devam ettikleri ihtimalini akla getirmektedir. Söz konusu top güllerinin, şahın ve ordusunun zaferlerini Ali Kapu'nun ve Nakş-ı Cihan Meydanı'nın ziyaretçilerine göstermek ve hatırlatmak amacıyla Kutsal Eşik'in önünde sergilendiği iddia edilebilir. Honerfer, bu topların sayısının yüz on olduğunu, bunun da İmam Ali'nin isminin ebced hesabındaki karşılığına tekabül ettiğini iddia etmiştir¹¹⁷. Honerfer'in topların sayısı hakkındaki iddiası kabul edilecek olursa, İmam Ali'nin türbesinden getirilen kapı ile birlikte değerlendirildiğinde söz konusu top güllerinin, Safevî sarayının, Hz. Muhammed'in gerçek halefi ve varisi olarak kabul ettiği, Şii İmamların Birincisi ile olan bağlantısını sembolize ettiği düşünülebilir.

4. Meydanın ve Etrafındaki Yapıların Kronolojisi

Farklı araştırmacılar tarafından belgelendiği üzere Nakş-ı Cihan Meydanı ve etrafındaki yapılar, Şah Abbas'ın birkaç aşamalı inşa planı dâhilinde tedrici olarak bina edilmiştir¹¹⁸. Bölgedeki, şahın himayesinde gerçekleşen inşaat projeleri 1590'ların başında başlamış ve XVII. yüzyılın dördüncü on yılına kadar devam

113 Della Valle, *age.*, s. 51.

114 Blake, *age.*, s. 64; Honerfer, *age.*, s. 420.

115 Herbert, *age.*, s. 129.

116 Tavernier, *age.*, s. 151.

117 Honerfer, *age.*, s. 420.

118 Babaic, *age.*, s. 83-88; McChesney, *agm.*, s. 114-126; Melville, “New Light on Shah ‘Abbas and the Construction of Isfahan”, *Muqarnas*, 33, 2016, s. 159-172.

etmiştir. Farklı Safevî vakanüvislerinin anlatılarını tercüme ve analiz eden McCchesney ve Melville'in çalışmaları, Nakş-ı Cihan Meydanı ve çevresindeki yapıların kronolojisini belirlemenin zorluğunu ortaya koymaktadır¹¹⁹. Meydanın, 1602'den sonra bir bütün olarak inşa edildiğini ileri süren Blake dışındaki¹²⁰ araştırmacılar, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın iki aşamada inşa edildiği konusunda hemfikirdir. Buna göre ilk aşama 1590'larda başlamış ve 1602-1603 (H. 1011) yılına kadar sürmüştür ve ikinci evre ise 1602-1603'te (H. 1011) başlayıp meydanın etrafındaki yapıların tamamlanmasıyla 1630'larda nihayete ermiştir¹²¹.

Hem yazılı hem de arkeolojik kanıtlar meydanın iki aşamada kurulduğunu doğrulamaktadır. Çağdaş vakanüvislerin anlatılarına göre ilk aşama 1590'ların başında, Şah Abbas'ın, Harun-ı Velayet Meydanı'nın etrafındaki dükkânların ve çarşının yenilenip tamir edilmesini emreden bir ferman çıkarmasıyla başladı¹²². Şah Abbas bu fermanla hemen aynı zamanda, yeni bir Kayseriye Çarşısı ve yeni bir meydan tasarısı hazırladı¹²³. Eş zamanlı olarak Harun-ı Velayet Meydanı'nı yenilemesi ve Nakş-ı Cihan Meydanı'nın temellerini atması I. Abbas'ın, yeni başkentinde iki ayrı meydana sahip olmayı planladığını göstermektedir. Şah Abbas muhtemelen dedesi Şah Tahmasb'ın Kazvin'de hayata geçirdiği iki meydanlı başkent modelini yeni payitahtta uygulamayı amaçlıyordu.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nın teknik, planimetrik ve modüler unsurları üzerine yaptığı arkeolojik araştırmada Galdieri, meydanın ilk aşamadaki mekânsal kurgusunun, bugün gördüğümüz, ikinci aşamadaki planından farklı olduğunu ortaya koymuştur. Galdieri'nin yaptığı incelemede gösterildiği üzere meydan, ilk aşamada bugün olduğundan daha geniştir ve meydanın etrafını saran çarşı yalnızca içteki koridora bakan dükkânlardan müteşekkildi. Meydana bakan dükkânlar mevcut değildi ve meydanın etrafı, tek katlı kör sıra kemerlerden oluşan bir duvar ile çevriliydi¹²⁴. Dönemin vakanüvislerinden Natanzi, Yezdi, İskender Münşi ve Cünabadi'nin Nakş-ı Cihan Meydanı'nın kuruluşu hakkındaki anlatılarını yakından

119 McCchesney, agm.; Melville, agm.

120 Blake, *age.*, s. 105.

121 Babaie, *age.*, s. 83-84; Galdieri, "Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maidan-i Shah of İsfahan: Preliminary Note", *East and West*, 20, 1970, s. 65-67; McCchesney, agm., s. 114-116.

122 Cünabadi, *age.*, s. 714, 759-760; Seyyid Hasan bin Murteza Hüseini Esterabadi, *Tarih-e Sultani: Ez Şeyh Şafi ta Şah Şafi*, Entesarat-e İlmî, Tahran 1984, s. 33; Naţanzî, *age.*, s. 376-377.

123 Esterabadi, *age.*, s. 166; Khuzani İsfahani, *age.*, s. 120; Yezdi, *age.*, s. 113, 376-377.

124 Galdieri, "Two Building Phases", s. 65-66.

inceleyen McChesney, söz konusu yazılı kaynakların arkeolojik bulguları net bir şekilde doğruladığını göstermiştir. Aynı araştırmacı, Natanzi'nin anlatısına atıfla meydanın ilk aşamada, askerî gösteriler ve saray himayesinde gerçekleştirilen şenlik ve eğlenceler için kullanılan geniş bir alan olduğunu ortaya koyar¹²⁵.

Gerçekten de Natanzi'nin, 1595'te (H. 1003) Şah Abbas'ın İsfahan'a girişini kutlamak için düzenlenen karşılama (istikbâl) törenini tasviri, bu ilk evrede Nakş-ı Cihan Meydanı'nın, etrafını çevreleyen çarşı tarafından ihata edildiğini ve bu çarşının henüz meydana bakan dükkânlarla sahip olmadığını göstermektedir. Şahın emri üzerine söz konusu şenlik için meydanı çevreleyen, Natanzi tarafından *'imâret* (yapı) olarak anılan çarşının duvarları düzleştirilip sıvanarak beyaza boyanmış; sanatçılar ve nakkaşlar bu duvarları resimlerle bezemişlerdir¹²⁶. Natanzi'nin anlatısının şahitlik ettiği üzere, 1595 yılında yani Nakş-ı Cihan Meydanı'nın yapılışının ilk evresinde hem bir meydan hem de onun dört yanını çevreleyen bir yapı mevcuttu ve bu yapının duvarları yukarıda anılan şenlik öncesinde sıvanmış ve resimlenmişti.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nı çevreleyen çarşı ile Ali Kapu Sarayı, Kayseriye Çarşısı ve Şeyh Lütfullah Mescidi, ilk aşamada inşa edilmeye başlamıştır¹²⁷. Eldeki veriler, meydanın etrafındaki, temeli atılan ilk anıtsal yapının Kayseriye Pazarı olduğunu göstermektedir¹²⁸. Vakanüvisler, bu çarşının inşa tarihi hakkında farklı bilgiler vermişlerdir. Yapının planı muhtemelen, sırasıyla Natanzi ve Yezdî tarafından verilen 1590 veya 1591 (H. 999 veya H.1000) yıllarında hazırlanmıştır¹²⁹. Huzani İsfahani'ye göre Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki Kayseriye Pazarı'nın inşasına 1592-1593 (H. 1001) yılında, Harun-ı Velayet Meydanı'nın yanındaki eski Kayseriye Çarşısı'nın yıkılmasından hemen sonra başlanmıştır ve 1593-1594 (H. 1002) yılında, yeni meydanı çevreleyen çarşı ve yeni Kayseriye Pazarı'nın inşaatları yarılanmıştır¹³⁰. Kayseriye Çarşısı'nın girişi dışındaki kısmı yani ana binasının yapımı, 1602-1603 (H. 1011) yılında sona ermiştir¹³¹. Mevcut veriler, Kayseriye Pazarı'nın aksine Ali Kapu Sarayı'nın tam olarak hangi yıllarda inşa edilmeye başladığını belirlememize izin vermemektedir. McChesney, bu

125 McChesney, agm., s. 114, 116.

126 Natanzi, *age.*, s. 578.

127 Melville, agm., s. 164.

128 McChesney, agm., s. 117.

129 Natanzi, *age.*, s. 376-377; Yezdî, *age.*, s. 113.

130 Khuzani İsfahani, *age.*, s. 120, 146.

131 Yezdî, *age.*, s. 237.

sarayın inşasının 1590-1595 yılları arasında başlamış olabileceğini iddia eder¹³². Huzani İsfahani, yapının tasarlanış tarihini 1593-1594 (H.1002) olarak verir¹³³ ve buna göre sarayın inşası 1593-1594 tarihinden önce başlamış olamaz. Araştırmacılar, meydanın yapılışının bu ilk aşamasında yani 1590'lı yıllarda Ali Kapu Sarayı'nın yalnızca bir ya da iki katlı bir yapı olduğu konusunda hemfikirdir¹³⁴. Melville'in, Huzani İsfahani'nin anlatısına atıfla gösterdiği üzere, bu dönemde meydana inşa edilmeye başlanan üçüncü yapı olan Şeyh Lütfullah Mescidi'nin planı da Ali Kapu ile aynı senede, 1593-1594'te (H. 1002) tasarlanmıştır¹³⁵.

Tablo 1: Nakş-ı Cihan Meydanı ve Etrafındaki Yapıların İnşasının İlk Evresi, 1590-1591(H. 999-1000) -1602-1603 (H. 1011) /1603-1604 (H. 1012).

Bina/Bölüm	Yıl
Kayseriye Çarşısı'nın planının tasarlanması	1590/91 (H.999/H.1000)
Eski Kayseriye Çarşısı'nın yıkılışı ve Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki yeni Kayseriye Çarşısı inşaatının başlaması	1592-93 (H. 1001)
Meydanı çevreleyen, tek (ilk) sıra dükkândan müteşekkil çarşı ve Kayseriye Pazarı inşaatlarının yarılanması	1593-94 (H. 1002)
Ali Kapu Sarayı'nın planının tasarlanması	1593-94 (H. 1002)
Şeyh Lütfullan Mescidi'nin planının tasarlanması	1593-94 (H. 1002)
Meydanı çevreleyen tek (ilk) dükkândan müteşekkil çarşının meydana bakan kör revaklı duvarının tamamlanması	1595 (H. 1003-1004) veya öncesi
Kayseriye Çarşısı'nın ana binasının tamamlanması	1602-3 (H. 1011)

132 McChesney, agm., s. 116.

133 Khuzani Isfahani, *age.*, s. 146.

134 Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 85; Blake, *age.*, s. 147; Hillenbrand, *age.*, s. 784; McChesney, agm., s. 124; Pope, *age.*, s. 1189.

135 Khuzani Isfahani, *age.*, s. 146; Melville, agm., s. 164.

Şeyh Lütfullah Mescidi ve Ali Kapu Sarayı'nın inşaatları, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın kuruluşunun ikinci aşamasında tamamlanmıştır. Şeyh Lütfullah Mescidi'nin taç kapısındaki kitabede 1603-1604 (H. 1012) tarihi anıldığından, mescidin portalının inşa ve süslemelerinin 1603-4 senesinde bittiği düşünülebilir¹³⁶. Mescidin kitabelerindeki bazı tarihler, söz konusu yapının inşa aşamaları ve bitiş tarihi hakkında ipucu vermektedir. Mescidin kubbesindeki bir kitabede 1616-1617 (H. 1025), mihrabında ise 1618-1619 (H. 1028) tarihleri okunur¹³⁷. Bu da mescidin en azından ana bölümlerinin, 1618-19 itibarıyla ortaya çıkmış olduğunu gösterir. Ana binası ilk aşamada tamamlanan Kayseriye Pazarı'nın, meydanın kuzeyine açılan ve farklı bölümlerden müteşekkil anıtsal girişi ise 1610'lu yıllarda inşa edilmiştir ve 1616-1617 (H. 1025) yılında tamamlanmıştır¹³⁸. Ali Kapu Sarayı'nın son üç katı ile meydanın etrafını çevreleyen su kanalı ve ağaçlar da bu ikinci evrede eklenmiştir¹³⁹.

Meydana en son eklenen yapı, inşası 1611'de başlayan (H. 1020) Şah Mescidi'dir. Caminin kitabelerindeki tarihler, yapının bazı bölümlerinin ve tezyinatının yaklaşık olarak hangi tarihlerde tamamlandığı hakkında fikir verir. Kitabelerdeki tarihler dikkate alınır, anıtsal taç kapısı ile yarım ay şeklindeki girişinin, caminin ilk tamamlanan kısımları olduğu görülür. Buna göre söz konusu portal, 1616-17 (H. 1025) yılında, tam karşısındaki Kayseriye Pazarı'nın girişiyle aynı yılda tamamlanmıştır. Girişin, Şah Mescidi'nin diğer bölümlerinden önce tamamlanması, dört kenarına simetrik olarak yerleştirilmiş görkemli taç kapılar konularak Nakş-ı Cihan Meydanı'nın tüm kenarlarının bir an önce birbiriyle uyumlu hâle getirilmeye çalışıldığı göstermektedir. Yine kitabelerdeki tarihlere göre mescidin eyvanları, medrese odaları ve cemaat alanları, 1625-1626 (H. 1035) ile 1635-1636 (H. 1045) arasında farklı tarihlerde tamamlanmıştır¹⁴⁰.

136 Blair, agm., s. 15.

137 Honerfer, *age.*, s. 40-417.

138 Ritter, "Königliche Portal", s. 367, 372-373.

139 Galdieri, *Ali Kapu*, s. 38; McChesney, agm., s. 117; Yezdi, *age.*, s. 411-412.

140 Honerfer, *age.*, s. 427, 434-451.

Tablo 2: Nakş-ı Cihan Meydanı ve Etrafındaki Yapıların İnşasının İkinci Evresi, 1602-1603 (H. 1011) - 1635-1636 (H. 1045)

Bina/Bölüm	Yıl
Şeyh Lütfullah Mescidi'nin portalının tamamlanması	1603-1604 (H. 1012)
Şah Mescidi'nin inşasının başlaması	1611 (H. 1020)
Kayseriye Pazarı'nın anıtsal girişinin tamamlanması	1616-1617 (H. 1025)
Şah Mescidi'nin anıtsal girişinin tamamlanması	1616-1617 (H. 1025)
Şeyh Lütfullah Mescidi'nin kubbesinin tamamlanması	1616-1617 (H. 1025)
Şeyh Lütfullah Mescidi'nin mihrabının tamamlanması	1618-1619 (H. 1028)
Şah Mescidi'nin kuzey eyvanının tamamlanması	1625-1626 (H. 1035)
Şah Mescidi'nin harimindeki büyük kubbenin tamamlanması	1626-1627 (H. 1036)
Şah Mescidi'nin harimi ve çok direkli cemaat alanlarındaki mihrapların tamamlanması	1628-1629 (H. 1038)
Şah Mescidi'nin doğu eyvanına açılan medresenin kubbesinin tamamlanması	1628-1629 (H. 1038)
Şah Mescidi'nin doğu eyvanına açılan kubbeli medresedeki mihrabın tamamlanması	1628-1629 (H. 1038)
Şah Mescidi'nin batı eyvanına açılan kubbeli medresedeki mihrabın tamamlanması	1630-1631 (H. 1040)
Şah Mescidi'nin batı eyvanına açılan medresesinin kubbesinin tamamlanması	1635-1636 (H. 1045)

Şah Abbas'ın Nakş-ı Cihan Meydanı'nı iki aşamada inşa ettirmesi, bir noktada (muhtemelen 1600'lerin ilk yıllarında) yeni meydanın tasarımında değişiklik yapmaya karar verdiğini gösterir. Bu kararın temel sebebi Şah Abbas'ın, şehrin ticari merkezini Harun-ı Velayet Meydanı'ndan Nakş-ı Cihan Meydanı'na taşıma ve buranın ticari

karakterini güçlendirme isteğiymiş gibi görünmektedir. McChesney'in de altını çizdiği gibi bu aşamada mekâna, meydana bakan bir sıra dükkân daha eklenmesi, şahın yeni meydana daha işlevsel bir ticari alan yaratma kaygısını yansıtmaktadır¹⁴¹. Meydanın inşasının ikinci aşamasının başlangıcı, Harun-ı Velayet Meydanı ve yanındaki eski çarşıda iş gören esnaf ve zanaatkarların Nakş-ı Cihan Meydanı'na taşınmasıyla aynı zamana denk gelir¹⁴². Cünabadi, I. Abbas'ın eski meydan ve yakınındaki çarşuyu yenileme kararının, mallarına el konulacağından korkmaları sebebiyle bu bölgedeki dükkân sahiplerini ve İsfahan'ın ileri gelenlerini rahatsız ettiğini ve bu rahatsızlık sebebiyle Şah Abbas'ın Harun-ı Velayet Meydanı'ndan el çekip yeni meydana yöneldiğini aktarır¹⁴³. Görünüşe göre İsfahan'ın ileri gelenlerinin ve zanaatkarlarının şikâyetleri, şahın tüm dikkatini yeni meydana yöneltmesine ve meydanın planında değişiklikler yaparak buraya bir sıra dükkân daha eklemesine sebep olmuştur.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nın yapılışının ikinci evresinde meydana gelen ikinci temel değişiklik olan Şah Mescidi'nin inşasına da bu aşamada karar verildiğini düşündürecek veriler mevcuttur. Şah Abbas döneminden sonra yazılan kaynaklar, meydan ve çevresindeki yapıları birlikte anıp tek bir planın parçası olarak sunsa da¹⁴⁴ Şah Abbas dönemi kronikleri, meydanın tasarlanışını ve yapılışının ilk dönemini anlatırken Şah Mescidi'ni anmaz. Meydanın etrafında iki sıralı dükkânlardan müteşekkil bir pazar ve kahvehaneler olduğunu aktaran Yezdi, meydanın kenarında herhangi bir mescit yer alacağından bahsetmez¹⁴⁵. Huzani İsfahani de Nakş-ı Cihan Meydanı'nın tasarlanışını anlattığı bölümde Kayseriye Pazarı'nı, meydanın etrafını çevreleyen çarşuyu, Ali Kapu Sarayı'nı ve Şeyh Lütfullah Mescidi'ni anar, fakat yeni meydanla birlikte tasarlanan yapılara Şah Mescidi'ni dâhil etmez¹⁴⁶. Dönem hakkında en detaylı bilgileri içeren *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*'nin müellifi İskender Münşi'nin aktardığına göre I. Abbas 1611 yılında, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın doğusunda yaptırdığı mescitten ve medreseden memnun olmaması sebebiyle aynı meydana bitişik büyük bir cami inşa ettirmeye karar verir¹⁴⁷. Nakş-ı Cihan Meydanı'nın ikinci evresinde eklenen Şah Mescidi'nin yapımına meydanın

141 McChesney, agm., s. 118-119.

142 Yezdi, *age.*, s. 237.

143 Cünabâdi, *age.*, s. 759-760.

144 Cünabâdi, *age.*, s. 759; Esterâbâdi, *age.*, s. 133-134.

145 Yezdi, *age.*, s. 236-237.

146 Khuzani İsfahani, *age.*, s. 120, 146.

147 Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i âlem-ârâ*, C II/2, s. 604.

etrafındaki diğer üç yapının inşaatlarının başlamasının üzerinden neredeyse on yıl geçtikten sonra başlanması da Şah Mescidi'nin de meydana bakan yeni dükkânlar gibi plana sonradan eklendiğini düşündürür.

Sonuç

Safevî şehir kültürünün önemli unsurlarından olan meydan geleneğinin bir parçası ve devamı olarak inşa edilen Nakş-ı Cihan Meydanı, XVI. asrın sonunda Safevî payitahtı tayin edilen İsfahan'ın ticarî, dinî ve sosyal merkezi olarak tasarlandı. I. Abbas'ın, İsfahan'ı bir Safevî başkentine dönüştürme projesi dâhilindeki inşa faaliyetlerinden biri olan Nakş-ı Cihan Meydanı, yeni başkent in eskî merkezi olan Harun-ı Velayet Meydanı'nın yerini aldı. Yeni meydanın aşamalı olarak gerçekleşen yapımı 1590'larda başladı ve çevresindeki binaların inşaatlarının tamamlanmasıyla 1630'larda sona erdi.

Bir pazar ve gezinti yeri olarak kullanılan ve saray himayesinde gerçekleştirilen askerî oyun ve törenler ile çeşitli şenlik ve merasimlere ev sahipliği yapan Nakş-ı Cihan Meydanı, kalabalık insan gruplarının sığabileceği ve rahatça hareket edebileceği geniş ve açık bir alan olarak tasarlandı. Kenarları çeşitli peyzaj öğeleriyle bezenen meydanın etrafı, her biri Şah Abbas'ın himayesinde inşa edilen dört anıtsal yapı ve çift sıralı iki katlı dükkânlardan müteşekkil bir çarşı ile çevrelendi. Meydanın kuzey kenarına, bir pazar-ı hümayun olan Kayseriye Çarşısı, doğu cephesine Şeyh Lütfullah Mescidi, batı kenarına Ali Kapu Sarayı ve güney cephesine Şah Mescidi yerleştirildi. Etrafındaki dört yapının karşılıklı yerleştirilmesi, söz konusu yapılar ile aralarında dizili dükkânların cephelerinde sivri kemer formunun tekrarlanması ve binalardan üçünün girişlerinin yarım ay biçiminde tasarlanması, dikdörtgen biçimindeki meydana simetrisinin hâkim olduğu görsel bir ahenk kazandırdı. Çevresine ticarî, dinî ve idari-törenselle yapılar konulması, Nakş-ı Cihan Meydanı'na işlevsel çeşitlilik kazandırdı. Meydanı dolanan çarşı ile Kayseriye Pazarı, mekâna bir ticaret merkezi niteliği kazandırırken Şeyh Lütfullah Mescidi ve Şah Mescidi, meydanı, ibadet etmeye veya dinî ilimlerden faydalanmaya gelenler için bir uğrak yerine dönüştürdü. Ticarî yapılar, Şah Abbas'ın ticareti himaye ve teşvik ettiğini; Şii mabetler olarak tasarlanan mescitler ise şahın dinî faaliyetleri, âlimleri ve Şîa mezhebini himaye ettiğini gösteriyordu. Şahın, tüm meydanı gören sarayının aynı mekâna konumlandırılması, hükümdarı simgesel olarak yeni payitahtın tam merkezine yerleştirdi; iktidarını, askerî gücünü ve himayesini, şehrin ticarî, dinî ve sosyal-törenselle merkezinde görünür kıldı. Aynı mesaj, meydanın etrafındaki diğer yapıların cephelerini süsleyen kitabeler ve duvar resimleri ile sarayın önünde sergilenen, savaşlarda ele geçirilen top güllerle aracılığıyla da yeni payitahtın yeni meydanının ziyaretçi ve seyircilerine aktarılıyordu.

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

Barbaro, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Chardin, Jean, *Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et Autre Lieux de l'Orient*, C I-X, Amsterdam 1711.

Cünâbâdî, Mîrza Beg, *Ravdat el-Şafevîyye*, ed. Gulâmreza Tabaṭāba'î Mecîd, Enteşârat-e 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1999.

Della Valle, Pietro, *Sefernâme-ye Pietro Della Valle*, çev. Şi'aüddîn Şifâ, Enteşârat-e 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 2005.

Esterâbâdî, Seyyîd Hasan bin Murteza Hüseînî, *Târîh-e Sultânî: Ez Şeyh Şâfî tâ Şâh Şâfî*, Enteşârat-e 'İlmî, Tahran 1984.

Figuroa, García de Silva, *The Commentaries of D. García de Silva y Figuroa on his Embassy to Shâh Abbâs I of Persia onBehalf of Philip III, King of Spain*, çev. Jeffrey Souza, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2017.

Herbert, Thomas, *Travels in Persia 1627-1629*, Routledge, Oxfordshire 2015.

Kaempfer, Engelbert, *Amoenitates Exoticae*, Lemgo 1712.

Khuzani Isfahani, Fazli Beg, *A Chronicle of the Reign of Shah Abbas*, C I-II, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.

Münşi-yî Türkmen, İskender Bey, *Târîh-i Âlem-ârâ-yî Abbâsî*, C I-II, çev. Ali, Genceli, yay. haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Naṭanzî, Maḥmud bin Hedâyet, *Neḳāvetu'l-Âşâr fi Zikru'l-Ahyâr*, Enteşârat-e 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1987.

Olearius, Adam, *The Voyages and Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, printed for John Starkey and Thomas Basset, Londra 1669.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Stephanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, Ankara 2012.

Yezdî, Molla Celâluddîn Muneccîm, *Târîh-e Abbâsî (Ruznâme-ye Molla Celâl)*, Enteşârat-e Vaḥîd, Tahran 1987.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abisaab, Rula Jurdi, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris Press, Londra ve New York 2004.

Alemi, Mahvash, "Urban Spaces as the Scene for the Ceremonies and Pastimes of the Safavid Court", *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, ed. A. Petruccioli, Dell'oca Editore, Roma 1991, s. 98-107.

Aube, Sandra-Lorain, Thomas-Bendezu Sermiento, Julio, "The Complex of Gawhar Shad in Herat: New Findings About Its Architecture and Ceramic Tile Decorations", *Iran*, 58/1, 2020, s. 62-83.

Babaie, Sussan-Babayan, Kathryn-Baghdiantz MacCabe, Ina-Farhad, Massumeh, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, I. B. Tauris Press, Londra ve New York 2004.

Babaie Sussan-Robert Haug, "Isfahan x. monuments (3) mosques", *Encyclopedia Iranica*, C XIV, 2007, s. 6-40.

Babaie, Sussan, *Isfahan and Its Palaces: Statecraft, Shi'ism and the Architecture of Conviviality in the Early Modern Iran*, Edinburg University Press, Edinburg 2008.

Bakhtiar, Ali, "The Royal Bazaar of Isfahan", *Iranian Studies*, 7/1, İlkbahar 1974, s. 320-347.

Blair, Sheila, "Inscribing the Square: The inscriptions on the Maidan-i Shah in Isfahan", *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*, ed. Mohammad Gharipour-Irvine Cemil Schick, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, s. 13-28.

Blake, Stephan, *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan 1590-1722*, Mazda Publishing, Costa Mesa 1999.

Blow, David, *Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend*, I. B. Tauris Publishing, Londra ve New York 2009.

Ca'feriyân, Resûl, *Devazdeh Risâle-ye Fıkḥî derbâre-ye Namâz-e Com'e*, Entesârat-e Ensâr, Kum 2013.

Coste, Pascal Xavier, *Monuments Moderne de la Perse*, A. Moral, Paris 1867.

Degeorge, Gerard-Porter, Yves, *The Art of Islamic Tile*, Flammarion, Paris 2002.

Đerrâbî, Abdurrahîm Kâlater, *Târîḫ-e Kâşân*, Entesârat-e Emîr Kebîr, Tahran 1999.

Emami, Farshid, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Iran", *Muqarnas*, 33, 2016, s. 177-220.

Emami, Farshid, "Inviolable Thresholds, Blessed Palaces, and Holy Friday Mosques: The Sacred Topography of Safavid Isfahan", *The Friday Mosque in the City: Liminality, Ritual, and Politics*, ed. Hilal Uğurlu-Suzan Yalman, Intellect Books, Bristol 2021, s. 159-195.

- Galdieri, Eugenio, “Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maidan-i Shah of Isfahan: Preliminary Note”, *East and West*, 20, 1970, s. 60-69.
- Galdieri, Eugenio, *Ali Qapu; An Architectural Survey*. Instituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma, 1979.
- Gaube, Heinz-Wirth, Eugen, *Der Bazar von Isfahan*, C I-II, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1978.
- Golombek, Lisa, “Anatomy of a Mosque: Masjed-e Shah in Isfahan”, *Iranian Civilization and Culture: Essays in Honour of the 2,500th Anniversary of the Persian Empire*, ed. Charles Adams, McGill-Queen’s University Press, Montreal 1973, s. 5-15.
- Golombek, Lisa. “Urban Patterns in pre-Safavid Isfahan” *Iranian Studies*, 7/3, Sonbahar 1974, s. 18-44.
- Gulrîz, Muhammed ‘Alî, *Minüder yâ Bābu’l-Cennet: Tārîh ve Coğrafya-ye Tārîhî-ye Kāzvîn*, C I-II, Entesārât-e Vezîr, Kazvin 1995.
- Gürkan Anar, Damla, *Isfahan and Istanbul in the Early Seventeenth Century: Masjed-e Shah and Sultan Ahmed Complexes*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.
- Hillenbrand, Robert, “Safavid Architecture”, *Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods*, C VI, ed. Peter Jackson-Lawrence Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 759-842.
- Honerfer, Luţfullāh, *Gencîne-ye Āşār-e Tārîhî-ye İsfahān*, Merkez-e Furūş ve Entesār, İsfahān 1967.
- Keyani, Muhammed Yusuf, *İslam Dönemi İnan Mimarisi*, çev. Kaan Dilek, İraniyat Yayınları, Ankara 2018.
- McChesney, Robert, “Four Sources on Shah Abbas’s Building of Isfahan”, *Muğarnas*, 5, 1988, s. 103-134.
- Mehrefzā, Muhammed Reḏā, “Berresî-ye Āşār-e Mi’mārî-ye Şeyh Bahāî”, *Sohen-e Tārîh*, 9, 2010, s. 59-75.
- Melville, Charles, “New Light on Shah ‘Abbas and the Construction of Isfahan”, *Muğarnas*, 33, 2016, s. 155-176.
- O’Kane, Bernard, *Timurid Architecture in Khurasan*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1987.
- Pirnia, Muhammed Kerîm, *Mi’mārî-ye İrānî*, Neşr-e Surūş-e Dāneş, Tahran 2008.
- Pope, Arthur Upham, *A survey of Persian Art*, C III, Oxford University Press, Londra ve New York 1938-1939.

Rahimi, Babak, *Theater State and the Formation of Early Modern Public Sphere in Iran: Studies on Safavid Muharram Rituals*, Brill Publishing, Leiden; Boston 2012.

Ritter, Markus, “Monumental Epigraphy in Iran: Paired Panels with Square Kufic Script and Sa’di Verses in Safavid and Earlier Islamic Architecture”, *Eurasian Studies*, 6, 2006-2007, s. 20-38.

Ritter, Markus, “Das Königliche Portal und die Nordseite des Maidans von Schah ‘Abbas I im Safawidischen Isfahan”, *Iran und iranisch geprägte Kulturen*, ed. Markus Ritter-Ralph Kauz-Birgitt Hoffmann, Reichert, L., Wiesbaden 2008, s. 357-376.

Ritter, Markus, “Zum ‘Siegesmonument’ in islamischer Kunst: Schlachtenbild und Trophäen an einem Portal im safawidischen Isfahan, Iran 17. Jahrhundert”, *Inszenierung des Sieges-Sieg der Inszenierung*, ed. Michaela Fahlenbock-Lukas Madersbacher-Ingo Schneider, Studienverlag, Innsbruck 2011, s. 181-198.

Ruggles, D. Fairchild, *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, çev. Nurcan Boşdurmaz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Sipanta, Abdullhusein, *Tārīḫe-ye Evkāf-e İsfahān*. Entesārāt-e İdāre-ye Koll-e Evkāf-e İsfahān, İsfahan 1963.

Soucek, Priscilla, “‘Ālī Qāpū” *Encyclopædia Iranica*, 1/8, 2020, s. 871-872.

Szuppe, Maria, “Palais et Jardins: Le Complexe Royal des Premiers Safavides à Qazvin, Milieu XVIe–Début XVIIe Siècles”, *Res Orientales*, 8, 1996, s. 152-171.

Yıldız, Leyla, *Safevî Döneminde Tebriz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

İnternet Kaynakları

Chardin, Jean, *Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et Autre Lieux de l’Orient* C VIII, fig. 8. (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Naqshi_Jahan_Square_in_art#/media/File:36_Chardin_Masjed_Shah_1705.jpg , son erişim tarihi: 05.04.2024).

Kaempfer, Engelbert, *Amoenitates Exoticae*, Lemgo 1712, s. 170. (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Naqshi_Jahan_Square_in_art#/media/File:Great_Square_of_Isfahan_-_Engelbert_Kaempfer's_Amoenitates_Exoticae.jpg , son erişim tarihi: 05.04.2024).

Osmanlı Devleti'nin Saros Körfezi'nde Bir Asırlık Tahkimat Çabası
(1730-1832)

A Century Long of Fortification Efforts in the Saros Gulf of the
Ottoman State (1730-1832)

Diren Çakılcı*

Öz

17. yüzyılda Saros Körfezi'nde bazı kadim askerî yapılar ayakta olmasına rağmen Osmanlı Devleti tarafından kullanılmamaktaydı. 18. yüzyılda ise körfezdeki kaçakçılık ve asayiş sorunlarını önlemek için askerî birimlere ihtiyaç duyulmuş, bölgede yeni askerî yapıların inşası planlanmıştır. Bu çerçevede körfezde bulunan adada Yeni Megariz Kalesi (Kale-i Cedîd) inşa edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında Rus donanmasının saldırıları ve yüzyıl sonunda Napolyon'un Mısır'a sefer düzenlemesiyle Akdeniz'de güvenlik sorunu yaşanması, Saros Körfezi'nde de birtakım yeni askerî önlemleri gerekli kılmıştır. Bu çerçevede III. Selim döneminin tahkimat politikasına uygun olarak 1799 itibarıyla, adada bazı yeni tabyalar ve körfez sahilinde İbrice Limanı, Karaçalıaltı, Bakla Burnu, Kabatepe tabyaları inşa edilmiştir. 19. yüzyıl başlarında gelişen Osmanlı-Rus savaşları ve bilhassa 1821 Rum İsyanı sırasında Saros Körfezi istihkamları tamir edilmiş, mü-

* Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History, Antalya/TÜRKİYE, direncaklici@akdeniz.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-8340-2536>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

himmat bakımından desteklenmiş, personel ihtiyacı karşılanarak teyakkuz hâli canlı tutulmaya çalışılmıştır. Buna rağmen birtakım askerî disiplinsizlik neticesinde istenilen verim alınmamıştır. 1830'a geldiğinde, Osmanlı Devleti körfezdeki askerî yapıların malî, askerî ve idari sorunlarından dolayı gücünü Çanakkale Boğazı'na yoğunlaştırmayı tercih etmiştir. Saros Körfezi, 19. yüzyılın ikinci yarısında artık askerî öneminden ziyade sosyo-ekonomik özellikleriyle ön plana çıkacaktır.

Bu araştırmada, günümüze ulaşmayan Saros Körfezi istihkâmlarının yer, isim ve tarihlerini tespit ederek literatüre kazandırmak, 18. yüzyıl Osmanlı tahkimat reformları yazımına katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Saros Körfezi, Manastır/Tavşan Adası, Megariz Kalesi, İbrice Limanı, Osmanlı Askeri Yapıları.

Abstract

In the 17th century, there were still some ancient military structures in the Gulf of Saros, but they were not used by the Ottoman State. In the 18th century, new military units were needed to prevent smuggling and public order problems in the gulf. In this context, the New Megariz Castle (Kale-i Cedid) was built on the island in the gulf. The attacks of the Russian navy in the second half of the century and the security problems in the Mediterranean with Napoleon's expedition to Egypt at the end of the century required some new military measures in the Saros Gulf. In this context, according to the fortification policy of the Selim III period, some new bastions were built on the island in 1799 and the bastions of Ibrice Port, Karaçalıaltı, Bakla Burnu and Kabatepe were built on the coast of the gulf. At the beginning of the 19th century, during the Ottoman-Russian wars and especially during the Greek uprising of 1821, the fortifications of the Saros Gulf were repaired, supplied with ammunition and manpower so that they could be active at all times. However, due to some military indiscipline, the desired efficiency could not be achieved. In the 1830s, the Ottoman State preferred to concentrate its power in the Dardanelles due to the financial, military and administrative problems of the military structures in the Gulf. In the second half of the 19th century, the Saros Gulf came to the fore with its socio-economic characteristics rather than its military importance.

The aim of this study is to identify the locations, names and histories of the Saros Gulf fortifications that have not survived to the present day, and to contribute to the literature on the Ottoman fortification reforms of the 18th century.

Keywords: Gulf of Saros, Manastır/Tavşan Island, Megariz Castle, İbrice Port, Ottoman Military Structure.

Giriş

Günümüzde Saros olarak bilinen ve Ege Denizi kuzeyinde, Çanakkale ile Edirne illeri sahilinde bulunan bölge, Osmanlı döneminde Muarız Körfezi olarak adlandırılmıştı. Daha eski tarihlerde, burada bulunan aynı isimli yerleşim yerinden¹ hareketle Megariz Denizi olarak isimlendirilen bu körfez için Osmanlı son döneminde kullanılan Muarız ismi de esasında Megariz isminin hatalı yazılmasıyla galatimeshur olmuştu.² Körfez, Osmanlı Devleti'nin topraklarını Avrupa kıtasına genişlettiği ilk dönemden 19. yüzyıla kadar önemini sürdürmüş, hem ticari hem de askerî özellikleriyle ön plana çıkmıştı. Buna rağmen bölgede yapılan tarihi ve arkeolojik çalışmalar genellikle Doğu Roma dönemine kadar getirilmekle birlikte Osmanlı dönemine ilişkin değerlendirmeler oldukça sınırlı tutulmuştur. Osmanlı dönemine dair arkeolojik kalıntıların azlığı bir yana, özellikle Osmanlı arşivlerinin söz konusu bu araştırmalarda kapsamlı bir şekilde değerlendirilmemiş olması, bu dönem hakkında detaylı bilgiye ulaşmayı önlemiştir. Bu çalışmada temel amaç Saros Körfezi'nin Osmanlı hâkimiyetindeki dönemine dair ayrıntıları, Osmanlı arşiv evrakından elde edilecek verilerle birleştirmek ve tespit edilecek sonuçları önümüzdeki süreçte bölge özelinde gündeme gelebilecek bilimsel araştırmaların hizmetine sunmaktır. Çalışmanın sonuçları, Eskiçağ'dan günümüze Saros Körfezi'ne dair kesintisiz bir tarihi bakışın gerçekleştirilmesinde aydınlatıcı olacaktır. Bu bağlamda ifade etmek gerekir ki, özellikle körfezde yer alan arkeolojik kalıntıların tarihi izleri arşiv evrakında 18. yüzyıl başlarına kadar uzanmakta ve 19. yüzyıl ortalarına dek sürmektedir.

Bölgedeki askerî yapıların varlığı, iki yüzyıl boyunca Akdeniz'de yaşanan askerî hareketliliğin sonucudur. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî tarihiyle paralel olarak; özellikle 18. yüzyılın ikinci ve 19. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Os-

- 1 Osmanlı Devleti klasik dönemine ait arazi kayıtlarında Megariz (Magariz) yerleşiminin aynı isimle varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Bk. M. Mustafa Kulu, "1530'da Çanakkale Yöresinde Yerleşme ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 2/2, 2004, s. 222; Sevgi Akın, *Osmanlı Klasik Döneminde Tekirdağ ve Keşan: 1456-1556*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2014, s. 77. 19. yüzyıl haritalarında Sazlıdere ile Çeltik yerleşimleri arasında bulunan Magariz köyü varlığını sürdürmüştür. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Haritalar (HRT.h), 1017. Kadim Megariz yerleşiminin bugünkü ismi Gökçetepe Köyü'dür. Bk. Ek 2.
- 2 Nitekim Osmanlı arşiv evrakı arasında 18. yüzyıla ait bazı belgelerde Megariz ismi kullanılmışsa da belgelerin çoğunluğunda ve özellikle 19. yüzyıla ait olanlarda artık Muarız yazımının tercih edildiği görülmektedir. Megariz isminin kullanıldığı örnekler için bk. BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 436/22093; BOA, Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d) 137/95; BOA, A.DVNSMHH.d, 137/97.

manlı-Rus Savaşları, 18. yüzyıl sonlarında Napolyon Bonapart liderliğinde Fransa'nın Akdeniz'de yarattığı tehdit ve 1821 yılında patlak veren Rum İsyanı'nın bu bölgeye yayılan ateşi Çanakale Boğazı'nda olduğu gibi Saros Körfezi'ndeki askerî tahkimatı doğrudan etkilemiştir. Hümeyra Bostan tarafından hazırlanan doktora çalışmasında söz konusu tehditlere önlem almak amacıyla Osmanlı Devleti'nin boğazdaki tahkimat çalışmaları için 1772-1774, 1778-1788 ve 1792-1808 olmak üzere yapılan dönemlendirmeye,³ aşağıda izah edileceği üzere Saros Körfezi için de geçerlidir. Özellikle birinci ve üçüncü dönemde Akdeniz Boğazı'nda gerçekleştirilen tahkimat çalışmalarının uzantısı olarak Saros Körfezi'nde de faaliyetler yürütüldüğü ve bölgenin boğaz istihkâmlarıyla birlikte kapsamlı projelere dahil edildiği anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamında, arşiv kaynaklarından elde edilen verilerle 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda körfezde tahkim edilmiş olan söz konusu kale ve çok sayıda tabyanın konum, özellik, işlev ve buralarda görevli askerlerin statüsü değerlendirilmiş, 19. yüzyılın ilk yarısını takiben körfezin değişen askerî önemi tartışılmıştır. Ancak bundan önce, ilk etapta 17. yüzyıl sonlarına kadarki süreçte bölgenin tarihi ele alınmıştır.

18. Yüzyıl Öncesinde Saros Körfezi

14. yüzyılın ikinci yarısında Süleyman Paşa önderliğinde önce impe Kalesi'ni ele geçiren ardından Gelibolu ve Trakya'ya uzanan sahada fetihler yapan Osmanlı Devleti⁴, 1361 yılına gelindiğinde I. Murad komutanlığında Edirne'yi fethetmişti. İşte bu kısa aralıkta bu çalışmanın konusu olan Saros Körfezi kıyıları ve bu bölgedeki küçük kaleler ele geçirilmişti. Fethin akabinde Saros Körfezi sahilleriyle ilgili en ayrıntılı bilgiler 16. yüzyıla ait olup, Piri Reis'in *Kütâb-ı Bahriyye*'sinde yer almaktadır. Kitabının Megariz Denizi başlıklı bölümünde denizcilerin söz konusu körfezde nasıl hareket etmesi ve nelere dikkat etmesi gerektiğini anlatan Piri Reis, hazırladığı körfez haritasında önemli konumları işaretlemiş, bu makalenin konusu olan bazı askerî yapılarla ilgili de bilgiler aktarmıştır.

Piri Reis'e göre körfeze giren gemiler rüzgâr yardımıyla kuzey sahilde (Megariz sahili denmektedir) bulunan İbrice Limanı'nda demir atabilirdi. İbrice Limanı, kıyı-

3 Hümeyra Bostan, *Defending The Ottoman Capital Against The Russian Threat: Late Eighteenth Century Fortifications of Istanbul*, İstanbul Şehir Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 269.

4 Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de takip ettiği ilk fetih güzergahı hakkında bk. Metin Tetik, "Gelibolu Yarımadası'nda İlk Osmanlıların Fethi Güzergahı ve Gelibolu'nun Fethi (1354)", *Osmanlı Araştırmaları*, 61, 2023, s. 43-82.

yı sol tarafa alıp ilerlendiğinde gemilerin karşısına çıkan yumru şeklindeki burnun bulunduğu yerdeydi ve iki tarafı dağlık, liman içi ise düzlük bir mevki idi. Bu liman tahıl sevkiyatı için kullanılmaktaydı. Körfeze gelen barça⁵ tipi daha büyük gemiler ise güney sahilde bulunan Bolayır'ın hemen altındaki Bakla Burnu'na demir atardı. Bakla Burnu önünde bulunan üç küçük ada ise gemilerin yön tayini için önemli bir kerteriz vazifesi görmekteydi.⁶ Piri Reis'in Megariz Denizi haritasına göre körfezin kuzey kıyısında sırasıyla Bayezid Pınarı (bugün Yaylaköy Sahili) ve Abdi Pınarı (bugün Erikli sahili) mevkiileri bulunmaktaydı. Bu iki merkez arasında “*bu bir harap hisarlıktır*” notu düşülen ve kullanılmayan askerî bir yapı işaretlenmişti. Abdi Pınarı'nın işaretlendiği koydan sonra bahse konu yumru burnun hemen ardında İbrice Limanı yer almaktaydı. İbrice Limanı geçildikten sonra, haritada belirtilen ikinci askerî yapı olan Megariz Kalesi'ne ulaşıldı, ancak Piri Reis'in düştüğü nota göre burası da harap yani kullanılamaz hâldeydi. Körfezin sonunda yer alan kumsalın ardında, döneme ilişkin arşiv evrakında da konum tariflerinde sıkça kullanılan Kavak Köyü bulunmaktaydı. Kavak Köyü'nden dönerek körfezin güney sahiline geçildiğinde, Osmanlı kuvvetlerinin ilk Rumeli fethlerinde üs olarak kullandıkları ünlü Bolayır yerleşimi ve hemen onun altında körfezin ikinci demir atma mevki olan Bakla Burnu yer almaktaydı. Bakla Burnu'ndan güneybatıya doğru devam edildiğinde yer alan Ece Ovası ve Ece Limanı söz konusu haritada gösterilen diğer mevkiiler arasındaydı. Piri Reis Megariz Denizi haritasında körfezin iç kesiminde yer alan birbirine yakın üç adayı da göstermiş, en büyüğünü Tavşan Adası olarak isimlendirmişti.⁷ Piri Reis'in 16. yüzyıl ortasına dair bilgilerine göre Saros Körfezi'nde harap da olsa sadece iki askerî yapı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki bugünkü Yaylaköyü sahiline tesadüf etmektedir.⁸ İkinci ve en önemlisi ise körfeze de ismini veren bugün Gökçetepe Kalesi olarak bilinen Megariz Kalesi'di.⁹ 16. yüzyıl ortalarında bölgeyi dolaşan Evliya Çelebi'nin de

5 Ticaret ve savaş gemisi olarak kullanılan barçalar, altı düz, iki veya üç direkli bir yelkenli türüdür. İdris Bostan, “Gemi, Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DLA)*, C 14, s. 14-15.

6 Piri Reis, *Kütâb-ı Bahriyye*, Library of Congress Kataloğu Num. 2021667235, s. 356a-356b. (Erişim: <https://www.loc.gov/item/2021667235> son erişim tarihi: 11.12.2023.

7 Bk. Ek 1.

8 İsmail Hakkı Kurtuluş, *Edirne İl Sınırları İçindeki Kalelerin Tespit ve Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 479.

9 Körfezde yer alan kalelerin konu edildiği kapsamlı bir çalışmada, aşağıda detaylarıyla aktarılabilecek olan günümüz Mecidiye Kalesi'nin eski Megariz Kalesi olduğu tahminen iddia edilmiştir. Ancak Osmanlı arşiv evrakının sunduğu bilgiler, yine aşağıda izah edileceği üzere Mecidiye Kalesi olarak bilinen yerin Osmanlı döneminde inşa edilen İbrice Tabyası, buranın yaklaşık 10 km

Enez, Malkara, İpsala, Bolayır, Keşan ve Gelibolu'daki Eksimil Kalesi haricinde bir kaleden bahsetmemesi körfez sahillerinde herhangi bir askerî yapının bulunmadığı düşüncesini güçlendirmektedir.¹⁰ İbrice Limanı ile Bakla Burnu ise özellikle tahıl ticaretinde kullanılan demir atmaya müsait iki limandı.

Piri Reis'in Tavşan Adası olarak isimlendirdiği körfez içindeki büyük adanın diğer ismi Manastır veya Panaya Adası olarak bilinmekteydi. Osmanlı arşivinden elde edilen bilgilere göre bu ada üzerinde Bizans döneminden beri bir manastır bulunmakta, müştemilatı, arazileri ve ibadet mekanlarıyla büyük bir kompleks olan manastırda keşişler yaşamaktaydı. Fetih sırasında adada bulunan manastır ve keşişlere herhangi bir yaptırım uygulanmamış, tam aksine padişah tarafından verilen ahidnâmeyle güvenlikleri teminat altına alınmıştı. Kendi mülklerini ve manastır vakfına ait arazileri tasarruf etmeye, bu çerçevede söz konusu adada ikamete devam eden keşişlere bunun karşılığında tek bir görev verilmiş, körfeze gelen düşman gemileri ile korsan hareketlerini Gelibolu'ya bildirmekle yükümlü tutulmuşlardı.¹¹ Bu bilgi de söz konusu dönemde körfez sahillerinde herhangi bir askerî yapının mevcut olmadığı fikrini destekler mahiyettedir.

14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen sürede Saros Körfezi'nin gündemi genellikle tahıl kaçakçılığı olmuştu.¹² Bunun haricinde bölgede ciddi bir askerî

doğusunda yer alan Gökçetepe Kalesi'nin ise kadim Megariz Kalesi olduğunu göstermektedir. İlgili çalışma için bk. Kurtuluş, *agt.*, s. 425-426.

- 10 Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C I, 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 200-204.
- 11 Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulan Süleymaniye Camii ve İmaretî Vakfı'nın emlakı arasında bulunan Anafartalar ve tevabii mülhakatına bağlı olan Manastır Adası, söz konusu vakfın gelir kalemleri arasında da yer almaktaydı. Bu nedenle manastır sakinleri yıllık vergilerini ilgili vakfa vermekle yükümlüydü. İlerleyen dönemde gerek vakfa bağlı işlemler nedeniyle alınan vergilerde gerekse manastırın mülkü olan zeytinlik gibi alanlarda Megariz muhafızı ünvanına sahip bazı zabıtlar usulsüzlüğe başvurmuş, buna rağmen manastıra verilmiş olan ahidnâme gereğince imtiyazları korunmaya devam etmiştir. BOA, C.EV, 436/22093.
- 12 Doğu Trakya ve hinterlandındaki Rumeli coğrafyasının tahıl ambarı pozisyonundaki statüsü bu bölgeden izinsiz tahıl ihracını beraberinde getirmekteydi. Daha 16. yüzyılın ortasında 1585 tarihinde Keşan kadısına gönderilen bir emirde, İbrice İskeleyi'ne gemi yanaşmasının yasak olduğu, buradan açık denizde bulunan gemilere tahıl satışının yapılmaması gerektiği hatırlatılarak sert tedbirler alınması gerektiği belirtilmişti. BOA, A.DVNSMHH.d, 60/179. 1700'lü yıllara gelindiğinde körfeze dair arşiv evrakının konusu yine aynıdır. Mesela 1707'de Muarız, Karaçalı ve Kadı (körfezin kuzeydoğu sahil yerleşimleri) köylerinde yaşayan Rumların yasak olduğu hâlde yabancı gemilere tahıl sattığı belirtilmiş bunların tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. BOA, A.DVNSMHH.d, 115/972. Nitekim sahillere yaklaşmayan büyük tüccar gemileri Saros Körfezi girişinde demir atmakta, Osmanlı tebaasından yasağa uymayan kimseler küçük gemi veya kayıklarla açığı gemilere tahıl satmaktaydı. BOA,

tehdit yaşandığına dair veri bulunmamaktadır. Bilhassa 16. yüzyılın büyük deniz mücadeleleri ve akabinde Akdeniz'in güvenliğinin büyük ölçüde temin edilmiş olması, coğrafi konumu sebebiyle Saros Körfezi'nde ciddi bir askerî tedbiri de gerektirmemiştir. Nitekim araştırma sonuçlarına göre 18. yüzyıla kadar körfezde askerî amaçla aktif olarak kullanılan herhangi bir yapı tespit edilememiş, Piri Reis tarafından da işaret edilen Osmanlı dönemi öncesine ait yerler harap vaziyette kalmıştır.

Saros Körfezi'nde İlk Osmanlı Tahkimatı ve Yeni Megariz Kalesi

Osmanlı Devleti eliyle körfezde inşa edilen en eski askerî yapı Kale-i Cedid (Yeni Kale)'dir. Farklı belgelerde Panaya Kalesi, Manastır Kalesi, Yeni Megariz Kalesi veya galatimeshur olmuş şekliyle Muarız Kalesi olarak da anılan bu yapı körfezde bulunan Tavşan Adası (Manastır Adası) üzerinde inşa edilmişti. Bu kale hakkında Fuat Durmuş tarafından yapılan müstakil bir çalışma bulunsa da, ilgili eserde Osmanlı arşiv evrakı üzerinde kapsamlı bir araştırmanın yapılmadığı, kullanılan belgelerin muhteviyatının yeterince tenkit ve tahlil edilmeyerek tespit edilen evrakın kronolojik olarak sıralanmasıyla yetinildiği görülmektedir. Bu nedenle söz konusu araştırmanın ortaya koyduğu bazı tespitler ada üzerindeki kale yapısı hakkında pek çok meseleyi aydınlatmamıştır.¹³

Kalenin inşa emri, gerekçesi ve tarihi hakkındaki detaylar konuyla ilgili arşiv evrakı incelendiğinde netlik kazanmaktadır. Her şeyden önce ifade etmek gerekir ki 16. yüzyıl itibarıyla körfezde devam eden tahıl kaçakçılığının önü alınamamış, bölgenin ıssız olması devlet otoritesinin kaçakçılıkla etkili mücadele edememesine sebep olmuştur. 1729 yılına ait bir ferman, körfezin kuzey ve güney sahillerinde yaşanan tahıl kaçakçılığı meselesine buradaki adaların hatta büyük ada üzerinde bulunan manastırın da alet olduğuna işaret etmektedir.¹⁴ Sahil hattından Manastır Adası'na tahıl çıkarıldığının ihbar edilmesi üzerine bölgedeki yetkililere emirler gönderen İstanbul yönetimi, bu konuyu kesin bir çözüme kavuşturmak istemiş ol-

A.DVNSMHHM.d, 137/95. Yasak olmasına rağmen yabancı gemilere ve müstemen tüccara tahıl satışı körfezin güney sahillerinde de yapılmaktaydı. 1729 yılına ait bir belgeye göre Gelibolu ve Evreşe kazaları ahalişi Bolayır altında bulunan Bakla Burnu'ndan yabancı gemilere tahıl satmaktaydı. BOA, A.DVNSMHHM.d, 137/97. Körfez açıklarında bekleyen yabancı gemilerin sayısı zaman zaman aynı anda 40-50'yi bulmaktaydı. BOA, A.DVNSMHHM.d, 137/13.

13 Fuat Durmuş, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Muarız (Saros) Körfezi Cedid Kalesi", *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2018, s. 35-45; Fuat Durmuş, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Muarız (Saros) Körfezi'ndeki Kale-i Cedid (Manastır) Kalesi", *OTAM*, S. 45, Bahar 2019, s. 39-48.

14 BOA, A.DVNSMHHM.d, 135/1710.

malıdır. Nitekim bunun için yapılabilecek en ciddi girişim körfez içerisinde bir kale inşa etmek ve daimi gözetimini sağlayacak askerleri buraya yerleştirmek olmalıydı.

1729 tarihli fermanla manastırın bulunduğu adada herhangi bir kale yapısından veya asker varlığından bahsedilmemektedir. Ancak 1730 yılına gelindiğinde buraya bir bina emini tayin edilmiş ve ada üzerindeki manastır yapısı kaleye dönüştürülmeye başlanmıştır. Buna göre manastır vakfiyesi feshedilmiş, vakfın tasarrufunda olan arazi, eşya, bağ, zeytin ağaçları ve değirmenine inşa edilen kalenin dizdarı tarafından el konularak kale askerinin ihtiyaçları için kullanılmasına karar verilmişti. Manastır vakfiyesi haricinde olup manastırda yaşayan keşişlerin mülkiyetinde bulunan her türlü eşya ve emlak ise keşişlere bırakılmış, bunlara kimsenin müdahale etmemesi emredilmişti.¹⁵ 1730 yılı sonlarında kale inşası tamamlanmış, manastırın bazı birimleri kaleye dâhil edilmiştir. Örneğin kale duvarları içerisinde kalan kilise binası Manastır Kalesi Cami-i Şerifi'ne tahvil edilmiştir.¹⁶

Manastırdan kaleye geçiş aşamasında, vakıf mallarında olduğu gibi keşişlere ait olup tapusu bulunan bazı mülklere de hem kale dizdarı hem de Ereğli Metropolitisi tarafından bazı müdahaleler olmuş, manastır keşişlerinin şikâyeti üzerine, bunlara ait tüm malların statüsü ve kullanım hakkının korunması için yeni emirler verilmişti.¹⁷ Sonuçta 1731 yılı itibarıyla adadaki manastırın tüm faaliyetlerine son verilmiş, adanın güneyinde Bakla Burnu sahiline nazır Kale-i Cedid faaliyetine başlamıştır. Kale haricinde adada bulunan arazi ve bahçelerin hem kale askerleri hem de buralarda mülkiyeti bulunan keşişler tarafından kullanılmasına devam edilmiştir. 1737 yılında Kale-i Cedid dizdarına gönderilen fermanla, önceden beri körfezde bulunan iskelelerden herhangi bir gemiye buğday vesaire satılmasının yasak olduğu, bölgedeki tüm tahılın İstanbul'a gönderilmesinin istendiği hatırlatılarak, buna uymayıp "kefere" gemilerine tahıl satanlara mâni olunması ve gerekli tedbirlerin alınması sert bir dille emredilmişti.¹⁸ Daha önceleri kaza kadılıklarına gönderilen benzeri emirlerin artık kale komutanına verilmesi, kalenin inşa gerekçesinin körfezdeki asayişin sağlanması önceliğine dayandığını göstermektedir. Artık körfezin kalbinde, başta kaçakçılık olayları olmak üzere her türlü asayiş problemine karşılık askerî bir mevki meydana getirilmiştir.

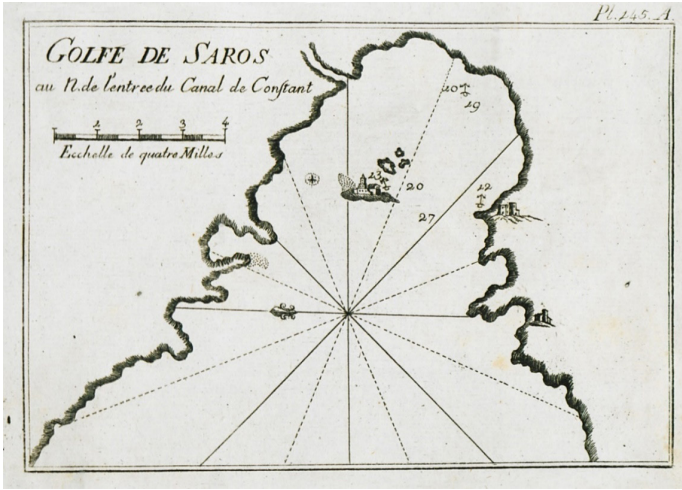
15 BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 248/10396.

16 Adada daha sonra Yeni Cami (Cami-i Cedid) ismiyle bir ibadethane daha açılmıştır. 1764 yılına ait bir görevlendirme yazısında ada üzerinde söz konusu iki caminin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. BOA, C.EV, 36/1788.

17 BOA, C.AS, 248/10396.

18 BOA, A.DVNSMHM.d, 144/595.

Kale-i Cedid faaliyetine başladığı andan itibaren buraya iki grup asker görevlendirilmiştir. Dergâh-ı Âlî Topçu Ocağı'ndan gönderilen 10 kişilik topçu birliği kaledeki topların kullanım ve bakımından sorumlu olurken, kalenin ve doğal olarak adanın güvenliğinden sorumlu olmak üzere 34 kişilik bir de mustahfiz birliği oluşturulmuştu.¹⁹ 18. yüzyıl sonunda körfezde yapılacak yeni askerî düzenlemeye kadar adada görevli askerlerin sayısı değişmezken 1756 yılına kadar Gelibolu gümrüğü gelirinden ödenen maaşları, aynı yıl yapılan düzenlemeyle İzmir gümrüğünden ödenmeye devam etmişti.²⁰ Kalede ihtiyaç duyulan mühimmat ise İstanbul'daki Tophâne-i Âmire'den gönderilmekteydi. 1762 yılında Evreşe ahali toplenarak kaza mahkemesine müracaat etmişler ve inşasını takiben kaleye mühimmat yerleştirildiğini, bu mühimmatın kale dizdarı, topçu başı ve katip marifetiyle zayı edildiğini, dolayısıyla herhangi bir korsan saldırısında kalede karşılık verecek mühimmat olmadığından kendilerini güvende hissetmediklerini bildirmişlerdi.²¹ Bu bilgiden hareketle Kale-i Cedid'in sadece körfez içinde değil sahillerin korunmasında da sorumluluğu bulunduğu anlaşılırken, kale mühimmatı yoklanarak eksikler tespit edilmeye çalışılmıştı.

Görsel 1: Saros Körfezi'nde Manastır Adası ve Üzerinde Kale-i Cedid, 1804.
(**Kaynak:** <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=49583>)

- 19 Kalede görevli asker sayıları ve maaşlarının yüzyıl boyunca farklı tarihlere ait örnekleri için bk. BOA, Ali Emiri, Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I), 181/14130; BOA, Ali Emiri, Sultan Mustafa III (AE.SMST.III), 63/4715; BOA, C.AS, 735/30812; BOA, Ali Emiri, Sultan Selim III (AE.SSLM.III), 159/9527.
- 20 BOA, Ali Emiri, Sultan Abdülhamid I (AE.SABH.I), 324/22087; BOA, C.AS, 1131/50202.
- 21 BOA, C.AS, 1220/54731.

Mühimmatının yoklanıp takviye edilmesinden daha önemlisi zaman içerisinde bazı bölümleri zarar gören Kale-i Cedid'in 18. yüzyıl boyunca birçok kez tamir edilmesidir. 1730'da manastırdan kaleye tahvil edilen yapıda toplamda 1.500 kuruşluk bir masrafla bazı düzenlemeler yapılmış ve kale duvarları içerisinde bir cephâne ve bir tophâne inşa edilerek adanın farklı taraflarında dört adet de tabya kurulmuştur. Aradan geçen yaklaşık 30 yıllık sürede kale ve ona bağlı tabyalar da büyük hasarlar meydana gelmiş, Enez Memlehası²² Nazırı İbrahim Bey kale ve müstemilatının tamiriyle görevlendirilmişti.²³ Ancak, kaledeki büyük hasarlar toptan bir tamirata engel olmuş, bir kısım duvar ve yapılar yenilenirken yüksek meblağlara mal olacak olan cami, kayıkhanesi, liman, asker koğuşu ve kale dışı tabyaları tamir edilememişti. Söz konusu durum bina emini İbrahim Bey tarafından İstanbul'a aktarılıp ek bütçe talep edildiği zaman, bu sefer Gelibolu âyanından Taşçızâde Ali Ağa kalenin durumunu denetlemek üzere adaya gönderilmişti. Taşçızâde'nin verdiği keşif raporu da İbrahim Ağa'nın aktardığı bilgileri doğrulamış, ada üzerindeki askerî yapıların kapsamlı bir tamirata tabi tutulmasını sağlamıştı.²⁴

1759 yılına ait keşif defterine göre Kale-i Cedid içerisinde farklı ebatlarda on bir oda, kiliseden tahvil edilen bir cami, kible tarafında bir cephâne ve kalenin doğusunda yaklaşık 18 metre yüksekliğinde bir kule bulunmaktaydı.²⁵ Kale dışında adanın farklı noktalarında 4 tabya mevcuttu. Bunlar Kavak tabyası, Kırçalı tabyası, Bolayır tabyası ve kule yanı tabyasıydı.²⁶ Yine kale dışında adanın farklı noktalarında bir ekmek fırını ile doğal liman özelliğine sahip Poyraz Limanı'nda²⁷ kayıkhanesi ve liman müstemilatı yer almaktaydı.²⁸

Kale-i Cedid'in 1759 yılından sonra ikinci tamiri 1768'de gündeme gelmiştir. 1768 tarihinden önce meydana gelen depremden etkilendiği anlaşılan kalenin yıkılan bölümleri Evreşe Kazası ahalisi tarafından belirlenmiş, inceleme sonucunda

22 Enez'de bulunan büyük tuzla işletmesi hakkında ayrıntı için bk. Faruk Doğan, "Osmanlı Tuz Üretimi, Ticareti ve Mali Önemine Dair Bir İnceleme: İnöz (Enez) ve Kavak Memlaha Mukataası", *Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü İstranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ocak 2023, s. 1-18.

23 BOA, C.AS, 1017/44582.

24 BOA, C.AS, 1092/48223.

25 Kule yüksekliği 24 zira olarak belirtilmiştir. 1 zira 75 santim olarak hesaplanmıştır. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C 3, s. 412.

26 Tabyalar karşı sahilde bulunan yerleşim yerlerine göre isimlendirilmişti.

27 Adanın güneybatısında, Bakla Burnu karşısında.

28 BOA, C.AS, 1090/48106; BOA, C.AS, 861/36868.

1.478 kuruşluk bir masrafla kale eski hâline döndürülmüştü.²⁹ Bu tamirden yaklaşık beş yıl sonra 1783'te bu sefer Gelibolu âyanı Kalyoncuzâde Mustafa Ağa'ya³⁰ verilen bir emirle Kale-i Cedid tekrar tamir görmüştür.³¹ Yakın tarihli bu tedbir girişimlerinin sebebi 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı olmalıdır. Nitekim 1770 yılında Baltık Denizi'ni dolaşarak ilk kez Akdeniz'e gelen Rus donanması, Akdeniz sahillerinde çeşitli saldırılar gerçekleştirmiş, bölgede yarattığı tehdit Saros Körfezi'ne kadar yayılmıştır. Bu sırada boğazda istihkâmları denetleyen Baron de Tott da Rus filusunun Enez tarafından sahili takiple boğaz önüne geldiğini belirttiği anlarında filonun Saros tarafındaki tehdidini doğrulamıştır.³² 1773'te Kaptan-ı Derya olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya verilen emirde, Akdeniz'de düşman gemilerinin gezmekte olduğu bu nedenle Muarız sahillerinde de gerekli tedbirin alınması istenmişti.³³ Bunun üzerine körfeze yakın kazalardan toplanan askerler sahil güvenliği için Bakla Burnu'na konuşlandırılmıştı.³⁴ Yine 1773 yılı başında Muarız Körfezi'nin muhafazasıyla görevlendirilen Yanyalıpaşazade Mehmed'e verilen emirde maiyetindeki iki yüz elli silahlı askerle Rus tehlikesine karşı teyakuzda olması emredilmişti.³⁵ Osmanlı Devleti'nin Rus tehdidi karşısında körfezde almaya çalıştığı bu önlemler Halil Hamid Paşa'nın Karadeniz Boğazı'nda Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın ise Akdeniz Boğazı'nda almaya çalıştığı acil önlemlerle benzer nitelikteydi.³⁶ Zira bu dönemde yeni kale ve tabyaların inşasındansa en hızlı şekilde mevcut olanların tahkim edilmesi ve desteklenmesi stratejisi izlenmişti. 1798 yılına ait bir raporda yer alan ve bölge halkından nakledildiği anlaşılan bilgiler, daha önce düşman gemilerinin körfeze girerek Kale-i Cedid'i zapt ettiklerini

29 BOA, C.AS, 746/31382.

30 Mustafa Ağa Gelibolu'nun önde gelen Kalyoncuzâdeler ailesine mensup olup, aile isminden de anlaşıldığı üzere denizcilik de mahir ve iktidar sahibi bir kimseydi. Merkezi otorite, Kalyoncuzâde Mustafa Ağa'ya duyduğu güvenin neticesi olarak pek çok askerî meselesinin takibini onun kontrolüne bırakmıştı. Öyle ki 1790'larda askerî bakımdan stratejik önemi bulunan Gelibolu Baruthânesi ve Gelibolu Peksimedhânesi'nin güvenliği de Mustafa Ağa'nın sorumluluğundaydı. Hasan Saybir, *Bir Aile İşletmesi Olarak Gelibolu Peksimedhânesi Bulgaroğulları Ailesi (1710-1861)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 71.

31 BOA, C.AS, 1124/49884.

32 Baron de Tott, *Memoirs of Baron de Tott*, C II, G. G. J. and J. Robinson, Londra 1785, s. 40-41.

33 BOA, AE.SMST.III, 192/15106. Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *DİA*, C 7, s. 502.

34 BOA, C.AS, 965/41997.

35 BOA, C.AS, 507/21200.

36 Bostan, *agl.*, s. 41.

de bildirmektedir.³⁷ Büyük ihtimalle 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı dönemine ait olan bu bilgi³⁸, söz konusu körfezde herhangi bir düşman saldırısında Kale-i Cedid'in tek başına yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Bu nedenle, 1798'de Fransız ordusu Mısır'ı işgal edip Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı zaman önlem alınan yerler arasında Saros Körfezi de yer alacak, kapsamlı istihkâm çalışmaları sonucunda körfez sahilleri tabyalarla güçlendirilecektir.

18. Yüzyıl Sonunda Fransa Tehdidi ve Körfezin Yeniden Tahkimi

1798 yılının Temmuz ayı başında Napoleon Bonapart kumandasındaki Fransız ordusu Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'a çıkmış, akabinde Doğu Akdeniz savaş sahnesine dönmüştü. Osmanlı ülkesine bir anda gerçekleşen böylesine ciddi bir saldırı karşısında Sultan III. Selim birçok tedbiri yürürlüğe koyduğu gibi, özellikle liman şehirleri ve sahil bölgelerine gönderdiği fermanlarla herhangi bir Fransız saldırısına karşı teyakkuza geçilmesini ve gerekirse karşılık verilmesini emretmişti.³⁹ Özellikle İstanbul yolu üzerindeki en önemli nokta olan Akdeniz (Çanakkale) Boğazı'ndaki askerî tahkimatın güçlendirilmesi için Boğaz Muhafızı vekili olan Osman Paşa'ya gönderilen emirle bölgedeki kalelerin teftiş edilerek durumlarının rapor edilmesi talep edilmişti. İstanbul'dan gönderilen Resmî Mustafa Efendi⁴⁰ ve mimar halifesi Mehmed Emin Ağa ile Rumeli sahilindeki kalelerin muhafazasından sorumlu olan Gelibolu ayanı Kalyoncuzâde Mustafa Efendi Osman Paşa'nın maiyetine dâhil olarak bölgede kapsamlı durum tespitine başlanmıştı. Bostan'ın dönemlendirmesine göre 1792-1808 aralığındaki III. Selim iktidarına tesadüf eden bu çalışmalarda, söz konusu dönemin belirgin bir özelliği olarak yabancı mühendis ve heyetlerden ziyade, bilhassa Fransız mühendislerin kazandırdığı birikimle tahkimat süreçlerinin her aşamasında Osmanlı memurlarının aktif olduğu görülmektedir.⁴¹

37 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1470/22.

38 Söz konusu işgal girişiminin 1787-1792 Rus Savaşı sırasında gerçekleşmiş olması da mümkündür. Fakat 1770 yılında Akdeniz'e gelen Rus donanmasının zirveye ulaşan saldırgan tavrının pek çok liman ve adada olduğu gibi Saros Körfezi'nde de görüldüğü anlaşılmaktadır.

39 İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasî Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 238.

40 İskoç asilzadesi olan Le Comte Ramsay Campell Baron de Tott'un yardımcısı olarak Osmanlı hizmetine girmiş, daha sonra Müslüman olup Mustafa ismini almıştır. Osmanlı memuriyetinde çalışmaya devam etmiş ve "İngiliz Mustafa" olarak da anılmıştır. Detay için bk. Harun Tuncer, "Sakalı Göbeğinde Bir İskoç: Hacı Mustafa Resmî", *Türkiyat Mecmuası*, C 33/S. 1, 2023, s. 175-197.

41 Bostan, *agt.*, s. 201-202.

Boğaz ağzındaki Seddülbahir, Eskihisarlık ve Şahin Kalesi gibi büyük yapılar yanında söz konusu ekibin sorumluluğuna dâhil edilen diğer bir bölge Saros Körfezi'ydi. Ağustos 1798'de Şahin Kalesi'nin bulunduğu noktadan başlayarak Saros Körfezi sahillerini ve körfez adası üzerinde bulunan Kale-i Cedid'i (ilgili raporda buranın Panaya Kalesi olarak bilindiği aktarılmaktadır, aradan geçen yaklaşık bir asra rağmen yöre ahalisi adanın eski statüsünü hatırlıyor olmalıdır) tefiş eden ekip bölgede beş gün geçirmişti. Akabinde Osman Paşa'nın hazırladığı kapsamlı rapor ile Resmî Mustafa Efendi'ye çizdirilen iki harita İstanbul'a takdim edilmişti.⁴² Rapor ve haritalara göre, körfezin muhafaza edilmesi için pek çok tedbir alınması gerekmektedir. Her şeyden önce ada üzerindeki Kale-i Cedid ve ona bağlı tabyalarda kapsamlı bir tamirat gerekmektedir. Nitekim adada bir dizdar, bir topçu başı ve onun oğlundan başka hiç kimse kalmamış, mevcut bulunan altı adet demir top ise kullanılamaz hâle gelmişti. Ayrıca kalenin tamiri, adalar arasında demir atmaya müsait olan Lodos Limanı önü başta olmak üzere Bostan ve Değirmen Burnu noktalarına yeni tabyalar, tayin edilecek askerler için kışla, cephâne, su deposu ve sair müstemilat inşası elzemdi.⁴³ Bununla birlikte adaya uzun menzilli on altı adet balyemez⁴⁴ topu yerleştirilmesi öngörülmüştü. İnşaatın tamamlanıp yeni askerlerin tayinine kadar hem ada hem de diğer sahil noktalarının güvenliği için Evreşe ve Malkara ayanlarının görevlendirilmesi tavsiye edilmiş, kısa süre sonra bu husustaki emirler İstanbul'dan ilgili ayanlara gönderilmişti.⁴⁵

Osman Paşa'nın raporunda vurgulanan esas nokta, körfez sahillerinin korunmasında Kale-i Cedid'in tek başına yeterli olmadığıydı. Bölge denizcileri ve ahaliden aldıkları bilgiler ışığında, körfeze bir düşman gemisi girmiş olsa sahile asker çıkarılabileceği sadece iki mevki bulunmaktaydı. Osman Paşa, körfez sahillerinin yer yer dağlık çoğu zaman da sığ olduğunu bu nedenle karaya asker çıkarmak istenildiğinin

42 Söz konusu haritalar üzerinde herhangi bir tarih bulunmasa da arşiv tasnifinde her iki gömlek de Hicri 1243 yılının son gününe tarihlendirilmiştir. Ancak yapılan belge takipleri sonucunda, söz konusu haritaların 1798'de Osman Paşa maiyetinde bulunan Resmî Mustafa Efendi tarafından çizildiği tahmin edilmektedir. BOA, HAT, 599/29335-A; BOA, HAT, 599/29335-B. Bugün söz konusu rapor ve biri körfez genelini diğeri ise körfezdeki büyük ada ile üzerindeki kale ve tabyaları gösteren haritalar bölgeye dair pek çok ayrıntılı bilgiye erişilmesini sağlamaktadır.

43 BOA, HAT, 1470/22.

44 Balyemez, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar kullandığı ağır ve orta sınıf toplar kategorisinde bulunan uzun menzilli bir batarya topudur. Bu top türü özellikle kale savunmasında tercih edilmekteydi. Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmir ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 352.

45 BOA, C.AS, 489/20409.

de ya Bakla Burnu'nun ya da Karaalıtu⁴⁶ mevkiinin seçilmesi gerektiğini ifade etmişti. Bu nedenle Kale-i Cedid Adası'nın kuzey ve güney tarafındaki sahilde bulunan bu iki yerde birer tabya inşa edilmesi, askerlerin ikameti için birer koğuş ile yeraltında birer cephânelik ile tabyaların güçlendirilmesi gerektiği önerilmişti. Teftiş heyetinin verdiği bu bilgiler İstanbul'un da onayını almış III. Selim'in *Muarız Kal'ası ve tabyalar bina olunsun, gerekli top ve mühimmat mahalline gönderilsin*⁴⁷ emriyle körfezin muhafazası için sahil boyunca tabyalar inşa edilmesi fikri olgunlaşmıştı.

Teftiş raporunun yazılmasından birkaç ay sonra teftiş heyetinde de bulunan Gelibolu ayamı Kalyoncuzâde Mustafa Efendi hem Kale-i Cedid'in (ki bu tarihte genellikle Muarız Kalesi ismi tercih edilmiştir) hem de Karaalıtu ve Bakla Burnu tabyalarının inşasıyla görevlendirilmişti. Maiyetine verilen Resmî Mustafa Efendi ve Mimar Mehmed Emin Efendi tabyaların plan ve inşaatını organize etmişti. Bu aşamada söz konusu inşaat programına kadimden beri körfezin önemli limanı olan İbrice de dâhil edilmiştir. Resmî Mustafa Efendi'nin görevleri arasında İbrice tarafına giderek orada liman mevkiinde bulunan "Kandil Burnu"⁴⁸ denen yerde Keşan ahalisi tarafından inşa edilmesi taahhüt edilen bir tabya, kışla ve cephânenin ihtiyaç listesi ile hazırlıklarının yapılması da vardı.⁴⁹ Bahse konu İbrice Limanı Tabyası günümüzde Mecidiye Kalesi olarak bilinen yerdi.⁵⁰ İbrice Limanı söz konusu mevkiden daha doğuda yer olsa da, Piri Reis'in de aktardığı üzere körfez ağzından giriş yapan gemiler öncelikle bu burun önlerine gelmek, daha sonra rüzgar değiştirerek körfez içine ilerlemek mecburiyetindeydi. Dolayısıyla tabya için seçilen konum körfezden gelen gemileri hedef almak için en uygun noktaydı. Tabyaya bu ismin verilmesi, 19. yüzyıl sonlarına kadar ıssız ve yerleşim bulunmayan bölgedeki tek bilinen mevkiin İbrice Limanı olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca tabya, su derinliği sayesinde demir atmaya müsait olan bu limanın güvenliğini de sağlamalıydı.

46 Bu mevki hemen kuzeyinde bulunan Karaçalı köyü nedeniyle bu ismi almıştır. Günümüzde Edirne ve Çanakkale sahilleri il sınırnın bulunduğu konuma denk düşmektedir. Konunun sınırlı bir şekilde ele alındığı farklı bir çalışmada Karaalıtu mevki şehven "Karahayalı" olarak belirtilmiştir. Bk. Salih Murad Hatip, *Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 112.

47 BOA, HAT, 1470/22.

48 Günümüzde İtalyan Koyu ile Uzunkum Plajı arasındaki kayalık alan.

49 BOA, HAT, 154/6467.

50 Kalenin sur duvarları ve burada ele geçirilen seramikler ışığında Roma Dönemi ve hatta öncesine ait izler söz konusudur. Kurtuluş, *agt.*, s. 468-476. İbrice Limanı Tabyası inşa edileceği zaman bu eski yerleşim üzerine yeni bir inşaat çalışması yapılmış olması muhtemeldir. Mecidiye Kalesi'ne ait fotoğraf ve planlar için bk. Kurtuluş, *agt.*, s. 430-467.

İbrice haricinde sonradan inşaat programına eklendiği anlaşılan bir diğer tabya ise Kabatepe Tabyası idi. Gelibolu Yarımadası sahilinde olması nedeniyle Kal-yoncuzâde'nin sorumluluğuna dâhil edilen bu yer, daha önce bahsedilen haritada Bakla Burnu'nun batısında gösterilmiştir.⁵¹ Tabyaların belirli noktalara uzaklıklarının verildiği bir evrakta ise Bakla Burnu ve Kabatepe'nin benzer şekilde Bolayır'a bir, Gelibolu'ya üç saat mesafede oldukları bilgisinden de hareketle⁵², Kabatepe Tabyası'nın bugünkü Güneyli Köyü sahilinde olması muhtemeldi. Nitekim buradan başlayarak körfez içine uzanan Bakla Burnu arasındaki sahil şeridinin asker çıkarmaya müsait olması iki taraftan da bölgenin muhafaza edilmesi ihtiyacını doğurmuş olmalıdır. 20. yüzyıla ait olup askerî maksatlarla hazırlandığı anlaşılan topografik bir haritada bahse konu sahilde gösterilen Kabatepe isimli bir yükselti tabyanın konumuyla ilgili bu tezi desteklemektedir.⁵³

1799 yılı başında ilk olarak Kale-i Cedîd tamiri ile Karaçalı ve Bakla Burnu tabyalarının inşaatı tamamlanmış, Kalyoncuzâde'nin sorumluluğuna eklenen Şahin Kalesi ve Eskihisarlık Kalesi de yenilenmişti.⁵⁴ İnşaat sonrası keşif raporuna göre toplam tamir maliyeti 24.890 kuruş olan Kale-i Cedîd'de kale duvarları içerisinde yer alan cami, kale kapısı girişinde bulunan dizdar odası, topçu başı odası, kale kapısındaki hendek ve asma köprü yenilenmişti. Bununla beraber kale içindeki cep-hâne ciddi şekilde güçlendirilmiş, 6 oda ve 4 ambardan müteşekkil tophâne elden geçirilmişti. Kale dışında, adada yapılan tamirat ve inşaat faaliyetleri arasında, kale yanındaki kule ve karakolun yenilenmesi, Hayırsız Ada⁵⁵ denilen diğer küçük adaya nazır bir tabya kurulması, muhafız askerlerinin konaklayacağı büyük ve yeni bir kışlakla su deposu ve terazilerinin yenilenmesi de vardı. Hemen kale önünde 5 balyemez toplu bir tabya ve tabya içerisinde 3 odalı bir karakol kurulmuş, Karaçalı mevkiine nazır burunda da 3 balyemez toplu ve siperli tabya inşa edilmişti. Diğer bir tabya adanın güneyinde kurulan 5 balyemez toplu, siperli ve karakollu Değirmen Tabyası'ydı.⁵⁶ Karaçalı ve Bakla Burnu'nda inşa edilen tabyaların masrafı toplamda 10.000 kuruşa ulaşmış, her iki tabyada da 6 balyemez toplu siperler adaya

51 BOA, HAT, 599/29335-A.

52 BOA, Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), 9776, sayfa 34-35.

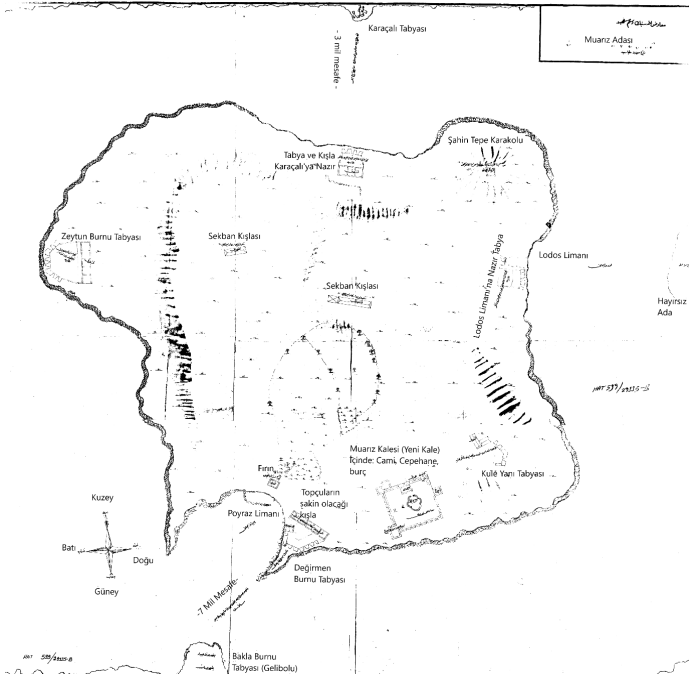
53 Bk. BOA, HRT.h, 421, Bolayır Paftası. Görsel l'de yer alan 1804 tarihine ait çizimde de Bakla Burnu ve Kabatepe Tabyalarına ait yapılar görülmektedir. Bugün ünlü Anzak Koyu'nun batısında bulunan Kabatepe mevkii söz konusu tabyayla ilgili olmayıp farklı bir yerdir.

54 BOA, Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Bina Eminliği Defterleri (D.BŞM.BNE.d), 16087.

55 Büyük adanın yanındaki ikinci ada için bu isim kullanılmaktadır.

56 BOA, D.BŞM.BNE.d, 16087, sayfa 2-5.

nazır konumlandırılmıştı. Bunun yanında Bakla Burnu'nda 11, Karacalıaltı'nda 6 odalı ve her odasında ocak bulunan asker kışları ile birer cephâne, fırın ve tuvalet inşa edilmişti.⁵⁷

Görsel 2: 1798 Yılına Ait Olduğu Tahmin Edilen Muarız Adası Haritası. (Ada üzerindeki askerî yapılar gösterilmiştir)

Kaynak: BOA., HAT., 599/29935-B

Körfezde tabya inşaatlarının tamamlandığı 1799 yılının Temmuz ayında İstanbul'dan gönderilen yeni bir heyet kapsamlı bir inceleme gerçekleştirmiş, körfezdeki yeni savunma sistemlerinin yeterliliği denetlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile devam eden savaş hâli nedeniyle İngiltere'yle ittifak kurulmuştu. Buna bağlı olarak İstanbul'a geldiği ve birtakım askerî danışmanlık hizmetlerinde bulunduğu anlaşılan General Keller ile Divân-ı Hümayûn Hâceğânı'ndan Nafi Efendi'nin gerçekleştirdiği bu tefişte, başta Akdeniz Boğazı kaleleri ve Bozcaada'daki müstahkem yerler⁵⁸, III. Selim'in emriyle boğaz ağzından Enez'e kadar olan sahil şeri-

57 BOA, D.BŞM.BNE.d, 16087, sayfa 8-9.

58 BOA, HAT, 274/16139.

dindeki tüm askerî birimler denetlenmişti.⁵⁹ Kale-i Cedid'in bulunduğu adaya da gelen Nafi Efendi, Keller ve maiyetindeki bazı İngiliz subayları, oradan Evreşe'ye bağlı Karaçalı Tabyası'na çıkmış⁶⁰, bir gece Kırçalı köyünde konaklayarak Keşan'ın Çeltik Köyü'ne (günümüzde Mecidiye) gitmişlerdi.⁶¹ Burada Keşan ahali-si ve yetkilileriyle bir araya gelen heyet İbrice Limanı'nda Kandil Burnu denen mevkiye inşa edilen tabya ve kışlayı denetlemişti. Ziyaret sırasında henüz inşasına başlanmamış olan cephânenin konumu hakkında da General Keller bazı öneriler yapmıştı.⁶² Daha sonra İstanbul'dan gönderilen fermanda İbrice cephânesinin teftiş heyetinin gösterdiği yerde, Keller'ın Keşan ayanından Selim Ağa'ya teslim ettiği çizimlere göre en geç dört ay içerisinde tamamlanması emredilmişti.⁶³ İngiliz uzmanların görüş ve önerileri İstanbul'un onayını almadan uygulanmamış, dönemin genel politikasına uygun olarak son karar mercii Osmanlı makamları olmuştu.⁶⁴

Keller ve Nafi Efendi'nin teftişinden önce söz konusu tabyalara balyemez topları yerleştirilmiş⁶⁵, Mayıs 1799'da ise buralarda görev yapacak askerler tayin edilmişti. Buna göre körfez sahillerinde yeni inşa edilen Kabatepe Tabyası'nda 1 topçu başı maiyetinde 6 topçu, Bakla Burnu'nda 1 topçu başı ve 14 topçu, Karaçalı'nda 1 topçu başı ve 12 topçu, son olarak İbrice'de 1 topçu başı ile 12 topçu görevlendirilmişti.⁶⁶ Diğer tabyalardan farklı olarak Keşan kazasına bağlı olan İbrice Limanı Tabyası hakkında İstanbul ile yapılan görüşmeler genellikle Keşan kadısı marifetiyle yürütülmekteydi. Tabyanın inşasından sonra buraya 6 parça balyemez topu yerleştirilse de yeterli mühimmat gönderilmemişti. Haziran 1800'de, herhangi bir Fransız gemisinin görülmesi anında ateş edilmesi emri bulunduğundan tabyanın elzem ihtiyacı olan yuvarlak ve barutun gönderilmesi Keşan kadısı tarafından ta-

59 BOA, C.AS, 114/5158. III. Selim döneminde gerçekleştirilen kale tamir ve inşasında yabancı askerî uzmanlardan istifade edilmiştir. Farklı örnekler için bk. Oya Şenyurt, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 2, 2013, s. 487-521; Özkan Keskin, "On Dokuzuncu Yüzyılda Çanakkale Boğazı'nda Yeni Bir Savunma Noktası: Bigalı Kalesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C 22/S. 2, 2021, s. 255-275.

60 BOA, C.AS, 275/11435.

61 BOA, C.AS, 478/19929.

62 BOA, C.AS, 124/5549.

63 BOA, C.AS, 186/8051; BOA, C.AS, 124/5549.

64 Bostan, *agl.*, s. 269.

65 BOA, C.AS, 529/22082.

66 BOA, C.AS, 504/21034.

lep edilmişti.⁶⁷ Öyle ki diğer tabyaların ihtiyaını Gelibolu Baruthânesi'nden karşılayan Gelibolu ayamı Kalyoncuzâde ile merkezi yönetimin İbrice Limanı Tabyası özelinde ihmali söz konusuydu.⁶⁸

İlerleyen tarihlerde söz konusu tabyalara top ve mühimmat sevkiyatı yapılmaya devam etmiştir. 1801 yılında Muarız Kalesi ve İbrice Tabyası'na daha sınırlı olmak kaydıyla, Karaçalıaltı, Bakla Burnu ve Kabatepe tabyalarına çok çeşitli mühimmat sevkiyatı yapılmıştır. Sevkiyatın esas kalemini yuvarlak (top güllesi) ve barut oluştururken, topların ateşlenmesi ve hareket ettirilmesinde kullanıldığı bilinen hartu kağıdı, top kepeesi, top iğnesi, top veznesi, top burgusu, el manivelası, ağaç fitil, hartu tomanı, plasturbalık⁶⁹ alet, zincir, küfe ve sair malzeme gönderilmişti.⁷⁰

Fransa'nın Akdeniz'de yarattığı tehdit Saros Kõrfezi'nde de pek çok yeni istihkâm tedbirinin alınmasına ve bölgenin adeta askerî bir üsse dönüşmesine sebep olmuştu. Özellikle yeni istihkâm stratejileri doğrultusunda tek başına faaliyet yürüten tabya sisteminden, eş zamanlı top atışı yapmayı mümkün kılan karşılıklı tabya istihkâmı sistemine geçilmişti. Ada üzerinde ve sahillerde karşılıklı inşa edilen tabyaların ana fikri buydu. Osmanlı Devleti'nin diğer sahillerde olduğu gibi bu bölgede de almaya çalıştığı yukarıda bahsedilen tedbirler akla yatkındı. Nitekim 1801 yazında Ege Denizi adaları arasında hala üç beş adet Fransız savaş gemisinin dolaşmakta olduğu bu nedenle herhangi bir saldırı hâlinde Saros Kõrfezi tabyalarında görevli askerlerin teyakkuza kalması uyarısı yapılmaktaydı.⁷¹

III. Selim Saltanatının Son Günlerinde İngiliz-Rus Tehdidi Karşısında Saros Kõrfezi

Napolyon'un Akdeniz ve Avrupa'da güçlenmesi sebebiyle 18. yüzyılda İngiltere ve Rusya'yı yanında bulan Osmanlı Devleti, bu ülkelerle diplomatik ve hatta askerî iş birlikleri geliştirmişti. 1806 yılına gelindiğinde ise Avrupa'da çok farklı bir manzara söz konusuydu. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile yakınlaşması Rusya ve İngiltere ile karşı karşıya gelmesine neden olurken özellikle Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki planlarını yürürlüğe koymasına fırsat sunmuştu. Bu çerçevede 1806

67 BOA, C.AS, 528/22027.

68 BOA, AE.SSLM.III, 241/14003.

69 Ateşleme sırasında hartu kağıdıyla top güllesi arasına konan zarf. Bk. Fatih Yeşil-Ömer Gezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid", *Osmanlı Araştırmaları*, C LIII, 2018, s. 247.

70 BOA, C.AS, 381/15739; BOA, AE.SSLM.III, 193/11648; BOA, AE.SSLM.III, 194/11655.

71 BOA, C.AS, 33/1483.

yılından 1812 yılına kadar devam edecek olan Osmanlı-Rus Savaşı gündeme gelmişti. Bu süreçte Osmanlı Devleti ile diplomatik bağlarını koparmama gayreti gösteren İngiltere 1806 yılının son ve takip eden yılın ilk günlerinde Osmanlı Devleti ile askerî bir gerilimin ortasına düşmüştü. III. Selim Rusya ve İngiltere ile kısa sürede gerilen ilişkilerin Akdeniz sularında ciddi bir tehlike yaratacağının ve hatta bunun önce boğazlara daha sonra da İstanbul'a sıçrayabileceğinin farkındaydı. Bu amaçla ilk iş olarak boğazlar ve Akdeniz ile Karadeniz sahillerinin önemli mevkiilerine muhafaza göreviyle sorumlular tayin etmiştir. Bu görev dağılımı içerisinde stratejik önemi itibarıyla Muarız Körfezi de bulunmaktaydı. Körfeze Malkara Ayamı Kapucubaşı Ahmed Ağa muhafız olarak görevlendirilmiş, kendi idaresindeki kazalardan çok sayıda asker toplayarak körfezi karadan muhafaza işiyle sorumlu tutulmuştu. Ahmed Ağa'nın birliği nöbetleşe olarak Dimetoka, Şarköy, Gelibolu ve Eceabad kazalarının âyanları tarafından gönderilecek iki yüz ellışer kişilik birliklerle takviye edilecekti. Düşmanın körfez sahillerinde muhtemel bir çıkartma harekâtına karşı alınan bu önlem yanında, Akdeniz Boğazı ve Muarız Körfezi'nin muhafaza birliklerinin tanzim ve tertibi, mevcut istihkâmların durumlarının teftişi için eski Şıkk-ı Sani Defterdarı Feyzullah Efendi bölgeye gönderilmişti.⁷²

Feyzullah Efendi Ocak 1807 başlarında önce Muarız Körfezi akabinde de Akdeniz Boğazı'nı dolaşmış, teftiş raporlarını Sultan'a takdim edilmek üzere İstanbul'a göndermişti. Malkara âyanına verilen sorumluluk icabı 250 kişilik bir muhafaza birliğiyle bölgede karşılaştığını belirten Feyzullah Efendi, körfez sahillerinde bulunan tabyaların pek çoğunun tamire muhtaç olduğunu tespit etmiş ve eksikliklerinin giderilerek savunmaya hazır hâle getirilmeleri için çevre kazalara emirler vermişti. Bu çerçevede daha önce Fransız donanmasının tehdidi sırasında Keşan kazası ahali marifetiyle teyakkuzda bulunan İbrice Limanı tabyasının yine aynı kazanın sorumluluğuna verilmesi, körfezin karşı sahilinde bulunan Bakla Burnu vesair tabyaların ise Bolayır ve çevresinde yaşayan ahali tarafından savunulmasını yerinde ilgililere tebliğ etmişti. Feyzullah Efendi, bahse konu savunmanın icra edilememesi hâlinde bir düşman saldırısı sonucunda tüm körfezin yakılıp yıkılabileceğini belirterek körfez savunmasının önemine dikkat çekmişti.⁷³ İstanbul'a gönderdiği raporunda körfezdeki tabyaların top ve topçu ihtiyaçlarını da bildiren Feyzullah Efendi, körfezin sahil muhafazası için başlangıçta talimli (muallem) bir

72 BOA, HAT, 253/14376.

73 BOA, HAT, 151/6388. Feyzullah Efendi Akdeniz Boğazı'nı da teftiş ederek benzer bir raporla İstanbul'a göndermiştir. Bk. BOA, HAT, 151/6350.

profesyonel birliğin buraya sevkini düşünmüş, bunların yerli askerle uyumsuzluk yaşayacakları düşüncesiyle bundan vazgeçerek bölgeden toplanacak 1.000 kişilik bir muhafaza birliği için İstanbul'dan emirler gönderilmesini istemiştir. Söz konusu birliğe düzenli maaş ödenmesi ve yerlerinden ayrılmamaları hâlinde körfezin güvenliğinin sağlanabileceğini belirtmiştir.⁷⁴

Feyzullah Efendi'nin bölgeden gönderdiği raporlar bizzat III. Selim tarafından takip edilmiştir. Nitekim Aralık 1806'da Bozcaada önlerine gelen İngiliz donanmasına ait filonun bir kısmı 28 Aralık 1806'da boğazı geçip İstanbul'a kadar gelmiş, Akdeniz'de yaşanan tehdit bizzat padişah ve İstanbul halkı tarafından da hissedilmişti.⁷⁵ Filonun bir kısmı ise Akdeniz Boğazı'nda Kepez Burnu önünde demirleyerek İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki diplomasinin akabetini beklemeye başlamıştı. Kepez Burnu'nda bekleyen İngiliz gemilerinin ülkelerinden gelecek olan talimata göre her an hareket edebileceğini bilen III. Selim boğaz muhafazasına dikkat edilmesi başta olmak üzere bilhassa Muarız Körfezi istihkâmlarının güçlendirilmesi ve teyakkuza kalınması için emirler vermiştir.⁷⁶

Sultan'ın İngiliz gemileriyle ilgili endişesi boğaz tabyalarıyla İngiliz gemileri arasında yaşanan bazı hadiselerle sonuçlansa da, aynı tarihlerde Akdeniz'deki filosunu boğaza gönderen Rusya'nın yarattığı tehdit daha ciddi ve öngörülmez olmuştur. 7 Mart 1807'de Akdeniz Boğazı önüne gelip Bozcaada'yı işgal eden Rus filosunun Amirali Senyavin Osmanlı donanmasını boğaz dışına çekerek mağlup etmeyi amaçlamıştı.⁷⁷ Hatta daha da ötesini planlayarak Slavların, Rumların ve İngilizlerin desteğini alarak Muarız Körfezi'ne büyük bir çıkartma yapmayı ve bu yolla hem boğazı hem de İstanbul'u ele geçirebilmeyi düşünmüştü. Bu sırada boğazın tahkimi için gösterilen gayret, stratejik öneminden dolayı Muarız Körfezi'nde de uygulanmıştı.⁷⁸ Takip eden günlerde Kaptan-ı Derya Seydi Ali Paşa'nın donanmayı boğaz dışına çıkarmayarak bir deniz muharebesinden kaçınmaya devam etmesi, Senyavin'in Muarız Körfezi'ne yönelmesine sebep olmuştu. Muarız Körfezi'ne çıkartma yapılacağı izlenimi vererek Osmanlı donanmasını boğaz dışına çekebileceğini düşünen Amiral

74 BOA, HAT, 264/15334.

75 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C 8, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 110-113. Fatih Yeşil, *Trajik Zafır, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 55.

76 BOA, HAT., 152/6416; BOA, HAT, 264/15334.

77 Yeşil, *age.*, s. 70.

78 Mehmed Ali Beyhan, *Câbi Tarih-i (Târih-i Sultân Selâm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 114.

Senyavin 3 Mayıs 1807 günü Muarız Körfezi'ne doğru hareket etmişti. Bu hareketiyle de donanmayı boğaz dışına çekemeyen Rus filosunun planı bozulmuş, körfezde ciddi bir tehlike yaşanmamıştı.⁷⁹ Boğaz'ın tahkimatından çekinen donanmalar için Muarız tarafından çıkartma yaparak Gelibolu Yarımadası'nın ele geçirilebileceğinin düşünülmesi Dünya Savaşı'nda olduğu gibi 19. yüzyıl başında da önemli bir alternatifti. Ancak III. Selim'in saltanatının son günlerinde körfezle ilgili aldığı tedbirler caydırıcı olmuş, Rus filosunun bu büyük harekât için yetersiz olması sebebiyle söz konusu bu alternatif uygulanamamıştı.

1821 Rum İsyanı'nın Saros Körfezine Tesiri

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı en ciddi problemlerden birisi şüphesiz 1821 yılında patlak veren Rum İsyanı idi. Rumeli bölgesinin farklı yerlerinde meydana gelen ayaklanmalar yanında özellikle Ege Denizi sahilleri ve adalarda Rum korsanlar tarafından yaratılan tehdit, Saros Körfezi'ne de sirayet etmişti. Nisan 1821'de Selanik sahilleri ve Taşoz Adası'nda isyanla bağlantılı olarak birçok çatışma meydana gelmişti.⁸⁰ Ege ve Akdeniz'de Osmanlı gemilerinin hareketi sınırlanmış İstanbul'a zahire, İstanbul'dan taşraya ise mühimmat sevkiyatı kesintiye uğramıştı.⁸¹ Bu çerçevede saldırılar daha kuzeye ve boğaz önü adalarına kadar yayılmıştı.⁸² Mayıs ayında ise Saros Körfezi'ne kadar sığramıştı. Çirmen Mutasarrıfı Salih Paşa'nın İstanbul'a bildirdiğine göre, Mayıs ayı ortasında kimliği meçhul dört gemi İbrice Limanı'na kadar gelmiş, oradan Muarız Adası'na çıkarak bazı topları gemilerine yüklemiş ve müstahkem yerleri ateşe vermişti. İbrice Limanı'ndaki bazı toplar da yağmalanmıştı.⁸³ İbrice'ye yakın yerleşim yerlerinden derhal asker toplanarak sahile indirilse de haydut olduğu anlaşılan bu kimseler firar etmeyi başarmıştı.⁸⁴ Söz konusu olay Rum İsyanı'ndan cesaret alan birtakım Rum korsanının işiydi. Ancak yaşanan hadise Saros Körfezi'ndeki güvenlik problemini açığa çıkarmıştı. Söz konusu yağma hadisesini 17 Mayıs 1821 gününe tarihleyen Cevdet

79 Yeşil, *age.*, s. 75-77.

80 H. Veli Aydın, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, 2018, s. 306-314.

81 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Ceddet*, C 11, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet (Baskı tarihi yok), s. 225-226.

82 Güven Dinç, "Yunan İsyanı Sırasında Çanakkale Savunması (1821-1829)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Prof. Dr. Zeki Arıkan Anısına Tarih Tasarımları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 224 v.d.

83 İbrice'deki topların Rum İsyanı sırasında yağmalandığı bilgisi, Keşan kadısının 1830 tarihli ilamından öğrenilmektedir. BOA, HAT, 709/33945-A.

84 BOA, HAT, 941/40612.

Paşa, Salih Paşa'nın aktardığı bilgileri tekrarlararken özellikle Muarız Kalesi'ndeki zafiyete dikkat çekmiştir. Ona göre bir grup izbandutun ada üzerine çıkıp topları yağmalamasının asıl sebebi mustahfizların kaleyi terk ederek daima karşı sahildeki bağ ve bahçelerde rençberlikle meşgul olmasıydı. Tüm sahillerin, boğazın ve hatta İstanbul'un bile tehdit altında olduğu böyle bir dönemde körfezdeki bu hali gaffet olarak tanımlayan Cevdet Paşa, İstanbul'un telaşa kapılıp körfez güvenliği için bazı önlemler aldığı ifade etse de, topların yağma edilmesine varan bu olaydan sonra tüm çabanın beyhude olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵

Aslına bakılırsa tabyaların inşa edildiği 1799 yılından sonra genellikle iki yıl arayla bölgedeki mühimmat ve asker yoklamaları yapılmış, müstahkem mevkiilerin korunmasına gayret edilmiştir.⁸⁶ Hatta askerî birimlerin sürekli tamiri için Gelibolu'da marangoz esnafının başı olarak tayin edilecek kişilere hizmet şartı uygulaması da yürürlüğe konmuştu. Gelibolu'da mimar unvanıyla söz konusu esnaf teşkilatını yönetmeye talip olanlar, körfez kalelerinin meccanen tamiriyle sorumlu tutulmuştu.⁸⁷ Ancak tüm bunlar yirmi yıl gibi bir süre sonra körfezdeki güvenlik açığının tekrar doğmasına mani olamamış, özellikle körfezdeki askerlerin zafiyeti önlenememişti. Temmuz 1821'de körfezdeki askerî zafiyeti İstanbul'a bildiren Gelibolu ayamı Karasozmanzâde Ali, Muarız Kalesi ve tabyaların harap olduğunu daha önce de merkezi yönetime yazdığını, şimdi böylesi bir *hengâm-ı ihtilâlde* (Rum İsyanı) buraların kullanılmayacak olması nedeniyle bir an önce tamirat ve mühimmat sevkinin tamamlanması gerektiğini bildirmişti. Söz konusu tamiratı üstlenebileceğini de bildiren âyan, maiyetindeki adamları körfeze göndererek bir durum raporu da hazırlatmıştı.⁸⁸

1821 yazında körfezdeki askerî birimlerde farklı çaplarda toplam 43 adet balyemez top mevcuttu. Bunların 22'si Muarız Adası'nda, 5'i Karaçahaltı, 6'sı İbrice, 7'si Bakla Burnu ve 3'ü de kullanılamaz hâlde olmakla birlikte Kabatepe tabyasında bulunmaktaydı. Muarız Adası ve Kabatepe'de bulunan bir miktar yuvarlak dışında bölgede top mühimmatı neredeyse hiç yoktu.⁸⁹ Bu nedenle seri bir şekilde pek çok mühimmat ile farklı çaplarda 500 adet yuvarlak tabyalara dağıtılmıştı. Aynı tarihte tabyalara 30 kantar da siyah barut gönderilmişti.⁹⁰

85 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C 11, s. 252.

86 BOA, C.AS, 828/35289.

87 BOA, Cevdet Maarif (C.MF), 78/3894.

88 BOA, C.AS, 812/34500, Belge 2.

89 BOA, C.AS, 812/34500, Belge 1.

90 BOA, C.AS, 794/33669.

Temmuz 1821'de Çirmen Sancağı Mutasarrıfı ve eş zamanlı olarak Bolayır Muhafızı görevlerini uhdesinde bulunduran Mehmed Salih Paşa da körfezdeki askerî yapılar hakkında raporunu İstanbul'a sunmuş ve yapılması gerekenleri sıralamıştır.⁹¹ Mehmed Salih Paşa raporunda şunları belirtmiştir:

“Keşan'a 6 saat uzaklıkta olan İbrice Tabyası'nda mühimmat yoktur. Olsa bile bunları muhafaza edecek bir yer bulunmamaktadır.⁹² Tabyanın tamir edilmesi, gerekli mühimmat, alet-edevat ve birkaç topun buraya gönderilmesi gereklidir.

Muarız denilen yer Eski Kale ismiyle şöret bulan ve tamamen harap olan bir yerdir.⁹³ Yeniden inşası çok masraflı ve uzun zaman alacağından mümkün değildir. İbrice Tabyası “derin liman” olarak bilindiğinden buraya dört mazgallı bir tabya yaptırılıp gerekli toplar yerleştirilir ve tahkim edilirse sahil şeridinin muhafazası sağlanabilecektir. Dolayısıyla Eski Kale'nin ayağa kaldırılmasına gerek yoktur.

Evreşe Kazası'na bağlı Karaçalı[altı] Tabyası'nda dokuzar çapında 5 parça âlâ İngilizkârî top ve bir miktar yuvarlak bulunsa da, topların kundakları yoktur ve tabya haraptır. Kundaklar inşa edilip, tabya imar edilmedikçe buranın muhafazası beyhudedir. Bu yüzden Çanakkale veya İstanbul'dan kundak yapabilen ustalar getirilmelidir.

Malkara'ya tabi Bakla Burnu'nda dokuzar çapında 7 parça top mevcuttur. Kundaksız olanların tamir edilmesi, mevcut yuvarlak miktarının da çoğaltılması ve barut yollanması gerekmektedir.

Bakla Burnu'na 5 mil, Karaçalı[altı]'na 3 mil uzaklıkta olan Muarız Adası ortasında bir kale ve etrafında dört tabya ile bir kule vardır. Bunların bir kısmı haraptır. Topları zayi olmuş olup kullanılmaları zordur. Buranın muhafız askerleri gaflete düşerek firar etmişler ve adayı bakımsız bırakmışlardır. Kalenin konumu çok iyi olduğundan bir an önce tamir edilmesi, gerekli top ve mühimmatın takviyesi ile gece-gündüz nöbette duracak topçuların tayini güvenlik için gereklidir.

Şehirköy'e 6 saat uzaklıkta olan Kabatepe Tabyası cephâne ve mühimmat bakımından boştur. Takviye edilmesi gerekmektedir.

Kale ve tabyalardaki top ile mühimmat eksiğinin tamamlanması emri verilse de cep-hânesi sağlam olmayan yerlerde öncelikle inşaatın tamamlanması gerekmektedir.

91 BOA, C.AS, 812/34500, Belge 1.

92 Demek ki daha önce yapılan cephâne harap olmuştu.

93 Bugün Gökçetepe Kalesi olarak bilinen eski Megariz Kalesi'nden bahsedilmektedir.

Bunun için Edirne'den demirci ustalar ve Maydos Köyü'nden marangoz ameleler getirilerek inşaatın hızlandırılması uygundur.”

Çirmen mutasarrıfının aktardığı bu bilgiler 1821 yılında körfezdeki yapılarla ilgili geniş bilgiler sunmaktadır. Bilgilerden o dönem merkezi yönetim de istifade etmiş, bahse konu tüm tamirlerin yaptırılması için Gelibolu ayanı Karaosmanzâde Ali bina emini tayin edilerek bölgede bulunan mimar halifesinin de ona yardımcı olması emredilmiştir.⁹⁴ Karaosmanzâde Ali, maiyetine verilen mimar halifesi Derviş Efendi ile birlikte ada üzerindeki kale ve tabyalar ile Kabatepe, Bakla Burnu, Karaçalıaltı ve İbrice tabyalarının gerekli tamir işlerini Mayıs 1822'den önce tamamlamış, keşif defterlerinde olmamasına rağmen top kundaklarının imal edilmesi de sağlanmıştır.⁹⁵ Tamir işleminden sonra Gelibolu ve Evreşe mahkemesi nâibleri yapılan işlemleri muayene etmekle görevlendirilmiştir.⁹⁶

19. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Körfez İstihkâmlarının Durumu ve Akıbeti

Rum İşyanı sırasında yaşanan bazı yağma hadiseleri nedeniyle Saros Körfezi'nde sıkı tedbirler alınmıştı. Ancak işyan akabinde Osmanlı Devleti daha büyük bir krizle karşılaşmış, 1828 yılında bu sefer Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştı. Öyle ki bu savaş sırasında Rus savaş gemileri körfeze kadar gelerek İbrice Limanı'nda bulunan topların falyalarını⁹⁷ çivilemiş, kullanılamaz hâle getirmişti.⁹⁸ Özetle, onca önleme rağmen tabyalar düşman tehdidi sırasında yetersiz kalmıştı. Hâlbuki 1828 yılında Akdeniz Boğazı Muhafızı Ali Paşa körfezdeki yetersizliğe dikkat çekerek İstanbul'a yapılması gerekenleri önermişti. Onun aktardığına göre, savaşla birlikte körfezde bulunan tabyalara yakın kazalardan otuzar kırkar kişi silahlandırılmış ve müstahkem mevkiilerde görevlendirilmiş, buralara İstanbul'dan onar kişilik uzman topçu birliği gönderilmiş, hatta Teke ve Hamid sancaklarından çok sayıda asker de körfeze sevk edilmişti. Fakat on ay gibi bir sürede askerlerin çoğu firar edip asker mevcudu 620 kişi kalsa da bunların eli silah tutan ve sağlıklı olanları toplamda 50 kişiyi bile bulmamaktaydı. Saros Körfezi'nin muhafazasıyla görevlendirilen Kâşif Ömer Paşa ve 30 askeri savunma için ellerinden geleni yapsa da bu hâliyle

94 BOA, C.AS, 812/34500, Belge 1.

95 Tüm tamir işlemleri için başlangıçta 30.000 kuruş tahsis edilse de maliyet toplamı 77.000 kuruşu aşmıştı. BOA, C.AS, 543/22776.

96 BOA, C.AS., 803/34098.

97 Topun ateşlendiği delik.

98 BOA, HAT, 709/33945-A.

körfezin savunmasız bir vaziyette bulunduğu açtı. Ali Paşa bir uçtan diğerine 32 saat mesafeye sahip böylesine büyük bir körfezin korunması için en az üç-dört bin adam gerektiğini belirtmiş ve sunduğu öneride Enez, Keşan, İpsala, Malkara, Evreşe ve Gelibolu kazalarından acilen yeni askerler yazılmasını istemişti. Bunun yanında körfez muhafızı Ömer Paşa'nın da sahil hattında daimi olarak devriye gezmesi gerektiğini vurgulamıştı.⁹⁹

Körfezdeki askerî önlemler ile ilgili farklı bir görüş ise Asâkir-i Mansûre Seraskeri Mehmed Hüsrev Paşa'dan alınmıştı. 1827 yılında Seraskerliğe getirilen Hüsrev Paşa, bundan önce farklı yerlerde icra ettiği idari ve askerî görevleri yanında özellikle 1811-1818 ve 1822-1827 yılları arasında iki kez bulunduğu kaptan-ı deryalık göreviyle Ege ve Akdeniz'de önemli hizmetler vermişti. 1821 Mora İsyanı öncesi ve sonrasında Ege sahillerindeki korsan faaliyetlerini önleme çalışmalarını bizzat yürüten Hüsrev Paşa coğrafyaya hakim olduğu gibi, bu bölgede sahil muhafazasına dair önemli tecrübeler elde etmişti.¹⁰⁰ Bu tecrübeleri ışığında 1798 yılına ait haritaları ve özellikle Kale-i Cedîd'in planlarını incelediği anlaşılan Hüsrev Paşa, adanın Poyraz ve Lodos limanlarının büyük savaş gemilerinin giremeyeceği yerler olduğunu bu nedenle burada tamire muhtaç olan kaleyle vakit kaybedilmemesi gerektiğini belirtmişti. Ona göre düşmanın asker çıkarma riskinin çok yüksek olduğu körfez sahillerinin ve sahildeki tabyaların güçlendirilmesi gerekmektedir.¹⁰¹ Serasker Hüsrev Paşa'nın görüşleri ışığında körfeze İstanbul'dan topçu subayları gönderilerek tabya askerlerine eğitimler verilmiş¹⁰², körfezde muvazzaf 141 askerinin maaş ödemeleri Edirne Gümrüğü'nden yapılmaya başlanmıştı.¹⁰³ Bu sayede maaş ödemelerindeki aksaklıklar da giderilmeye ve askerlerin görev yerini terk etmesi önlenmeye çalışılmıştı.¹⁰⁴ Topçulara yeni bir nizam verilmesinde de, Tophâne-i Âmire'nin idaresinin Seraskerlikle birleştirilmesi sebebiyle Hüsrev Paşa'nın dahil olmuştu.¹⁰⁵ 1830 yılına gelindiğinde körfez tabyalarında görevli topçu er ve zabıtlarının sayıları şöyleydi:

99 BOA, HAT, 1019/42595.

100 Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 101 vd., 275.

101 BOA, HAT, 599/29335.

102 BOA, C.AS, 483/20177.

103 BOA, C.AS, 467/19498.

104 Nitekim tabyalarda görevli askerlerin maaş ödemeleri sürekli olarak geç yapılmaktaydı. İbrice Tabyası topçularının maaş ödeme talebi için Keşan Mahkemesi'ne başvurusu hakkında bk. BOA, C.AS, 16/705.

105 Çelik, *age.*, s. 295.

Tablo 1: 1830 Yılında Saros Körfezi'nde Görevli Topçu Askeri Miktarı

Görev Yeri	Topçu Neferi Sayısı	Zabitlerin Sayısı	Toplam
İbrice Tabyası	25	5	30
Karaçalı[altı] Tabyası	28	4	32
Bakla Burnu Tabyası	40	6	46
Kabatepe Tabyası	25	4	29
Muarız Kalesi (Kale-i Cedid)	17	5	22

(**Kaynak:** BOA., D.BŞM.d., 9776, Sayfa 18-21; BOA., C.AS., 360/14924)

Kale ve tabyalarda görevli topçuların bir kısmı top ustası sınıfına mensup olup top bakım ve tamiriyle meŐul olurken¹⁰⁶, İbrice Tabyası'nda görevli Ahmed AĞa körfezdeki tüm tabyalarda bulunan topulara yüzbaŐı tayin edilmiş ve birlikler onun emrine verilmişti.¹⁰⁷ Aynı tarihte İbrice'de 5, Bakla Burnu'nda 9, Karaalıalta'nda 7 ve Kabatepe'de 6 top mevzilenmiŐti.¹⁰⁸

1830 yılında Keşan ahalisinin mahkeme yoluyla İstanbul'a ilettiği bir talep körfez tabyalarındaki baŐıbozukluĐun en önemli sebebinin gün yüzüne çıkarmaktadır. Kaza sahili olan  nl  İbrice Limanı'na bir iskele yapılmasını içeren bu talep yazısındaki bilgilere göre tabya civarının ıssız olması nedeniyle görevli askerler ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli yerlerini terk etmekteydi. Bu durum tabyalarda daimi görev yapacak asker bulunmamasına sebep olmaktadır. Limana bir iskele inşa edilmesiyle buradaki ticari ve sosyal hareketliliğin artacağı, dükkanlar ve meskenler inşasıyla birlikte askerlerin de her türlü ihtiyaının tabya yakınından karŐılanabileceĐi hatırlatılmıŐti.¹⁰⁹ Fakat Sad ret'e sunulan bu talebe verilen cevabın ne olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁰

106 BOA, C.AS, 360/14924.

107 BOA, D.BŞM.d, 9776, sayfa 18.

108 BOA, D.BŞM.d, 9776, sayfa 34-35.

109 BOA, HAT, 709/33945-A.

110 BOA, HAT, 709/33945. Arşivde, bundan yaklaşık on sekiz yıl sonraya 1848 yılına ait İbrice Limanı'nın düzenlenmesine dair bir plan bulunmaktadır. BOA., Plan-Proje-Kroki (PLK.p), 879. Yine 19. yüzyılın ikinci yarısında İbrice sahillerinde mesken inŐaatına dair izin talepleri söz konusudur. BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT), 91/90. Dolayısıyla bölgenin sosyo-ekonomik açıdan canlanması daha geç tarihlidir.

Kale-i Cedid'in inşa edildiği 1730 tarihinden bir asır, sahil tabyalarının kurulduğu 1799'dan 33 sene sonra, değişen idari ve askerî şartlar ile özellikle askerî teknolojinin savaş gemileri üzerindeki tesiri Saros Körfezi'nde de bazı yeni kararları zorunlu kılmıştır. Nitekim Piri Reis'in de kaleme aldığı kadim denizcilik esaslarına riayet edilerek istihkâm sistemi kurulmuş olan körfezde, hem 18. yüzyıldaki savaş ve korsanlık hadiselerinde hem de Rum İsyanı ve 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda ciddi zafiyetler yaşanmıştı. 1832 yılında Osmanlı makamları arasındaki birtakım yazışmalar Saros Körfezi'nde bulunan İbrice, Karaçalıaltı, Bakla Burnu ve Kabatepe tabyalarının artık gereksiz olduğunu ve yıkılması önerisini açıkça dile getirmekteydi. Bu kararlar tabyalarda bulunan topçu askerlerinin dağıtılması, maaş kayıtlarının muhasebe defterlerinden çıkartılması; tabyalarda mevcut top ve mühimmatın Çanakale Boğazı'na nakledilmesi emredilmişti. Boğaz muhafızının söz konusu emri uygulamak üzere körfeze geldiği sırada topçuların zabiti tarafından kendisine muhalefet edildiğinde bir kez daha İstanbul'da görüşülen kararın aynen uygulanması istenmişti.¹¹¹

1832 yılına ait bu kararın uygulanmasına dair detaylı bilgi bulunmamasıyla birlikte söz konusu tarih itibarıyla Osmanlı arşiv belgeleri arasında bu tabyalara dair hiçbir ize rastlanmaması dikkat çekicidir. Özellikle bugün bahse konu mevkiilerde ayakta olan herhangi bir yapı bulunmaması da yıkım işlemine delalet etmektedir. Nitekim mühimmat ve asker bakımından boşaltılan böylesine müstahkem yerlerin, Saros Körfezi gibi pek çok tehlide açık bulunan sahillerde başıboş bırakılmasındansa devlet eliyle yıkılmış olması akla da yatkındır.

Tabyaların akıbeti malumken ada üzerinde bulunan kale ve diğer küçük tabyalarla ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Yıkım kararında kaleden bahsedilmekle birlikte, yakın tarihlerde söz konusu adanın da askerî açıdan terk edilmiş olması muhtemeldir. Nitekim bugün askerî talimlerin yapıldığı "Hedef Adası" olarak kullanılan bölgede herhangi bir yapı izi bulunmamaktadır.

111 BOA, C.AS, 144/6372.

Sonuç

14. yüzyıl ortasından 17. yüzyıl sonlarına kadar, körfezde herhangi bir askerî istihkâm kurma gayretinde bulunulmasa da körfez kıyılarından tahıl kaçakçılığı yapılması Osmanlı Devleti'ni bazı tedbirler almak zorunda bırakmıştır. Araştırma sonuçlarına göre 1730'da körfezde bulunan büyük ada üzerindeki tarihî manastırın faaliyetlerine son verilmiş ve onun yerinde Kale-i Cedîd ismiyle askerî bir yapı inşa edilmiştir. Piri Reis'in körfezdeki iki harap askerî mevkiden biri olarak işaret ettiği tarihî Megariz Kalesi'nin tamir ve kullanımını tercih etmeyen Osmanlı Devleti, körfez içine hâkim olan ada üzerinde bir askerî yapılanmaya gitmiştir. Tahıl kaçakçılığının önlenmesi başta olmak üzere her türlü asayiş sorununa müdahale etmekle vazifelendirilen Kale-i Cedîd, 18. yüzyıl boyunca yaşanan birden fazla savaş sırasında önemli tehlikeler atlatmıştır. III. Selim'in sahil ve boğazlarda kale/tabya istihkâmlarına verdiği önem ve uyguladığı yeni istihkâm stratejileri neticesinde oluşturulan kapsamlı tahkimat projeleriyle paralel olarak körfezde çok yönlü bir sahil savunma sistemi kurulmuştur. Bu bağlamda 18. yüzyıl Osmanlı askerî yenileşmesi ve özellikle tahkimat reformları çerçevesinde Saroz Körfezi'nde de önemli adımlar atılmıştır. Kale-i Cedîd'in yetersizliği gözetilerek, körfeze giren gemilerin mecburi rotaları, demir atmaya müsait olan liman önleri ve asker çıkarmaya müsait sahiller dikkate alınarak dört önemli mevkide tabyalar inşa edilmiştir. Bunlar körfezin kuzey kıyısında batıdan doğuya sırasıyla İbrice Limanı Tabyası, Karaçalı Tabyası ve güney kıyısında Kabatepe ile Bakla Burnu Tabyası'ydı. (Bk. Ek 2) Sahil tabyalarının konum ve menzilleri dikkate alınarak ada üzerinde önemli noktalarda da yeni tabyalar kurulmuştur.

1800'lü yılların başına kadar Fransa akabinde de Rum korsan ve isyancıları ile Rus donanmasının nöbetleşe tehditleri Saros Körfezi'ndeki müstahkem mevkilerin daima tamir, takviye ve güçlendirilmesini gerektirmiştir. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, 1821 Rum İsyanı ile yine 1828 Osmanlı Rus Savaşı sırasında körfezdeki birimlere önemli ve bir o kadar da maliyetli destekler sağlanmıştır. Tüm bunlara rağmen arşiv belgelerine yansıyan bazı olaylara göre körfezin güvenliği tam olarak temin edilememiş çeşitli saldırılar vuku bulmuştur. Burada en önemli sebep şüphesiz hem kıyı şeridinin hem de tabya mevkilerinin ıssız olması ve tayin edilen askerlerin sıklıkla firar etmesiydi. 1832'de alınan bir kararla artık ihtiyaç kalmadığı mütalaa edilen bahse konu dört tabyanın askerleri dağıtılmış ve topları Çanakkale Boğazı'na nakledilmiştir. İçleri boşaltılan tabyaların da yıkılmasına karar verilmiştir.

Günümüzde literatür ve uydu görüntülerinden yapılan incelemelere göre söz konusu mevkiilerde ayakta kalmış herhangi bir yapı söz konusu değildir. Özellikle Bakla Burnu ve Kabatepe'de herhangi bir iz görülmemektedir. Karaçalı denenen mevkide de aynı durum söz konusuyken, İbrice Limanı Tabyası'nda birtakım arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Bugün hemen kuzeyinde bulunan Mecidiye Köyü (19. yüzyıl sonlarına kadar Tekke Köyü) sebebiyle Mecidiye Kalesi olarak bilinen yerin Osmanlı döneminin İbrice Limanı Tabyası olduğu kesindir. (Bk. Ek 2) Özellikle arşiv belgelerinde “Kandil Burnu deneni yerde” olarak tanımlanan bu tabya Mecidiye Kalesi'nin üzerinde bulunduğu kayalık alandaydı. Buranın Osmanlı öncesinde Roma dönemine kadar geriye götürülebilecek bir tarihi olduğu arkeolojik buluntulardan anlaşılrsa da, günümüze ulaşan harabeye ait son yapının 1799'da Keşan ahali marifetiyle inşa edildiği açıktır. Günümüzde Gökçetepe Kalesi isimli yerde bulunan kalıntılar ise esasında eski Megariz Kalesi'ne aittir. Buranın varlığı ve harap vaziyette bulunduğu bilgisi hem 16. yüzyıl hem de 19. yüzyıl kaynaklarında sabittir. Piri Reis'in bugünkü Yaylaköyü sahiline tesadüf eden yerde gösterdiği “harap hisarlık” ile ilgili ise Osmanlı döneminde kullanıldığına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri Tasnifi, Sultan Abdülhamid I (AE.SABH.I), 324/22087.

Ali Emiri Tasnifi, Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I), 181/14130.

Ali Emiri Tasnifi, Sultan Mustafa III (AE.SMST.III), 63/4715; 192/15106.

Ali Emiri Tasnifi, Sultan Selim III (AE.SSLM.III), 159/9527; 193/11648; 194/11655; 241/14003.

Bab-ı Asafı, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d), 60/179; 115/972; 135/1710; 137/13; 137/95; 137/97; 144/595.

Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d), 9776.

Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî, Bina Eminliği Defterleri (D.BŞM.BNE.d), 16087.

Cevdet Tasnifi, Askeriye (C.AS.), 16/705; 33/1483; 114/5158; 124/5549; 144/6372; 186/8051; 360/14924; 381/15739; 436/22093; 467/19498; 478/19929; 483/20177; 489/20409; 504/21034; 507/21200; 528/22027; 529/22082; 543/22776; 735/30812; 746/31382; 794/33669; 803/34098; 812/34500; 828/35289; 861/36868; 965/41997; 1017/44582; 1090/48106; 1092/48223; 1124/49884; 1131/50202; 1220/54731.

Cevdet Tasnifi, Evkaf (C.EV), 36/1788; 436/22093.

Cevdet Tasnifi, Maarif (C.MF), 78/3894.

Haritalar (HRT.h), 421; 1017.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), 151/6350; 151/6388; 152/6416; 154/6467; 253/14376; 264/15334; 274/16139; 599/29335; 599/29335-A; 599/29335-B; 709/33945; 709/33945-A; 941/40612; 1019/42595; 1470/22.

Plan-Proje-Kroki (PLK.p.), 879.

Sadaret, Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT), 91/90.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C 8, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C 11, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet (Baskı tarihi yok).

Akın, Sevgi, *Osmanlı Klasik Döneminde Tekirdağ ve Keşan: 1456-1556*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2014.

Aydın, Hacı Veli, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyana Karşı Alınan Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXXIII/S. 2, 2018, s. 303-334.

Aydın, Mahir, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 7, s. 501-503.

Aydüz, Salim, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Baron de Tott, *Memoirs of Baron de Tott*, C II, G. G. J. and J. Robinson, London 1785.

Beyhan, Mehmet Ali, *Câbî Tarihi (Târîh-i Sultân Selûn-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Bostan, Hümeýra, *Defending The Ottoman Capital Against The Russian Threat: Late Eighteenth Century Fortifications of Istanbul*, İstanbul Şehir Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Bostan, İdris, "Gemi, Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 14, s. 11-15.

Çelik, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Diñç, Güven, "Yunan İsyanı Sırasında Çanakkale Savunması (1821-1829)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Prof. Dr. Zeki Arıkan Anısına Tarih Tasarımları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 219-238.

Doğan, Faruk, "Osmanlı Tuz Üretimi, Ticareti ve Mali Önemine Dair Bir İnceleme: İnöz (Enez) ve Kavak Memlaha Mukataası", *Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü İstranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 1/S. 1 (Ocak 2023), s. 1-18.

Durmuş, Fuat, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Muarız (Saros) Körfezi Cedid Kalesi", *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2018, s. 35-45.

Durmuş, Fuat, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Muarız (Saros) Körfezi'ndeki Kale-i Cedid (Manastır) Kalesi", *OTAM*, S. 45, Bahar 2019, s. 39-48.

Erkal, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 3, s. 411-413.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Cilt I, 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

Hatip, Salih Murad, *Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi*, Hacettepe

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Keşkin, Özkan, “On Dokuzuncu Yüzyılda Çanakkale Boğazı’nda Yeni Bir Savunma Noktası: Bigalı Kalesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C 22/S. 2, 2021, s. 255-275.

Kulu, M. Mustafa, “1530’da Çanakkale Yöresinde Yerleşme ve Nüfus”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C 2/S. 2, 2004, s. 197-240.

Kurtuluş, İsmail Hakkı, *Edirne İl Sınrları İçindeki Kalelerin Tespit ve Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Piri Reis, *Kıtáb-ı Bahriyye*, Library of Congress Kataloğu Num: 2021667235. <https://www.loc.gov/item/2021667235> son erişim tarihi: 11.12.2023.

Saybir, Hasan, *Bir Aile İşletmesi Olarak Gelibolu Peksimethanesi Bulgaroğulları Ailesi (1710-1861)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

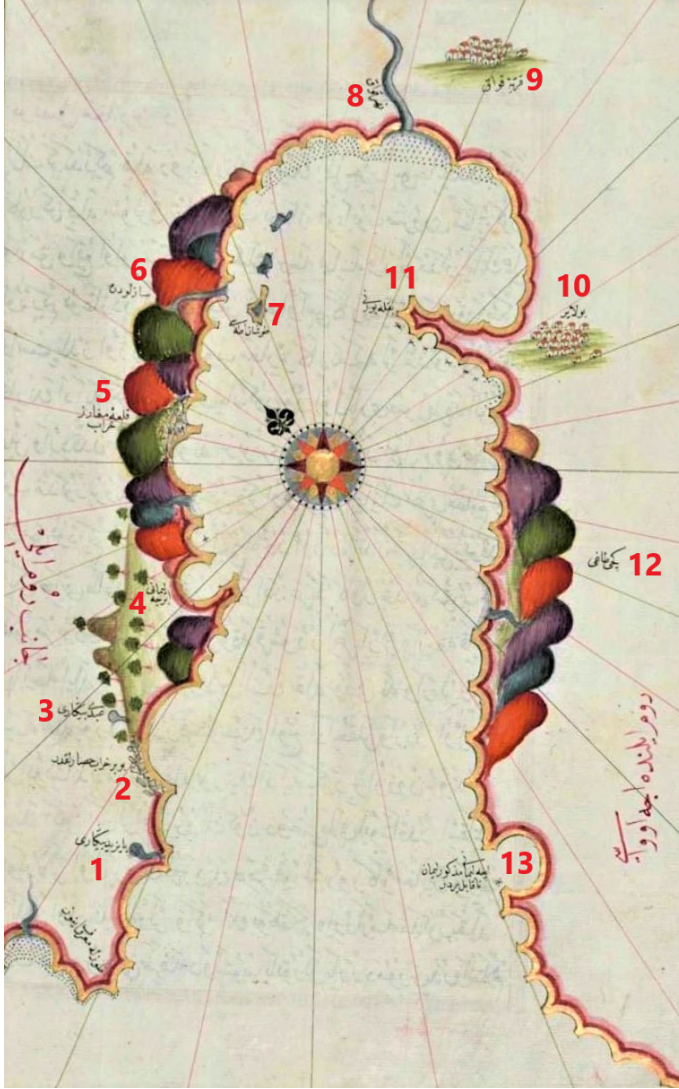
Şenyurt, Oya, “III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 2, 2013, s. 487-521.

Tetik, Metin, “Gelibolu Yarımadası’nda İlk Osmanlıların Fetih Güzergâhı ve Gelibolu’nun Fethi (1354)”, *Osmanlı Araştırmaları*, C 61, 2023, s. 43-82.

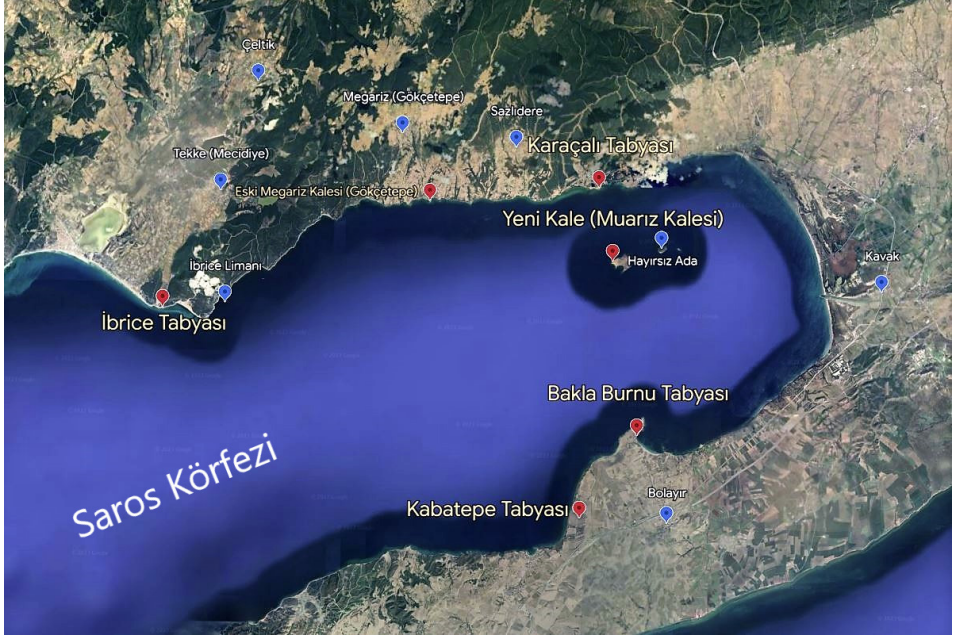
Tuncer, Harun, “Sakalı Göbeğinde Bir İskoç: Hacı Mustafa Resmî”, *Türkiyat Mecmuası*, C 33/S. 1, 2023, s. 175-197.

Yeşil, Fatih, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz’deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Yeşil, Fatih - Gezer, Ömer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Sürat” Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid ”, *Osmanlı Araştırmaları*, C LIII, 2019, s. 231-285.

EKLER**Ek 1:** Piri Reis'in Megariz Denizi Haritası. (Kaynak: Kitâb-ı Bahriyye)¹¹²

- 112 1. Bayezid Pınarı, 2. Harap Hisarlık, 3. Abdi Pınarı, 4. İbrice Limanı, 5. Megariz Kalesi (Harap), 6. Sazlı Dere, 7. Tavşan Adası, 8. Kavak Nehri, 9. Kavak Köyü, 10. Bolayır, 11. Bakla Burnu, 12. Keçi Dağı, 13. Ece Limanı.

Ek 2: Saros K6rfezi'nde Yer Alan Tarihi Mevkilerin Konumu

Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı
Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)

Crisis Management in Ottoman Waqfs in the Context of Borrowing
Strategies and Sarraf Loans (1750-1840)

Ramazan Pantık*

Öz

Osmanlı vakıfları çok geniş bir yelpazede kendisinin şekillendirdiği ve kontrol ettiği iktisadi bir faaliyet alanı yaratmıştır. Osmanlı vakıflarını idari ve mali yönden tetkik etmek için iktisadi ve idari değerlendirmelere daha elverişli, farklı bir tasnife ihtiyaç olduğu aşikârdır. Nitekim selatin, paşa ve ümera vakıfları olarak anılan ve devletin çeşitli büroları tarafından sıkı bir denetimde faaliyetlerini yürütün merkezi vakıflar, devasa bütçeleri idare etmişlerdir. Her biri müstakil ekonomik üniteler şeklinde organize olan bu vakıflar, kuruldukları bölgelerdeki sosyal, beledi, kültürel, dinî ve kentsel yaşamın ihtiyaç duyduğu çok katmanlı ve önemli hizmetleri yerine getirmişlerdir.

Gerek bütünüyle saray kadrolarından atanan görevlilerce yönetilen veya denetlenen gerek vakıf kurucusunun kendi soyundan gelen ardıllar tarafından yönetilen merkezi büyük vakıflar, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirli bir bütçe seviyesini

* Dr., Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü - PhD., Republic of Türkiye Directorate General of Foundations, Ankara/TÜRKİYE, r.pantik@vgm.gov.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4543-5617>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

koruyabilmişlerdir. Ancak bu yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren vakıflarda devasa bütçe açıkları görülmeye başlamıştır. İltizam, malikâne, esham ve kaime gibi uygulamaların erken modern çağdan 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı merkez hazinesi için savaş ekonomisinin finansmanında iç borçlanma ve kredi işlevi gördüğü bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların kurumsal kriz yönetme pratikleri ile mali buhran dönemlerinde geliştirdikleri stratejilere dair bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. Bu tespitlerden hareketle çalışma, Osmanlı vakıf sisteminin bütçe açıkları karşısında geliştirdiği kriz yönetme pratiklerinden özellikle borçlanma stratejilerini ve sarraflarla kurulan kredi ağlarını ele alır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı vakıfları, kriz yönetimi, kredi, sarraf, faiz.

Abstract

The Ottoman foundations created a wide range of economic activities that they shaped and controlled. It is obvious that there is a need for a different classification which is more suitable for economic and administrative evaluations to study the Ottoman foundations in administrative and financial terms. The central foundations, the so called sultanic, pasha and umera waqfs, which carried out their activities under strict control of various state agencies, managed huge budgets. These foundations, each organized as separate economic entities, have provided multi-layered and important services necessary to the social, municipal, cultural, religious, and civic life of the regions in which they were established.

Large central foundations, either entirely governed or supervised by officials appointed from the palace staff and managed by the founder's descendants, were able to maintain a certain level of budget until the second half of the 18th century. However, especially since the second half of this century, these waqfs have experienced large budget deficits. It is known that practices such as *iltizam*, *malikâne*, *esham* and *kaime* served the Ottoman central treasury as domestic borrowing and lending to finance the war economy from the early modern period to the mid-19th century. However, our knowledge of the institutional crisis management practices of foundations which are the most widespread and longest-standing institutions in Ottoman history, and the strategies they developed during financial crises is still very limited. Based on these findings, the study examines the crisis management practices developed by the Ottoman foundation system in the face of budget deficits, particularly the borrowing strategies and the credit networks established with sarrafs.

Keywords: Ottoman waqfs, crisis management, loan, sarraf, interest rates.

Giriş

Savaş harcamalarının finansmanı konusu erken modern dönemden itibaren Osmanlı Devleti ve çağdaşı devletler için büyük sorun olmuştur. Üretim araçlarının ve vergi kaynaklarının sınırlı ortamında savaş zamanlarındaki olağanüstü ve acil nitelikli geçici askerî harcamalar dev bütçe açıklarına yol açmıştır.¹ 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte II. Viyana bozgunu sonrası Kutsal İttifak'la yürütülen uzun ve yıpratıcı savaş dönemi ile 18. yüzyılın ikinci yarısında ve sonlarında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar, Osmanlı maliyesinin en büyük bütçe açıklarıyla yüzleştiği dönem olarak dikkat çeker.² Diğer yandan aynı dönemde İngiltere ve Fransa'nın askerî harcamalarındaki geçici artışlar da bu ülkelerde 1690'ların sonundan 1918'e kadar ortaya çıkan bütçe açıklarının büyük kısmını oluşturmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ve Amerikan Bağımsızlık Savaşları (1776-1785) ile Fransız Savaşları'nın ilk yarısında (1793-1802) İngiliz ve Fransız hükümet borçlanmaları büyük oranda artış göstermiştir.³ Uzayan savaşlarla devasa boyutlara ulaşan bilhassa askerî sahada yoğunlaşan kamu harcamaları karşısında devletler mali yapıda daha radikal çözüm arayışlarına gitmek zorunda kalmıştır.

- 1 Savaş teknolojisindeki gelişmelerin klasik Osmanlı savaş düzeni ve maliyesi üzerindeki buhranları ve açmazları için bk. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 27-34.
- 2 17. yüzyılın sonlarındaki uzun savaş döneminde Osmanlı hazinesi art arda bütçe açıkları vermişti. Merkezi hazine 1687-88 mali yılında 200.646.285, 1690-91 yılında yaklaşık 247 milyon, 1691-92'de 110 milyon, 1692-93'te 262 milyon, 1694-95'te 167 milyon, 1698-99 yılında 122 milyon akçe açıkları kapanmıştı. Bütçe dengesi Karlofça Antlaşması'ndan (1699) itibaren pozitif değerde seyretmeye başlamıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) ile 1787-1792 arasında Rusya ve Avusturya ile yürütülen iki cepheli savaşlar, harcama dengesini yeniden bozacak, bütçe açıkları 600 milyon akçeyi geçerek cari gelirin yarısına ulaşacaktı. Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41/S. 1-4, 1985, s. 398; Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 27/S. 1-2, 1969, s. 97; Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeleri-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 219-220 (Tablo 52). Virginia Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, Routledge, New York, s. 129-160.
- 3 Robert J. Barro, "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2, 1987, s. 227, 246; Elizabeth Boody Schumpeter, "English Prices and Public Finance, 1660-1822", *The Review of Economics and Statistics*, 20/1, 1938, s. 26-27; Michael D. Bordo-Eugene N. White, "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *The Journal of Economic History*, 51/2, 1991, s. 303-304; François R. Velde-David R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 1-39

Avrupa'da 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde devletler şirketlerin, bankaların ve bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi.⁴ Kimi zaman bu mali sorunların daha karmaşık hale gelmesine neden olsalar da hükümetlerin bu dönemdeki mali sorunları, genellikle hükümete borç para vermek amacıyla kurulan büyük şirketlerin ve bankaların mali operasyonlarıyla yakından bağlantılıydı. Örneğin İngiltere Bankası bu amaçla 1694'te hükümete 1.200.000 sterlin kredi sağlamak amacıyla kuruldu. New East India Company, Hindistan ve Doğu Hint Adaları ticaret tekeli elinde bulundurmaya karşılığında da olsa hükümete 1698'de 2 milyon sterlin, South Sea Company ise 1711'de 10 milyon sterlin kredi sağladı.⁵ Diğer taraftan Osmanlı Devleti, kamusal dış borçlanmalara ve banka kredilerine Avrupa'ya kıyasla oldukça geç bir dönemde ancak 19. yüzyılın ortalarında başvurdu.

Osmanlı Devleti 17. yüzyılın sonlarına kadar cari geliri artırmaya yönelik acil nakit ihtiyaçları karşısında kendi rezerv kaynaklarından birini, esasen bir vergi toplama yöntemi olan iltizam sistemini kullandı. Bu döneme kadar küçük değişikliklerle varlığını sürdüren iltizam sistemine, mali güçlüklerin arttığı dönemde hazine borçlarını erteleme ve harcamaları kısma gibi klasik tedbirler yanında padişahlara ait iç hazineden alınan paralar ile yüksek rütbeli devlet ricalinden alınan borçlar eşlik etti.⁶ Böylece kronikleşen bütçe açıkları karşısında iltizam sektörünün bir iç borçlanma ve kredi mercii olarak ağırlığı daha da arttı. II. Viyana bozgununu takip eden uzun ve yıpratıcı savaş koşullarının yarattığı kronik bütçe açıkları daha radikal çözüm arayışlarını beraberinde getirdi. 1695 yılında malikâne düzenine geçilmesiyle hazine, iltizam sisteminin bazı kısıtlamalarından kurutulmuş uzun vadeli borçlanmayla kredi temini sağladı. Malikâne sisteminin getirdiği en önemli yenilik, hazinenin belirli vergi kaynaklarını teminat göstererek daha uzun vadeli ve daha yüksek meblağlarla borçlanabilmesini mümkün kılmasıydı.⁷ Bu sayede merkezi hazine, yüzyılın sonlarındaki savaşların getirdiği ağır

4 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 84; Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 27.

5 Schumpeter, "English Prices and Public Finance", s. 30.

6 Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 186; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 516-519; Cezar, *age.*, s. 135-136; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 52; Pamuk, "İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", s. 28.

7 Şevket Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1, 2004, s. 16-17; Genç, "Esham: İç Borçlanma", s. 186.

finansman yükünü hafifletmek adına, sonraki yıllara ait vergi gelirlerini önden ve peşin olarak tahsil etmek suretiyle acil ve yüksek miktarda fon akışı sağladı. Malikâne uygulaması beraberinde getirdiği bazı sakıncalara rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tedavülde kaldı.

18. yüzyıl, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşına kadar Osmanlı Devleti için görece bir barış, istikrar ve iktisadi büyüme dönemi olarak görülür.⁸ Dönem boyunca yayınlanan bütçelerde genel eğilim dengeli bütçeler lehinedir; özellikle 1740'lardan 1768'e kadar süren uzun barış döneminde bu eğilim daha belirgindir.⁹ Devlet, mali açıdan güçlü hissettiği barış ve istikrar yıllarında malikâne sahiplerinin kar marjlarını indirmiş, yeni mukataa arzlarını azaltmıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen, malikâne sistemi vergi kaynaklarının tahribini durduramamıştır. Devlet malikâne kontratlarını iyi takip edemediğinden büyük mukataa birimlerinden mahlul olarak geri dönüşler sağlanamadığı gibi malikâne satışlarından elde edilen değişmez gelir kalemlerine dönüşen mallar, hazine için yetersiz kaynaklara ve sonuçta reel vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.¹⁰ Bu arada Osmanlı klasik iktisat düzeninin handikaplarını, askerî ve mali kırılganlığını dramatik bir şekilde gün yüzüne çıkaran 1768-1774 savaşı ve arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile devlet, 1775'te esham adı verilen bir uygulamayla daha geniş bir kesimi sisteme dahil edilecek yeniden daha kapsamlı iç borçlanmaya gitmek zorunda kaldı.¹¹

Esham uygulaması esasen malikâne sisteminin bir devamı niteliğinde olup onun bazı sınırlamalarını aşmak; ayrıca savaşın finansmanını ve Rusya'ya ödenmek zorunda kalınan dönemin Osmanlı bütçesinin yarısına tekabül eden yedi buçuk milyon kuruşluk tazminatı karşılamak amacıyla uygulamaya konuldu. Esham, malikâne sisteminin dar ve kısıtlı tekelci yapısını aşarak her kesimden yatırımcıyı kendisine çekebildiği için kısa sürede yaygınlık kazandı. Bir nevi iç borçlanma tahvili olan esham, Avrupa'da 17. yüzyılın son yıllarında başvurulmuş ve oldukça popüler bir borçlanma aracı olan *tontines ve rentes viagères*'in yerli versiyonuydu.¹²

8 Aksan, *age.*, s. 130

9 Pamuk, *age.*, s. 161; Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-210.

10 Cezar, *age.*, s. 104, 140-42; Pamuk, "İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", s. 30-31; Kıvanç Karaman-Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, 70/3, 2010, s. 603.

11 Mehmet Genç, "Esham", *DİA*, C 11, İstanbul 1995, s. 376-380; Genç, "Esham", s. 186-195; Cezar, *age.*, s. 79-88.

12 *Tontines ve rentes viagères* Avrupalı hükümetlerin Kutsal İttifak Savaşlarıyla birlikte hükümetlerin

Devletin çıkardığı tahvile her birey bir miktar peşin para öder; bunun karşılığında ölene kadar periyodik olarak bir geri ödeme alırdı.

Bilindiği üzere malikâne uygulaması esasen bir vergi toplama sistemiydi. Malikâne mültezimlerinin çoğu asker, bürokrat ve ilmiye sınıfı mensubuydu. Sayıları bin civarında olan bu mültezimlerin önemli bir bölümü İstanbul'da ikamet ederdi. Görevleri ve yaşadıkları yer dolayısıyla merkezi otoriteyle yakın bağlantı içindeydiler. Dolayısıyla sistem, toplumun çok sınırlı bir kesimine inhisar eden belirli bir grup tarafından idare olunuyordu.¹³ Malikâne uygulamasının tersine, tahvil senetlerinin küçük hisseler hâlinde arz edilmesi ve her kesimden yatırımcının sisteme erişebilir olması eshama başvuruları hızla arttırmıştır. Böylece esham, malikâne uygulamasının doksan yılda eriştiği nakit kapasitesine 10 yılda sağladığı 11.500.000 kuruşluk muaccelle geliriyle erişerek büyük bir genişleme hızı yakaladı.¹⁴ Ancak maliye bürokratlarının yaptığı çalışmalarda sistemin kısa sürede devlet aleyhine işlemeye başladığı anlaşıldı. Esham sisteminin yürürlükte olduğu ilk 14 yıllık süre sonunda devletin uygulamadan 7 milyon kuruş zarar ettiği ortaya çıktı; ardından 1786'da yeni esham ihraçları yasaklandı.¹⁵ Mali koşulların düzeldiği dönemlerde yasaklanan; ancak borç bulmaya çahşılan dönemlerde tekrar uygulamaya konulan esham, "kaime" adlı kâğıt paraların tedavül, iç borçlanma ve finansman aracı olarak tedavüle sokulacağı Tanzimat'a kadar, bir iç borçlanma aracı olarak varlığını sürdürmüştür.

askeri harcamalarını finanse etmek amacıyla kişiye ömür boyu sabit bir getiri sağlayan nakit kaynak yaratma planı olarak ortaya çıkmış, 18. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Fransızlar ilk olarak 1689'da İngiliz hükümeti ise 1693'te tontin ile borçlandı. Tontinlerle birlikte ortaya çıkan ve ilk kez Fransa tarafından kullanılan *rentes viagères*, İngilizcede life annuities olarak geçer. Bu kavram pratikte kişiye devlet tahvillerine yatırdığı peşin para (muaccelle) karşılığında, kaydı hayat yıllık getiri sağlayan iç borçlanma kredi sistemidir. Özellikle Fransa'da 1750'den sonra yeni kredilerin ana kaynağı ve 1789'a kadar kamu borcunun en büyük bileşeni olmuştur. David R. Weir, "Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789", *The Journal of Economic History*, 49/1, 1989, s. 95-124; François R. Velde-David R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 28-36; Moshe A. Milevsky, *King Williams's Tontine: Why the Retirement Annuity of the Future Should Resemble Its Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 20-37; 140-142; Nadir Özbek, "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIX/2, 2018, s. 224.

13 Mehmet Genç, "A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press, New York 1987, s. 349, 356

14 Genç, "Esham: İç Borçlanma", s. 188.

15 Cezar, *age.*, s. 171; Genç, "Esham", s. 378.

1770-1840 yılları arası, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal ve idari manada en çalkantılı dönemidir. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında girişilen iki savaş, kırılğan yapıdaki Osmanlı ekonomisinin tüm dengelerini değiştirmiş; iç borçlanma gereçleri ve mali kaynaklar sonuna kadar kullanılmış ve dış borçlanma arayışları ilk kez gündeme gelmiştir. Öyle ki III. Selim tahta çıktığında askerlerin cülus bahşişini ödeyememiş, hazinenin ve maliyenin içler acısı durumu karşısında Sultan, kuru ekmeğe bile razı olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştı. 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yürütülen savaşların finansmanı için öncelikle Fransa, İspanya, Hollanda ve Fas'la görüşmeler yapılarak dış borç arayışına girildi.¹⁶ Sonuçsuz kalan bu girişimlerden sonra tekrar iç kaynaklara yönelen devlet, savaş ekonomisinin yarattığı mali krizi taşıyış, zenginlerden borç alma, müsadere gibi klasik yöntemler yanında Haremeyn vakıf mukataalarını da bir finansman aracı olarak kullanmak suretiyle aşmaya çalıştı.¹⁷

İç borçlanma ve mali tedbir aracı olarak düşünülen kaime ihraçları 1840-1862, 1876-1878 ve 1915-1922 yıllarını kapsayan üç farklı döneme yayılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kâğıt parasını bastığı 5 Aralık 1927'ye kadar piyasada varlığını sürdürmüştür. İlk uygulama, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan ordunun ve Tanzimat reformlarının getirdiği mali yük sebebiyle oluşan hazine açıklarının finansmanında kullanıldı. Başta %12,5 faizle ihraç edilen kaimelerin faiz getirisi zamanla %6'ya kadar düşürüldü. İkinci kaime uygulaması Balkanlar'daki karışıklıklar ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı -Rus Savaşı (1877-1878) sırasında; üçüncüsü ise I. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla devreye alındı.¹⁸

Sonuç itibariyle savaşlar ve askerî harcamaların yol açtığı bütçe açıkları karşısında Osmanlı maliyesi iltizam, malikâne, esham, taşıyış, kaime ve iç borçlanma senet ihracı, sarraf kredileri gibi uygulamaları birer finansman aracı olarak kullanmıştır. Devleti dış borca başvurmadan finanse eden bu sistemler, modern bankacılık kurumlarının oluşumuna kadar işlevini gerçekleştirmiştir.

Günümüzde finansal fonların tahsisi ve dağıtımında akla ilk gelen yerleşik kurumlar, modern bankalardır. Diğer yandan bankaların ticaret ve ekonomiyi canlandırmaya

16 Cezar, *age.*, s. 89-91, 137-38.

17 Cezar, *age.*, s. 100-102, 110; 135-136.

18 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996; Akyıldız, "Kâime", *DİA*, C 24, İstanbul 2001, s. 212-215; Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions", s. 25-27.

yönelik kurumsal yetkinliğe ulaşması ve gelişmesi, insanlık tarihi açısından bakıldığında sanılanın aksine oldukça yenidir. Nitekim ilk örnekleri erken modern çağda Avrupa’da ortaya çıkan bankalar, uzunca bir süre ulusların formel veya informal nitelikteki bankacılık dışı yerel oluşumlarıyla rekabet zorunda kalmış; İslam dünyasına ise Mısır’da ve Osmanlı coğrafyasında yürütülen bir dizi modernleşme kampanyasının kilit bir unsuru olarak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında girebilmiştir.¹⁹

Klasik İslam hukuku, faiz ve faiz olarak değerlendirilebilecek fazlalık içeren her türlü borçlanmayı, büyüklüğüne ve kullanım amacına bakmaksızın yasaklar.²⁰ İslam’da faizin yasaklanması ve modern bankacılık kurumlarının toplumla görece geç bir tarihte buluşması, pek çok gözlemciyi, Osmanlı toplumunda finans kurumlarının ve kredi araçlarının var olmadığı sonucuna itmiştir. Bununla birlikte ne faiz ve tefeciliğe karşı olan İslami yasaklar ne de resmi banka kuruluşlarının olmayışı, Osmanlı toplumunda sermaye birikimini, faizi, kredi kullanımını ve para piyasasının genişlemesini tümüyle engellemiştir.²¹ Nitekim Osmanlı uleması, 16. yüzyılın ortalarında para vakıfları üzerinden yürüttükleri verimli ve etkili bir tartışmadan sonra %15’i geçmeyen fazlalıkları *istirbah*, *istiğlal*, *murahaba* gibi kavramlarla reel ekonomik kazanç kapsamında değerlendirerek faizin dışına çıkarmış; bu meşru araçlar bir bakıma faiz ve kredinin işlevini yerine getirmiştir.²²

İltizam, malikâne, esham ve kaime gibi uygulamaların erken modern çağdan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar savaş ekonomisinin finansmanında bir iç

- 19 Timur Kuran, “The Logic of Financial Westernization in the Middle East”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 56, 2005, s. 593-615; Edhem Eldem, “Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt”, *European Review*, 13/3, s. 431-445; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York-Oxford 1988, s. 407-414.
- 20 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. XXXII; Neşet Çağatay, “Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Vakıflar Dergisi (VD)*, IX, 1971, s. 57-66, ayrıca “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, *VD*, IX, 1971, s. 39-56; Fazlur Rahman, “Ribâ and Interest”, *Islamic Studies*, 3/1, 1964, s. 1-43; Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, C III/S. 5-6, 1966, s. 31-32.
- 21 Halil İncalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 29, 1969, s. 101.
- 22 Colin Imber, *Ebu’s-Su’ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press, Stanford 1997, s. 145; Barkan, agm, s. 34; Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXII-XXXVIII. Para vakıfları ve faizin çeşitli hukuki boyutlarıyla tartışıldığı bu verimli ortama dönemin önde gelen ulemalarından Ebussuud Efendi, Bali Efendi, Çivizade ve Mehmet Birgivi önemli katkılar sağlamıştır. Jon E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10/3, 1979, s. 295-306; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, TTK, Ankara 2003, s. 28-50 (Birinci Bölüm).

borçlanma ve kredi aracı olarak kullanıldığı iyi bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların, kurumsal kriz yönetme pratikleri ve mali buhran dönemlerinde geliştirdikleri finansal stratejilere dair bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. Bu bağlamda çalışma, bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirmiş olduğu kurumsal kriz yönetme pratiklerini ve borçlanma yöntemlerini, vakıf muhasebe defterleri ve Evkaf Müfettişliği Mahkeme kayıtlarına özel referansla ele almaktadır.

Osmanlı Vakıflarında Kriz?

Özerk veya yarı özerk yönetilen ya da bütünüyle saray kadrolarından atanan görevlilerce idare edilip denetlenen *merkezi vakıflar*, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük ölçüde bütçe dengesini koruyabilmişlerdir.²³ Ancak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle büyük paşa vakıflarında devasa bütçe açıkları görülmeye başlamıştır. Vakıf muhasebe defterleri yüzyılın ilk yarısında, hatta yer yer 1770 yılına kadar uzayan dönem için bambaşka bir mali tablo ortaya koymaktadır. Darüssaade ağaları, sadrazam ve şeyhülislamın denetim ve nezaretindeki büyük *merkezi vakıflar*, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar gelir-gider dengelerini büyük ölçüde koruyabildiler. Diğer taraftan pek çok paşa vakfında 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artarak devam eden mali sorunlar, yüzyılın sonlarına ve yeni yüzyılın başlarına gelindiğinde kamu maliyesindeki mali sorunlara eşlik ederek ancak büyük çapta sarraf borçlanmalarıyla ikame edilebilen mutlak bir krizi işaret eder.

Yüzyılın ikinci yarısında kamu maliyesi lehine uygulanan bazı politikaların vakıflar için finansal bir soruna dönüştüğü ortaya çıkmaktadır. Hiç şüphesiz bu gelişmele-

23 Osmanlı vakıfları bütçe imkânları, istihdam kapasiteleri, tarımsal ve kentsel gelir kaynaklarının dağılımı ve çeşitliliği, bütçe hacimleri, bağlı buldukları yönetim ve denetim sistemleri bakımından farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Örneğin Orbay, vakıfları bütçeleri, gelir ve gider yapıları, hizmetlerinin türleri ve genişliği, idari yapıları itibarıyla para vakıfları, sıradan insanların kurduğu binlerce bireysel vakıf ve son olarak hanedan üyeleri tarafından kurulan vakıflar olarak üç farklı kategoride ele almıştır. Umumiyetle Darüssaade ağaları tarafından denetlenen son kategorideki hanedan ve sultan vakıfları, yönetici sınıftan ümera ve paşalar tarafından kurulan vakıflarla zenginleşmiştir. Kayhan Orbay, "Imperial Waqf within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies I*, (2017), s. 137-139. Çalışmamızda kullanılan *merkezi vakıflar* tasnifi, vakıfların yönetimi ve denetimi esas alınarak oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin çeşitli merkezi büroları tarafından, mali ve idari yönden, sıkı bir denetim ve kontrole tabi tutulan tüm vakıfları *merkezi vakıf* statüsünde ele aldık. Hiç şüphesiz bu vakıfların önemli bir bölümü hanedan üyeleri, paşalar, vezirler, ağalar, ümera ve ilmiye sınıfının ileri gelenleri tarafından tesis edilmiş büyük vakıflardı. Bu vakıfların denetimi ve yönetimi için oluşturulan en büyük merkezi kontrol ünitesi, başında Darüssaade ağalarının bulunduğu Haremeyn Nezaretiydi. Denetledikleri vakıf sayıları itibarıyla bunu sırasıyla sadrazamların denetimindeki Sadrı Ali Nezareti ile şeyhülislamın kontrol ettiği Şeyhülislamlık Nezareti takip ediyordu. Çalışma boyunca değinilen bütün vakıflar, söz konusu bu üç merkezi denetim altında bulunan vakıflardır.

rin arkasındaki en önemli etkeni Darphane-i Amire kurumunun Enderun hazinesini ikame eden alternatif, ihtiyat hazinesi olarak ağırlığının artması ve önemli bir mali kurum kimliğine bürünmesinde aramak gerekir. Dönem boyunca Darphane kurumu, merkezi hazinenin kontrolündeki gelir ünitelerine ilave yeni kaynaklar yaratmış, Hazine'ye özellikle savaş harcamaları için finansman sağlayarak pek çok mali problemin çözümünde kilit rol oynamıştır.²⁴ Yeni yaratılan bu kaynakların önemli bir bölümü vakıflardan sağlanmıştır. Bilindiği üzere Darphane-i Amire kurumu, 1760'lardan itibaren Haremeyn vakıf mukataalarının idare, ihale ve gelirlerinin toplanması dahil tüm kontrolünü devralmıştır. Bu sayede, Bölükbaşı'nın hesaplamasına göre, 1766-1794 yılları arasında Haremeyn vakıf mukataalarından merkez hazineye 23.924.540 kuruş finansman sağlanmıştır.²⁵ Vakıf muhasebe defterleri, Darphane'nin Haremeyn vakıf mukataaları üzerindeki kontrolünün yeni kurulan Mihrişah Valide Sultan Vakfı, Beyhan Sultan Vakfı, II. Mahmut Vakfı gibi vakıflarla genişleyerek 1830'lı yıllara kadar artarak devam ettiğini ortaya koymaktadır.²⁶ 19. yüzyılın ilk on yılında Haremeyn vakıflarına bağlı Bayındır, Ödemiş, Çakallı mukataaları, Hafsa Sultan Vakfı'na ait Urla mukataası, Valide Handan Sultan Vakfı'na ait Birunabad (Bornova) mukataası, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile eşi Fatma Sultan vakıf mukataaları, Sultan Ahmet Vakfı'na ait İstanbul'daki çeşitli mukataalar ile Sultan III. Mustafa (Laleli Vakfı) Vakfına ait İzmir yaş meyve gümrüğü (meyve-i ter gümrüğü) ve bağlı diğer iskele mukataalarının esham gelirinden elde edilen yaklaşık 10 milyon kuruş para merkezi hazinenin acil nakit ihtiyaçlarında kullanılmak üzere Darphane'ye teslim edilmiştir.²⁷ Üzerine esham çıkarılan vakıf mukataaların muaccelle bedelleri tersane, ordu ve sefer masrafı gibi nedenlerle doğrudan Darphane-i Amire hazinesine teslim edilmekteydi.²⁸

24 Darphane, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Hazine'ye 45.223.103 kuruş finansman sağladı. Bu rakam ilgili yıllarda merkezi hazinenin 14-15 milyon kuruş civarındaki yıllık geliriyle kıyaslandığında çok daha anlamlı hale gelir. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013, s. 21, 133-161; Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nde Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s.219-220 (197-236); Baki Çakır, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri", s. 180-183 (167-195); Cezar, *age.*, s. 92-93.

25 Bölükbaşı, *age.*, s. 166-170.

26 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.d), 8684.

27 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 36-1611; BOA, C.ML, 343-14139; Ali Emiri Mustafa IV (AE. SMST. IV), 3-429; 3-175; BOA, Ev.HMH.d 6490; 8126; 8268; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 539-26634.

28 "...masârifât-ı seferiyyeye tahsisân Darphâne-i Âmire'ye teslim olunmak ve mahlûlâtı yine vakf-ı

Vakıf mukataaların kamu maliyesinin finansmanında alternatif bir kaynak olarak Darphane'ye aktarılmasının vakıf maliyesi üzerindeki yıkıcı etkisini Atik Valide Sultan Vakfı örneğinde detaylandırmak mümkündür. Atik Valide Sultan Külliyesi'nin 1590-1825 yılları arasındaki yılsonu kesin hesaplarının incelenmesi, külliyenin 1757 senesine kadar olağanüstü durumlar dışında nadiren açık verdiğini, bilakis bilançonun büyük meblağlara ulaşan fazlalıklarla kapandığını ortaya çıkarmaktadır.²⁹ Ancak 1757 yılından sonra bütçe açıkları mutad hale gelmiş ve vakfın yıl sonu hesabı 1783-1825 arasında 40 yıldan fazla bir sürede eksi bakiyeye kapanmıştır.

Tablo 1: Atik Valide Sultan Vakfının Mali Yapısı (Akçe)

Tarih	Gelir	Gider	Fark	Farkın Gelire Oranı	Farkın Gidere Oranı	Defter
1762	3.563.863	4.203.498	-639.635	-17,9	-15,2	5332
1766	3.542.275	3.765.103	-222.828	-6,3	-5,9	5538
1770	3.901.844	4.648.978	-747.134	-19,1	-16,1	5739
1774	7.315.747	6.428.115	887.632	12,1	13,8	5909
1779	5.095.824	5.053.007	42.817	0,8	0,8	6185
1783	5.638.207	5.438.744	199.463	3,5	3,7	6408
1788	4.902.505	6.375.742	-1.473.237	-30,1	-23,1	6697
1794	4.817.721	5.414.299	-596.578	-12,4	-11,0	7094
1801	3.407.356	3.953.704	-546.348	-16,0	-13,8	7636
1805	3.457.356	4.215.778	-758.422	-21,9	-18,0	7862
1810	3.497.547	4.857.788	-1.360.241	-38,9	-28,0	8140
1815-16	8.574.514	9.630.044	-1.055.530	-12,3	-11,0	8378
1820	4.390.237	5.140.460	-750.223	-17,1	-14,6	8641
1825	4.390.337	5.482.298	-1.091.961	-24,9	-19,9	8877

Bütçe açıklarının ekonomik konjoktüre ve idari düzenlemeye bağlı olarak birbirini tetikleyen iki önemli sebepten kaynaklandığı tespit edilmektedir. İdari düzenlemeden maksat vakfa ait en büyük gelir ünitesi konumunda olan Yeni-il mukata-

mezkûra ait olmak üzere...”, BOA, HAT, 539-26634.

29 Atik Valide Sultan Külliyesi'nin mali yapısı ve bilançoları için bk. Ramazan Pantuk, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2014; Pantuk, “Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)”, *Vakıf Kıvan Kadınlar*, haz. Fahameddin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 265-283.

asının, malikâne kapsamında ihale edilerek gelirinin merkezi hazineye aktarılmak üzere Darphane'ye teslim edilmesidir. Bölükbaşı, her ne kadar Haremeyn mukataalarının darphaneye devrini 1764'ten başlatsa da aslında uygulamanın en azından Atik Valide Sultan Vakfı için 1171/1757-58'te başladığı anlaşılmaktadır.³⁰ *Gülşen-i Maarif* müellifine göre daha önce Darüssaade ağalarının kontrolünde olan vakıf mukataaları, miri mukataalar gibi verimli işletilemedikleri ve yeterli düzeyde hasılat elde edilemediği gerekçesiyle 1171/1757-58 senesinde denetimi Darüssaade ağalarından alınarak defterdarlara, Darphane'ye teslim edilmiştir.³¹ Bu idari düzenlemenin bir sonucu olarak Yeni-il mukataa geliri 1758 yılından itibaren vakıf muhasebe defterinden çıkmıştır. Darphane kurumu 1762'den 1825 yılına kadar mukataanın "mal" ve esham faizine mahsuben 2.788.320 akçeye sabitlenmiş bir meblağı vakfa ödemeye devam etmiştir. Yeni-il mukataası Darphane tarafından 1774'te eshamla satıldığında vakfa "Tersane-i Amire hazinesinden sene-i mezkur faizine mahsuben" 3.718.041 akçe transfer edildi.³² Mukataanın 32.000 kuruşluk faiz geliri, 16 sehime bölünerek her biri 10.500 kuruş muaccele ile taliplilerine satıldı. Ancak satıştan elde edilen muaccele geliri, mali sıkıntılar nedeniyle vakfın kasasına girmeden doğrudan Hazine'ye devredildi.³³ Darphane'ye teslim edilen muacceleri vakıflar bir daha alamayacaklar, Haremeyn mukataa ve mal paraları Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmalarıyla sonuçlanan Rusya ile yapılan savaşların finansmanında kullanılacaktır.³⁴ 1774'te Tersane tarafından vakfa ödenen para, vakıf bilançolarına birkaç yıl istikrarlı bir görünüm kazandırsa da bu pozitif seyir

30 Bölükbaşı, *age.*, s. 133-139;

31 Feraizcizâde Mehmed Said Efendi, *Gülşen-i Maarif*, Darü't-tubâ'ati'l-âmire [İstanbul], 1252 (1836), s. 1507. "... defterdarlar marifetiyle taliplilerine satılıp bedelleri hazine-i hümayuna vaz' ve Haremeyn surresi sürre emirlerine teslim ve evkâf-ı sâire imâretlerinin masârif ve vezâyifi hazine-i hümayından mütevellilere i'tâ fazla-i evkâf lede'l-iktizâ umûr-ı Haremeyne sarf için hazîne-i hümayında kalmak ve mukâtaât ve tevliyyetlerin ekserisi yazıcı mazulleri, teberdarân ve ağa çukadarlarında bulunmağın cümlesi ref' ve bundan böyle merkulara mukâtaât verilmeyip aher taliplilerine verilmek ve darüssade ağaları ve yazıcılara faiz mukâtaâtından miktâr-ı kifâye şey tayin olunub ve nezâret ve tezâkir ve muhasebât kendü mühürleriyle olmak üzere..."

32 BOA, Ev.HMH.d 5909.

33 Cezar, *age.*, s. 82. Cezar'ın yaptığı hesaba göre tüm sehimler satıldığında toplam 168.000 kuruş nakit sağlanmış olacaktır. 1784 tarihli bir muhasebe defterine göre Atik Valide Sultan Vakfına ait olan "Yeni-il Hassı ve Türkmenân-ı Halep ve Tevabii Mukataası"nın son iltizam bedeli olan 105.000 kuruş üzerinden 5,25 yıllık ihraç tavan haddiyle esham uygulandığı anlaşıyor. İltizam gelirinden 73.000 kuruş "mâl-ı maktu" ve mâl-ı vakf ve bedel-i sürre ve ceyp-i hümayûn ve vezâyif ve masârifât-ı sâire" gibi çeşitli giderlere ayrılmıştır. Kalan 32.000 kuruş tutarındaki fazlalık/faiz ikişer bin hisseler halinde 16 hisseye bölünerek satılmıştır. 5 yıl sonra hisse sahipleri 64'e yükselmiştir. BOA, Ev. HMH.d 6490.

34 Cezar, *age.*, s. 102.

uzun sürmeyecek ve vakıf 1780'lerden itibaren hazine yardımına muhtaç kalacaktır. Nitekim 1779 senesinden itibaren vakfın bütçe açıklarını ikame etmeye yönelik olarak, geliri Tersane Hazine'ne gitmekte olan vakıf mukataasına karşılık olarak Tersane-i Amire, "bahâ-i dakîyk" (un bedeli) adı altında vakfa 1794 yılı sonuna kadar her yıl düzenli olarak 1.440.000 akçe ödeme yapmıştır. Tablo-1'in verileri söz konusu düzenli ödemeye rağmen, vakıfların darphane tarafından el konulan mukataaların reel değeri ile özellikle malikâne ve esham satışlarından elde edilen muaccelelerini alamamasından mütevellit vakıf bütçe açıklarının devam ettiğini göstermektedir.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen vakıf muhasebe defterleri, vakıf bütçelerinden esham ve malikâne kaynakları dışında kamu maliyesine çok farklı türde kaynak transferinin yapıldığı oldukça girift kurumsal iş birliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda örneğin Laleli Vakfı, 1804 yılında "*hububat hazinesi sermayesi*" için 250.000 kuruş, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a 150.000 kuruş ödemiştir.³⁵ 1808 mali yılında Tersane-i Amire hazinesine 105.000, Enderun görevlilerinin maaş ödemeleri için Darphane hazinesine 18.000 kuruş gönderilmiştir.³⁶ Benzer şekilde Hamidiye Vakfı, 1799'da Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın Vidin Seferi masrafları için 50.000 ve Cezzar Ahmet Paşa'nın Akka savunma masrafları için 250.000 kuruş olmak üzere toplam 300.000 kuruş gibi son derece büyük bir meblağ ödemiştir.³⁷ Diğer taraftan III. Selim döneminde gelirleri doğrudan Enderun hazinesine giden Emlâk-ı Hümâyûn'a ait mukataaların yönetimi de gelirleriyle birlikte Darphane'ye devredilmiştir. Bu gelişme pek çok hanedan üyesinin gelir kaybı yaşamasına yol açmış ve sonuçta kayıpların telafisine yönelik hanedan vakıflarından rikâbiyye, tahsisat ve maaş adı altında büyük miktarlarda süreklilik arz eden kaynak transferleri başlamıştır.³⁸

Darphane'nin merkezi hazineye alternatif kaynak yaratma sürecinde el koyduğu vakıf mukataaları ve çeşitli yöntemlerle vakıf fazlalıklarının hazineye transferinin vakıflar üzerindeki yıkıcı etkisi büyük ölçüde hanedan vakıflarıyla sınırlıydı. Ancak

35 BOA, Ev.HMH.d 7824 ve 7828.

36 BOA, Ev.HMH.d 7994.

37 "...Cezzar Ahmed Paşa hazretlerine masârifât-ı seferiyye için bâ hatt-ı hümâyûn der kise-i vakfı şeriften ifraz ve irsal olunan: 250.000", Ev.HMH.d 7430.

38 Örneğin 1813'te Laleli Vakfından Sultan Mahmut'a yıl içerisinde üç farklı dönemde toplam 295.000, Hatice Sultan, Beyhan Sultan ve III. Selim'in üç adet kadımına 67.200 kuruş ödenirken, sonraki yıl II. Mahmut'a rikâbiyye adıyla 300.000 ve altı adet hanedan üyesine 77.200 kuruş verilmiştir. BOA, Ev.HMH.d 8268.

dönemin ekonomik koşullarının yıkıcı etkisi tüm merkezi vakıfları kapsayacak şekilde çok daha geniş bir sahada gözlemlenmektedir. 1770'lerden II. Mahmut'un saltanatının sonuna kadar süren 70 yıllık dönemde, sık sık yaşanan savaşlar ve girişilen bir dizi köklü reformlar nedeniyle Osmanlı Devleti büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan Osmanlı tarihinin en hızlı ve büyük taşışlarına sahne olmuş ve taşışların neden olduğu enflasyonist baskılar aynı dönemde 14-15 katına ulaşan fiyat artışlarına yol açmıştır.³⁹ Fiyat artışları ve neden olduğu bir dizi gelişmeler kamu maliyesi dışında imparatorluğun en büyük hububat alıcısı ve personel istihdam eden kuruluşları olan vakıfları doğrudan etkilemiştir. 1780-1820 yılları arasında vakıfların imaret harcamaları ile aydınlatma, hasır, kilim, şamdan vb. harcama ürünlerinin kaydedildiği ve vakıf muhasebelerinde mutad harcamalar başlığı altında oldukça standart belirli ürün yelpazesini içeren harcamalarda 4-10 kat arasında fiyat artışları görülmektedir.⁴⁰ Ancak dönem boyunca incelenen çok sayıdaki muhasebe kayıtları ile evkaf müfettişliği kayıtları daha önemli bir sorunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Fiyat artışlarına paralel harcamalar dengesi artarken vakıfların öz sermayesi niteliğindeki kentsel gelir üniteleri bu artışa ayak uyduramamıştır. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde merkezi vakıfların dükkan, han, hamam, mahzen, menzil, mumhane vb. türünden kentsel kaynaklarının neredeyse tamamına yakını icareteynli ve gedikli mülklere dönüştürülmüş durumdaydı. Ekonomik koşullarda yaşanan büyük fiyat artışlarına rağmen, vakıfların kentsel gelirleri onlarca yıl adeta dondurulmuş, sabit değerlerde kalmıştır. Bu gelişmelere eşlik eden bir doğal afet veya müruruzamanla ortaya çıkan yıkım sonrası bir tamirat veya yeniden inşa sorunu karşısında pek çok vakfın onlarca yıla yayılan mali kriz dönemine girdiği ve kriz döneminin geliştirilen çeşitli stratejilerle aşılmaya çalışıldığı ortaya çıkmaktadır.

39 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 181; 186-192; Pamuk, "Fiscal Centralization and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire", *The Medieval History Journal*, 17/1, 2014, s. 1-26.

40 Örneğin Laleli Vakfı, 1785'te imaret mutfağı için satın alınan un, buğday, pirinç, sadeyağ, bal, safran, kuzu eti, nohut, biber, tuz, soğan, zeytinyağı gibi 18 farklı ürüne 30.453 kuruş öderken, 1814'te aynı malzemelere 117.547 kuruş ayırmıştır. Yine bal mumu, zeytinyağı, hasır, kilim, şamdan gibi muayyen ürünler için 9.250 tutan harcama 1810'lı yıllarda 100.000 kuruş civarına yükselmişti. Diğer taraftan Atık Valide Sultan Külliyesi'nin 1700'den 1750 yılına kadar 29 muhasebe döneminin 1.393.657 akçe olan ortalama imaret gideri yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artmaya başlamış, 19. yüzyılın başlarında 3,5 milyon seviyesine ulaşmıştır. 1725-1825 arasında kiler için satın alınan ürünlerden bal %1069, pirinç %1025, tuz %824, sadeyağ %466, zeytinyağı %452 oranında artmıştır. BOA. Ev.HMH.d 6501, 7824, 8126, 8268, 8858; Pantuk, "Atık Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)", s. 282.

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kronik hale gelen bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirdiği kurumsal kriz yönetme pratiklerinin ve mali reaksiyonların ne derece başarılı olduğu henüz incelenmemiştir. Yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kayıtlarının analizi, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kendi öz rezerv kaynaklarından yararlanma, cari geliri attırma, kaynakları ve harcamaları yeniden bölüştürme ve nihayet borç alma yöntemlerini tecrübe ettiğini gösterir. Kaynakların yetersiz kaldığı, sermaye ve likidite olanaklarının sınırlı olduğu, harcamaların acil ve zorunluluk arz ettiği durumlarda borçlanma, tek ve zorunlu seçenek olarak ortaya çıkar.

Ekonomik sorunlar yaşayan vakıflar acil finansman akışını öncelikle kendi öz sermayesinden karşılamaya çalışmıştır. Bu kapsamda vakıfların borçlanma ve yeni kaynak yaratma stratejilerini iki ana kategoride incelemek mümkündür: kendi öz sermayesinden yeni kaynak yaratma (iç finansman) ve borçlanma (dış finansman) yoluyla kaynak yaratma. Vakıfların iç finansman yöntemiyle öz sermayesinden yeni kaynak yaratma yöntemleri, çalışmanın boyutunu bir hayli aştığı için başka bir araştırmaya konu yapılmak üzere metinden çıkarılmıştır.

Dış Finansman Arayışı: Borçlanma Yoluyla Kaynak Yaratma ve Sarrafların Yükselişi

istidâne ile idâneye muhtaç olduğumda bilâ murâbaha kimesneden istidâne mümkün olmamakla⁴¹.

Sermaye ve likidite sağlamanın sınırlı, harcamaların acil olduğu ve bütçe dengesinin sağlanmadığı durumlarda borçlanma tek ve zorunlu seçenektir. Bu noktada 19. yüzyıla kurumsallaşmış finansal ağlarıyla bir nevi banker ve kreditor rolü üstlenerek oldukça güçlü bir giriş yapan sarraflar devreye girdi. Araştırmanın bu bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan en büyük dört paşa vakfının mali yapılarının ve bu vakıfların sarraflarla borçlanmanın ötesinde kurdukları iş birliğinin yaklaşık yüz yıllık bir zaman aralığında detaylı incelenmesine dayanır. İncelemede yoğun veri kullanımına özellikle dikkat edildi; zira vakıf sahasında sarraflık, kredi ve faiz gibi konularda yazılan ve yaygın kabul gören fikirlerin büyük bir bölümü gözlem ya da tecrübeden ziyade teorik çıkarımlarla elde edilen *a priori* sonuçlardan öte gitmez.

41 Sokullu Mehmet Paşa ve eşi II. Selim'in Nurbanu Sultan'dan doğma kızı İsmihan Sultan Vakıflarının meşruta mütevellisi Hacı Halil Bey'in bütçe açıkları sonucunda almak zorunda kaldığı faizli krediler karşısında 1807 tarihli serzeniş. Evkaf Müfettişliği, 296, s. 160.

Para değişimi ve kredi, sarraflık mesleğinin ortaya çıkışından bu yana değişmeyen en önemli iki faaliyet alanıdır.⁴² Bilindiği üzere sarrafların maddi ve manevi gücünün en büyük kaynaklarından birini iltizam sistemi oluşturuyordu. Mültezimlerin iltizam hakkı alabilmek için payitahtın onay verdiği ve güvendiği gedikli büyük servet sahibi bir sarrafı kefil göstermesi gerekiyordu. Payitahtın bankerlik rolünü üstlenen gedikli İstanbul sarrafları, pasaraş işlemlerinin yanı sıra mülzetimlere ve malikânelere kredi sağlayarak iltizam sisteminin sürekliliğini sağlıyordu.⁴³ Vakıf kayıtlarının derinlemesine analizleri, vakıf kredi ağları, gedikli İstanbul sarraflarının bilinen etkinlikleri dışında vakıfların sarraflarla kurdukları ortaklıklara ve vakıf mukataalarının sarraflara ihalesi gibi işlemlere dair önemli veriler sunmakta ve vakıfların mali idaresinin sarraflara devredildiği çok boyutlu yeni tür ortaklıkları gün yüzüne çıkarmaktadır.

19. yüzyılın arifesinde imparatorluğun yaşıdığı mali krizler salt kamu maliyesine özgü değildi. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki iki cepheli savaşların tüm çıplaklığıyla ortaya çıkardığı mali buhranlar, devletin en büyük kurumsal yapıları olan vakıfları da derinden sarsmıştı. Evkaf Müfettişliğine kredi onayı için başvuru yapan onlarca büyük paşa vakfının süreklilik arz eden bilanço açıkları karşısında mali dengelelerini yakın çevrelerinden, bilanço fazlası veren diğer vakıflardan ve en önemlisi gedikli İstanbul sarraflarından çekilen çeşitli kredileriyle ikame etmeye çalıştıkları görülmektedir. Vakıfların kredi talepleri 18. yüzyılın sonlarından itibaren hızla artma eğilimi göstermektedir. 1830'lu yıllarda İstanbul'daki kredi talebi ve kullanımı hat safhaya ulaşmış, bu sebeple Osmanlı merkezi bürokrasisi artan kredi talebi ve arzı karşısında ilk defa sadece kredi kayıtlarına mahsus ayrı sicil defterleri tutmaya başlamıştır. Mali krizlerin seyri, borçlanma türleri, sarrafların dengeleyici rolü ve kreditor olarak etkinliklerinin artmasına ilişkin öngörüler, art arda ve süreklilik arz eden verilerin tespiti ve analiziyle mümkündür. Bu bağlamda iktisadi yapıları analiz edilen onlarca vakfın verilerini aktarmak çalışmanın boyutunu ve hacmini bir hayli büyüteceğinden, mali kapasiteleri itibariyle Osmanlı coğrafyasında kurulan en büyük dört paşa vakfının borçlanma kayıtlarının analiziyle iktifa edildi. Mali kriz önermesine yönelik detaylı analiz havuzuna dahil edilen vakıflar, yönetimi ve muhasebesi birlikte yürütölen Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan,

42 Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 18, 2014, s. 19.

43 Ömeröl Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 30, 2014, s. 27, Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 104-105.

Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Amcazade Hüseyin Paşa vakıflarıdır. İncelemeye tabi tutulan paşa vakıflarının tamamı, dönem boyunca, vakıf kurucusunun alt soyundan gelen mütevellileri tarafından yönetilmiştir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki mali kriz önermesi yukarıda bahsedilen vakıflarla sınırlı değildir. Aynı dönemde Ayasofya, Mihrişah Valide Sultan, Sultan Selim, Süleymaniye Vakfı gibi pek çok selatin vakfı da bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Örneğin imparatorluğun en büyük vakıflarından olan Ayasofya Vakfı'nın muhasebesi 1790-1810 yılları arasında büyük oranda bütçe açıklarıyla kapanmıştı.⁴⁴ Yine 1795'te kurulan ve bu nitelikteki yeni vakıflarda ilk on yıllarda bütçe açığı görmeyi beklemediğimiz Mihrişah Valide Sultan Vakfı, 1810'lu yıllardan itibaren süreklilik arz eden bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kalıyordu.⁴⁵ Muhasebe defterleriyle paralel olarak Evkaf Müfettişliği Mahkemesi kayıtları aynı dönemde Bayram Paşa, Cerrah Mehmet Paşa, Yemen Fatih Gazi Sinan Paşa, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Rum Mehmet Paşa, Kılıç Ali Paşa, İsmihan Kaya Sultan, Kaymak Mustafa Paşa, Atik Valide Sultan, Yusuf Paşa, Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan, Şah Sultan, Zal Mahmut Paşa, İbrahim Paşa, Hersekzade Ahmet Paşa, Nişancı Mehmet Paşa, Şehit Ali Paşa ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa vakıfları gibi onlarca vakıfta yaşanan art arda bütçe açıklarının borçlanma ve diğer farklı yöntemlerle aşılmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.⁴⁶

Sokullu Mehmet Paşa (öl. 1589), 1574 tarihli vakfiyesiyle Azapkapı Camii adıyla bilinen meşhur caminin yanı sıra Kadırga, Eyüp, Lüleburgaz, Havsa, Erdel, Payas'ta külliyele; Selanik, Üsküp, Varna, Temeşvar, Yanbolu, Belgrad, Bosna, Bursa, Gelibolu, Kırklareli, Bergos, Vezirköprü, Halep, Hama, Humus, Antakya, Niğde, Tarsus, Şam, Birecik ve Mekke'de cami, mescit, darülhadis, darülkurra, imaret, hangah, medrese, köprü, çeşme, kervansaray, çarşı, pazar, hamam, bedesten vb. türünden

44 Vakfın yıl sonu hesapları 1798'de 22.249,5, 1799'da 5.359, 1804'te 5.571, 1808'te 16.893 ve 1809 senesinde 9085 kuruş açıkla kapanmıştı. VGMA, 2205, s. 1-6, 11-14, 82-111, 140-160.

45 Mihrişah Valide Sultan Vakfı, 1808'de Şah Sultan Vakfı'ndan 26.388,5 kuruş istikraz alarak gelirini 121.323,5 kuruşa yükselterek denk bilançoynu sağlayabildi. 1811 yılı 151.813 kuruş gelire sadece 246 kuruş fazlayla kapanmıştır. 1814 yılında 145.082 kuruş gelire nazaran 173.534 kuruş harcama yapılmış ve vakıf bilançosu 38.452 kuruş açık vermiştir. 1816 yılı bütçesi 36.580, 1823 mali yılı 9359, 1828 mali dönemi ise 63.222,5 kuruş açıkla kapanmıştır. Sırasıyla BOA, Ev.HMH.d 8083, 8308, 8449, 8458, 8801.

46 İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 280; 283, 289, 311, 322, 326, 332, 339.

yüzlerce eser yaptırmıştır.⁴⁷ Sokullu Mehmet Paşa Vakfı ile eşi İsmihan Sultan'ın 1573 yılında kurduğu vakıf, İsmihan Sultan'dan olan İbrahim Hanzade soyundan gelen mütevelliler tarafından birlikte yönetilmiştir.⁴⁸

18. yüzyılın ortalarına kadar bütçe dengesini koruyabilen vakfın yıllık geliri 6 milyon akçe civarındaydı. Tablo-2'nin verileri incelendiğinde yüzyılın son çeyreğinden 1810'lu yıllara kadar vakfın yıl sonu hesaplarının eksi bakiyeye kapandığı görülür. Kredi borçlanma kayıtlarındaki veriler negatif bakiyenin 1830'lu yıllara kadar devam ettiğini teyit eder. 1778 senesindeki 50.886,5 kuruş bütçe açığı ile 1808 yılındaki 80.133,5 kuruşluk açık, cari harcamaların yaklaşık %50'sine tekabül etmektedir. Bütçe açıklarının nedenlerine bakıldığında, muhasebe döneminde tahakkuk eden gelirlerin tahsilatının artan sıklık ve oranda gerçekleşmemesi ile tamirat harcamalarının olağanüstü seviyede artması ilk sıralarda gelmektedir.⁴⁹ Özellikle 1800-1810 yılları arasında yoğunlaşan açıklar, Haliç kıyısında yer alan ve bütünüyle yanan Azapkapı Camii'nin yenilenmesi çalışmalarından kaynaklanmıştır.

Tablo 2: Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan Vakıfları (Bütçeler)⁵⁰

Yıl	Gelir-Ashı Mal	Gelir-Mahsulat	Gider	Gelir-Gider Farkı	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1733-1734	6.661.248,00	5.949.648,00	5.571.048,00	1.090.200,00	19,6	18,3	2774
1751	6.694.282,00	5.248.882,00	5.776.751,00	825.049,00	14,3	15,7	4792
1776	13.246.106,00	3.127.906,00	5.536.989,00	-2.409.083,00	-43,5	-77,0	6030
1778		47.903,00	98.789,50	-50.886,50	-51,5	-106,2	6143

47 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Sokullu Şehit Mehmet Paşa bin Sinan Bey Vakfiyesi, d.1483 ve 1484 (Kasa 149).

48 VGMA, İsmihan (Esmehan) Sultan Vakfiyesi, d. 572:134/53.

49 Tahsil edilemeyen bakaya alacaklar sorunu bu dönemde pek çok vakıf için ortak bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sokullu Vakfı'nın tahsil edilemeyen bakaya alacakları 1782'de 9.919.200, 1791'de 11.632.782, 1796'da 12.919.883 akçe, 1801 yılında 14.382.200 (119.850 kuruş), 1809 yılında yapılan bazı tahsilatlar sonucunda 11.250.720 akçeye (93.756 kuruş) ulaşmıştır. 1790'lu yıllarda vakfın dönem gelirinin 7 milyon civarında olduğu göz önüne alındığında bakaya alacakların önemi çok daha anlamlı hale gelmektedir.

50 Para birimi 1778 yılı ile 1800 sonrası kuruş değerleri akçedir.

1782		7.135.844,00	8.810.542,00	-1.674.698,00	-19	-23,5	6352
1791	17.801.846,00	7.070.064,00	7.848.127,00	-778.063	-10	-11,0	6871
1796	19.329.668,00	6.409.785,00	7.100.708,00	-690.923,00	-9,7	-10,8	7238
1800-1801		118.483,00	134.708,50	-16.225,50	-12	-13,7	7595
1808-1809		89.026,00	169.159,50	-80.133,50	-47,4	-90,0	8060

Osmanlı coğrafyasında, öz sermayeleri ve bütçeleri itibariyle II. Mehmet ve Kanuni'nin vakıflarıyla yarışan en büyük paşa vakfı, muhasebesi ve idaresi birlikte yürütülen Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın kurmuş olduğu vakıftır.⁵¹ İstanbul, İzmir, Halep, Edirne, Kandiye, Samsun, Malatya, Amasya, İdilip, Safranbolu, Bozcaada, Kandiye, Belgrad ve Yanya'nın yanı sıra onlarca kentte vakıf eserleri ve mukataa birimleri oluşturan Köprülü Vakıfları, 18. yüzyılın sonlarında 20 milyon akçeye ulaşan yıllık geliriyle, kuşkusuz, döneminin en büyük vakıflarındandı.⁵² 1812 yılı itibariyle vakfın cari geliri 25 milyon akçeyi geçmişti.⁵³ Ancak bu devasa gelire rağmen Köprülü Vakıfları, 18. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar süregelen dönemde büyük meblağlara ulaşan bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Artan cari açıklarını kapatmak için öz sermayenin tüm imkanlarını kullanan vakıf, son olarak borçlanma yoluyla dış finansmana yönelmişti.

Köprülü ailesinden 1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapan Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa'nın vakfına ait muhasebe kayıtları da yukarıdaki vakıflarda yaşanan mutlak krizi yansıtır. Amcazade Hüseyin Paşa'nın Tablo-3'te listelenen hesapları ilk bakışta, bütçe fazlası verir görünümündedir. Ne var ki gerçekte durum bunun tam tersiydi; zira vakıf, mali dengeyi ancak kullandığı kredilerle sağlayabilmekteydi. 1766 yılında İstanbul'daki han tamiri için vakfın dönem gelirinin %83'üne tekabül eden 2.145.000 akçelik yeni finansman, borçlanma yoluyla sağlanmıştı. 1797 ve 1798 senelerinin bütçeleri görünürde fazla vermişti. Ancak

51 Köprülü Mehmet Paşa'nın 1661 tarihli vakfiyesi, VGMA, 580: 127/77. Fazıl Ahmet Paşa'nın 25 Safer 1089/18 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi, VGMA, 580: 140/78.

52 BOA, Ev. HMM.d 6557, s. 16-17, 77-78.

53 Mütevellî Mehmet Asım Bey zamanında düzenlenen 1812 tarihli bütçeye göre yıllık gelir 213.787,5 kuruştur (25.654.500 akçe). BOA, Ev. HMM.d. 21672-A, s. 31-33.

bu fazlalık, 13 kişiden alınan toplam 90.000 kuruş civarındaki borçla sağlanabilmişti. Nitekim Mütevellî Mehmet Sait Bey tarafından hazırlanarak Şeyhülislamın onayından geçen ana muhasebe defterine vakfın “duyûn-ı kesîreye müstağrak” (büyük borca batmış) olduğu notu düşülmüştü.⁵⁴ Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, bilhassa 1780-1810 yılları arasında büyük mali sorunlar yaşamış ve bu kriz dönemi sarrafların taraf olduğu çok boyutlu borçlanmalar ve teminat antlaşmalarıyla aşılabiliyordu.

Tablo 3: Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı (Bütçeler-Akçe)

Yıl	Gelir-Aşlı Mal	Gelir-Mahsulat	Gider	Fark	Defter
1766	2.898.270,0	2.562.670,0	3.847.729,0	-1.285.059,0	5411
1768	2.900.510,0	2.564.910,0	3.364.413,0	-799.503,0	5411
1769-1770	6.338.030,0	6.002.430,0	6.003.653,0	-1.223,0	5411
1772-1773	4.499.220,0	4.163.620,0	4.145.142,0	18.478,0	5677
1797	5.936.040,0	5.600.440,0	3.178.556,0	21.174,0	6557
1798	5.663.264,0	3.122.340,0	3.293.700,0	2.369.564,0	6557
1812		66.378,0 (krş)	55.134,0	11.244,0	21672-A

Tablo 4, 1770-1850 arasındaki 80 yıllık dönemde nadiren bütçe fazlası veren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın yıl sonu gelir-gider hesaplarının dökümünü sunar. Bu dönemde *icare-i vahideli* taşınmazların *icareteyne* dönüştürülmesi yöntemiyle, *duagu* vazifesi ihracıyla veya yeni muaccelle girişleriyle öz sermayeden yaratılan kaynaklar sınırlı bir iyileştirmeden öteye gidememişti. Nihayet vakıf, 1780-1840 arasındaki 60 senelik dönemi sarraflardan kullandığı kredilerle atlatabiliyordu.

54 BOA, Ev:HMH.d 6557, s. 16b.

Tablo 4: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı- Bütçeler (1770-1850)

Tarih	Gelir	Gider	Fark	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1770-71	3.741.077	5.962.700	-2.221.623	-37,26	-59,38	5727
1772	1.976.160	4.636.064	-2.659.904	-57,37	-134,60	5845
1774	1.440.920	5.076.735	-3.635.815	-71,62	-252,33	5932
1775	3.584.220	7.032.937	-3.448.717	-49,04	-96,22	5963
1788	2.179.620	2.762.644	-583.024	-21,1	-26,75	6729
1789	2.154.780	2.650.219	-495.439	-18,69	-22,99	6793
1790-91	3.362.460	3.630.636	-268.176	-7,39	-7,98	6856
1793	2.050.200	3.760.739	-1.710.539	-45,48	-83,43	7061
1795	2.109.600	5.265.333	-3.155.733	-59,93	-149,59	7220
1797	3.129.110	3.371.729	-242.619	-7,2	-7,75	7367
1798	2.708.888	2.838.263	-129.375	-4,56	-4,78	7432
1799	2.300.716	2.645.790	-345.074	-13,04	-15,00	7523
1800	3.223.459	3.102.626	120.833	3,89	3,75	7593
1802	2.637.545	2.215.132	422.413	19,07	16,02	7734
1803 ⁵⁵	25.434	18.779	6.656	35,44	26,17	7777
1805	20.469	21.572	-1.103	-5,11	-5,39	7882
1806	27.951	30.975	-3.024	-9,76	-10,82	7928
1808	19.873	22.417	-2.544	-11,35	-12,80	8015
1810	27.584	29.650	-2.066	-6,97	-7,49	8172
1813	29.515	47.919	-18.404	-38,41	-62,36	8250
1821	45.001	16.878	28.123	166,63	62,49	8664
1822	43.977	16.995	26.982	158,77	61,36	8719

55 Kuruş para birimine geçilmiştir.

1823	34.531	41.008	-6.478	-15,8	-18,76	8799
1824	25.631	32.404	-6.773	-20,9	-26,43	8849
1826	38.135	75.781	-37.646	-49,68	-98,72	8930
1827	44.481	69.245	-24.765	-35,76	-55,67	9078
1828	35.726	53.726	-18.000	-33,5	-50,38	9168
1830	33.676	39.574	-5.898	-14,9	-17,51	9358
1831	42.255	166.050	-123.796	-74,55	-292,98	Ev.d 9413
1833	69.743	149.704	-79.961	-53,41	-114,65	Ev.d 9726
1834-36	78.309	128.045	-49.736	-38,84	-63,51	EV.THR 73/100
1837	78.471	87.834	-9.363	-10,66	-11,93	EV.SRG 106/149
1839	70.768	42.991	27.777	64,61	39,25	EV.MH.49/11
1844	43.778	69.556	-25.779	-37,06	-58,89	Ev.d 12170
1846	78.723	58.693	20.030	34,13	25,44	Ev.d 12715
1849	89.541	61.832	27.710	44,81	30,95	Ev.d 13617
1850	79.766	74.766	5.000	6,69	6,27	EV.MH. 307/12

Kreditörler: Tanıdık ve Bildik Çevrenin Güvenli Limanı

Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce bütçe açıklarını dış finansmanla yönetmek zorunda kalan vakıflar, çoğunlukla yakın akrabalar ve tanıdık ağları kanalıyla ancak yerel düzeyde fon akışı sağladılar. Sıradan insanlar yakın tanıdık ve bildik çevrelerinden gayriresmî yollarla kredi temin edebilirlerdi. Ancak muhasebe denetimleri oldukça sıkı takip edilen vakıf kurumları için gayriresmî yollar pek olası ve güvenli değildi. Vakıf mütevellileri sorumlu oldukları muhasebe döneminde tüm girdi ve çıktıları, en küçük ayrıntısına kadar muhasebe defterlerine kaydetmek zorundaydı. Mütevelliler kredi kullanımı, tamirat, bakım, restorasyon ve yeniden inşa işleri için yapacakları harcamaları Evkaf Müfettişinden resmi izin aldıktan sonra muhasebe defterine işleyebiliyordu. Dolayısıyla vakıf finansmanları ister faiz içermeyen *karz-ı hasen* türünden ister faizli krediler nev'inden olsun, resmi kanallarla ve ancak mahkeme onayından sonra gerçekleştirilirdi.

Vakıfların yöneticisi konumundaki mütevelliler ve vakıf evlatları ile cabi, katip, mütevellî kaymakamı, vekiharç gibi birçoğu vakıf kurucusunun kapısından yetişen ve vakıfla organik bağı olan görevliler, yakın akraba ve tanıdık çevreler kredi temini konusunda ilk başvurulan kişilerdi. Bu ilk gruptan sağlanan kısıtlı krediler, genellikle karz-ı hasen türündendi ve faiz içermezdi. Büyük paşa vakıflarının mütevellileri aynı zamanda çeşitli saray kadrolarında bulunan ya da kadı, müderris, dersiam ve paşa olarak devletin üst bürokrasisinde görev yapan, iyi eğitilmiş, zengin ve genellikle ilmiye sınıfından meslek sahibi kişilerdi. Dolayısıyla yönettikleri vakıfların bütçe açıklarını imkanları ölçüsünde öncelikle kendileri karşılamaya çalışmışlardı.⁵⁶

Bütçe açıklarının sürdürülebilir mali yapıyı tehdit ettiği, açığı kapatmada öz sermayenin yetersiz kaldığı ya da finansmanın tanıdık çevrelerden kısa vadeli faizsiz borçlanmalarla karşılanamadığı durumlarda, faizli dış borçlanma kaçınılmaz tek seçenektir. Müslüman toplumlarda faiz konusu çok tartışılmakla birlikte alternatif bir ekonomik model geliştirilemediğinden, paranın kullanım bedeli olarak ortaya çıkan faizli işlemler, bilinen tüm Müslüman devletlerde farklı yöntemlerle uygulanagelmıştır.⁵⁷ Osmanlı’da genellikle *muamele-i şer’iyye* ve *bey’ bi’l-vefâ* yöntemleriyle yapılmış borçlanma sözleşmelerinde geçen “çuka bahası, murâbaha, ribh, güzeşte, semen, devr-i şer’î, mâ’rifet-i şer’î” gibi adlarla anılan fazlalığı, faiz kapsamında değerlendirmek gerekir. Nitekim vakıf belgeleri de bu değerlendirmeyi

56 Örneğin Sokullu Mehmet Paşa Vakfı’nın mütevellisi Kadı Numan Bey, 1782’de vakfin cari gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 3.674.954 akçeyi, bütçe açığını kapatmak üzere kendi cebinden karşılamıştı. Mütevellî Abdurrahman Bey, 1791 senesinde 776.031 akçe, mütevellî Hacı Halil Bey ise 1801 yılında vakfa 6.125,5 kuruş kredi sağlamıştı. 1810’da mütevellî Kadı Hacı Halil Bey, kendisinden sonra mütevellî olan Yusuf Bey’den vakfin bütçe açığını kapatmak için 32.543 kuruş kredi kullanmıştı. Diğer taraftan tanıdık çevrelerden veya doğrudan vakfin mütevellilerinden alınan kredilerin her zaman karşılıksız olmadığını belirtmek gerekir. Pek çok kredi sözleşmesinde tanıdıkların da faiz talep ettiği ortadadır. Nitekim uzun yıllar Köprülü Vakıflarının mütevelliliğini Müderris Mehmet Asım Beyle birlikte yürüten Mehmet Tabip Bey, 1813 yılında dedesi Köprülü Mehmet Paşa’nın kütüphanesi ve türbesinin giderlerine sarf edilmek üzere kurduğu kendi vakfından, Köprülü Vakıflarına 1817 yılında %12 faizle 5.000 kuruş kredi sağlamıştı. BOA, Ev. HMH.d 6552; 6871; 7595; Evkaf Müfettişliği, 313, s. 48; 332, s. 148.

57 Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton -Oxford, 2011, s. 147-150; Barkan, agm.,s 31-38; Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000, s. 46-47; Murat Çizakça-İsmail Kurt, *Risk Sermayesi Özel Finans Kuruluşları ve Para Vakıfları*, İSAV, İstanbul 1993, s. 19; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University Press, Jerusalem 1988, s. 128; J.E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10, 1979, s. 298-308.

doğrulamaktadır. Zira her ne kadar uygulama İslam hukukuna dayandırılrsa da bu yöntemle ortaya çıkan fazlalığı mudarebe yöntemiyle edile edilen kar ortaklığı kapsamında görmeyen taraflar, yaptıklarının açıkça faizli bir işlem olduğunun bilincindeydiler.

Evkaf Müfettişliği onaylı binden fazla kredi sözleşmesinin analizi, uygulamaya esas yöntemin muamele-i şer'iyeye olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İpotek karşılığı çifte satış yöntemi nadiren uygulanmıştır. Mahkeme tescilli 1.000 kuruşluk %15 faizli standart bir kredi sözleşmesi şu şekilde gerçekleştiriliyordu: Kredi işleminin tarafları Evkaf Müfettişinin veya vekilinin huzurunda yeri ve zamanı önceden belirlenen bir evde toplanırdı. Kredi talebinde bulunan vakıf veya şahıs (A); sarraf, vakıf, şahıs veya terekeden (B) 1.000 kuruş parayı ikrazen talep ederdi. A tarafı B'den 1.000 kuruş parayı ikraz ve kabul ettikten sonra yine B'nin malından "semeni" veya "murabahası" 1 yıl sonra ödenmek üzere (elbette daha kısa vadeli borçlanmalar görülmekle birlikte bu süre umumiyetle 1 yıllıktı ve 3 yıla kadar çıkabilmekteydi) faiz oranında fiyatı kararlaştırılmış araç olarak bir metayı borca konu anaparanın %15'i oranında bir bedel üzerinden 1 sene sonra ödenmek üzere müeccel (ertelenmiş) ve mev'ûd (vadeli) olarak satın alıyordu. Müslümanlar arasında gerçekleştirilen kredi sözleşmelerinde bu araç "Fetavâ-yı-Ankaravî, Behcetü'l-Fetavâ, Feyzullah Efendi Fetavâsı, Çatalcalı Ali Efendi Fetvası, Mushaf, Guduri Şerhi, Dürer-Gurer, Fetavâ-yı Numaniye, Tefsîr-i Kadî Beyzâvî" gibi fetva kitapları ile dini kitaplardı. Taraflardan birinin gayrimüslim veya sarraf olduğu durumlarda muamele-i şer'iyeye konu en yaygın araç, hilali koyun saatiydi. Bunu sırasıyla samur kürk ve marpuç şal ile elmas, yakut veya zümrüt taşlı yüzük ya da altın bilezik gibi değerli ziynet eşyaları takip ederdi. İşleme konu aracın adedi genellikle vade süresini belirlerdi. Örneğin 1 hilali koyun saat veya 1 cilt Behcetü'l-Fetavâ kitabı 1 yıllık vade süresini belirtirken 2 hilali saat ile iki fetva kitabı umumiyetle 2 senelik vadeyi ifade ederdi. Böylece tescil edilen işlem sonunda kredi talep eden kişi veya vakıf kurumu (A), 1 yıl sonra 1.150 kuruş olarak geri ödemek üzere B'den 1.000 kuruş borç para almış olur, mahkeme de bu sözleşmeyi tescil ederdi. Bu nevi sözleşmelerde krediler açıkça basit faizle arz ediliyordu. Bileşik faizin uygulandığı sözleşme örneği tespit edilemedi. Vade sonunda ödenemeyen kredilere ilişkin tahakkuk eden yıllık faiz tutarı borçludan tahsil edilir, borca konu anaparaya genellikle ilk sözleşmedeki muamele oranında yeniden faiz (devr-i şer'i) uygulanırdı.

Tablo 5, 6, 7 ve 8 incelenen dört büyük vakfın 18. yüzyılın sonlarından 1840'lı yıllara kadar uzanan dönemde kullandığı, faiz oranı ile vade süresi açıkça belirtti-

len kredilere ilişkin kayıtları içermektedir. Vakıf muhasebe defterleri aynı dönemde vakıfların kasalarına özellikle sarraflardan borçlanma yoluyla sağlanan büyük miktarda para girişi olduğunu teyit etmektedir.

Tablolar incelendiğinde göze ilk çarpan finansman kaynağının sarraflar olduğu görülür. Müteselsil krediler göz ardı edildiğinde yaklaşık her üç krediden biri sarraflardan alınmıştır. Sarraflar tüm zamanlarda 1 milyon kuruşu biraz aşan tutarla, dört vakfin kullandığı toplam kredinin %55'ini sağlamıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 22 krediden 16'sını sarraflardan alarak bu grupla en çok sözleşme imzalayan vakıftır. Diğer taraftan Merzifonlu Vakfına nazaran Köprülü Vakıflarının borç bulmakta o kadar zorlanmadığı ve çok farklı çevrelerden kredi sağladığı anlaşılıyor. Zira vakıf, kullandığı 68 kredinin sadece 9'unu sarraflardan temin etmiştir. Benzer şekilde Sokullu Mehmet Paşa Vakfı da finansman kaynaklarını taraflar arası karşılıklı güvene dayanan bağlarla çeşitlendirebilmiş; bu sayede oldukça geniş bir yelpazede borçlanabilmiştir.

Elimizdeki veriler mevduat ve tasarruf bankalarının yokluğunda, Osmanlıda çok çeşitli kredi kanallarının bulunduğunu gösterir. Hiç şüphesiz vakıflar ve hane halklarının çoğu, tüketime yönelik kısa vadeli acil nakit ihtiyaçları için tek bir kaynaktan veya muhataptan finansman aramak zorunda değildi. Mali sorunlar yaşayan vakıfların finansman arayışında sarraflardan sonra en sık başvurduğu kurumsal yapılar diğer vakıflardı. Doğrudan para vakfi olarak kurulmayan çok sayıda vakıf, bütçe fazlalarını işletmek amacıyla kurumsal düzeyde kreditor rolü üstlenmişlerdi. İncelenen dönemde hiçbiri nakit vakfi olarak kurulmayan ve zaman zaman kendileri de kredi kullanmak zorunda kalan Manisalı Mehmet Paşa, Yemen Fatih Gazi Sinan Paşa, Kazasker Damat Abdurrahman Efendi, Nişancı Cedit Mehmet Paşa, Altıpoğaçazade Ahmet Paşa, Mihrişah Valide Sultan, Yusuf Paşa ve Bayram Paşa vakfi gibi çeşitli vakıflar, diğer vakıflara para vakıflarının temin edemediği daha yüksek tutarda kredi temin etmekteydi. Diğer taraftan tüm kredi sağlayıcıları içerisinde para vakıfları, bariz şekilde en yüksek faiz talep eden kurumlar olarak dikkat çekiyordu. Dönem boyunca para vakıflarının arz ettiği kredilerde faiz oranı, umumiyetle devletin tereke borçlanmalarında belirlediği resmi tavan oranı olan %15 üzerinden hesaplanmıştı.

Vakıflar sosyal ve ekonomik etkileşim içerisinde oldukları, muhtemelen çoğu tanıdık olan ve karşılıklı güven duydukları yakın çevreden borçlanma yapıyordu. Bu bağlamda Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, borç aldığı kişilerden Rumeli kadısı Ali Efendi'nin eşi Hacı Fatma Hatun, Edirne Bostancıbaşı Yakup Ağa'nın kızı Afife

Hanım, Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hoşzeban Hatun, Şerife Hamdune Hanım, Bedros kızı Sultana adlı kişileri yakından tanıyor olmalıydı. Diğer yandan bazı kayıtlarda borç alınan kişilerin vakıfla organik bağı açıkça ifade edilmişti. Örneğin Sokullu Mehmet Paşa Vakfı'na 1804 yılında 3.000 kuruş kredi sağlayan kişi, önceki mütevellî Abdurrahman Bey'in eşi Cihanşah Hatun'du. Vakfın halihazırdaki mütevellîsi Hacı Halil Bey'in yerine mütevellî olacak olan Yusuf Bey, 1810 yılında vakfa 32.500 kuruş kredi sağlamıştı. Benzer şekilde Şeyhülislam Molla Mehmet Efendi'nin kızı Şerife Adile Hanım, Şeyhülislam Zeynelabidin Efendi'nin kızı Nesibe Hanım, Yeniçeri ağası Mehmet Sait Ağa'nın kızı Şerife Emine Hanım, Pirinççi Sinan Mahallesinde sakin Şemsiye Hanım, Bursa kadısı Süleyman Molla kızı Hatice Hanım, Abdi Paşa eşi Hatice Hanım gibi çok sayıda kadından yüklü miktarda borç alan Köprülü vakıflarının yöneticileri, borç aldıkları bu kişilere yakın sosyal çevrede yaşıyordu. Şeyhülislam Seyyid Zeynelabidin Mehmet Efendi'nin (ö. 1824) ailesinden alınan düşük faizli borçlar özellikle dikkat çekicidir. Köprülü vakıfları, Zeynelabidin Efendi'nin oğlu Mehmet Arif Efendi'den 1817 yılında üç yıl vadeyle 55.000, diğer oğlu Mehmet Ataullah Efendi'den 1822'de 10.000, kızı Şerife Adile Hanım'dan 1821'de 25.000, diğer kızı Şerife Nesibe Hanım'dan 25.000 ve eşinden 50.000 kuruş borç almıştı. Yaklaşık on beş yıl sonra kapatılabilen bu krediler için vakıf yıllık %9,6 oranında, görece düşük bir faiz ödemişti. Köprülü vakıflarının mütevellîsi Müderris Ahmet Asım Bey zamanında ilmiye sınıfından olan Kadı Ömer Efendi, Kütüphaneci Seyyid Mehmet Efendi, Müderris Seyyid Mehmet Arif Molla, Müderris Mehmet Ataullah Efendi, Kazas-ker Hacı Ömer Efendi, Bursa kadısı Süleyman Efendi gibi çok sayıda kişiden borç alınmıştı. Müderris Ahmet Asım Bey'in günlük hayatta diyalog içerisinde olduğu ilmiye sınıfının bu muteber şahsiyetlerini yakından ve doğrudan tanıması, yönettiği vakıf adına krediye erişimi kolaylaştırmış olmalıydı. Zira bu ilk yakın çevreden alınan borçların faiz oranları, umumiyetle %10-12 arasındaydı ve para vakıflarından alınanlara kıyasla daha düşüktü. Mütevellîlerin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşim içerisinde olduğu "tanıdık-bildik" kişilerin karşılıklı müzakereleriyle belirlenen borçlanma kayıtları, taraflara esneklik ve iş birliği sağlamıştı. Tanıdık ve yakın akraba çevresinin karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağları, büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırıyordu.

Vakıflar finansman arayışında, kadın ve erkek gayrimüslim çok sayıda zengine de başvurmuştu. Kredi sağlayan gayrimüslimlerin önemli bir bölümü vakıf mukataalarına kefil olan kişilerle vakıflara kredi sağlayan sarrafaların akrabalarıydı. 15 Mart 1803 tarihli bir kredi sözleşmesine göre Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı'nın mütevel-

lisi Nefise Hanım, işlerini Sofçular Hanında yürüten Kalcıoğlu Andon'dan 19.000, Eflak Voyvodası boyarlarından Aleksandri v. Nikola'dan 7.762 ve Tarabya köyünde ikamet eden eşi Raliçe'den 6.900 kuruş borç almıştı. Alınan borçlar, Andon'un akrabası ve bu esnada Kaşıkçılar Hanı'nda sarraflık yapan Sarraf Kostanti ve İstefan'a olan borçların kapatılmasında kullanılmıştı.⁵⁸ 1810 tarihli bir belgeye göre, Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı'na 1790'lı yıllardan itibaren düzenli aralıklarla kredi veren ve Kuruçeşme'de ikamet eden Eleni b. Hermezaki isimli kadını, mahkemede, vakfın bir hayli kredi kullandığı sarraf Kostaki temsil etmişti.⁵⁹ Sokullu Mehmet Paşa Vakfı'nın gerçekleştirdiği 1819 tarihli diğer bir borçlanma işleminde vakfın Sarraf Mercan'a olan 20.000 kuruş borcu, önce oğlu Sarraf Serkiz'e daha sonra kız kardeşi Ava'ya havale edilmişti.⁶⁰ Sarraf Kostaki v. Aslan'ın kız kardeşi Palasiçe, mahkemede kendisini temsil eden sarraf abisinin vekaletiyle Hüseyin Paşa Vakfı'na % 15 faizle 4.000 kuruş kredi sağlamıştı. Abdi Subaşı Mahallesinde ikamet eden ve askerî taifeden olduğu özellikle vurgulanan Vasikalı v. İsravraki, Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı'na 1793 yılında yaklaşık 33.000 kuruş gibi oldukça yüksek bir meblağı yıllık %15 faiz oranıyla teslim etmişti.⁶¹ Kaşıkçılar Hanı sarraflarından Sarraf Aleko v. İskerlet, Köprülü vakıflarına 1802 senesinde yıllık %11,5 faizle 39.000 kuruş kredi sağlarken kız kardeşi Lolice %10 faizle 11.000 kuruş kredi sağlamıştı.⁶² Tüm bu örnekler, Osmanlı'da modern bankacılığın doğuşundan önce çeşitli sosyal ve ekonomik ortamları paylaşan farklı toplum katmanlarından bireylerin, toplumsal yapıya gömülü ekonomik faaliyetlerde etkin rol oynadığını ve şartlarını piyasa koşullarının belirlediği gayet gelişmiş bir para mübadelesinin var olduğunu teyit etmesi bakımından önemlidir.

Finansal Aracılar: Sarraflar

Krizler karşısında vakıflara en büyük destek sarraflardan gelmiştir. Vakıf kredi kayıtları mali kriz içerisindeki pek çok vakfın, ihtiyaç duyduğu büyük çaplı likiditeyi sarraflardan sağladığını göstermektedir. Devletin resmi kanallarınca da onaylanan bu krediler vakıfların hayatta kalmasına önemli katkılar sağlamıştır. Mamafih bu dönemde vakıfların sarraflarla kurduğu ekonomik bağlar finansman sağlamanın

58 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 190-91.

59 Belgeye göre Eleni, vakıftan toplamda 43.552,5 kuruş alacağı olduğunu iddia etmekle birlikte, taraflar 28.280 kuruş üzerinde sulh sağlamıştı. Evkaf Müfettişliği, 308, s. 211.

60 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 2.

61 Evkaf Müfettişliği, 255, s. 38.

62 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 70 ve 154.

çok ötesine geçmişti. Hiç şüphesiz sarraflar, 18. yüzyılın sonundaki parasal krizde hem kefil hem de finansman kaynağı olarak toplumsal hayattaki rollerini artırmıştı. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin en köklü kurumları olan vakıfları da içine alan yeni iş birlikleriyle iktisadi hakimiyet sahalarını, daha önemlisi meşruiyet alanını genişleten sarraflar, bankacılık faaliyetlerinin başladığı döneme kadar -1780-1850 yılları arasında- en etkin dönemlerini yaşamışlardır. Bu dönemde büyük mukataa birimleri için sigorta ve ikame rolü üstlenen; ayrıca Osmanlı hanedanı ve ileri gelen devlet adamlarını finanse eden sarrafların bu rollerine, vakıfların yönetimi gibi son derece önemli yeni fonksiyonlar eklenmişti.⁶³ Sarraflar bir kredi mercii hâline gelerek günümüzün ticaret bankaları gibi tipik bir finansal aracıya dönüşürken, ödenemeyen krediler, kredi riskini ve beraberinde temerrüt riskini doğurarak 19. yüzyılın ilk yarısında 57 sarrafin iflasına yol açmıştır.⁶⁴

Vakıflara finansman sağlayan sarrafların önemli bir kısmı gedikli İstanbul sarraflarıydı ve bunların büyük bir bölümü mesleklerini Kapalıçarşı civarındaki vakıf hanlarında icra ediyordu.⁶⁵ Çarşı içindeki Valide Hanı, Suluhan, Çuhacı Han, Vezirhanı, Sofçular Hanı, Yeni Han, Sorguççu Hanı, Yolgeçen Hanı ve Kaşıkçılar Hanı en çok rağbet gören hanlardı.⁶⁶ Mesleklerini bu hanlarda icra eden, "İstanbul"la özdeşleşen kadim finansçılar olan sarraflar 1830'lu yıllara gelindiğinde

63 Padişahların, valide sultanların, sadrazamların ve bürokrasideki pek çok ricalin bezirganları ve bankerleri olan sarraflar; para bozma, kredi sağlama, hanedana ve ileri gelen devlet adamlarına kumaş, mücevher gibi lüks mallar tedarik etme, mültezimlere kefil olma, bankacılık ve ticaret yapma gibi pek çok sahada faaliyet gösterirdi. Sarrafların zamanla değişen rolleri ve üstlendikleri temel fonksiyonlara ilişkin bir hayli zengin literatür oluşmuştur. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler ve Ermeniler (1650-1820)*, YKY, çev. Erol Üyepazarıcı, İstanbul 2017, s. 26-37; Yavuz Cezar, "The Role of the Sarrafs in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, Eds.: Colin Imber-Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76; Bölükbaşı, agm., s. 19-96, Araks Şahiner, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Hağop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralleri Sunfi*, Aras Yayınları, İstanbul 2013; Ertan Ünlü, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez- Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2020.

64 Al-Aka, agm., s. 19-20.

65 İlk kez 1691'de hazırlanan sarraf nizamıyla bir lonca örgütlenmesine kavuşan sarraflar, 1691-1835 yılına kadar geçen sürede 14 defa değiştirilen nizamlarla görevleri, mükellefiyetleri ve sayıları teşkilatlandırılmıştır. 1820-1824 arasında sayıları 180'e ulaşan İstanbul sarraflarının 73'ü gediklidir. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları", s. 24-28.

66 Bölükbaşı tarafından yayımlanan sarraf listelerine bakıldığında 1710-1824 yılları arasında faaliyet gösteren sarrafların birkaç istisna dışında tamamına yakını, Kapalıçarşı merkezli ticari bölgede yer alan hanlarda faaliyet gösteriyordu. Bölükbaşı, agm., s. 37-86.

tedricen diskalifiye olmuş ve yerini dış ticaretin artışıyla palazlanıp, sonrasında finans alanına geçerek Galata'yı finans merkezine dönüştüren Galata bankerleri veya tüccarları olarak bilinen sınıfa bırakmıştır.⁶⁷ Tanzimat'la birlikte Kapalıçarşı etrafındaki finans merkezi tedricen Galata'ya kaymış, kadim gedikli İstanbul sarraflarının yerini alan ve kısaca Galata bankerleri olarak adlandırılan sınıfın kendi isimleri veya ürettikleri ürünlerin adını alan tüccarlara ve bankerlere büro tipi ofis olarak kiralanan yeni tip hanlar ile iş merkezleri ön plana çıkmıştır.⁶⁸ Vakıf hanlarında mesleklerini ve dükkanlarını babadan oğula devrederek uzun yıllar kiracı konumunda ikamet eden sarraflarla vakıflarda aile içinden silsile hâlinde görev yapan müteveli statüsündeki yöneticiler, birbirlerini yıllardır yakından tanıyor olmalıydı. Zira vakıfların, kendi vakıf hanlarında mesleklerini icra eden ve uzun yıllar süregelen kredi ve finansal aracılıkları nedeniyle "sarraf-ı vakıf" olarak tanımladıkları bu sarraflara finansman arayışında öncelik vermeleri tesadüf olmasa gerekti.

Vakıf kredi kayıtları sarraflarla vakıfların üç aşamalı iktisadi ve kurumsal iş birliğini ortaya çıkarmaktadır. İktisadi ve finansal iş birliği sarraflardan kredi çekilmesiyle başlıyordu. Mali sorunların kısa vadeli kredilerle çözülemediği hallerde vakıf mukataalarının ipotek benzeri karşılık gösterildiği daha büyük kredilerin çekildiği ilk aşamanın ardından, tüm mukataa birimlerinin ihale ve takibinin sarraflara devredildiği ikinci aşamaya geçilirdi. Bu yöntemin de çözüm olmadığı durumlarda müteveli, üçüncü aşamada son çare olarak, vakfın yönetim kurulu üyeleri diyebileceğimiz tüm ilgililerin oluruyla, borçlar kapatılıp kriz atlatılıncaya kadar vakfın idaresini alacaklı durumundaki sarrafa süresiz olarak devrederdi. Ele alınan dört vakıf başta olmak üzere mali kriz içindeki pek çok büyük vakıf bahsedilen her üç aşamayı tecrübe etmişti.⁶⁹

67 Bu tespitlerin önemli bir bölümü büyük bir inceleme görüş ve önerilerini paylaşan Doç. Dr. Hüseyin Al'a aittir. Hüseyin Al'ın yanı sıra makale hakkında son derece kıymetli değerlendirmeler yapan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi hocalarından Doç. Dr. Yakup Akkuş ile ODTÜ Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. Kayhan Orbay'a teşekkürü bir borç bilirim.

68 Jamgoçyan, *age*, s. 84-85; Nursel Gülenaz, *İstanbul'da 19. Yüzyıl ve Sonrası Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi*, İTÜ Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 39-50; Başar Ergüder, *İstanbul'un Finans Sermayesi Haritasında Galata Hanları (1868-1945)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 195-202.

69 Bu vakıflar arasında Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan, Şah Sultan, Zal Mahmut Paşa, Kaymak Mustafa Paşa, İbrahim Paşa vakıfları gibi büyük vakıflar vardı. 1815 tarihli bir muhasebe defterine göre Selimiye ve Şah Sultan vakıflarının yönetimi Sarraf Hoca Agop'un kontrolündeydi. Muhasebe defterinin sonuna sarraf "bende-i sarraf Agop, sakin-i Han-ı Valide" yazılı kendi mührünü vurmuştu. BOA, Ev.HMH.d 8398. 1824 tarihli diğer bir muhasebeye göre mukataaları

Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, 1790-1820 yılları arasında, çoğu akraba olan Stefan, Kirkor, Kaspar, Evanis, Mercan, Sarkis, Mardiros v. Ağop ve Mardiros v. İstefan adlı yedi sarraftan kredi kullanmıştı. 1790'lı yıllarda bütçe açıklarını kapatmak için Sarraf Kirkor ve Kaspar'dan alınan kısa vadeli krediler bir türlü ödenemeyince borca karşılık Rumeli bölgesindeki mukataa birimleri karşılık gösterilmiş, daha sonra mukataaların ihale ve gelirlerinin kontrolü sarraflara devredilmiştir. 1797'de yandığı için sarraflardan çekilen kredilerle bin bir güçlülük eşaslı bir tamirden geçirilen Azapkapı'daki Sokullu Mehmet Paşa Camii, 1807 tarihli Galata ve Azapkapı yangınlarında tekrar yanmıştı.⁷⁰ İlk yangının yaralarını sarmak için sarraflardan alınan krediler kapatılmadan meydana gelen bu ikinci yangın, bir süredir mali sorunlar yaşayan vakfın kırılğan bütçe dengesini bütünüyle bozmuştu. Azapkapı Camii'nin tamir masraflarında kullanılmak üzere 9 Haziran 1801'de Sarraf Mardiros v. Ağop ile ortağı Sarraf Mardiros v. İstefan'dan alınan 81.162 kuruş tutarındaki kredi borcu, dokuz yıl sonra, Sarraf Hoce Mercan'dan alınan borçla kapatılabiliyordu.⁷¹ Vakıf, sarrafa olan yüklü miktardaki borcunu bir başka sarraftan aldığı yeni krediyle ödeyebilmişti. Böylece vakıf mütevellisi ve yönetimde söz ve hak sahibi olanlar, ödenemeyen batık krediler karşısında, düzenli aralıklarda yaptıkları yetki devir sözleşmeleriyle, idari yetkilerini sarraflara devretmek zorunda kalıyordu.⁷²

Darphane tarafından yönetilen çok sayıda vakfın mukataa ipoteklerinden sarraflara 475.193,5 kuruş borcu vardı. BOA, Ev.HMH.d 8843. Muhasebede uzmanlaşma ve para yönetmedeki becerileri sebebiyle 19. yüzyılda Beyhan Sultan, Bezm-i Alem Valide Sultan, Hatice Sultan, Mihrişah Sultan ve Pertevniyal Valide Sultan tarafından kurulan çok sayıda hanedan vakıflarının muhasebelerini sarraflar tutmaktaydı.

70 Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İGSA Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 366-367.

71 Evkaf Müfettişliği, 313, s. 32.

72 Örneğin 1810 tarihli Evkaf Müfettişi ve aynı zamanda halihazırda sultanın tezkirecisi olan Ahmet Bey'in evinde bu minvalde yapılan bir sözleşmede, vakfı temsilen mütevellî Kadı Hacı Halil Bey'in yanı sıra vakıf evlatlarından Yusuf Bey (Halil Bey'in yerine mütevellî olacaktır) Arif, İbrahim, Şerif Mehmet ve Mehmet beylerle vakıf mürtezikalılarından Şeyh Hüseyin Efendi, Hatip ve imam Mehmet Emin Efendi, Kayımbaşı Mehmet Efendi hazır bulunmuşlar; her biri vakfın sarraflar başta olmak üzere pek çok kişiye borcu olduğunu, gelirlerin yetersiz ve düzensiz olduğundan çalışanların maaşlarının ödenemediğini bu nedenle de sarraflardan birinin mütevellî kaymakamı tayin edilerek vakıf işlerini yürütmesinin zaruret haline geldiğini beyan ve tasdik etmişlerdi. Bunun üzerine Sarraf Mardiros v. Ağop ile Sarraf Mardros v. İstefan, vakfın mukataa, muaccele ve müsakkafat türü taşınmazlarından 1810-1811 yılları arasında elde edilecek tüm gelir ve giderin tek yetkili mercii tayin edildi. Mütevellî Hacı Halil Bey, aylık 600 kuruş tutan tevliyet maaşını almak dışında vakfın hiçbir işine müdahil olmayacağını beyan etmek zorunda kaldı. Evkaf Müfettişliği, 310, s. 190.

Sarrafi Mercan ile oğlu ve aynı zamanda ortağı olan Sarraf Sarkis, Sokullu Vakfı'nın sarrafi olarak on beş yıla yakın vakfi idare etmiştir. Kapalıçarşı bölgesindeki Suluhan'da mesleklerini icra eden bu sarraf ailesi Ortaköy'de ikamet ediyordu ve tespit edebildiğimiz kadarıyla üç kuşaktan (Sarrafi Avanis oğlu Sarraf Mercan oğlu Sarraf Sarkis) bu yana sarrafi.⁷³ Sarraflardan sağlanan kredilerde faiz oranı %10 ila %15 arasındaydı. Vakıf yönetiminin sarraflara devredildiği büyük mali kriz zamanlarında bu oran daha da düşürülür hatta bazı yıllarda faiz talep edilmezdi. Örneğin Osmanlı tarihçisi *Şânizâde Tarihi*'nin müellifi Şânizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Evkaf Müfettişi sıfatıyla onayladığı 2 Nisan 1818 tarihli bir hüccette, vakfın uzun yıllar sarraflığını yapan Sarraf Mercan ve ortağı Sarkis, alacaklarına karşılık %1'den fazla faiz talep etmeyeceklerini ifade etmişlerdi.⁷⁴ Nitekim bu sözleşmeden bir yıl sonra eski borçlara ilave olarak yapılan üç farklı yeni kredi sözleşmesiyle sarraflardan çekilen toplam 116.911 kuruş paraya faiz uygulanmamıştır.⁷⁵

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1780-1840 yılları arasında, yaklaşık 60 sene boyunca kurumsal yapısını sarraflardan alınan kredilerle ayakta tutabilmişti. Bu süre zarfında yalnız üç farklı sarraf ailesiyle çalışılmıştır. 18. yüzyılın sonlarından 1800'lerin ilk yıllarına kadar Sarraf Tekfur ile kardeşi Sarraf Murat v. Anderya, vakıf sarrafi olarak ön plandadır. Kapalıçarşı'nın Beyazıt Meydanı'na açılan kapısı yanında Merzifonlu Vakfı'na ait Sorguççu Hanı'nı ofis olarak kullanan bu sarraf kardeşler, vakfa yaklaşık %15 faizle kredi sağlamışlardır. Yeni yüzyılın ilk çeyreğinin kreditörü, Yeni Han'ı ofis olarak kullanan Sarraf Papasoğlu Hoca Sağrem v. Simon'du. Büyük vezirler ve önemli devlet adamlarının yanı sıra hanedan mensuplarına da hizmet veren Sarraf Papasoğlu Sağrem, Osmanlı Devleti'nin muteber kabul ettiği zengin ve büyük sarraflardandı. 1830'lu yıllardan itibaren Yeni Han sarraflarından Sarraf Matos v. Bedros ile ortağı Sarraf Artin, vakfın sarraflığını devralmış; Merzifonlu Vakfı'na ait Sirkeci'deki Vezir Camii adlı caminin yeniden inşasına finansör olmuşlardır. Vezir Camii'nin yeniden inşası için Sarraf Matos'un %12 faizle sağladığı 100.000 kuruştan fazla kredinin 10.710 kuruş tutarındaki son takdisi, yaklaşık 14 yıl sonra ancak 1845 yılında ödenebilmişti.⁷⁶

Dönemin büyük paşa vakıflarının kurumsal mali durumunu betimlemek için kullanılabilecek en iyi kelime muhtemelen temerrüttür. Sarraflardan çekilen, ancak

73 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 1/1, 1/2; 381, s. 1-2.

74 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 1/1.

75 Evkaf Müfettişliği, 381, s. 2.

76 BOA, Evrak Defterleri (EV.d) 12715.

bir türlü ödenemeyen kredilerin faizleri yeniden yapılandırılıyor, mukataa ve muaccele türünden gelirler ipotek veriliyor, buna rağmen borçlar kapatılmadığı gibi, ertelenen borç taksitleri yeni borçları beraberinde getiriyordu.⁷⁷ Nihayet borcun yeni borçlarla kapatıldığı bu kısır döngüde vakıflar çözümü, sarrafların tüm taleplerini karşılayan sözleşmeler yaparak vakıfların idaresini onlara devretmekte bulunmuştur.

Merzifonlu Vakfı'nın Sarraf Sağem'le yaptığı kredi sözleşmeleri, mali kriz içerisindeki vakıfların kriz yönetme pratiklerini örneklemesi bir yana, sarrafların, sağladıkları kredilerle güçlenen sosyal ve hukuki etkinliklerini göstermesi bakımından özellikle dikkat çekicidir. Bu bağlamda bir müddetten beri vakfın sarrafi olarak mali idaresini yürüten Sarraf Papasoğlu Sağrem, 1810'da imzalanan sözleşmeyle, bir hayli uğraştan sonra zorla ikna edilebilmişti.⁷⁸ Sözleşmeye göre Sarraf Sağem, kontrolü dışında yapılan harcamaları öne sürerek bundan sonra vakfın yönetiminde bulunmayacağını ve vakıf hesaplarını tutmayı bırakacağını (izhâr-ı acz birle) tehditkar bir dille bildirmişti. Bu esnada çalışanların maaşlarının ödememesinden kaynaklanan şikayetler neticesinde vakıf yönetimi ve idari kadronun tamamı, vakfın tüm gelir ve giderinin kontrolünün yanı sıra idaresini de kendisine devrederek sarrafin izni olmaksızın hiçbir harcama yapılmayacağını taahhüt etmiştir. Yeni sözleşme ancak bu koşullar altında imzalanabilmiştir. Mütevelli Mustafa Bey, yetkisini devrederken aylık 250 kuruş tutarındaki tevliyet maaşı haricinde hiçbir talepte bulunmayacağını, mukataa birimleriyle kentsel kira getiren gayrimenkuller hakkında idari yetkisine şamil hiçbir temessük kaleme almayacağını, sarrafin izni dışında verilen temessüklere itibar edilmeyeceğini taahhüt etmek zorunda kalmıştır. Vakıf yönetim kurulunun idari yetkisini devrettiği Sarraf Sağem, mütevelli Mustafa Bey'in 1826'da ölümüne kadar geniş yetkilerle vakfi idare etmiş, daha sonra bu yetki Sarraf Matos ile ortağı Sarraf Artin'e devredilmiştir. Sarraf Sağrem bu süreçte ailenin bir diğer üyesi Merzifonlu'nun torunu Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Vakfı'nı da yönetiyordu.⁷⁹

77 Evkaf Müfettişliği, 301, s. 69; 322, s. 8; 236, s. 122; 322, s. 137.

78 Evkaf Müfettişliği, 310, s. 191.

79 Sarraf Sağrem v. Papasoğlu Hoce Simon'dan 1810'da %11,7 faizle çekilen (muamele-i şer'iyyeye araç olarak 7 adet Lahori şal kullanılmıştır) 17.077 kuruş kredinin ödenememesiyle Kaymak Mustafa Paşa Vakfı'nın yönetimi de böylece sarrafa geçmişti. Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, daha önce Boncukçular Hanında faaliyet gösteren Sarraf Canoğlu Agop ile Kaşıkçılar Hanını ofis olarak kullanan Sarraf Murat'la çalışıyordu ve bu sarraflardan çekilen kredilerde faiz oranları %10 ila %15 aralığında değişiyordu. Evkaf Müfettişliği, 311, s. 16; 289, s. 74-75.

Hiç şüphesiz İstanbul tabii afetlerden ve mütemadiyen tekrarlanan ve büyük tahribata yol açan yangınlardan muzdarip bir kentti.⁸⁰ Kent merkezlerindeki han, hamam, cami, mescit, medrese, su yolları, çeşmeler, türbe, dükkan, menzil nev'inden onlarca hayrat ve akar yapıların imarı ile yeniden inşası muazzam meblağlara ulaşan kaynak transferlerini zorunlu kılıyordu. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yangınların yolaçtığı zorunlu harcamalar, vakıfların bütçe açıklarının ve borçlanmalarının görünürdeki en önemli sebebidir. Vakıfların birçoğu bu harcamaları ancak dış finansmanla karşılayabilmiş; han, medrese, hamam, cami, mescit vb. birçok vakıf eserinin tamiri ve yeniden inşası, sarraflardan çekilen yüklü miktardaki kredilerle yapılabilmektedir. Bu bağlamda Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, 1790'lı yıllarda dış finansman yoluyla kullandığı kredilerin önemli bir bölümünü 1792'de yanan Yolgeçen Hanı adlı meşhur vakıf hanının yeniden inşasında kullanmıştı. Kapalıçarşı'nın Beyazıt meydanına açılan tarafında yer alan 43 odalı Yolgeçen Hanı, 1790-92 yıllarında meydana gelen "harik-i kebirde muhterik" olmuştu.⁸¹ Mahkemedan hanın tamiri gerekçe gösterilerek alınan kredi onayından sonraki üç yıl içerisinde vakfın Kaşıkçılar'daki hanında mesleğini icra eden Sarraf Kostaki ile Vasilaki v. İstavrakı'den %15 faizle 85.000 kuruş civarında kredi kullanılmıştı.⁸² Söz konusu borçlar on yıl boyunca yapılandırılmış; nihayet 1803 senesinde İkişciyan ve Bozakişte vakıf mukataaları ile Bursa ve İnebahtı cizye bedeli karşılık gösterilerek alınan yeni krediyle bakiye kapatılabildiği.⁸³

19. yüzyılın ilk yarısında sarraflar, vakıflara sağladıkları yüksek kredilerle büyük paşa vakıflarına ait pek çok mukataanın iltizama verme ve iltizam gelirlerini tahsil etme yetkisini elde etmişlerdir.⁸⁴ Bu durum sarrafların hazine mukataaları için mültezimlere kefil veya hazineye garantör olma görevlerinin ötesinde onlara, şartlarını büyük

80 Cezar, agm., s.327.

81 Evkaf Müfettişliği, 246, s. 277.

82 Hassa mimarları tarafından yapılan bedel tespitine göre 18 Eylül 1793 tarihi itibarıyla Yolgeçen Hanı'nın yeniden inşası için enkaz bedelinin dışında 57.872 kuruş harcanmıştı. Evkaf Müfettişliği, 255, s. 37.

83 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 190.

84 Çalışma boyunca değinilen vakıflara ek olarak bu dönemde Rüstem Paşa ile eşi Mihrimah Sultan Vakıfları da mali sorunlarına vakıf mukataalarını karşılık göstererek sarraflardan çekilen kredilerle çözüm aramıştı. Örneğin Sulu Han'da ikamet eden Sarraf Agopcan v. Mihal ile ortağı Sarraf Mercan v. Evans'le yapılan 1806 tarihli kredi sözleşmesinde, 1804 yılında senelik %13,8 faiz oranıyla çekilen 34.273,5 kuruş krediye karşılık vakfın Yenişehir-i Fenar, Karaferye, Nevrekop, Samako, Herzograd, Yalakabad, Hayrabolu, Üsküdar ve Gebze kazalarındaki çok sayıda mukataasınının 1804-1806 yılları arasındaki 2 yıllık geliri karşılık gösterilmişti. Evkaf Müfettişliği, 296, s. 98.

ölçüde kendilerinin belirlediği, vakıf mukataaları üzerinde mutlak kontrole giden daha geniş haklar edinmelerini sağlamıştır. Vakıf mukataaların sarraflardan çekilen krediye ipotek gösterilmesiyle başlayan süreç, kredinin kapatılmadığı ilerleyen yıllarda mukataa birimi de dahil vakıf idaresinin tümüyle sarraflara devredildiği yeni bir aşamaya evrilmiştir. Vakıfların, kriz dönemini atlatıp mali durumlarını düze çıkarıncaya kadar sarraflarla kurdukları bu çok boyutlu ortaklıklar, Tanzimat sonrası bankacılık kurumlarının devreye girmesiyle son bulmuştur.

Sonuç

Bu yazıda modern bankaların kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nin ve vakıf kurumlarının mali sorunları aşmak için geliştirdiği finansman yaratma çabalarını inceledik. Vakıfların etkin borçlanma stratejilerini, hızlı aksiyon alma becerilerini ve sarraflarla kurulan çeşitli ortaklıklar sayesinde geliştirilen kriz yönetme pratiklerini ele aldık.

Osmanlı Devleti'nin mali, ekonomik, sosyal ve idari manada en çalkantılı dönemini yaşadığı 1770-1840 yılları arasındaki mali sorunların, devletin en köklü kurumsal yapılarından olan vakıfları da derinden etkilediği aşıkardır. Vakıflara ait bazı gelir kaynaklarının kamu maliyesine finansman sağlamak için Darphane'ye aktarılması, dönemin ekonomik koşullarının fiyatlar, ücretler ve bakım-onarım maliyetleri üzerindeki yıkıcı tesiri, tahsil edilemeyen gelirler ve kira kayıpları gibi bir dizi etmen Osmanlı vakıflarında finansal sorunlara yol açmıştır. Yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kaydının analizi, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kurumsal olarak kendi öz rezerv kaynaklarından yararlanma, cari geliri attırma, kaynakları ve harcamaları yeniden bölüştürme ve nihayet borç alma yöntemlerini tecrübe ettiğini; öte yandan kaynakların yetersiz, sermaye ve likidite sağlamanın sınırlı, harcamaların acil ve zorunlu olduğu durumlarda ise borçlanmanın zorunlu ve tek seçenek olduğunu ortaya koymuştur.

Elimizdeki veriler mevduat ve tasarruf bankalarının toplumla buluşmasından önce Osmanlı'da çok çeşitli kredi kanallarının mevcut olduğunu göstermektedir. Hiç şüphesiz vakıflar ve hane halklarının çoğu, tüketime yönelik kısa vadeli acil nakit ihtiyaçları için tek bir kaynaktan veya muhataptan finansman aramak zorunda değildi. Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce bütçe açıklarını dış finansmanla yönetmek zorunda kalan vakıflar, çoğunlukla yakın akrabalarından ve tanıdık ağları kanalıyla yerel düzeyde fon akışı sağlamıştır. Tanıdık ve bildik kişilerin karşılıklı müzakereleriyle belirlenen borçlanma kayıtları taraf-

lara esneklik ve iş birliği sağlamış, karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağlar büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırmıştır.

Diğer taraftan bütçe açıklarının sürdürülebilir mali yapıyı tehdit ettiği, krizin öz sermayeden sağlanan yeni araçlarla veya tanıdık çevrelerden sağlanan kısa vadeli borçlanmalarla aşamadığı zamanlarda, vakıflara en büyük destek sarraflardan gelmiştir. Vakıf kredi kayıtları, mali kriz içerisindeki pek çok vakfın ihtiyaç duyduğu büyük çaplı likiditenin ancak sarraf kredileriyle sağlanabildiğini, dahası bu iki yapının çok boyutlu kurumsal iş birliği içine girdiğini göstermiştir.

18. yüzyılın sonundaki parasal krizde sarraflar, toplumsal ve ekonomik yaşamdaki rollerini vakıflar üzerinden devşirdiği meşruiyet alanıyla daha da genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin en köklü kurumları olan vakıfları da içine alan yeni ortaklıklar sayesinde iktisadi hakimiyet sahalarını; daha önemlisi meşruiyet alanını genişleten sarraflar, bankacılık faaliyetlerinin arifesinde, 1780-1840 yılları arasında, en etkin dönemlerini yaşamışlardır. Son tahlilde sarraf-vakıf iş birliğinden en karlı çıkan taraf, şüphesiz, sarraf finansmanlarıyla sürekliliklerini sağlayan vakıflar olmuştur.

Makalede istifade edilen belgeleri görüntülemek için okutunuz.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.d): 4792, 5411, 5332, 5538, 5677, 5727, 5739, 5845, 5909, 5932, 5963, 6030, 6143, 6185, 6352, 6408, 6490, 6501, 6552, 6557, 6567, 6697, 6729, 6793, 6856, 6871, 7061, 7094, 7220, 7232, 7238, 7367, 7430, 7432, 7523, 7636, 7595, 7734, 7777, 7824, 7828, 7862, 7882, 7928, 8015, 8060, 8083, 8126, 8140, 8172, 8250, 8268, 8308, 8378, 8449, 8641, 8664, 8719, 8801, 8849, 8858, 8877, 8930, 9078, 9168, 9358

BOA, Ali Emiri Mustafa IV (AE. SMST.IV): 3-429; 3-175

BOA, Bab-ı Defteri, HMH.d: 21672-A, 21641

BOA, Cevdet Maliye (C.ML): 36-1611, 343-14139

BOA, Evkaf Defterleri (EV.d): 9413, 9726, 12170, 12715, 13617

BOA, Evkaf Tahrir (EV.THR): 73

BOA, Evkaf Muhasebeciliği (Ev.MH): 49, 307

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT): 539-26634

İstanbul Müftülüğü (İMÜF), Evkaf Müfettişliği, defter no: 202, 236, 237, 246, 245, 255, 280, 283, 285,288, 289, 296, 301, 308, 310, 311, 313, 318, 301, 322, 326, 332, 339, 350, 364, 372, 381, 387, 388, 400, 451, 464, 471, 487, 495, 502, 506

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Sokullu Şehit Mehmet Paşa bin Sinan Bey Vakfiyesi, d. 1483 ve 1484 (Kasa 149)

VGMA, İsmihan Sultan Vakfiyesi, d. 572: 134/53

VGMA, Köprülü Mehmet Paşa Vakfiyesi, 580: 127/77

VGMA, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Vakfiyesi, 580: 140/78

VGMA, 2205, s. 1-6, 11-14, 82-111, 140-150.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aksan, Virginia, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, New York 2013.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

- Akyıldız, Ali, “Kâime”, *DİA*, C 24, İstanbul 2001, s. 212-215.
- Al, Hüseyin-Akar, Şevket Kamil, “Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 18, 2014, s. 5-47.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, C III/S. 5-6, 1966, s. 1-479.
- Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.
- Barsoumian, Hagop L., *İstanbul’un Ermeni Amiralalar Sınıfı*, Aras Yayınları, İstanbul 2013.
- Bordo, Michael D.- White, Eugene N., “A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars”, *The Journal of Economic History*, 51/2, 1991, s. 303-316.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, “İstanbul Sarrafları (1691-1835)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30, 2014, s. 19-96.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Cezar, Yavuz, “The Role of the *Sarrafs* in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, ed. Colin Imber-Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76.
- Cezar, Mustafa, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, *İGSA Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 327-414.
- Çağatay, Neşet, “Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, s. 57-66.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, s. 39-56.
- Çizakça, Murat, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000.
- Çizakça, Murat-Kurt, İsmail, *Risk Sermayesi Özel Finans Kuruluşları ve Para Vakıfları*, İSAV, İstanbul 1993.

- Eldem, Edhem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Dept", *European Review*, 13/3, s. 431-445.
- Ergüder, Başar, *İstanbul'un Finans Sermayesi Haritasında Galata Hanları (1868-1945)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Feraizcizade Mehmed Said Efendi, *Gülşen-i Maarif*, Darü't-tübâ'atî'l-âmire, [İstanbul], 1252 [1836]
- Genç, Mehmet, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 184-200.
- Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-222.
- Genç, Mehmet, "A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, New York 1987, s. 345-373.
- Genç, Mehmet, "Esham", *DİA*, C 11, İstanbul 1995, s. 376-380.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University Jerusalem 1988.
- Gülenaz, Nursel, *İstanbul'da 19. Yüzyıl ve Sonrası Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi*, İTÜ Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Güran, Tefik, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, 1998, s. 79-95.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29/1, 1969, s. 97-140.
- Imber, Colin, *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press, Stanford 1997.
- Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1988.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler ve Ermeniler (1650-1820)*, YKY, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2017.

- J. Barro, Robert, "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2, 1987, s. 221-247.
- Karaman, Kıvanç-Pamuk, Şevket, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, 70/3, 2010, s. 593-629.
- Kuran, Timur, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2011.
- Kuran, Timur, "The Logic of Financial Westernization in the Middle East", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 56, 2005, s. 593-615.
- Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3, 1979, s. 289-308.
- Milevsky, Moshe A., *King Williams's Tontine: Why the Retirement Annuity of the Future Should Resemble Its Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Orbay, Kayhan, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies I*, 2017, s. 135-153.
- Özbek, Nadir, "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIX/2, 2018, s. 219-245.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 197-238.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Pamuk, Şevket, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 27-38.
- Pamuk, Şevket, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1, 2004, s.7-32.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Pamuk, Şevket, "Fiscal Centralization and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire", *The Medieval History Journal*, 17/1, 2014, s. 1-26.

Pantuk, Ramazan, “Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)”, *Vakıf Kuran Kadınlar*, Hazırlayan: Fahameddin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 265-283.

Pantuk, Ramazan, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2014.

Rahman, Fazlur, “Ribâ and Interest”, *Islamic Studies*, 3/1, 1964, s. 1-43.

Sahillioğlu, Halil, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 27/S. 1-2, 1969, s. 75-111.

Schumpeter, Elizabeth Boody, “English Prices and Public Finance, 1660-1822”, *The Review of Economics and Statistics*, 20/1, 1938, s. 21-37.

Şahiner, Araks, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Tabakoğlu, Ahmet, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41/S. 1-4, 1985, s. 389-414.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin İç Hazinesi”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 51-56.

Ünlü, Ertan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez- Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

Velde, François R.- Weir, David R., “The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793”, *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 1-39.

Weir, David R., “Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789”, *The Journal of Economic History*, 49/1, 1989, s. 95-124.

EK**Tablo 5:** Sokullu Mehmet Paşa ve Eşi İsmihan Sultan Vakıflarının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Borç Veren	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Faiz Oranı	Araç	Defter
1	Sarraflar İstefan	1791	20.114,0	2.083,0	1	10,4	-	6781
2	Valide Hanım Sarraflardan Sarraf Kaspar	1796	2.413.791,0	361.980,0	1	15,0	-	7238
3	Sarraflar Hoca Kırkor ve Sarraf Kaspar	1801	79.256,0	10.920,0	1	13,8	-	7595
4	Vakfın önceki mütevellisi iken ölen Abdurrahman Bey'in oğlu İbrahim Bey'in Validesi Cihanşah Hatun	1804	3.000,0	400,0	1	13,3	1 cilt Mülteka'l-Ebhur kitabı	285/154
5	Yorgani Ahmet Ağa	1804	1.600,0	240,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	285/197
6	Ayşe Hanım b. Abdurrahman	1804	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	285/197
7	Vakfın mütevellii kaymakamı Hacı Hurşit Ağa	1807	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Behçetü'l-Fetava kitabı	296/147
8	Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hoşzeban Hatun binti Abdullah	1807	4.000,0	600,0	1	15,0	1 cilt Şifa-i Şerif kitabı	296/155
9	Sarraflar Mercan v. Evanis ve ortağı Mardıros v. İstefan	1807	71.502	10.725,0	1	15,0	1 çuka kaplı pösteği samur kürk ve 1 çuka kaplı iki çukullu Rızayi ve 1 ... şal ve 1 hilali kebir saat	296/161

10	Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hacce Fatma Hatun b. Hacı Ahmet	1807	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	296/165
11	Sarraf Hoce Evanis	1809	17.600,0	4.600,0	2	26,1	-	8060
12	Haraççızade Hacı Mehmet Ağa Vakfi	1809	1.000,0	150,0	1	15,0	Çuka Bahası	301/112
13	Sarraf Hoce Mardiros v. Ağop ve ortağı Hoce Mardiros v. Stefan	1810	81.165,0	6.888,0	6 ay	8,5	1 pembe şal ve 1 yeşil çuka kaplı samur kürk	313/32
14	Rumeli Kadısı Ali Efendi eşi Hacce Fatma Hatun	1810	6.000,0	900,0	1	15,0	Mushaf	313/44-45
15	Yorgani Ahmet Ağa	1810	1.600,0	240,0	1	15,0	Mushaf	313/45
16	Ayşe Hatun Nukudu Vakfi	1810	3.000,0	450,0	1	15,0	Mushaf	313/45
17	Ayşe Hanım b. Abdurrahman	1810	2.000,0	300,0	1	15,0	Mushaf	313/45
18	Edirne Bostancıbaşı Yakup Ağa'nın Kızı Afife Hanım	1810	2.000,0	300,0	1	15,0	Mushaf	313/46
19	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfi	1810	500,0	75,0	1	15,0	Mushaf	313/46
20	Evladı vakıftan Yusuf Bey Efendi bin Mehmet Esat Bey Efendi-Sonraki müteveli	1810	32.543,0			0,0	-	313/48
21	Sultana b. Bedros	1812	6.000,0	900,0	1	15,0	Şal	313/112
22	Hacce Fatma Hatun b. Abdullah veresesinden	1812	6.000,0	900,0	1	15,0	1 cilt Buhari-i Şerif ve 1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	313/113

23	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfi	1813	3.000,0	450,0	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	322/5
24	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfi	1813	3.000,0	450,0	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	322/5
25	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfi	1813	500,0	75,0	1	15,0	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	322/6
26	Hacce Ayşe Hatun Nukudu Vakfi	1814	3.000,0	450,0	1	15,0	Fetava-yı Ali Efendi ve Cedid Fetavası	322/72
27	Sarraf Mercan v. Evanis ve oğlu Sarraf Sarkis	1818	86.037,0	16.037,0		18,6	-	381/1
28	Afife Hatun Vakfi	1818	450,0	67,5	1	15,0	1 cilt Hayriye Fetavası kitabı	339/1
29	Sarraf Mercan v. Evanis ve oğlu Sarraf Sarkis	1819	30.000,0	0,0		0,0	-	381/2
30	Sarraf Mercan v. Avanis	1819	45.000,0	0,0		0,0	-	381/2
31	Mihrimah Hatun Nukudu Vakfi	1819	1.268,5	187,5	1	14,8	Lahor şal	381/2
32	Sarraf Sarkis v. Mercan	1819	41.911,0			0,0		381/2
33	Sultana b. Bedros zimmi	1819	6.000,0	900,0	1	15,0	Lahor şal ve hilali saat	381/2
34	Altıpoğaçazade Ahmet Paşa Vakfi	1819	2.500,0	300,0	1	12,0	1 adet hilali saat	339/40
35	Halil Efendi'nin mütevellî olduğu ismi belirtilmeyen vakıf	1820	2.500,0	300,0	1	12,0	1 adet hilali saat	381/3
36	Süleyman Paşa Hanı yakınında Sinan Ağa Mahallesinde sakin iken ölen Yorgancı Mehmet Ağa terekesinden	1820	1.600,0	240,0	1	15,0	1 cilt Dürrü'l Muhtar kitabı	339/72

37	Şerife Hamdune Hanım	1820	6.000,0	900,0	1	15,0	1 Cilt Dürrü'l Muhtar ve Fetava-yı Ali Efendi	339/73
38	Hacı Ahmet Efendi Vakfı	1820	3.000,0	450,0	1	15,0	1 Cilt Dürrü'l Muhtar kitabı	339/73
39	Afife Hatun Vakfı	1820	450,0	67,5	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	339/72

Tablo 6: Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Vakıflarının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Borç Veren	Tarih	Borca Konu Para	Faiz	Vade	Muamele-i Şer'i/Araç	Muamele/Faiz Oranı	Defter/Sayfa
1	Amca Hüseyinpaşazade Mustafa Bey	1801	7.000,0	960,0	1	1 adet yakut yüzük	13,7	280-33
2	Sarraf Andon	1801	19.230,0	2.790,0	1	1 adet yakut yüzük	14,5	280-34
3	Sofçular Hanında mütemekkin Sarraf Andon	1802	15.000,0	1.500,0	1	1 cilt muhaşşi Fetava-yı Ali Efendi	10	280-112
4	Hacce Ayşe Hatun Nukud Vakfı	1802	3.000,0	450,0	1	1 Cilt Fetava-yı Ali Efendi	15	280-125
5	Sarraf Andon	1802	4.113,0	616,0	1	1 adet Rızayi turunc Şal	15	280-126
6	Sarraf Konstanti Veledi Kaplan ve vekili Sarraf Kostaki veledi Manol	1802	10.500,0	1.050,0	1	3 adet hilali saat	10	280-145
7	Kaşıkcılar Hanında Mütemekkin Sarraf Aleko v. İskerlet	1802	39.246,0	4.500,0	1	-	11,5	280-70
8	Loliçe b. İskerlet	1802	11.000,0	1.100,0	1	1 adet zümrüt yüzüklü taş	10	280-154

9	Hacce Ayşe Hatun Nukud Vakfı	1803	3.000,0	450,0	1	1 cilt Feyzullah Efendi Fetavası	15	283-29
10	Tayyar Paşa Kapı Çuhadarı Hacı Hasan Ağa bin Mehmet	1804	3.000,0	288,0	1	1 adet elmas yüzük taş	9,6	283-130
11	Sarraf Aleko v. Konstanti	1804	2.000,0	200,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
12	Loliçe b. İskerlet	1804	9.000,0	900,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
13	Sarraf Konstanti v. Kaplan	1804	10.500,0	1.050,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
14	Bezzazistani Hüseyin Ağa	1804	2.500,0	240,0	1	1 cilt Behcetü'l-Fetava	9,6	283-134
15	Hafız Osman Efendi	1804	9.000,0	4.050,0	3	1 cilt mushaf	45	283-179
16	Hasan Hüseyin Efendi b. Şeyh Mustafa Efendi	1811	9.365,0	900,0	1	1 cilt mushaf	9,6	311-42
17	Sabika Haslar Kadısı olan Seyyid Mehmet Esad Efendinin Galesi Eyüp Ensari Camii İmamına Meşruta Nukud Vakfı	1811	2.000,0	240,0	1	1 cilt mushaf	12	311-42
18	Çuhadar Mehmet Ağa	1811	1.000,0	360,0	3	1 cilt mushaf	36	311-48
19	İsmail Nuri Efendi	1811	1.400,0	510,0	3	1 cilt mushaf	36,4	311-49
20	Sarraf Andon v. Mikail	1811	15.000,0	2.250,0	1	1 elmas yüzük	15	311-51
21	Sarraf Ohannes v. Mikail	1811	10.000,0	1.000,0	1	1 dolama samur kürk	10	311-51
22	Çuhadar Seyyid Mehmet Said Ağa	1811	2.500,0	900,0	3	1 cilt fetva kitabı	36	311-51
23	Hüseyin Ağa	1811	2.500,0	720,0	3	Fetva kitabı	28,8	311-60

24	Hüseyin Ağa	1813	2.000,0	192,0	1	1 cilt Behçetü'l Feteva	9,6	332-21
25	Kazasker Mehmet Efendi Mahallesinde Sakin Ayşe Hatun	1813	2.500,0	900,0	3	1 adet sade taşlı elmas	36	332-28
26	Hafız-ı Kütüb Seyyid Hacı İbrahim Efendi	1814	7.500,0	2.700,0	3	1 cilt Behçetü'l Fetava	36	326-124
27	Hasibe Hatun b. Ali	1814	4.000,0	1.440,0	3	1 cilt Behçetü'l Fetava	36	326-125
28	Seyyid Abdullah Ağa b. Seyyid Ahmet	1814	1.500,0	180,0	1	1 cilt Nefis Dürer Kitabı	12	332-8
29	İsa Çelebi b. Ahmet	1814	2.000,0	720,0	3	2 adet hilali saat	36	332-58
30	Eşraf-ı Kuzattan Ömer Efendi b. Abdullah Ebubekir Efendi	1814	20.436,0	6.120,0	3	1 cilt Dürer Gurer, 1 cilt Behçetü'l Feteva kitabı ve 1 adet hilali saat	29,9	332-62
31	Seyyid Mehmet Esad	1814	2.500,0	900,0	3	1 cilt Dürer	36	332-62
32	Çuhadar Mehmet Ağa	1814	1.000,0	360,0	3	1 cilt Dürer	36	332-63
33	Abdi Paşa Halilesi Hatice Hanım	1815	5.000,0	1.800,0	3	1 cilt Dürer	36	332-79
34	Köprülü Vakfının Hafız Kütüplerinden Seyyid Mehmet Nuri Efendi b. Hafız Ahmet	1815	1.000,0	300,0	3	1 cilt Dürer	30	332-79
35	Tahir Ağa	1815	2.000,0	190,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,5	332-102
36	Cemile Hatun b. Ali ve damadı Kıblelizade Numan Bey b. Osman	1816	10.000,0	3.600,0	3	1 adet hilali koyun saati	36	332-120

37	Bezzazistan Hüseyin Ağa b. Halit	1816	2.000,0	192,0	1	1 adet hilali koyun saati	9,6	332-125
38	Pirinççi Sinan Mahallesinde sakin Şemsiye Hanım b. Seyyid Ahmet Efendi	1816	5.000,0	1.800,0	3	1 adet hilali koyun saati	36	332-125
39	Seyyid Abdullah Ağa bin Seyyid Ahmet	1816	1.500,0	180,0	1	1 adet hilali koyun saati	12	332-125
40	Anadolu Kalem Kisedarı Derviş Mustafa Efendi b. Hacı Mehmet Said Efendi Nukud Vakfı	1817	3.500,0	350,0	1	1 cilt Dürer	10	332-133
41	Müdürrisini Kiramdan Seyyid Mehmet Arif Molla Efendi Hazretleri	1817	55.000,0	15.840,0	3	Kadı Beyzavi, Kaside-i Hüsameddin ve 6 parmak 1 adet ... şal ve 1 adet hilali koyun saati	28,8	332-145
42	Seyyid Abdurrahman Bey Efendi b. Seyyid Abdullah. Bu kişi borcu mütevellisi olduğu vakıftan vermiş, ancak vakfın adı belirtilmemiştir.	1817	3.000,0	864,0	3	Şifa-i Şerif kitabı	28,8	332-145
43	Müdürris Merhum Köprülüzade Mehmet Aşım Bey Efendi b. Abdülhamid Bey Nukud Vakfı	1817	5.000,0	1.800,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	332-148
44	İffetlü Şerife Adile Hanım b. Şeyhülislam Mehmet Molla Efendi	1821	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-23

45	İffetlü Şerife Nesibe Hanım b. Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi	1821	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-23
46	Kazasker Ser-Etibba-i Hassa Hacı Ömer Efendi Vakfı	1821	5.000,0	480,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-24
47	Ümmügülüm Hanım Vakfı	1821	1.440,0	340,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	23,6	350-30
48	Çuhadar Mehmet Esad Ağa	1821	3.000,0	288,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-36
49	Derviş Mustafa Efendi Vakfı	1822	6.000,0	1.800,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	30	350-58
50	Seyyid Mehmet Ataullah Efendi	1822	2.500,0	900,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	36	350-60
51	Seyyid Mehmet Ataullah Efendi	1822	10.000,0	2.880,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	28,8	350-60
52	Şerife Adile Hanım b. Şeyhülislam Mehmet Molla Efendi	1822	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-66
53	Şerife Nesibe Hanım b. Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi Hazretleri	1822	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-66
54	Evladı Vakıftan Abdülhamid Bey	1824	5.000,0	1.800,0	3	1 Cilt Fetava-yı Ali Efendi ve 1 Cilt Dürer u Gurur	36	364-12
55	Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi'nin eşi Şerife Adile Hanım	1824	50.000,0	4.800,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,6	364-22

56	Beşiktaş Süleymaniye Mahallesinde sakin Ayşe Hanım b. İsmail	1825	7.000,0	1.680,0	2	Fetava-yı Ali Efendi	24	364-27
57	Emetullah Hatun Vakfı	1825	1.000,0	360,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-33- 34
58	Rumeli Vilayeti Kazaskeri Mehmet Said Bey Efendi'nin tebaasından Seyyid Abdullah Ağa	1825	5.000,0	1.800,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-42
59	Anadolu Kisedarı Derviş Mustafa Efendi Vakfı	1825	6.000,0	2.160,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-42
60	Çuhadar Mehmet Esat Ağa	1825	3.000,0	1.080,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-43
61	Manisalı Mehmet Paşa Vakfı	1825	2.000,0	520,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	26	364-43
62	Hobyar Mahallesinde sakin esbak Yeniçeri Ağası merhum Mehmet Said Ağa kerimesi Şerife Emine Hanım	1825	4.000,0	960,0	2	Fetava-yı Ali Efendi	24	364-47
63	Şerife Adile Hanım	1826	50.000,0	4.800,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,6	364-53
64	Esbak Kazasker Süleyman Molla Kerimesi Hatice Hatun	1839	15.000,0	5.400,0	3 Yıl	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-4
65	Sabıka Garp Valisi Ali Paşa Kethüdası Selim Efendi b. Abdullah	1839	15.000,0	5.400,0	3 Yıl	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-6
66	Eski Bursa Kadısı Süleyman Molla kerimesi Hatice Hanım	1839	15.000,0	5.400,0	3	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-2

67	Eski Garb Valisi Ali Paşa kethüdası Selim Efendi	1839	15.000,0	5.400,0	3	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-6
68	İmam-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyari Seyyid Mehmet Emin Raif Efendi Vakfının meşruta mütevellişi Şerife Nesibe Hamm	1842	5.000,0	1.800,0	3	1 cilt Behcetü'l- Fetava	36	464/11

Tablo 7: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Kreditor	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Araç	Faiz/ Muamele-i Şer'i Oranı	Defter/ Sayfa
1	Sarraflar Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1788	6.624,0	1.000,0	1	-	15,1	6729
2	Sarraflar Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1789	4.858,5	727,5	1	1 samur kürk	15,0	236/122
3	Sarraflar Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1791	819.439,0	112.240,0	1	-	13,7	6856
4	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1808	19.119,0	3.823,0	1	Bir yeşil çukaya kaplı pul bilekli samur kürk ... ikişer forma yeşil ve biri çar üç adet şallı	20,0	318/80
5	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1810	16.901,5	3.386,5	1	1 samur nefes kürk ve bir mavi kerrake ve bir sof kerrake ve iki âla yeşil şal ve iki âla Hint takası	20,0	313/36

6	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1812	20.119,0	3.900,0	1	Biri Füme yeşil ve üçü marpuç dört adet şal ve bir hilali saat	19,4	313/112
7	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1813	14.808,0	2.250,0	1	3 Hilali Saat ve 1 marpuç şal	15,2	322-8
8	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1813	14.808,0	2.250,0	1	3 hilali saat ve 1 marpuç şal	15,2	322/8
9	Vakfin Ruznamçecisi Hacı Abdülkerim Efendi	1813	1.713,5		1	-		8250
10	Mütevelli vekili Seyyid Hüseyin Efendi	1813	3.209,0		1	-		8250
11	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1814	13.481,5	2.650,0	1	1 marpuç şallı	19,7	322-52
12	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1815	7.351,0	1.472,0	1	1 marpuç şal	20,0	322-137
13	Nezaretî Şeyhülislama bağlı Kilarî Abdurrahman Ağa Vakfı	1822	1.000,0	150,0	1	Fetavayı Ankaravî	15,0	350-56
14	Mütevelli Vekili Hüseyin Efendi	1823	6.477,5					

15	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı mülhakatından Abdullah Bey Vakfı	1824	2.500,0	375,0	1	1 cilt mecmu'ul- Ankaravi kitabı	15,0	372-12
16	Yeni Han Sarraflarından Sarraaf Matos ve ortağı Artin	1827	37.646,0	4.000,0	1	-	10,6	8930
17	Yeni Han Sarraflarından Sarraaf Matos ve ortağı Artin	1828	24.764,5	2.997,0	1	-	12,1	9168
18	Yeni Han Sarraflarından Sarraaf Matos ve ortağı Artin	1829	18.000,0	2.400,0	1	-	13,3	9168/ 9358
19	Elçi Mustafa Paşa	1829	2.000,0	240,0		-	12,0	9358
20	Yeni Han Sarraflarından Sarraaf Matos v. Bedros ve ortağı Artin	1830	13.500,0	2.025,0	1	3 adet hilali saat	15,0	388/95
21	Yeni Han Sarraflarından Sarraaf Matos v. Bedros ve ortağı Artin	1830	5.898,0					9358
22	Sarraaf Matos v. Bedros	1831	88.935,0	10.710,0		-	12,0	Ev.d 9726

Tablo 8: Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Kreditör	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Faiz Oranı	Araç	Defter
1	Musahip Paşazade Mustafa Bey	1776	2.730,0	414,0	1	15,2		202/73
2	Sarraf Kostaki v. Aslan	1790	26.638,5	3.980,0	1	14,9	Yeşil çukaya kaplı bir samur kürk	237/127
3	Sarraf Kostaki v. Aslan	1791	26.638,5	5.070,0	18 ay	19,0	Yeşil çukaya kaplı bir samur kürk	246/58
4	Kaşıkçılar kurbunda Amcazade Hüseyin Paşa Hanında mütemekkin Sarraf Kostaki v. Arslan	1792	12.500,0	1.875,0	1	15,0	1 yakut taşlı yüzük	246/256
5	Kaşıkçılar kurbunda Amcazade Hüseyin Paşa Hanında mütemekkin Sarraf Kostaki v. Arslan	1792	12.500,0	1.875,0	1	15,0	1 elmas taşlı yüzük	246/259
6	Fenar Kapısı kurbunda Abdi Subaşı Mahallesinde sakin askerî taifesinden Vasilaki v. İsravraki v. Cevahirci Manol	1793	32.872,0	4.930,0	1	15,0	Bir âla samur kürk	255/38
7	Halen Rumeli Kazaskeri olan Hacı Ahmet Efendi Vakfı	1794	1.000,0	150,0	1	15,0	Bir âla hilali saat	255/91
8	Nicolaki v. Kostanti	1794	5.000,0	750,0	1	15,0	Bir ala elmas taşlı yüzük	255/92

9	Palasıçe b. Aslan-Sarraff Kostaki v. Aslan muvacesinde	1794	4.000,0	600,0	1	15,0	Bir âlâ elmas taşlı yüzük	255/92
10	Eleni Nasraniye	1794	32.872,0	4.930,0	1	15,0	2 adet âlâ hilali saat ve 1 adet elmas taşlı yüzük	255/93
11	Kokoniçe Nasraniye	1794	4.000,0	600,0	1	15,0	1 adet elmas yüzük taşlı	255/93
12	Sarraff Kostaki v. Aslan	1794	30.250,0	4.537,5	1	15,0	2 adet âlâ hilali saat ve 1 adet elmas taşlı yüzük	255/93
13	Uzun Şucaeddin Mahallesinde vaki masraf-ı sâni-i hazret-i şehriyari saadetlü Hafız Seyyid Hacı Mehmet Efendi	1803	44.985,5		1	0,0		280/190
14	Tarabya Karyesi ahalisinden Eflak Voyvodası boyarlarından Aleksandri v. Nikola	1803	7.762,0		1	0,0		280/191
15	Tarabya Karyesi ahalisinden Ralıçe b. Mihalaki	1803	6.000	900,0	1	15,0		280/190
16	Beşiktaş Kuruçeşme Karyesinde mütemekkin Eleni b. Hermezaki Nasraniye	1810	28.280,0					308/211
17	Şerife Hafize Hanım Nukudu Vakfı	1830	5.000,0	2.250,0	3 yıl	45,0	Behçetü'l-Fetava Kitabı	400/12

1776 Yılında Osmanlı Devleti'nin Ticaret Kalyonu İnşası Emri:
Fermanlı KalyonlarThe Order of the Construction of the Commercial Galleon of the
Ottoman Empire in 1776: Galleons with Firman

Şenay Özdemir Gümüş*

Öz

Bu çalışmanın konusu 1776 tarihli bir fermanla inşa edilmeleri istenen ticaret kalyonlarıdır. Fermanla devlet ricali, âyan ve zenginler arasından belirlenen 10 kişi kendi paralarıyla birer ticaret kalyonu inşa etmekle görevlendirilmişti. Ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilen kişiler, yapımını tamamladıktan sonra donanım ve personelini de hazırlayacakları bu kalyonları Mısır-İstanbul arasında ticarete kullanacaklardı. Böyle bir fermanın çıkarılmasındaki amaçlardan biri Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti için önemi daha da artan Mısır emtiasını nakledecek ticaret gemilerinin sayısının artırılmasıydı. Devletin inşasını emrettiği ticaret kalyonlarının kullanımına dair bir başka beklentisi ise bunların savaş dönemlerinde donanmaya katılmalarıydı. Bu sayede sadece ticaret gemilerinin sayısında bir artış sağlanmış olmayacak özellikle Çeşme Baskını'yla uğranılan gemi kaybının telafi

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof., Mersin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Mersin/TÜRKİYE, belit33@mersin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5929-1602>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

edilmeye çalışıldığı bir dönemde donanmayı takviye edecek nitelikte gemilere de sahip olunacaktı. Bu makalede söz konusu emrin uygulama süreci arşiv belgeleri kullanılarak incelenmektedir. Çalışmada kimlerin ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirildikleri, bu kişilerin emir karşısındaki tutumları, bu sürecin sonunda inşa edilecek kalyonların sayı ve kullanım amaçları açısından istenilen hedefe ulaşıp ulaşılamadığı açıklanmaktadır. Makalede ticaret kalyonu inşası emrinin Karadeniz'in kapalılık statüsünün sona erdiği bir dönemde Osmanlı Devleti'nin ticari ve askerî gemiciliği açısından taşıdığı önem irdelenmektedir. Söz konusu emir, 19. yüzyılın başlarında şekillenen "Miri Ticaret Filosu" oluşturma çalışmalarına uzanan sürecin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Gemi Yapımı, Ticaret Kalyonu, Ferman, Akdeniz, Karadeniz, Mısır.

Abstract

The subject of this study is the trade galleons that were ordered to be built by a firman dated 1776. In the firman, each of 10 people selected from among the state dignitaries, *âyan* and richmen were assigned to build a trade galleon with their own money. The people assigned to build trade galleons, after completing their construction, would prepare the equipment and personnel and use these galleons in trade between Egypt-Istanbul. One of the purposes of issuing such a firman was to increase the number of merchant ships to transport Egyptian commodities, whose importance for the Ottoman State increased with the opening of the Blacksea to international trade after the Treaty of Küçük Kaynarca. Another expectation for the use of trade galleons that state ordered to be built was to join the navy during wartime. In this way, not only would there be an increase in the number of merchant ships, but ships would also be available to reinforce the navy, especially at a time when efforts were being made to compensate for the loss of ships suffered in the Çeşme raid. In this article, the implementation process of the order in question is examined using archival documents. The study explains who was assigned to build trade galleons, their attitudes towards the order, and whether the desired target was achieved in terms of the number and intended use of the galleons to be built at the end of this process. The article examines the importance of the trade galleon construction order for the commercial and military shipping of the Ottoman State in a period when the closed status of the Blacksea ended. The order in question is considered to be a part of the process extending to the creation of the "Miri Trade Fleet", which took shape in the early 19th century.

Keywords: Ottoman, Shipbuilding, Trade Galleon, Firman, Mediterranean, Blacksea, Egypt.

Giriş

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus filosunun 6/7 Temmuz 1770 gecesi Çeşme'de gerçekleştirdiği baskında donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile savaşın sona ermesinin ardından deniz gücünü geliştirmek üzere Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa önderliğinde kapsamlı bir çalışma dönemi başlattı. Bu çalışmaların önemli bir ayağını donanma gemilerinin modernizasyonu ve sayılarının arttırılması oluşturmaktaydı. Bunun için başta İstanbul olmak üzere Osmanlı tersane ve gemi işliklerinde yeni savaş gemileri inşa edilmeye başlandı¹. Ancak Osmanlı Devleti bu dönemde donanma gemileri kadar ülkedeki ticaret gemilerinin sayılarının arttırılması ve kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik de bir çaba içerisindeydi. Savaşı sona erdiren Küçük Kaynarca Anlaşması'nın deniz ticareti açısından önemli sonuçlarından biri Karadeniz'in statüsünün değişmesiydi. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır büyük bir kararlılıkla devam ettirdiği Karadeniz'in yabancı gemilere kapalı tutulması politikası Rusya'nın burada ticaret yapma hakkını elde etmesiyle son bulmuştu. Bunun sonucunda İstanbul için ihtiyaç duyulan zahirenin önemli bir kısmını Karadeniz'den temin eden Osmanlı Devleti açısından, bölge ürünlerinin Rus gemileriyle yabancı ülkelere götürülmesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Osmanlı yönetimi başlangıçta birtakım gerekçeler ileri sürerek Rus ticaret gemilerinin Karadeniz'deki faaliyetlerini engelleme yoluna gitmişse de bu tutumunu fazla sürdürmedi ve Rusya nihayetinde 1783 Ahidnamesi'yle kısıtlamalardan kurtulmuş olarak Osmanlı sularında ticaret yapma hakkına sahip oldu². Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan sonra Avusturya, Fransa, İngiltere ve zamanla diğer Avrupa devletlerine Karadeniz'e çıkma hakkını tanınması ise bölge ürünleri üzerindeki kontrolün yitirilmesi endişesini daha da de-

- 1 Çeşme Baskını sonrası donanma gemisi inşasına dair çalışmalar için bk. Mehmet Ali Ünal, "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C II/II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 911-953; Şenay Özdemir Gümüş, "XVIII. Yüzyılda Midilli'de Osmanlı Donanması İçin Gemi İnşası", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, ed. Haydar Çoruh-M. Yaşar Ertaş-M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 201-238; Enes Depe, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Tezgâhlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022; Hüseyin Kıcalı, *18. Yüzyılda Rodos'ta Gemi İnşası (1770-1792)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2019; Ali Karahan, "Çeşme Vak'ası Sonrası Osmanlı Donanmasında Kalyonlar (1770-1789)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Y. 17/S. 26, Bahar 2019, s. 111-130.
- 2 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Rus tüccarın Karadeniz ticaretine katılmaları sürecine dair bk. İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1787", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 285-324.

rinleştirdi³. Bu durum karşısında devlet Karadeniz’de ticari varlığını devam ettirebilmek üzere ticaret gemisi inşasıyla yakından ilgilenmiş ve zaman zaman özel sektörün ticaret gemisi inşa faaliyetlerine yönelik düzenlemeler yapmıştır. Ancak Karadeniz’de inşa edilecek ticaret gemileriyle ilgili 1783 yılından itibaren yapılan düzenlemeleri inceleyen çalışmalar, devletin konuya askerî kaygılarla da yaklaştığını göstermiştir. Ticaret gemisi inşa edecek kişilerin daha büyük ölçülerdeki gemi türlerini tercih etmelerini içeren emirlerle; Osmanlı gemilerinin deniz nakliyesindeki etkinliklerini arttırmak kadar söz konusu ticaret gemilerinin ihtiyaç anında donanmada da kullanılabilmesi amaçlanmaktaydı⁴.

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti’nin Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasından sonra izlediği ticaret gemisi inşası politikasının bugüne kadar dikkati çekmemiş bir safhası olan; ülkede mevcut ticaret kalyonlarının arttırılması için 1776 yılında çıkarılan ferman ve bu fermanın uygulanma süreci incelenmektedir. Mahmud Râif Efendi, Nizam-ı Cedid çalışmalarını tanıtmak üzere 1798 yılında bastırıldığı eserinde, son yıllarda İstanbul’a çeşitli yerlerden zahire ve eşya taşıyan Osmanlı ticaret gemilerinin azalması nedeniyle devletin, “*bir-iki sene mukaddem*” birtakım devlet ricali ve zenginlerin yeni gemiler inşa etme veya müstemen ticaret gemilerini satın alarak Akdeniz ve Karadeniz’de ticarete kullanmaları yönündeki emri sayesinde ticaret gemisi sayısında bir artış yaşandığını kaydetmektedir⁵. Aslında bu politika Mahmud Râif Efendi’nin belirttiğinden biraz daha önce, 1776 yılında hayata geçirilmek istenmişti. Savaşın sonuna doğru donanma için hazine tarafından finanse edilen yeni savaş gemileri inşa edilirken diğer taraftan 1776 tarihli fermanla taşrada bazı devlet ricali ve zengine, *kendi mallarından* birer ticaret kalyonu yapmaları emredildi. Görevlendirilen kişiler inşa ettikleri kalyonları ticarete kullanarak Mısır limanlarından İstanbul’a zahire ve eşya taşınmasını sağlayacaklardı. Ancak devletin inşa edilecek ticaret gemileriyle ilgili bir diğer

3 Avrupa devletlerinin Karadeniz’de ticaret yapma hakkını elde etmeleri konusunda bk. Kemal Beydilli, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve “Miri Ticâret” Teşebbüsü”, *Belleten*, C LV/S. 214, Aralık 1991, s. 687-756.

4 Şenay Özdemir Gümüş, “Osmanlı Devleti’nin Karadeniz’de Ticaret Gemisi İnşa Politikası (1783-1824)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İlkbahar 2012, s. 63-77; İlhan Ekinci, “Karadeniz’de Ticari Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yapıturma Çabaları (1750-1850)”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun II*, ed. Osman Köse, Samsun 2013, s. 885-905.

5 Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid’e Dâir Eseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 79. *Nuri Tarihi*’nde ticaret gemilerinin artmasını sağlamak üzere padişahın, devlet ricali ve zenginlerin müstemenlerden gemi satın almaları için emir çıkardığı belirtilmektedir, bk. Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 351-352.

önemli isteği bunların donanma hizmetinde de kullanılmalarıydı. Dolayısıyla ticaret kalyonu inşası emri devletin donanma gemilerinin sayısını arttırma yönündeki çabalarıyla da yakından ilgilidir. Makalede, arşiv belgelerinden hareketle bu emrin neden çıkarıldığı, birer ticaret kalyonu inşa etmekle kimlerin görevlendirildiği, emrin uygulama aşamasının nasıl sonuçlandığı, yapımı tamamlanan gemilerin nasıl kullanıldıkları soruları yanıtlanmaktadır. Çalışmanın amacı; tüccar kalyonu inşası emrinin Karadeniz'in statüsünün değiştiği bir dönemde Osmanlı Devleti'nin gemi inşa politikasındaki yerini ortaya koymaktır. Sonuç olarak bu emir kısa vadede Osmanlı Devleti'nin ticarete ve donanmada kullanılacak kalyonların sayısını arttırma yöntemi, daha uzun vadede ise 19. yüzyılın başlarında hayata geçirilmek istenen "Miri Ticaret Filosu" oluşturma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan Sonra Devletin Ticaret Kalyonu İnşası Emri

Küçük Kaynarca Anlaşması'yla savaşın sona ermesinin ardından yeni bir donanma oluşturmak üzere harekete geçildiğinde amaçlanan sadece gemi sayısını arttırmak değil eskiye göre daha kullanışlı savaş gemileri inşa etmektir⁶. Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, yeni gemiler inşa edilirken o zamana kadar Osmanlı donanmasında yaygın olan fakat savaş boyunca yetersizlikleri görülen karavele yerine Avrupa donanmalarını örnek alarak firkateyn ile bunun daha küçüğü olan korvet inşasına karar verdi. Donanmanın ana gücünü kalyon, firkateyn, korvet, filotilla ve şalope tipi gemiler oluşturacaktı⁷. Böylece başta Tersane-i Amire olmak üzere Akdeniz ve Karadeniz'deki birçok tersane ve tezgâhta gemi yapımına başlandı. 1776 yılında Rodos'ta 3 adet miri kalyon inşa etmekte olan Murabitzade Hüseyin Kaptan'a gönderilen emirde, savaş sırasında donanma kalyonlarının azalmış olmasından dolayı Tersane-i Amire'de çok sayıda kalyon bulunması ge-

6 Osmanlı donanmasındaki kalyonların kış ve üst yapı yüksekliği, yelken donanımı vb. özelliklerinden dolayı iri ve hantal oldukları eleştirilerini dikkate alan Cezayirli Gazi Hasan Paşa söz konusu sorunları giderecek düzenlemelerle yeni gemilerin inşa edilmesini sağladı, bk. Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme, III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 70-71. Bu dönemde yeni gemilerin inşası için Fransız mimarlardan yararlanıldı ve bundan sonra da Osmanlı donanma gemilerinin inşasında Fransız, İngiliz, İsveçli gibi yabancı mimarların istihdamı devam etti, bk. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü, 1785-1819", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 207. Bu konuda ayrıca bk. Zorlu, *age.*, s. 145-195.

7 Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 219.

rektiği belirtilerek konunun önemi açıklanmıştı⁸.

Donanma kalyonları mevcudunun arttırılması için yoğun bir inşa faaliyeti devam ederken 1776 yılında, 20 adet ticaret kalyonu inşa edilmesine yönelik bir karar alındı⁹ ve birer ticaret kalyonu yapmak üzere belirlenen kişilere buna dair emir gönderildi. Ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilenlerden biri olan Canikli Ali Paşa'ya gönderilen fermanda¹⁰ bu kararın alınma gerekçesi ülkede Müslümanlara ait ticaret kalyonu sayısının azalmış olmasıyla açıklanmaktaydı: O güne kadar devlet adamları ve ticaretle uğraşanlar tarafından yaptırılan ticaret kalyonlarıyla İskenderiye, Reşit, Dimyat gibi limanlardan İstanbul'a zahire ve eşya nakledilebilmiş, bu sayede hem gemi sahipleri para kazanarak zenginleşmişler hem de ülke tüccarı mallarını müstemen* gemilerine ihtiyaç duymaksızın taşıyabilmişlerdi. Ancak önemleri gündün güne artan ticaret kalyonlarının mevcudu 20-30 iken zamanla azalarak 4-5'e inmiş; bu durum ticari malların, zahirenin ve hatta devlet malzemesinin naklinde müstemen gemilerine bağlı kalınmasına neden olmuştu. Bu nedenle sayılarını arttırmak amacıyla 41.5, 43.5, 45.5 ve 47.5 zira (31.45, 33, 34.5 ve 36 m.) boylarında olmak üzere 20 ticaret kalyonu inşasına karar verilmişti. Ancak söz konusu ticaret kalyonlarını devlet finanse etmeyecek; sahile yakın bölgelerdeki vezirler, âyanlar ve varlıklı kişiler kendi paralarıyla yaptıracaktı¹¹. Bu işle görevlendirilenler bir an önce inşa ve donanımını tamamlayarak içlerine kaptan ve denizcilerini de koyduktan sonra kalyonları İstanbul'a zahire ve eşya nakli için İskenderiye, Dimyat, Reşit vs. Osmanlı limanlarına göndereceklerdi. Fermanda ticaret kalyonu yaptıracakların kendileri adına bu işten kazanç elde edecek olmalarının yanında devlet ve din için de yararlı bir iş yapmış olacaklarına vurgu yapılmaktaydı.

Fermanda ifade edildiği gibi inşa edilmesi istenen ticaret kalyonlarının Mısır-İs-

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 173/931, Evahir-i Ş 1190/5-13 Ekim 1776.

9 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/331, Evahir-i Ra 1190/10-19 Mayıs 1776.

10 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/341, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776. Fermanın birer sureti ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilen diğer kişilere gönderilecekti, BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/342-349, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776.

* Osmanlı Devleti'yle barış hâlinde olan ve ülkede yaşamalarına izin verilen yabancı devlet tebaası, bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 631.

11 “*Zâll-i zalil-i müllükânemde hâiz-i rehîne-i gunâ ve yesâr ve sâhillere karîb ve hemicivâr olan vüzerâ-yı ızâm ve â'yan ve mütemevvilin kendü mallarından ...*”, BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/ 341, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776.

tanbul güzergahında kullanılması amaçlanmaktaydı. Mısır başta zahire olmak üzere bölge ürünleri kadar Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu, dolayısıyla Asya limanlarıyla bağlantısı sayesinde daha uzak pazarların mallarına erişebilme olanağıyla da ticari açıdan çok önemli bir bölgeydi ve İskenderiye limanı bu ürünleri başta İstanbul olmak üzere Osmanlı ve Avrupa pazarlarına ulaştırmaktaydı¹². Mısır-İstanbul deniz yolunun önemi korsan ve haydut gemilerinin bu bölgede yoğunlaşmasına neden olmakta, Osmanlı ticaret gemileri sıklıkla bunların saldırılarına uğramaktaydılar. Nitekim bu rota üzerinde sefer yapan Osmanlı ticaret gemilerine karşı bitmek bilmeyen korsan saldırılarının yarattığı güvenlik sorunu 18. yüzyılın başlarında Mısır tüccarının kullandıkları gemileri kalyona dönüştürmelerini sağlamıştı. Mısır tüccarı, 1708 yılında kullandıkları ticaret gemilerinden sadece 3-4 tanesinin kalyon olduğu, bunların dışındakilerin ise korsan saldırılarına karşı yetersiz kaldığı gerekçesiyle kendilerini koruyabilme kapasitelerini arttırabilmek üzere 24-44 zira (18.19-33.35 m.) uzunluğunda kalyon inşa edebilmek için devletten izin istemişlerdi. Yapılan değerlendirmeden sonra talepleri kabul edilmiş ve bundan sonra donanma kalyonları için ihtiyaç duyulan kerestenin temin edildiği bölgeler dışındaki yerlerde tüccara kalyon dışında yeni gemi yaptırılmaması ve kalyon yapmak isteyen Mısır tüccarına engel olunmaması emredilmişti. Emrin ardından zaman zaman başka türde gemi yaptırdığı tespit edilen tacirler kalyon inşa etmeleri konusunda uyarıldılar¹³.

Devlet, Mısır tüccarının kalyon inşa etmelerine izin vermeye yetinmeyerek güvenlik konusunu pekiştirmek için bu kalyonların seferlerini birtakım kurallarla düzenleme yoluna gitti. Ticaret kalyonları güvenliklerini sağlamak amacıyla en az üç gemiden oluşan bir konvoy oluşturduktan sonra denize açılmak ve seyahat boyunca da birlikte yol almak zorundaydılar. Konvoyu oluşturan ticaret kalyonlarının kaptanları arasından biri *başbuğ* seçilecekti. Donanma gemileriyle aynı statüde kabul edilen Mısır ticaret kalyonları Akdeniz'e açıldıklarında korsanlara karşı ticaret gemilerinin güvenliğini de sağlamaktaydılar¹⁴. Nitekim, 1718 yılında Mora seferinin sona ermesinin ardından, tüccar kalyonu kaptanı olup sefer sırasında

12 18. yüzyılda İskenderiye limanının özellikle İstanbul merkezli ticaret ve çeşitli nakliye açısından önemini gösteren bir çalışma için bk. Mücahide Güneş, *XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

13 Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları, Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 138-142.

14 Panzac, *age.*, s. 76-77. Mısır ticaret kalyonlarının yolculuklarında uymaları gereken kurallar hakkında ayrıca bk. Güneş, *agt.*, s.39-42.

donanmada da görev almış olan İstanbulluların tüm tüccar kaptanlarına başbuğ olarak atanmıştı. İstanbul-Mısır güzergahında ticari sefer yapacak ticaret kalyonları Mahmut Kaptan'ın komutasında birlikte yolculuk yapacaklar ve bu sırada düşmana karşı birbirlerini koruyacaklardı¹⁵.

Devletin, Mısır tüccarının kalyon inşa etme taleplerini *umûr-ı müstahseneden* kabul ederek¹⁶ desteklemesi sayesinde 18. yüzyıl ortalarına kadar artış gösteren kalyon sayısı yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş azalmaya başlamıştı. Şemdanizade, sayıları gittikçe azalan Mısır ticaret kalyonları yerine Mısır malının ve İstanbul zahiresinin naklini üstlenen müstemem gemilerinin bunları kendi ülkelerine götürdükten sonra ancak kalanı Osmanlı pazarlarına taşıdıklarını ve bunun sonucunda yabancıların söz konusu ticaretin karından yararlanarak gemi sayılarını arttırırken Osmanlı pazarlarında ise ürün fiyatlarının arttığı, İstanbul'da zahire sıkıntısı yaşandığından şikâyet etmekteydi¹⁷. 1770'de Çeşme baskınından sonra Rus filosunun savaşın sonuna kadar Osmanlı sularında gerçekleştirdiği saldırılar da Osmanlı deniz güvenliğini, ticaret gemisi mevcudunu olumsuz etkilemişti. Osmanlı Devleti'nin 1770'te Çeşme'de donanmasını kaybetmesi Rus gemilerinin rahatça hareket etmelerine neden olmuş, Ege'de gerçekleştirdikleri saldırılarla ticareti akşamışlardı. Ruslar'ın ayrıca Mısır'da isyan eden Bulutkapan Ali Bey¹⁸ ile onun destekçisi Akka'da isyan eden Zahir Ömer¹⁹le ittifak hâlinde hareket ederek bölgedeki Osmanlı kalelerine saldırmaları İskenderiye-İstanbul rotasının güvenliğini

15 BOA, A.DVNS.MHM.d, 127/1250, Evasıt-ı M 1131/3-12 Aralık 1718.

16 1733 yılı sonlarında, Mısır tüccar kalyonu kaptanlarından Yusuf Sinop, Küplüağzı'nda kendi parası ile 43 ziralık (32.6 m.) bir tüccar kalyonu inşa etmek istediğinde Sinop ve Bafra kadılarına kendisine engel olunmamasına dair hüküm gönderilmişti, bk. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 245, 251.

17 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î-t-Tevârih İI.A*, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 52-53.

18 Bulutkapan Ali Bey, Osmanlı- Rus Savaşı sırasında Mısır valisini görevden uzaklaştırarak, Mısır'da bağımsız bir devlet kurmak üzere harekete geçmiş, 1773 yılındaki ölümüne kadar bölgede hakimiyet kurmuştu, bk. Feridun Emecen, "Bulutkapan Ali Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, s. 383-384.

19 Akka ve çevresinde hakimiyet sağlayan Zahir Ömer Ruslarla ittifak yapmış, kendi idaresindeki limanları kullanmalarına izin verdiği Rus gemilerini Beyrut'a saldırmaya teşvik etmişti. Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitmesinden sonra Zahir Ömer İstanbul ile arasını düzeltmeye çalıştı. Osmanlı yönetiminin Zahir Ömer'in merkeze bağlılığı konusundaki samimiyetine dair şüpheleri üzerine Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın 1775 yılında Akka'ya yaptığı sefer sırasında yakalanarak idam edildi, bk. Feridun Emecen, "Zâhir el-Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 90-91.

tehlikeye sokmuştu²⁰.

Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası Rusya'nın Karadeniz kıyılarında hakimiyetinin başlaması ve gemilerinin Karadeniz ticaretine dahil olması Osmanlı Devleti için Mısır limanlarından İstanbul'a nakledilecek ürünlerin önemini daha da arttırmıştı. Osmanlı yönetimi ticaret kalyonu inşası emriyle bu nakliyatı gerçekleştirecek gemilerini arttırmak istiyordu. Ancak devlet, bu kalyonları donanmada görevlendirmeyi yani askerî hizmette de kullanmayı planlamaktaydı. Donanmada ticaret gemilerinin kullanımına eskiden beri sıklıkla rastlanmaktaydı. Donanma gemileri barış veya savaş dönemlerinde devlete, orduya ait malzeme, eşya, asker nakliyesinde kullanılmaktaydılar. Ancak, özellikle sefer dönemlerinde donanma gemilerinin bu türden nakliyeyle uğraşamayacak olması ve ayrıca askerî nakliyenin artması devleti sivil gemileri kiralamaya yöneltmekteydi²¹. Ticaret gemilerinin donanmada kullanımı sadece nakliyeyle sınırlı değildi; kalyon gibi yapısal açıdan uygun olanlar savaş gemisi olarak da kullanılmaktaydı.

Ticaret kalyonlarının donanmada görevlendirilmelerinin bir örneği Mısır tüccarının gemilerini daha yeni yeni kalyona çevirmeye başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin Venedik'e karşı gerçekleştirdiği Mora seferinde görülebilir. 1715 yılı seferinde donanmaya katılmak üzere İskenderiye limanında bulunan 10 tüccar kalyonunun Tersane'ye gönderilmeleri için Aralık 1714'te Mısır valisine emir gönderilmişti²². Ancak, malzeme ve mühimmat gibi hazırlıklarının tamamlanabilmesi için vakitlice Tersane-i Amire'de olmaları istenen bu kalyonlardan Nisan ayına girildiğinde sadece 2 tanesi gelmişti²³. 1716 yılında Akdeniz'e çıkan Osmanlı donanmasındaki 49 kalyondan 10 tanesi tüccar kalyonuydu²⁴. 1718 yılında ise Karadeniz'e gönderilecek 4 kalyon dışında Akdeniz'e gönderilecek 38 kalyondan

20 Rus gemilerinin Çeşme baskını sonrasında savaşın sonuna kadar Osmanlı sularındaki faaliyetleri için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 402-404; Panzac, *age.*, s. 206-207.

21 Mora seferinde devletin deniz nakliyesini nasıl gerçekleştirdiğine dair bk. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 107-116. Ertaş, devlet tarafından kiralanan özel şahıslara ait gemilere devlet hizmetinde kullanıldıklarında 'miri gemi' denilebildiğine dikkat çekmektedir, *age.*, s. 113. Devlete ait mal, eşya naklinde özel gemiler kullanılmaktaysa da bunlara ödenen navlun ek masraf yarattığından mecbur kalmadıkça bu işlerde donanma gemileri kullanılırdı. Buna dair örnekler için bk. Aydın, *age.*, s. 401-402.

22 Güneş, *agt.*, s. 85.

23 Kalyonlardan bir tanesi yolda batmış olup Mısır valisinden diğer 7 kalyonun neden gelmediklerini araştırması istenmekteydi, BOA, A.DVNS.MHM.d. 57/1, Eviol-i R 1127/6-14 Nisan 1715.

24 Aydın, *age.*, s. 87.

8'i tüccar kalyonuydu²⁵. Nitekim ticaret kalyonlarının donanmada kullanılmalarnın önemi, 1776 tarihli ticaret kalyonu inşası emriyle ilgili olarak Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya gönderilen bir hükümde özellikle Mora seferine katkıları hatırlatılarak vurgulanmıştı: Osmanlı kaptanlarının ticaret kalyonları yaptırılmaları sayesinde İstanbul'da yakın zamana kadar 25'ten fazla büyük gemi bulunmaktaydı ve Mısır, Arabistan vs. den zahire, mal ve devlet için mühimmat nakliyesini gerçekleştirmenin yanı sıra bunlardan 30'u donatılarak Mora seferinde donanmaya katılmışlardı²⁶. Ancak zaman içerisinde ticaret kalyonların sayısının azalmış olması donanmayı olumsuz etkilemişti. Şemdanizade Rusya savaşında Mısır tüccarından sadece 3 adet kalyon bulunabildiğini dolayısıyla donanmanın zayıf kaldığını belirtmiştir²⁷. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, 1769 yılı seferinde Akdeniz ve Karadeniz'e donanmadan 22 kalyon görevlendirilmiş²⁸ ayrıca 13 tüccar kalyonu kiralanmıştı²⁹. 1770 yılında ise tüccardan pergendi, üç direkli gibi gemiler kiralanarak asker, malzeme, mühimmatları hazırlanmıştı³⁰. Bu yıl ayrıca tüccar kalyonlarından Rodoslu Mehmet Kaptan ile İstanköylü Ahmet Kaptan'ın kalyonları da kiralanmış ve bu gemilere 400'lerden 800 levent yerleştirilmişti³¹. Çeşme baskınının sonrasına ait bir belgeden bu iki kalyondan başka Mağribli Ahmet Kaptan'ın kalyonunun da kiralandığını öğrenmekteyiz³² ki Şemdanizade'nin

25 Nisan ayı başında sefere hareket etmek üzere Beşiktaş'ta demirli hâlde bekleyen bu kalyonların leventlerinin Masar ve Recec mevacibleri ve kaptanlarının salyane hesapları için bk. BOA, Cevdet Bahriye (C.BH), 120/5843, 9 Ca 1130/10 Nisan 1718. Ancak 21 Temmuz'da Pasarofça Anlaşması'nın imzalanarak savaşın bitmesi üzerine kaptan-ı deryaya, artık ihtiyaç kalmadığı için tüccar kalyonlarının şevval başı itibarıyla kiralarının kesileceği, bu gemilerin leventlerinin buldukları yerden dönmeleri gerektiği bildirildi, bk. BOA, A.DVNS.MHM.d. 127/770, Evail-i N 1130/29 Temmuz-6 Ağustos 1718.

26 BOA, A.DVNS.MHM.d. 175/184, Evahir-i Ra 1191/29 Nisan-8 Mayıs 1777.

27 Şem'dâni-zâde, *Mür'i-t-Tevârih II.A, gös.yer.*

28 Aydın, *age.*, s. 125.

29 Bu kalyonlardan 3 tanesi Sinop'tan Kefe ve Kırım'a asker naklinde kullanılacak, diğer 10 tüccar kalyonu donanma maiyetinde görevlendirilecekti, BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 848/36270, 29 L 1182/8 Mart 1769.

30 Tüccar gemisi kaptanlarından Rodoslu Mehmet Kaptan üç direkli gemisiyle ince donanma kalyonlarıyla birlikte Yenikale Boğazı'na görevlendirilmişti. Gemiye verilen neferlerin kalyoncu ulufeleri ve kaptanlık ücreti için bk. BOA, C.BH, 163/7695, 7 Za 1183/4 Mart 1770. İnce donanma maiyetinde Tuna'ya gönderilmek üzere kiralanın 3 tüccar pergendisinin leventlerinin ücret ve ilaç bedelleri için bk. BOA, C.BH, 43/2031, 14 Za 1183/11 Mart 1770.

31 Bu kalyonların leventlerinin 6'şar aylık ücret, zahire, peksimet, kandil yağı, ilaç parası ile ilgili bk. BOA, C.BH. 268/12341, 12 Ra 1184/6 Temmuz 1770; BOA, Ali Emiri Sultan Mustafa III (AE. SMST III), 7/468, 17 Ra 1184/11 Temmuz 1770.

32 BOA, C.BH, 256/11845, 19 R 1184/12 Ağustos 1770. Donanma kalyonlarından Nasır-ı Bahri

bahsettiği 3 tüccar kalyonu bunlar olmalıdır. Çeşme'de donanmanın kaybı ticaret gemilerinden yararlanmayı daha da önemli kılmış, bundan sonra savaşın sonuna kadar tüccardan donanma hizmetine elverecek nitelikte pergendi, üç direkli, ateş gemisi türünden gemiler de kiralanarak personel, malzeme açısından sefere hazır hâle getirilmiştir³³.

1776 Mayısının sonlarında ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilen kişilere gönderilen fermanında³⁴ bu gemilerin inşa edilme amacı ticari ihtiyaçlarla açıklanmış olup donanmada kullanılmalarına dair herhangi bir beklenti ifade edilmemekteydi. Ancak devletin daha başından itibaren inşası emredilen ticaret kalyonlarını donanmada, savaş gemisi olarak kullanmayı düşündüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 1776 yılının sonlarına doğru ticaret kalyonları inşası emrinin takibi çerçevesinde gerçekleştirilen yazışmalarda bunları savaş gemisi olarak kullanma niyeti açık biçimde ifade edilmeye başlanmıştır³⁵. 1777 yılından itibaren konuyla ilgili yazışmalarda ise bu kalyonların donanmada kullanılacakları özellikle vurgulanmaktaydı. Emrin çıkmasından bir yıl sonra, kalyonlardan birini inşa etmekle görevlendirilen Karaosmanzade el-Hac Ahmet'e gönderilen hükümde, birer ticaret kalyonu inşa edecek olanların bunları *hîn-i hâcette* savaşabilecek şekilde yapmaları hususu belirtilmiştir³⁶. 1778 yılı sonlarında yine aynı kişiye gönderilen yazıda ticaret kalyonu inşasına yönelik emrin amacı *vaktiyle cenge elvirecek cesûm tüccâr kalyonlarının teksîr ve tevfiirleri* olarak açıklanmaktaydı³⁷. Nitekim *teksîr-i süfn ve tevfiir-i levâzumât-ı bahriyye* için âyan ve varlıklı kişilerden kendi paralarıyla inşa etmeleri istenen tüccar kalyonları *vakt-i hâzarda umûr-ı ticâretde i'mâl ve hengâm-ı seferde Donanmâ-yı Hümayûn'a* katılacaklardı³⁸. Bu gemilerin seferlerde donanmaya katılacaklarına yönelik vurgunun artması Karadeniz'de Osmanlı-Rus ilişkilerinin bozulduğu bir döneme denk gelmektedir. Küçük Kaynarca Anlaşması'yla serbestlik kazanan Kırım'da han se-

ile Akdeniz'e gönderilecek olan tüccar kalyonlarından İstanköylü Ahmet ve Mağribli Ahmet kaptanların kalyonları leventlerinin mevâcib, kumanya bedelleri için bk. BOA, C.BH, 165/7809, 23 Ca 1184/14 Eylül 1770.

33 Bunlara dair örnekler için bk. BOA, C.AS, 1171/52167, 14 Ca 1184/5 Eylül 1770; BOA, AE. SMST III, 67/4981, 23 Ca 1184/14 Eylül 1770; BOA, AE.SMST III, 323/26021, 3 C 1185/ 13 Eylül 1771; BOA, AE.SMST III, 316/25402, 6 M 1186/9 Nisan 1772; BOA, C.BH, 148/7075, 27 L 1186/21 Ocak 1773; BOA, AE.SMST III 318/25603, 29 R 1187/20 Temmuz 1773.

34 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/341, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776.

35 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/1000, Evasıt-ı Za 1190/22-31 Aralık 1776.

36 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/182, Evahir-i Ra 1191/29 Nisan-8 Mayıs 1777.

37 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/917, Evail-i Za 1192/21-30 Kasım 1778.

38 BOA, C.BH, 69/3258, Evail-i C 1193/16-25 Haziran 1779.

çimine dair yaşanan sorunlar Osmanlı-Rus ilişkilerinde gerginliğe neden olmuştu. 1777'de Ruslar, Kırım'ı yeniden Osmanlı'ya bağlamak isteyen Devlet Giray yerine Şahin Giray'ı geçirmişti. Bunun üzerine, Rusya'nın Kırım'ı işgal edeceğinden endişelenen Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına girişmiş; 1778 yılında Rumeli'den İsmail taraflarına sevk edilen askerden başka donanma da Karadeniz'e görevlendirilmişti. İki devleti bir kez daha savaşın eşiğine getiren süreç 21 Mart 1779'te imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi'yle son buldu³⁹. Ancak yaşananlar, Osmanlı Devleti'nin bundan sonra sadece Akdeniz'de değil Karadeniz'de de donanma bulundurması gereğini ortaya koymuştu.

Böylece 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti ticaret ve savaş gemilerini arttırma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Ancak devletin içinde bulunduğu mali durum donanma için gemi inşasını zorlaştırmaktaydı. 18. yüzyılda Osmanlı maliyesindeki kötü tablo 1768'de Rusya'ya sefer ilanından önce uzunca bir süre yaşanan barış ortamında biraz iyileşme göstermişse de bu durum savaşın başlamasıyla sona ermişti. Rusya'ya karşı birkaç farklı cephede devam eden savaşın masraflarından dolayı hazine yeniden büyük bir darboğaza girmiş ve bu darboğaz Küçük Kaynarca Anlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne yüklenen ağır savaş tazminatıyla had safhaya ulaşmıştı⁴⁰. Hazinenin sıkışık olduğu dönemde donanma için çok sayıda yeni kalyon inşasına kaynak ayırmak güçtü⁴¹. Bu koşullarda donanmada da kullanılabilen Mısır ticaret kalyonlarının sayısını arttırmak savaş gemilerinin mevcudunu arttırma ihtiyacına da cevap verecek bir çözümdü. 1776 yılında Osmanlı yönetiminin bir kısım devlet ricali ve zenginlerin ticaret kalyonu inşa etmelerine yönelik emri ise bunu sağlayacak en kestirme yoldu.

39 Uzunçarşılı, *age.*, s. 446-451.

40 Osmanlı Devleti, Rusya'ya üç yılda eşit taksitler hâlinde 7,5 milyon kuruş savaş tazminatı ödemeyi kabul etmişti. Osmanlı yönetiminin bu savaşı finanse edebilmek ve savaşın ardından tazminat ödemesiyle birlikte artan hazine giderlerini karşılayabilmek için aldığı mali önlemler konusunda bk. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yydan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, (Basım yeri yok) 1986, s. 74-84. Cezar, tazminat ödemesinin yanı sıra bu anlaşmayla Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının devlete ödediği vergilerin azaltılmış olması ve ayrıca savaşın ardından özellikle askerî alanda olmak üzere kurumlarda yapılan ıslahat hareketleri, Mora ve Mısır'da ortaya çıkan isyanlar gibi gelişmelerin hazine üzerindeki olumsuz etkilerine de dikkat çekmektedir.

41 Benzer ebat ve özelliklerdeki kalyonlarda dahi inşa maliyeti personel, malzeme vb.nin mevcudiyeti/temini açısından koşulların birbirinden farklı olduğu Tersane-i Amire ile taşrada önemli farklılıklar gösterebilmekteydi. 18. yüzyılda Tersane-i Amire'de inşa edilen kalyonların maliyetine dair bk. Aydın, *age.*, s. 74-85; taşrada inşa edilen kalyonların maliyetine dair bk. Depe, *age.*, s. 76-88.

Tüccar Kalyonu İnşasıyla Görevlendirilen Kişiler

Her ne kadar 20 adet kalyon inşasına karar verilmişse de 1776 Mayıs sonlarında birer ticaret kalyonu inşa etmeleri için 10 kişiye emir gönderilmiştir⁴². Bu emrin belirlenen kişilere gönderilmesinden önce Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa gönüllü olarak ticaret kalyonlarından birini Taşoz Adası'nda yapmayı talep etmişti. Kaptan-ı deryanın kalyonlardan birini kendi parasıyla inşa etmeye gönüllü olmasının bu işle görevlendirilen diğerlerine örnek olacağı düşünülerek talebi kabul edildi⁴³. Kaptan-ı derya, İstanbul Gümrük Emni İsmail ve Eflak-Boğdan voyvodaları dışında kendilerinden tüccar kalyonu inşa etmeleri istenen kişiler bölgelerinin servet sahibi âyanındandı (Bk. Tablo 1).

Tablo 1: Tüccar Kalyonu İnşası ile Görevlendirilen Kişiler

Kalyonu İnşa Edecek Kişi	Kalyonun İnşa Edileceği Yer
Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa	Taşoz Adası
Trabzon Valisi ve Canik Muhassılı Vezir el-Hac Ali Paşa	Çayağzı
Kapıcıbaşı Alipaşazade Battal Mir Hüseyin	Çayağzı
Eflak Voyvodası Aleksandr (İpsilanti)	Kalas İskelesi
Boğdan Voyvodası İskerletzade Ligor (Aleksandr Gika)	Kalas İskelesi
Menteşe Mütesellimi Hasançavuşzade el-Hac Ahmet	Bodrum
Kapıcıbaşı Kalonyalı Ebubekir Ağa	Midilli (Kalonya)
Saruhan Mütesellimi Karaosmanzade el-Hac Ahmet	Kazdağı bölgesinde
Kemer-Edremit Voyvodası Kapıcıbaşı Mehmet Emin Ağa	Edremit
İstanbul Gümrük Emni İsmail	Rodos ⁴⁴

Kaynak: BOA, A.DVNS.MHM.d 173/331, 173/341.

Sahil bölgelerindeki âyanlar 18. yüzyılda sıklıkla donanma gemisi inşasına nezaretle görevlendirilmeleri sayesinde bu işte tecrübe kazanmışlardı. Aslında taşrada donan-

⁴² BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/341, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776.

⁴³ BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/331, Evahir-i Ra 1190/10-19 Mayıs 1776.

⁴⁴ İstanbul gümrük emininin kalyonu inşa etmesi istenen yer başlangıçta Kalas iken daha sonra Rodos'la değiştirildi, BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/885, Evail-i Ş 1190/15-24 Eylül 1776.

ma gemisi inşası sürecinin başında bulunan ve bina emini, nazır olarak adlandırılan görevliler merkezden atanan çavuş, kapıcıbaşı gibi kişilerdi. 18. yüzyılda ise bu göreve atananlar arasında âyanlara çokça rastlanmaya başlanmıştır. Önceleri basitçe ‘toplumun ileri gelenleri’ olarak nitelendirilen âyanlar 18. yüzyıldan itibaren üstlendikleri yeni görevlerle taşrada devlet-halk ilişkisini sağlayan en önemli unsurlardan biri hâline geldiler⁴⁵. Devlete mali, askerî desteklerde bulunan âyanlar kapıcıbaşı-lık, vezirlik rütbelerinin yanı sıra muhasıllık, mütesellimlik gibi görevleri de almaları sayesinde güçlerini arttırma imkânı bulmuşlardı. Devletin taşradaki otoritesinin azalması özellikle yüzyılın ortalarından itibaren bina emini olarak bölge âyanlarının görevlendirilmesine neden olmuştur. Bu göreve atanmış olmanın, devlet nezdinde itibarlarının artması -dolayısıyla bölgedeki diğer âyanlara karşı avantajlı bir durum sağlaması-, görev bölgelerinde otoritelerini güçlendirmelerine olanak vermesi gibi avantajlarına dikkat çeken İkinci, âyanlar arasında gemi nazırlığını elde etmek için âdeta bir rekabet olduğunu belirtmektedir⁴⁶.

Bina emininin varlıklı kişiler olmaları inşa sürecinin finansal desteği açısından önem taşımaktaydı. Taşrada inşa edilen ve devletin finanse ettiği gemilerin yapım masrafları için hazineden yapılan nakit ödemenin yanı sıra havale usulü de kullanılmaktaydı⁴⁷. Ancak mali süreçlerde bir sorun, gecikme yaşanması hâlinde bina emini devreye girerek ihtiyaç duyulan parayı kendi cebinden karşılamakta veya borçlanarak temin etmekteydi. Taşrada inşa edilen donanma gemilerinin masrafları inşaatın tamamlanmasının ardından Tersane-i Amire’de inceleniyordu. Gemi için devletin bina eminine verdiği nakit, ham demir gibi malzemelerin fiyatı ve bina eminin yaptığı harcamalar, inşaatta kullanılan malzemelerin eski fiyatlarındaki değişiklikler de dikkate alınarak inşa edilen geminin muhasebesi görülürdü. Bu süreç sonunda bina emininin devletten alacaklı (veya devlete borçlu) olup olmadığı tespit edilirdi⁴⁸.

45 Âyanların 16. yüzyılın ortalarından itibaren taşrada idari, mali, askerî açılardan bir güç odağına dönüşmelerine dair bk. Özcan Mert, “Âyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 195-198.

46 İlhan Ekinci, “Karadeniz’de Âyanlar ve Denizcilik”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 37, Bahar 2013, s. 18, 24-30. 19. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz Ereğlisi’nde âyanların donanma gemisi inşasındaki yerlerini değerlendiren bir çalışma için bk. Sinan Yakay, *Kız. Ereğli’de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağaları*, KDZ. Ereğli Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ereğli 2004.

47 Taşrada inşa edilen donanma gemilerinin finansmanı hakkında bk. Depe, *age.*, s. 65-76.

48 Taşrada inşa edilen kalyonların muhasebesine dair örnekler için bk. Aydın, *age.*, s. 83-85; Depe, *age.*, s. 76-88 ve s. 96-104.

Dolayısıyla taşrada inşa edilen donanma gemilerinde finansör devlet olsa da bina eminin gerektiğinde nüfuzuyla gerektiğinde mali gücüyle devreye girebilecek bölgenin zengin ve sözü geçen kişilerinden olması yararlıydı. Ancak 1776 yılında görevlendirilen *mütemevvil ve â'yândan*⁴⁹ kişiler bu kez donanma gemisinin yapımına nezaret etmeyecekler tüm masrafını kendi ceplerinden karşılayarak birer ticaret kalyonu inşa edeceklerdi. Osmanlı yönetiminin hazinede para sıkıntısı çekildiği dönemlerde âyan veya varlıklı kişilerden kendi mal varlıklarıyla devlete, orduya yardım etmeleri yönünde 18. yüzyıl boyunca artarak devam eden talepleri 1768-1774 savaş döneminde önemli bir boyut kazanmıştı⁵⁰. Savaşın ardından ise devlet bu kişileri *kendi mâllarından tüccâr kalyonları inşâ'sına memûr*⁵¹ etmişti.

Tüccar Kalyonlarının İnşa Edilmesi (veya Edilmemesi)

Ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilenlerden bir kısmı bazı gerekçeler ileri sürerek bu görevden aflarını veya yükümlülüklerinin hafifletilmesini istediler. Buna dair tespit ettiğimiz ilk örnek Kalonyalı Ebubekir Ağa'dan gelen taleptir. Kalonya âyanı Ebubekir Ağa savaş sırasında hazırladığı askerlerle Midilli savunmasında görev almıştı⁵². Savaşın sonra *bâzergân kalyonu* inşa etmekle görevlendirildiğinde ise mali durumunu gerekçe göstererek bu görevin kendisinden alınmasını istediği dilekçesini İstanbul'a gönderdi. İfadelerine göre kendisi küçük de olsa mukataa gibi bir gelir kaynağına sahip değildi ve geçimini sadece zirai faaliyetlerden sağlamaktaydı. Üstelik savaş boyunca Sıgır Kalesi'nde ve Midilli muhafızı Osman Paşa'nın maiyetinde görev almış, kendisinden istenen silahlı askerlerle muhafaza görevini yapabilmek için ailesinden kalan mal ve eşyaları sattığı gibi ayrıca borçlanmıştı; dolayısıyla hâli perişandı ve bir ticaret kalyonunun yapım masrafını karşılamaya gücü yetmeyecekti. Ebubekir Ağa, durumu hakkındaki ifadelerinin doğruluğunu teyit etmek, talebinin gerçekleşme olasılığını yükseltmek için adadaki Şeyh Mühiddin'den de destek almıştı. Şeyh Muhiddin, İstanbul'a gönderdiği ya-

49 BOA, Ali Emiri Sultan Abdülhamit I (AE. SABH I), 193/12949, 13 Ca 1190/30 Haziran 1776.

50 II. Viyana Kuşatması'ndan sonra başlayan uzun savaş döneminden itibaren 18. yüzyıl boyunca devletin varlıklı kişilerden yardım istemesi konusunda krş. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994. 1768-1774 savaşında âyanların askerî yardımlarına dair örnekler için bk. Özkaya, *age.*, s. 155-161.

51 BOA, AE.SABH I, 27/2102, Evail-i Ca 1192/28 Mayıs-6 Haziran 1778.

52 1770 yılında kendisinden 200 asker hazırlaması istenen Ebubekir Ağa, Midilli'deki Sıgır kalesinin muhafızlığına atanmıştı. Sıgır kalesi dizdarı Hüseyin'in İstanbul'a gönderdiği yazısına göre Ebubekir Ağa, Rus gemilerinin adaya yaptıkları bir saldırı sırasında başarılı şekilde kaleyi korumuştur, BOA, C.AS, 420/17419, 2 N 1184/20 Aralık 1770.

zısında *oğlum* diye hitap ettiği Ebubekir Ağa'nın kişiliğine kefil olduktan sonra bu masrafı karşılamaya tek başına gücünün yetmeyeceğini, halka karşı merhametli olduğundan gemiyi inşa etmek üzere örneğin zorla kereste almak gibi bir şey de yapamayacağını ifade etmekteydi. Şeyh de Ebubekir Ağa'nın ticaret kalyonu inşasından affedilerek bu işin başka birisine verilmesini istemekteydi. Bunun üzerine Ebubekir Ağa'nın bu işi bir ortakla birlikte üstlenmesine karar verildi ve gemiyi birlikte yapmaları için Midilli sakinlerinden Adaloğlu Mehmet Ağa görevlendirildi⁵³. Ancak Rusların savaş sırasında Midilli'ye yaptıkları saldırıda evi yanmış olan Adaloğlu'nun kalyon inşasına katılacak durumda olmamasından dolayı bu karar uygulanamadı. Ebubekir Ağa, en başta olduğu gibi kalyonu tek başına inşa edecekti⁵⁴.

Kemer-Edremit voyvodası Mehmet Emin ise ilk olarak 41.5 ziralık (31.45 m.) bir kalyon inşa edeceğini taahhüt etmiş⁵⁵ fakat bir süre sonra Edremit kazasında kıynın sığ olduğu, istenen uzunlukta bir kalyonun inşasına uygun olmadığı gerekçesiyle gemiyi 30 zira (22.73 m.) yapmak için izin istemişti. Kendisine verilen cevapta bölge kıyılarının hangi ölçüde kalyon inşasına elverişli olduğunun daha önceden incelendiği belirtilerek kalyonu bir zira eksik olmaksızın ve bir an önce yapması emredildi⁵⁶. Ancak burada yapılacak kalyonun, devletin inşa edilmesini istediği ticaret kalyonları için belirlediği en düşük ölçü olan 41.5 zira (31.45 m.) olması⁵⁷ Mehmet Emin'in bölge kıyılarının büyük bir kalyonun inşasına uygun olmadığı konusunda haklılığının bir delili olarak görülebilir⁵⁸.

Ticaret kalyonu inşasıyla görevlendirilenler arasında Canikli Ali Paşa ile oğlu Battal

- 53 BOA, AE.SABHI, 193/12949, 13 Ca 1190/30 Haziran 1776; A.DVNS.MHM.d, 173/624, Evahir-i Ca 1190/8-17 Temmuz 1776; A.DVNS.MHM.d, 173/625, 25 Ca 1190/12 Temmuz 1776.
- 54 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/625, 25 Ca 1190/12 Temmuz 1776; A.DVNS.MHM.d, 173/1000, Evast-ı Za 1190/22-31 Aralık 1776.
- 55 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/341, Evail-i R 1190/20-29 Mayıs 1776.
- 56 Mehmet Emin'in talebini İstanbul'a ileten Edremit naibine de bundan sonra kalyonun inşasıyla ilgili bir öziir daha göndermesi hâlinde hem azledileceği hem de uzak bir yere sürgün edileceği bildirildi, BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/520, Evail-i C 1190/18-27 Temmuz 1776.
- 57 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/668, Evahir-i C 1190/7-15 Ağustos 1776.
- 58 Nitekim 1794 yılında Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın yaptığı incelemiden sonra, Kemer Edremit'in ancak fırkateyn türü gemilerin inşasına uygun olduğu, hava koşullarınmsa işçilerin çalışması açısından uygun olmadığı gerekçeleriyle kalyon yapımında burası yerine büyük bir kalyonu inşa edecek koşullara sahip olduğu anlaşılan Sultaniye kalesi bölgesinin kullanımına karar verilmişti, bk. Toprak, *Nuri Tarihi*, s. 126-127.

Bey de vardı. Caniklizadeler hanedanının kurucusu kabul edilen Ali Paşa⁵⁹ oğluyula birlikte kendi mallarından iki tüccar kalyonu inşasıyla görevlendirildikleri dönemde Sinop'ta hâlihazırda hazine tarafından finanse edilen iki miri kalyonun yapımına da nezaret etmekteydi⁶⁰. Ali Paşa, Çayağzı'nda bir tüccar kalyonu inşa etmesi emrini aldıktan sonra geminin yapılacağı bölgeden bulunmasının zorluğunu ifade ettiği demir ve birtakım malzemenin temini için adam görevlendireceğini, ancak bu kişinin ihtiyaç duyulanları bularak getirmesi zaman alacağından kalyonun yapımına ilkbaharda başlayacağını İstanbul'a bildirmişti. Kalyonun yapımına başlamamak için bahane üretmek olarak değerlendirilen bu yazısına verilen cevapta, gecikmeye izin vermeksizin geminin yapımına bir an önce başlaması bildirildi. Bu emrin bir suretinin Battal Bey'e gönderilmesinden anlaşıldığı kadarıyla inşa etmesi istenen kalyon konusunda o da babasıyla aynı durumdaydı⁶¹.

Eylül ayına gelindiğinde görevlendirilen kişilerden gemilerin ne kadarının yapıldığı ve ne zaman tamamlanacaklarına dair İstanbul'a bilgi vermeleri istendi. Bununla ilgili yazışmalardan⁶² o tarihe kadar ancak birkaç kalyonun yapımına başlandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi Menteşe mütesellimi Hasançavuşzade el-Hac Ahmet tarafından yaptırılan kalyondu⁶³. Hasançavuşzade Ahmet, kalyonu Bodrum civarında Gökabad* adlı iskelede yapmaya başlamıştı. Diğeri de Boğdan voyvodası İskerletzade Ligor'un Kalas iskelesinde yapımına başladığı kalyondu. Voyvoda, geminin büyüklü-

59 Canikli Ali Paşa 1765 yılında atandığı Canik muhassıllığını, asi ilan edildiği 1779 yılına kadar sürdürmüştü. İki yıl firari olarak Kırım'da kaldıktan sonra affedilerek 1781 yılında yeniden Canik muhassıllığına getirildi. İlk Canik muhassıllığı döneminde elde ettiği başarılar üzerine yine burasının mutasarrıflığı, aynı dönemde yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki başarıları nedeniyle de Amasya mutasarrıflığı gibi görevleri üstlenmiş ve 1773 yılında vezaret rütbesini alarak Trabzon valiliğiyle birlikte kısa süreli olarak Erzurum ve Sivas valiliklerine getirilmişti, bk. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 11-26.

60 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/911, Evasıt-ı Ş 1190/25 Eylül-4 Ekim 1776.

61 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/635; A.DVNS.MHM.d 173/636, Evahir-i Ca 1190/8-17 Temmuz 1776.

62 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/776-783, Evahir-i B 1190/4-13 Eylül 1776.

63 Çavuşzadeler, 1730'lardan itibaren Menteşe bölgesinde güçlenen ve adını Hasan Çavuş'tan alan bir âyan ailesiydi. Hasan Çavuş'un oğlu Hacı Ahmet Ağa döneminde ailenin gücü artmıştı, bk. Bircan Kaymakçı, *Menteşe Sancağı'nın Tırsalı Yöneticileri: Âyan Aileleri Çavuşzâdeler-Milaslızâdeler*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2010, s. 13-20. 1776 Temmuz başlarında Ahmet Ağa'nın ticaret kalyonunun yapımına başladığı bilgisi gelmişti. BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/341.

* Gökova Körfezi. Burası ayrıca Gökabad, Gökoba, Gova, Cıva olarak da adlandırılmaktaydı. Barkınay, bölgede Gökabad iskelesinden bahsetmektedir; bk. Ahmet Rasim Barkınay, *Adalar Denizi Kılavuzu, Enez'den Marmaris Burnuna Kadar*, haz. Mustafa Pultar, Denizler Kitabevi, İstanbul 2005, s. 213, 225-226.

ğünden dolayı ancak bir sonraki yılın kasımında tamamlanacağını haber vermektedir. Bunların dışındaki kalyonların inşasına henüz başlanmamış olup gecikmeye dair gerekçeler iletilmişti. Örneğin Midilli’de Ebubekir Ağa tarafından inşa edilecek kalyonla ilgili Molova ve Edremit kadılarından gelen ilamlara göre; bölgede bulunmaması nedeniyle kerestenin başka yerden temin edilecek ve demirin de Samakov’dan alınacak olmasından dolayı geminin yapımına ancak mart ayında başlanacaktı. Kalyon inşasına dair en rahat davranan kişi ise Karaosmanzade el-Hac Ahmet’ti. Konuyla ilgili emrin kendisine ulaştırılmasının üzerinden çok zaman geçmesine rağmen kalyonun yapım süreciyle ilgili İstanbul’a bilgi vermemiştir. Konunun ısrarlı takibi sonucunda Karaosmanzade Ahmet Kasım başlarında, gemi için gereken kereste vs. mühimmatı temin etmekte olduğunu, bundan sonra geminin yapımına başlayacağı bilgisini verdi⁶⁴. İstanbul Gümrük Emini İsmail’in Rodos’ta yapacağı kalyonda ise Murabıtzade Hüseyin’in geminin inşasına izin vermemesi nedeniyle bir gecikme yaşanmıştır. Muhtemelen müdahalenin nedeni Murabıtzade’nin bu tarihlerde adada 3 donanma kalyonu yapmakta olmasıydı. Gümrük emininin de aynı anda bir kalyon inşa etmesinin malzeme, personel temininde sorun yaratarak miri kalyonların yapımında gecikmeye neden olacağından endişelenilmiş olabilir. Bu konuda Murabıtzade’ye gönderilen hükmünde Osmanlı Devleti için ticaret kalyonlarının sayısının artmasının önemi açıklandıktan sonra inşaları istenen ticaret kalyonlarının da *miri gemilerden* kabul edildikleri belirtilmiş ve gümrük emininin Rodos’ta yapacağı kalyona muhalefet etmemesi aksine bu geminin bir an önce tamamlanmasına yardımcı olması istenmiştir⁶⁵. Eflak voyvodası Aleksandr da istenilenden biraz geç olmakla birlikte, inşa edeceği kalyon için gerekli malzemeyi Kalas iskelesinde hazırlayarak 43.5 zira (33 m.) boyunda olmak üzere geminin yapımına başladığını İstanbul’a iletmiştir⁶⁶.

1776 yılının sonlarına gelindiğinde, kalyonu inşa etmeye henüz başlamamış olan Kalyonyalı Ebubekir Ağa yükümlülüğünü daha pratik bir yolla yerine getirmeye karar verdi. Gemi için ihtiyaç duyulan malzeme ve işgücünün temin edilmesinin zor, pahalı ve zaman alacak olmasından dolayı yapmak yerine inşası istenen kalyonun özelliklerinde bir müstemen gemisi satın almayı teklif etti. Ebubekir Ağa, satın alacağı müstemen gemisinin tüm donanımını tamamlayacak ve kendi malı olarak ticarete kullanacaktı. Teklif, devletin ticaret kalyonu inşasını emretmesindeki amacın zahire tedarikini kolaylaştırmak için gereken gemi sayısının arttırılması olduğu gerekçesiyle

64 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/776-783, Evahir-i B 1190/4-13 Eylül 1776.

65 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/885, Evail-i Ş 1190/15-24 Eylül 1776.

66 Bunun üzerine kendisine gönderilen emirde geminin bir an önce tamamlanarak Tuna’ya indirilmesinin önemi hatırlatıldı. BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/1016, Evail-i Z 1190/11-20 Ocak 1777.

kabul edildi. Bu konuyla ilgilenmekle görevlendirilen Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dan, Ebubekir Ağa'nın satın alacağı geminin boyutları, ticarete ve gerektiğinde devlet hizmetinde kullanılmaya uygun olup olmadığı gibi hususları takip etmesi istendi. Satın alınacak gemi, fırkateyn türünden 41 zira (31.1 m.) boyunda olursa savaş gemisi olarak da kullanılabilirdiğinden bu durumda yeni bir gemi inşasının güçlüklerine katlanmaya gerek kalmayacaktı. Ebubekir Ağa'nın satın almayı düşündüğü gemi İstanbul'a getirilerek incelenecek ve sahibinin kullanılamaz hâlde olduğu için elden çıkarmaya çalıştığı bir gemi olması, boyunun istenilenden eksik olması ve savaş gemisi olarak kullanılmaya uygun olmaması hâlinde alış-verişten vazgeçilerek kendisine yeni bir gemi yaptırılacaktı⁶⁷. Ancak daha sonra Ebubekir Ağa, gemiyi kendisinin satın alması yerine kaptan-ı deryanın satın alacağı bir geminin parasını ödemeyi teklif etmiştir. Bunun üzerine Cezayirli Gazi Hasan Paşa kendi parasıyla bir İngiliz tüccarın kalyonunu satın aldı. Satın almadan önce yapılan keşif sonucunda *iki alabandalı* denilen 33 ziralık (25 m.) gemiye 72 bin 350 kuruş değer biçilmişti⁶⁸. Geminin satın alınmasından sonra ise Ebubekir Ağa'dan bu paranın tahsilinde sorun yaşandı. Parayı ödemesi için kendisine gönderilen emirlerden ve görevlilerin çabalarından sonuç alınamayınca en sonunda Akdeniz'de görevli olan donanma başbuğu İbrahim'e ödemeyi yapmaması hâlinde Ebubekir'in mal varlığının müsadere edilmesi, kendisinin hapsedilmesi ve keflinin de İstanbul'a gönderilmesi için emir verildi⁶⁹. Müsadere tehdidinin etkili olduğu, Ebubekir Ağa'nın geminin bedelinden 50 bin kuruş gibi önemli bir bölümü ödemesinden anlaşılmaktadır. Ebubekir Ağa'nın kalamı ödemeye gücünün yetmeyeceğini ifade ederek bunun diğer âyan ve varlıklı kişiler arasında bölüştürülmesini istemesi üzerine kalan para 2 bin ila 4 bin kuruşluk ödemeler hâlinde çeşitli kişilere paylaştırılmıştır⁷⁰.

Kalyon inşasını ağırdan alan bir diğer kişi Saruhan mütesellimi Karaosmanzade el-Hac Ahmet Ağa'ydı⁷¹. Karaosmanzade Ahmet, emrin çıkmasından bir yıl sonra he-

67 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/1000, Evası-ı Za 1190/22-31 Aralık 1776.

68 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/843, Evail-i B 1192/26 Temmuz-4 Ağustos 1778.

69 Bu konuda İbrahim'e yardım etmeleri için Edremit, Bayramiç ve Bergama voyvodalarına da emirler gönderildi, bk. BOA, AE.SABH I, 27/2102, Evail-i Ca 1192/28 Mayıs-6 Haziran 1778; BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/815, Evail-i Ca 1192/28 Mayıs-6 Haziran 1778.

70 Kalyon bedelinden kalan kısmın pay edildiği kişiler için bk. BOA, C.BH, 69/3258, Evail-i C 1193/16-25 Haziran 1779. Bu kişilerden bir kısmı parayı ödemiş, bir kısmı ise ya kısmen ödeme yapmış veya hiçbir ödeme yapmamışlardı. 1780 yılında hâlâ ödenmeyen payların tahsiliyle uğraşılmaktaydı, BOA, C.BH, 99/4797, 14 S 1194/20 Şubat 1780; C.BH, 252/11660, Selh-i S 1194/6 Mart 1780; C.BH, 174/8201, Evası-ı Ra 1194/17-26 Mart 1780.

71 Manisa'nın ünlü âyan ailesi Karaosmanoğulları'na mensup olan Hacı Ahmet Ağa, kardeşi Atallah Ağa için 1766 yılında verilen idam ve muhalefatının zaptı hükmünden sonra Saruhan mütesellimliğinden azledilmişse de 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda âyanların

nüz kalyonun yapımına yönelik adım atmadığı gibi mali gücü olmadığı gerekçesiyle bu görevden affını istemişti. Bunun üzerine kendisine devlet sayesinde zengin olduğu hatırlatıldı ve bu işle görevlendirilen diğer kişilerin servet bakımından kendisinden aşağıda olmakla birlikte yapımına başladıkları kalyonları tamamlama aşamasında oldukları belirtilerek *selâmet-i hâli* için vakit kaybetmeksizin kalyonun inşasına başlaması emredildi⁷². Bundan birkaç ay sonra Karaosmanzade Ahmet hâlâ geminin yapımına başlamamış hatta bu konuda kaptan-ı derya tarafından görevlendirilen mübaşiri de oyalayarak geri göndermişti. Bu nedenle Ahmet Ağa'ya tüccar kalyonunun inşasına hemen başlayarak gemiyi ilkbahara kadar tamamlaması için bir kez daha emir gönderildi ve mal varlığının bir-iki kalyon yapmaya yeterli olduğu, emre itaat etmemesi hâlinde sonunun babası ve kardeşi gibi siyaset olacağı ifade edildi⁷³. Ancak bu gemi de yapılmadı ve inşa etmek yerine satın alınacak bir kalyonun parasını ödemek şeklindeki çözüm yolu Karaosmanzade Ahmet için de uygulandı⁷⁴. Ahmet'in inşa etmesi gereken kalyona karşılık kaptan-ı derya tarafından İstanbul'da bir kalyon satın alındı. İngiltere elçisinin yardımıyla bir İngiliz tüccardan satın alınan gemi 43 zira (32.6 m.) uzunluğunda bir fırkateydi. Gemi, yapılan keşiften sonra top, demir, badban vs. tüm donanımıyla birlikte 106 bin kuruşa alınmıştı. Karaosmanzade Ahmet'in bu paranın sadece 12 bin 500 kuruşunu ödemesinden dolayı uzun bir süre kalan miktarın kendisinden tahsiliyle uğraşıldı⁷⁵ ve ödenmeyen kısım yine birtakım âyana havale olundu⁷⁶.

1777 yılına gelindiğinde Canikli Ali Paşa ve oğlu Battal Bey de henüz kalyonların yapı-

sağlayacağı askerî desteğe ihtiyaç duyulması kendisinin yeni görevler almasını sağlamıştı. Savaş sırasında ilk olarak Sancakburnu muhafızlığıyla İzmir voyvodası atanan Ahmet Ağa savaşın sonuna kadar farklı görevler üstlendi, bk. Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 31-35.

72 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/182, Evahir-i Ra 1191/29 Nisan-8 Mayıs 1777.

73 BOA, AE.SABH I, 192/12806, Evahir-i Ca 1191/27 Haziran-6 Temmuz 1777.

74 BOA, C.BH, 183/8589, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777; BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/497, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777.

75 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/497, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777; A.DVNS.MHM.d, 175/833, Evail-i B 1192/26 Temmuz-4 Ağustos 1778; A.DVNS.MHM.d, 175/917, Evail-i Za 1192/21-30 Kasım 1778. Karaosmanzade Ahmet'ten gemi bedelinin kalanının tahsil edilmesi için yine donanma başbuğu İbrahim görevlendirilmişti, BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/868, Evahir-i Ş 1192/14-22 Eylül 1778.

76 Bunlardan Tavas âyanı Ömer hissesine düşen 40 kese akçeyi ödemeyince kendisine gönderilen hükümda mal varlığının bir kalyon inşa ve satın alınmasına yeterli olduğu belirtilerek parayı geciktirmeden ödemesi emredilmişti, bk. BOA, AE. SABH I, 313/21081, Evasıt-ı Ca 1193/27 Mayıs-5 Haziran 1779. 1780 yılında gemi bedelinin âyanlardan tahsili henüz tamamlanmamıştı, BOA, A.DVNS.MHM.d, 176/736-737, Evail-i Ra 1194/7-16 Mart 1780.

mına başlamamışlardı. Ali Paşa'ya Ocak 1777'de bir kez daha geminin inşasına bir an önce başlaması için emir gönderildi⁷⁷. Ancak bundan kısa bir süre sonra baba-oğul ticaret kalyonlarını Çayağzı yerine Sinop'ta inşa etmeyi talep ettiler. Talepleri, bu tarihlerde Sinop'ta yine Canikli Ali Paşa nezaretinde ancak devlet tarafından finanse edilen iki donanma kalyonunun yapımı devam ettiğinden kabul edilmedi. Mayıs 1777'de kaptan-ı deryanın Akdeniz seferi için hazırladığı donanma kalyonlarından ikisinin Sinop'ta yapımı tamamlanan iki kalyonu İstanbul'a getirmek üzere buraya gönderilmiş olması⁷⁸ bu tarihlerde Ali Paşa nezaretindeki donanma gemilerinin tamamlanmış olduğunu göstermektedir⁷⁹. Ancak yapımı tamamlanan bu gemilerin yerine Sinop'ta iki yeni miri kalyon inşası daha emredilmiş olduğundan Ali Paşa ile oğlunun ticaret kalyonlarını burada inşa etmelerine izin verilmemişti⁸⁰. Ali Paşa ve oğlunun kendi paralarıyla yapacakları kalyonlar ile *cânib-i mirî*den yapılacak kalyonların aynı anda aynı bölgede inşa edilmeleri, miri kalyonların yapımının yavaşlaması veya durmasına neden olabilirdi⁸¹. Bu nedenle Ali Paşa ve Battal Bey'in ticaret kalyonlarını Sinop'ta inşa etme istekleri kabul edilmedi; ama gemileri kereste temininin kolay, limanlarının inşa edilecek kalyonların denize indirilmesine uygun olduğu ve ayrıca Ali Paşa'nın da görev bölgesinden olan Vona, Termiye veya Kumcağaz'dan istedikleri birinde inşa etmelerine izin verildi⁸². Birkaç ay sonra, baba-oğuldan henüz yapımına başlamadıkları iki tüccar kalyonunun⁸³ inşa yerine dair yeni bir talep geldi. Bu kez, kendilerine gemileri yapmak üzere gösterilen yerde dalyan olduğundan gemi tamamlandıktan sonra denize indirme aşamasında zorluk yaşanacağı gerekçesiyle kalyonları Çoban-

77 BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/1009, Evail-i Z 1190/11-20 Ocak 1777. Kalyon inşası bir an önce tamamlamaları için bu emrin birer sureti Battal Bey, Hasançavuşzade Ahmet, Mehmet Emin, Karaosmanzade Ahmet ve Boğdan voyvodası İskerletzade Ligor'a da gönderildi, BOA, A.DVNS.MHM.d, 173/1010-1014.

78 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193)*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 84.

79 Bu iki kalyon 1777 Mayıs'ında tamamlanarak denize indirilmişse de (Karagöz, *age.*, s. 86) ekim ayının başında hâlâ bu gemilerin Tersane'ye nakli için personel toplanmaktaydı, BOA, C.BH, 247/11444, 2 N 1191/4 Ekim 1777.

80 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/238, Evahir-i R 1191/29 Mayıs-6 Haziran 1777.

81 Bundan birkaç yıl önce Sinop'ta Canikli Ali Paşa tarafından donanma için inşa edilen iki kalyonun yapımı bölgede aynı dönemde inşa edilen özel gemiler nedeniyle durmuştu. Aynı anda birçok geminin inşa edilmesi bölgede hem kereste temininde hem de gemi inşasında çalışacak personel bulmakta sorun yaratmaktaydı, bk. Karagöz, *age.*, s. 85.

82 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/209, Evail-i R 1191/9-18 Mayıs 1777.

83 Ticaret kalyonu inşasına dair Karaosmanzade Ahmet'e gönderilen bir emirde, Ali Paşa ile Battal Bey'e de henüz kalyonların inşasına başlamadıkları için tekitlerini içeren iki hüküm yazılımsı belirtilmekteydi, BOA, AE.SABH I, 192/12806, Evahir-i Ca 1191/27 Haziran-6 Temmuz 1777.

lar'da yapmak için izin istemekteydiler. Talepleri Çobanlar'ın Sinop'a yakın ve gemi inşasına uygun olması dikkate alınarak kabul edildi⁸⁴. Bundan birkaç ay sonra Battal Bey kendi payına düşen kalyonun inşasına başlamıştı. Ekim ayında kendisine inşasına başlamış olduğu kalyonu hemen tamamlaması için emir gönderildi⁸⁵. 1777 yazında bir an önce yapımına başlaması için gönderilen emirden sonra Ali Paşa'nın inşa edeceği tüccar kalyonuna dair uzunca bir süre başka yazışma tespit edilemedi. Ancak firari konumuna düştüğü⁸⁶ 1779 yılından sonrasına dair kayıtlardan Ali Paşa'nın da kalyonu yapmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ali Paşa kalyonu Sinop-Gerze arasında, daha önce izin istedikleri Çobanlar'da yapmaya başlamış ve adamlarından Tekneoğlu Ahmet'i nazır olarak atamıştı. Ali Paşa ile birlikte adamı Tekneoğlu'nun da firari olmasından sonra kalafatı hariç bitmiş durumda olan 43 zirahlık (32.6 m.) kalyonun tamamlanarak denize indirilmesi görevi Dergâh-ı Ali gediklilerinden Mustafa Ağa'ya verildi. Mustafa Ağa'nın nazırlığında tamamlanan gemi 14 Eylül 1780'de Tersane'ye ulaşmış bulunmaktaydı⁸⁷.

1776 yılında 10 ticaret kalyonunun inşası için belirlenen kişilere emirler gönderilmişti. Bu gemilerden ikisi, Kalonyalı Ebubekir ile Karaosmanzade Ahmet'in parasını ödemeyi kabul etmeleri üzerine inşa etmek yerine İngiliz gemilerinin satın alınmasıyla temin edilmiş oldu. Taşoz'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından yaptırılan kalyon⁸⁸ 1778 yılının başında tamamlanmış hâldeydi⁸⁹. Hasançavuşzade Ahmet

84 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/320, Evahir-i C 1191/27 Temmuz-4 Ağustos 1777.

85 BOA, C.BH, 183/8589, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777; BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/495, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777.

86 Ali Paşa 1777 yılı Aralık ayında Kırım seraskeri olarak atanmış ancak seferde başarılı bir sonuç elde edememişti. Sefer hazırlıkları sırasında yetkilerini kötüye kullanarak halktan fazla vergi topladığına dair şikayetlerle devlete karşı söz dinlemez tavrı bölgedeki rakibi Çapanoğulları faktörüyle birleşince Ali Paşa 1779 yılında asi ilan edildi. Firari olarak Kırım'da kaldığı iki yılın ardından affedilen Ali Paşa bundan sonra yeniden Trabzon ve Erzurum valilikleri yapmıştır, bk. Karagöz, *age.*, s. 51-72, 124.

87 BOA, C.BH, 253/11703, 10 Za 1193/19 Kasım 1779; C.BH, 167/7867, 8 M 1194/15 Ocak 1780; BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH), 306/15288, 25 M 1194/1 Şubat 1780; C.BH, 246/11417, 15 Ca 1194/19 Mayıs 1780; C.BH, 60/2847, 24 Za 1194/21 Kasım 1780; BOA, Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Tersane Emimi Defterleri (D.BŞM.TRE.d.) 15057, 15 N 1194/14 Eylül 1780.

88 Kaptan-ı deryanın kendi parasıyla Taşoz'da yaptırdığı kalyona gereken pıraçolu Selânik, İstavroz dağlarından rayiç fiyatıyla ücretini ödeyerek temin etmesini sağlamak üzere bölge yetkililerine emir gönderilmişti, BOA, AE.SABH I, 167/11228, Evasıt-ı Za 1190/22-31 Aralık 1776; BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/59, Evahir-i Z 1190/31 Ocak-8 Şubat 1777.

89 Geminin inşa maliyeti 81 bin 400,5 kuruş tutmuştu, bk. BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d) 4467, s. 8-11, 17 Z 1191/16 Ocak 1778.

tarafından inşa edilecek kalyon⁹⁰ 1779 yılında Marmaris'te denize indirilmişti⁹¹. Edremit'te Mehmet Emin tarafından 1777 yılında inşasına başlanmış olan kalyon⁹² ise kesin bir tarih verilememekle birlikte 1779 yılında tamamlanmış hâldeydi⁹³. Eflak ve Boğdan voyvodaları da kalyonları tamamlamışlardı. 1777 Eylül'ünde her iki gemi de Tuna'ya indirilmiş hâldeydi. Ancak bu dönemde Sünne Boğazı'nda su seviyesi düşük olduğu için boğazdan çıkamayan kalyonlardan⁹⁴ Boğdan voyvodasının yaptığı 1778 Nisan'ında⁹⁵, Eflak voyvodası tarafından yaptırılanı ise bundan birkaç ay sonra Tersane-i Amire'ye ulaştırılmış⁹⁶. Canikli Ali Paşa ve oğlu Battal Bey'in yapımlarına oldukça geç başladıkları kalyonlar da 1780 yılında Sinop'ta denize indirilmişlerdi⁹⁷.

Rodos adasında Gümrük Emini İsmail'in inşa edeceği kalyonla ilgili Murabıtzade Hüseyin Kaptan'ın geminin yapımına engel olmamasına dair yazışmadan sonra başka bir bilgiye ulaşılamadı. Ancak 1778 yılı sonlarına ait bir belge bize bu geminin yapılmış olduğunu göstermektedir. Belge, İstanbul Gümrük Emini İsmail'in eşi Hatice'nin or-

90 Ekim 1777'de kalyonun 1/3'ü tamamlanmış hâldeydi, BOA, C.BH, 183/8589, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777.

91 Hasançavuşzade Ahmet'in kalyon inşa edeceği yer Bodrum olarak belirlenmiş, kendisi de Bodrum civarında Gökabad'da geminin yapımına başladığı bilgisini vermişti. 1785 yılına ait kayıtlarda kalyonun denize indirildiği yer olarak Marmaris'in belirtilmesi (bk. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 2925, s. 204-205, Gurre-i Za 1199/5 Eylül 1785) geminin inşa edildiği Gökabad iskelesinin buraya daha yakın olmasından kaynaklanmış olabilir.

92 Mehmet Emin, kalyonun yapımına 1777 Şubat'ında başlamış bulunmaktaydı, BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/125, Evasıt-ı M 1191/19-28 Şubat 1777. Mehmet Emin'in kalyona mimar atadığı Koko adlı zimmiden edinilen bilgiye göre şiddetli geçen kış nedeniyle geminin inşasında çalışacak işçi bulmakta zorluk çekilmişti, BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/181, Evasıt-ı Ra 1191/19-28 Nisan 1777. 1777 Haziran'ı sonlarında kalyonun kuşak yerleri tamamlanmaya yakın olup dış tahtalarının yapımına başlanmıştı, BOA, C.BH, 157/7436, 20 Ca 1191/26 Haziran 1777. Bundan sonra geminin bir an önce tamamlanması için gönderilen emirler için bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/281, Evail-i C 1191/7-16 Temmuz 1777; A.DVNS.MHM.d 175/493, Evasıt-ı N 1191/13-22 Ekim 1777.

93 BOA, A.DVNS.MHM.d, 176/156, Evahir-i R 1193/8-16 Mayıs 1779.

94 BOA, AE.SABH I, 63/4397, 27 Ş 1191/30 Eylül 1777.

95 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/716, Evail-i R 1192/29 Nisan-8 Mayıs 1778. Bu tarihte Boğdan voyvodası, İskerletzade Ligor'un azledilerek 14 Ekim 1777'de idam edilmesinden sonra onun yerine atanan Kostantin Muruzi'dir, bk. Serap Yılmaz, "Boğdan Voyvodası Ligor Aleksandr Gika'nın Ölümü (1777)", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994*, s. 1010. <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/xii-turk-tarih-kongresi-12-16-eylul-1994-ankara-iii-cilt/9>, (Son Erişim Tarihi: 20.09.2023).

96 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/767, Evasıt-ı Ca 1192/7-16 Haziran 1778.

97 Battal Bey'in inşa ettiği kalyonun 1780 yılında Sinop'ta denize indirildiğini gösteren kayıt için bk. BOA, MAD.d, 2925, s.204-205.

taklıkla sahibi olduğu kalyonun Arabistan tarafından eşya nakline engel olunmaması talebiyle ilgilidir. Bu kalyon, yarı hissesi Hatice'nin diğer yarı hissesi ise kocası sabık Gümrük Emini İsmail ve kaptanı Ahmet'in olmak üzere kendi mallarından Rodos'ta inşa edilmişti. Belgede *fermânım olan kalyonlardan* şeklinde nitelendirilerek ticarete kullanmanın yanı sıra ihtiyaç hâlinde devlet hizmetinde kullanılacağını ifade edilmesinden, bu geminin 1776 yılında çıkan emirle Rodos'ta gümrük emini tarafından inşa edilmesi istenen kalyon olduğu anlaşılmaktadır⁹⁸.

İnşa Edilen Ticaret Kalyonlarının Kullanımı

Yapımı tamamlanan ticaret kalyonları bundan sonra nasıl kullanıldılar? Bu soruya yanıt vermek gemilerin inşa amacına ne kadar ulaşıldığı kadar devletin bu gemiler üzerindeki tasarrufunun boyutunu anlamayı da mümkün kılacaktır. 1776 yılında inşası emredilen ticaret kalyonları barış dönemlerinde yapturanları yani sahipleri tarafından kullanılacak olsa da devletin zaman zaman bunları donanma gemisi olarak nitelendirdiği ifadeler bulunmaktadır. Örneğin bir belgede, Eflak ve Boğdan voyvodaları tarafından tamamlanan ve İstanbul'a gönderilecek olan gemiler "*kalyon-ı hümayûn*" olarak belirtilmektedir⁹⁹. Kalonyalı Ebubekir'in bedelini vermesi şartıyla kaptan-ı derya tarafından satın alınan kalyon *cânib-i mârûçûn miübâyaa ve celb olunmuş olan sefâin-i mârûyye*'dendi¹⁰⁰. Muhtemelen Kalonyalı Ebubekir ve Karaosmanzade Ahmet'in sorumluluğunda olup birden fazla kişinin mali desteği ile alınmış olan kalyonlar doğrudan Tersane-i Amire'ye alınmış ve donanma gemisi kabul edilmişlerdi. 1785 yılına ait, sefere çıkacak ve sefere çıkmak üzere yedekte bekletilecek donanma kalyonlarını içeren listede yer alan gemilerin¹⁰¹ denize indirildikleri yer, denize indirilme tarihi ve boy bilgilerinin kaydedilmiş olması sayesinde bu gemilerden bazılarının 1776 fermanıyla inşası emredilen ticaret kalyonları olduklarını tespit edebiliyor ve bu kalyonlara hangi adların verildiğini de öğrenebiliyoruz. Ticaret kalyonlarından Canikli Ali Paşa, Gümrük Emini İsmail ve Mehmet Emin tarafından inşa edilmiş olanlar hariç diğerleri donanma gemisi olarak listede yer almaktadır (Bk. Tablo 2). Liste sayesinde adlarını öğrendiğimiz fermanlı kalyonlar bu tarihten önce de yapımlarının veya satın alma işlemlerinin tamamlanmasının ardından donanmada görev almışlardı¹⁰². Sefer dışında bu kalyonlar miri zahirenin naklinde de kullanılmaktay-

98 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/858, Evasıt-ı L 1192/2-11 Kasım 1778.

99 BOA, AE.SABH I, 63/4397, 27 Ş 1191/30 Eylül 1777.

100 BOA, C.BH, 252/11660, Selh-i S 1194/6 Mart 1780.

101 BOA, MAD.d, 2925, s.204-205. Sefere çıkacak ve yedekte bekletilecek gemilerden kalyonları gösteren bir liste için bk. Karahan, agm., s. 121.

102 Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın inşa ettiği *Hediyetü'l-Mulûk* 1778 yılında Akdeniz'e çıkacak donanma kalyonları arasında olup, Dimyat'a görevlendirilmişti, BOA, D.BŞM.d, 4747, 12

dılar. Örneğin, boyutundan Kalonyalı Ebubekir Ağa'nın inşa edeceğine karşılık olarak İngiltere'den satın alınan kalyon olduğu anlaşılan *Mazhar-ı Hidayet* 1780 yılında Selânik, Galos taraflarındaki iskelelerden İstanbul'a zahire nakli için donanmadan görevlendirilecek kalyonlardan biriydi¹⁰³.

Tablo 2: Sefere Çıkacak ve Sefere Çıkmak Üzere Hazır Bulundurulacak Kalyonlar Listesine Göre Yapımı Tamamlanan Ticaret Kalyonları

Kalyonun İnşasıyla Görevlendirilen Kişi	Kalyonun Denize İndirildiği Yer	Kalyonun Adı	Kalyonun Denize İndirilme Tarihi	Kalyonun Boyu
Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa	Taşoz Adası	Hediyetü'l-Mulûk	1778	47 zira (35.6 m.)
Kapıcıbaşı Alipaşazade Battal Mir Hüseyin	Sinop	Şeşpa-yı Bahri	1780	43 zira (32.6 m.)
Eflak Voyvodası Aleksandr (İpsilanti)	Kalas İskelesi	Burc-ı Zafer	1778	43 zira (32.6 m.)
Boğdan Voyvodası İskerletzade Liğor (Aleksandr Gika)	Kalas İskelesi	Ejder Başlı	1778	43 zira (32.6 m.)
Menteşe Mütesellimi Hasaıçavuşzade el-Hac Ahmet	Marmaris	Fatih-i Bahri	1779	43 zira (32.6 m.)
Kapıcıbaşı Kalonyalı Ebubekir Ağa	İngiltere'den satın alma	Mazhar-ı Hidayet*	1778 (Satın alma yılı)	31 zira (23.5 m.)
Saruhan Mütesellimi Karaosmanzade el-Hac Ahmet	İngiltere'den satın alma	Mazhar-ı Saadet*	1778 (Satın alma yılı)	41 zira (31.1 m.)

Kaynak: BOA, MAD.d. 2925, s. 204-205.

Ra 1192/10 Nisan 1778. Boğdan voyvodası tarafından yaptırılan *Ejder Başlı* kalyonu aynı yıl Karadeniz tarafına görevlendirildi, BOA, C.BH, 254/11760, 23 Ca 1192/19 Haziran 1778. 1779 yılında Akdeniz'e gönderilecek 9 donanma kalyonu arasında *Hediyetü'l-Mulûk*, *Ejder Başlı* ile İngiltere'den satın alınan *Mazhar-ı Hidayet* ve *Mazhar-ı Saadet* bulunmaktaydı, BOA, C.BH, 251/11612, 20 Ra 1193/7 Nisan 1779.

¹⁰³ BOA, C.BH, 157/7437, 18 N 1194/17 Eylül 1780.

* Bir önceki bölümde belirtildiği gibi ilgili belgelerde Ebubekir Ağa'nın yapacağı karşılık olarak satın alınan kalyonun 33 zira, Ahmet Ağa'nın yapacağı kalyona karşılık satın alınmanın ise 43 zira olduğu bilgisi yer almaktadır. Satın alma tarihlerindeki uyuşma dikkate alınırsa tabloda yer alan 31 zira boyundaki *Mazhar-ı Hidayet* ile 41 zira boyundaki *Mazhar-ı Saadet* bu kalyonlar olmalıdır.

İnşa edilen ticaret kalyonlarından bir kısmına dair tespit edilen kayıtlar bu gemiler için donanmaya katılma sürecinin nasıl işlediğini göstermektedir. Nitekim, yukarıda belirtilen 1785 yılına ait listede yer almamakla birlikte Edremit'te Mehmet Emin tarafından yaptırılan kalyon da donanmaya alınmıştı. Mehmet Emin, Edremit'te inşa ettiği *kalyon-ı hümayûn*'u¹⁰⁴ tamamladıktan sonra İstanbul'a göndermiş ve gemi Tersane-i Amire'ye alınmıştı. Fakat Mehmet Emin, Tersane'ye alınan kalyonun inşa masrafının kendisine verilmesini talep etmekteydi. Talebi karşısında Mehmet Emin'e iki seçenek sunuldu: ya personelini hazırlayarak kalyonu ticarete kullanacak ya da bunu yapmakta zorlanacak olursa gemiyi Müslüman bir talibine satabilecekti. Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonrasında ait belgede, artık savaş ihtimali ortadan kalktığından padişahın fermanıyla yaptırılmış ve donanma hizmetine alınmış olan bu ticaret kalyonlarının ticarete kullanılmalrı için sahiplerine verilmesi gerektiği fakat ihtiyaç hâlinde yine donanmayla sefere katılacakları belirtilmekteydi¹⁰⁵. Ancak gemiye ait bir başka kayıttan devletin bu kalyonlar üzerindeki tasarrufunun daha zorlayıcı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmet Emin'in satmadığı veya satamadığı kalyon, birkaç ay sonra 1779 Eylül'ünde, İstanbul'da Tersane Emimi Süleyman Feyzi Efendi tarafından ticaret için Mısır tarafına gitmek üzere Karagöz Mehmet Reis'e kiralanmıştı. Mehmet Emin'in bu durum karşısında sıkıntıya düştüğü gerekçesiyle yeniden İstanbul'a başvurması üzerine bu kez mağduriyetinin giderilebilmesi için kalyonun 17 bin 500 kuruşa devlet tarafından satın alınmasına karar verildi¹⁰⁶. Rodos'ta inşa edilen kalyon da benzer şekilde Tersane-i Amire'ye alınmak istenmişti. Gemi yapıyla görevlendirilen Gümrük Emimi İsmail Ağa'nın eşi ve aynı zamanda geminin yarı hissesinin sahibi olan Hatice Hanım, İstanbul'a ticaret malı nakletmek için kalyonu Arabistan tarafına göndermek istediğinde Rodos adasındaki görevliler kendisine engel olarak izin vermedikleri gibi gemiyi devlet için zapt etmek istemişlerdi. Hatice de bunun üzerine İskenderiye'den İstanbul'a mal nakli için geminin seyahatine izin verilmesi talebiyle İstanbul'a başvurmuştu. Konuyu değerlendiren kaptan-ı deryanın, geminin hemen zaptı masraflı olacağından miriye zapt edilmek üzere ilkbaharda Tersane-i Amire'de bulunmak şartıyla İskenderiye'den İstanbul'a mal taşınmasına izin verilmesi yönündeki görüşü doğrultusunda bir emir çıktı¹⁰⁷. Hasançavuşzade Ahmet'in inşa ettiği kalyonun donanmaya

104 BOA, C.BH, 157/7436, 20 Ca 1191/26 Haziran 1777.

105 BOA, A.DVNS.MHM.d, 176/156, Evahir-i R 1193/8-16 Mayıs 1779.

106 BOA, C.BH, 244/11302, 25 Z 1194/22 Aralık 1780.

107 BOA, A.DVNS.MHM.d, 175/858, Evasıt-ı L 1192/2-11 Kasım 1778.

alınması ise müsadere sonucu olmuş; firari konumuna düşmesinden sonra *Bahr-i sefidde kendi mâlî olmak üzere bir kut'â kalyonu cânîb-i mirîden zabt* edilmişti¹⁰⁸. Hasançavuşzade Ahmet'in 1776 yılındaki emirle inşa ettiği kalyon, müsadere sürecinde İskenderiye'ye gitmek üzere Marmaris'ten odun yükleyerek denize açılmış hâldeydi¹⁰⁹. Donanmaya alındıktan sonra *Fatih-i Bahri* olarak adlandırılan kalyon Tersane tarafından ticari seferlerde de kullanıldı¹¹⁰.

“Miri Ticaret Filosu”na Doğru

1776 yılında devlet ricali ve zenginlere ticaret kalyonu inşa ettirme girişimi istenilenden daha yavaş sonuçlanmıştı. Fermanlı kalyonların yapımlarının tamamlanmasından sefere çıkacak donanma gemileri listesinde yer aldıkları 1785 yılına gelinceye kadar özellikle Karadeniz'de yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devleti için savaşta kullanılabilir ticaret gemilerine sahip olma politikasını devam ettirecek nitelikteydi. Küçük Kaynarca Anlaşması sonrasında Rus gemileri Karadeniz ticaretine katılma hakkını kazansalar da iş uygulamaya geldiğinde taraflar arasında birçok sorun yaşanmıştı. Osmanlı Devleti özellikle Rus ticaret gemilerinin büyüklük ve taşıdıkları mallar konusunda yeni bir düzenleme istemekteydi. Burada temel endişe Kırım ve Karadeniz'e hâkim olacak bir Rusya'nın Karadeniz ürünlerini, özellikle de zahireyi Osmanlı pazarını dışarıda bırakarak başka ülkelere götürebilecek olmasıydı. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, Boğaz'dan geçmek isteyen birçok Rus gemisine izin vermemekte, zorluk çıkarmaktaydı¹¹¹. Kırım konusu iki taraf arasında sorun oluşturmaya devam etmiş ve yeni bir savaşın eşiğinden Aynalıkavak Tenkihnamesi'yle bir süreliğine de olsa dönülmüştü. Ticarete dair sorunların da ele alındığı anlaşmada Karadeniz'de ticaret yapan Rus gemilerinin en büyüğü 16 bin, en küçüğü 1000 kile olmak üzere büyüklükleriyle ilgili bir kısıtlama yapılmıştı. Böylece Aynalıkavak Tenkihnamesi'yle ticaret konusunda Küçük Kaynarca'dan beri süre gelen birtakım belirsizlikler giderilmiş oldu. Nitekim 1779 yılı sonrasında Karadeniz'e çıkan Rus tüccar ve gemilerinin sayısında belirgin bir artış olmuştur. Rusya, Kırım'ı ilhakından sonra Osmanlı Devleti'yle yaptığı 1783 tarihli anlaşmayla İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu haklarla Osmanlı coğrafyasında ticaret yapma hakkını elde etti¹¹². Karadeniz'de, ele geçirdiği yerlerde limanlar kurarak varlığını güçlendiren Rusya artık

108 BOA, AE.SABH I, 155/10389, 9 L 1193/20 Ekim 1779.

109 BOA, A.DVNS.MHM.d, 176/539, Evail-i Za 1193/10-19 Kasım 1779.

110 BOA, AE.SABH I, 155/10389, 9 L 1193/20 Ekim 1779.

111 Bostan, “Rusya'nın Karadeniz'de...”, s. 296-298.

112 Bostan, agm., s. 289, 297.

Osmanlı Devleti için sadece kara gücü olarak değil deniz gücü olarak da azımsanmayacak rakip hâline gelmişti.

Osmanlı Devleti bundan sonra deniz gücünün bir bölümünü aralarında her an yeni bir savaşın çıkabileceği Rusya'ya karşı Karadeniz'de bulundurmaya zorundaydı. Bu dönemde donanmadan altı kalyonun birkaçının Sinop, diğerlerinin Varna ve diğer kıyılarda durmak üzere Karadeniz'e çıkarılması, kalan donanma gemilerinin Tersane-i Amire'de hazır bulunmaları ve tüccar gemilerinin otuz tamamlanarak hazırlanmaları kararlaştırıldı¹¹³. 1784 yılında Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa donanma mevcudundaki büyük-küçük gemi sayısı, yapımı istenen tüccar gemilerinin kaç adet olabileceği, Akdeniz ve Karadeniz'in idaresinin kaç gemiyle sağlanabileceğini tespit etmekle görevlendirilmişti¹¹⁴. Kırım limanlarında inşa edilen Rus ticaret gemilerinin top ve personel kapasitesiyle gerektiğinde savaşta kullanılabilecek nitelikte oldukları¹¹⁵ öğrenildiğinde Kırım ve Karadeniz'deki Rus varlığı karşısında karamsar bir tablo söz konusuydu: Karadeniz'de Osmanlı sahillerini korumaya ve Rus gemilerine karşı koymaya yetecek gemi yoktu¹¹⁶. 1785 yılında Rusya'nın Herson, Kırım ve Azak'ta olmak üzere Karadeniz'deki donanmasından başka Baltık'tan her yıl Akdeniz'e, Alikorna taraflarına gönderdikleri filonun 16 büyük savaş gemisinden oluştuğu haberi endişeleri arttırmıştı. Osmanlı donanması, Rus donanmasına karşı yetersiz kaldığından Rus gemilerinin Akdeniz'de Osmanlı sahillerine zarar verecekleri, tüccar gemilerini seferden engelleyecekleri düşünülmekteydi. Bu nedenle hem Akdeniz hem de Karadeniz için bunlara karşılık verebilecek nitelikte bir donanmanın hazırlanması, bunu sağlamak için sayısı kırk olan donanma kalyonlarının yüze tamamlanması tasarlandı¹¹⁷. Böylece Osmanlı donanmasındaki gemi sayısını arttırmak üzere çalışmalar hızlandırılırken Akdeniz ile Karadeniz'e ne kadar donanma gemisi görevlendirilirse o sayıda geminin de Tersane-i Amire'de sefere hazır bir hâlde bulundurulmasına karar verildi¹¹⁸.

113 Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 7.

114 Ahmed Vâsîf Efendi, *age.*, s. 58.

115 Ruslar Kırım limanlarında birçok ticaret gemisi inşa etmekteydiler. Bu gemiler 60-75 top ve 400-600 tayfa alabilecek kapasitede yani savaş gemisi olarak kullanılabilecek nitelikteydiler, BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1450/22, 29 S 1198/23 Ocak 1784.

116 Ahmed Vâsîf Efendi, *age.*, s. 82-87.

117 Ahmed Vâsîf Efendi, *age.*, s. 275.

118 Bu nedenle hâlâ inşası devam eden donanma kalyonlarının bina eminlerine gemilerin bir an önce

Savaş gemisi yapımı devam ederken Osmanlı yönetimi donanma mevcudunun artırılmasına yönelik planlamalarında ticaret gemilerini hesaba katmaya devam etmekteydi. Nitekim bu dönemde ticaret kalyonu inşa etmek isteyenlerin yapacakları gemilerin devlet hizmetinde de kullanılacağını bilerek bu işe giriştikleri anlaşılmaktadır¹¹⁹. Ticaret gemilerinin donanmanın takviyesi açısından taşıdıkları önem, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de sivillerin kendileri için inşa edecekleri ticaret gemileriyle ilgili yaptığı düzenlemede etkisini göstermektedir. Hem Karadeniz'in denizcilik koşullarına hem de donanmada kullanılmaya uygun olmaları hususları dikkate alınarak tüccarın üç direkli, şayka, tombaz gibi gemileri inşa etmeleri yasaklandı ve bundan sonra üç direkli yerine kalyon, şayka yerine pergende ve tombaz yerine şehtiye yapılması emredildi. İnşa edilmesi istenenler donanmada kullanılmaya uygun ve daha büyük gemilerdi¹²⁰. Benzer bir yaklaşım Akdeniz için de söz konusuydu; 1780 Eylül'ünde çıkarılan fermanla Osmanlı sahillerinde inşa edilecek tüccar kalyonlarının 40 ziradan (30.3 m.) az olmamak kaydıyla 40-45 zira (30.32-34.1 m.) yaptırılması emredilmekteydi¹²¹.

Ülkede ihtiyaç duyulan malların yabancı ticaret gemileri tarafından dışarıya götürülmesinden endişe duyan Osmanlı Devleti'nin ticaret gemilerinin sayısını artırma ve kapasitelerini geliştirme çalışmaları 1792 Yaş Anlaşması sonrasında başlayan Nizam-ı Cedid çalışmaları kapsamında 'Miri Ticaret Filosu' oluşturmak hedefiyle devam etti. Beydilli, bazı merkantil uygulamalarla deniz taşımacılığını geliştirmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin tüm kıyılarında hâkim olacak yerli ve miri ticaret filosu oluşturmayı amaçladığını belirtmektedir. Bu amaçla devlet

tamamlanması için emirler gönderildi, BOA, C.BH, 220/10243, 21 L 1199/27 Ağustos 1785.

119 1779 yılında Murabıt Hasan Kaptan, İstanbul'a Mısır malı nakletmek üzere Rodos'ta kendi parasıyla 40 ziralık (30.3 m.) bir ticaret kalyonu inşa etmek istediğinde bu geminin gerektiğinde devlet hizmetinde kullanılacağını kabul ederek izin istemişti. BOA, A.DVNS.MHM.d, 176/533, Evahir-i Za 1193/30 Kasım-9 Aralık 1779.

120 Özdemir Gümüş, "Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de...", s. 68. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra bölgede büyük gemi inşa edilmesine yönelik emirlerinin fazla karşılık bulmadığını vurgulayan Ekinci bu durumu, küçük gemi inşasının Osmanlı esnaf yapılanmasında hâkim olan küçük aile işletmelerinin denizdeki uzantısı olmasıyla açıklamaktadır. Buna göre Karadeniz'in Osmanlı tebaasına açık olduğu dönemlerde yaygın olan küçük boyutlu gemilerin inşası denizin uluslararası ticarete açılmasından sonra hemen değişmemiş, daha doğrusu hâkim sosyo-ekonomik anlayış çerçevesinde değişmemiş ve devam etmiştir, bk. Ekinci, "Karadeniz'de Ticari Değişim...", s. 891.

121 Bundan birkaç ay sonra Rodos reayasından Anataş'ın Mısır'dan pirinç, kahve gibi zahirenin naklinde kullanılmak üzere Rodos'ta 27.5 zira (20.1 m.) boyunda bir tüccar gemisi inşasına izin verilmesi için yaptığı başvuru geminin 40 ziradan (30.3 m.) az olmaması şartıyla kabul edilmişti, BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), 147/7307, 20 Za 1194/17 Kasım 1780.

adamları gemi işletmeciliğine teşvik edilmiş, inşa veya satın alma yoluyla gemi sayısı arttırılmaya çalışılmıştır¹²². 1804 tarihli Bahriye Kanunnamesi'nde de 'Miri Ticaret Filosu' oluşturmaya yönelik bir madde yer almıştır. Gencer'in Kanunname'nin "en ilgi çekici tarafı" olarak nitelendirdiği bu maddeye göre satın alınacak ya da inşa edilecek olan ticaret gemilerinde donanma personeli nöbetle çalıştırılacak ve bunlar yapacakları ticari seferlerde denizcilik becerilerini geliştireceklerdi¹²³.

Miri ticaret filosu oluşturmak için 1804 Kanunnamesi'yle ortaya konulan irade ancak 1823 yılında çıkarılan nizamnameyle hayata geçirilebildi. 1821'de Rum isyanıyla birlikte deniz güvenliğinin tehlikeye girmesinin yanı sıra yabancı gemilerin asilere malzeme taşımaları ve devletin bunu önlemek için Karadeniz'e girişi ve buradan mal ihracını yasaklamasının genel bir tedarik sıkıntısına yol açması 'Miri Ticaret Filosu' nu yeniden gündeme getirdi¹²⁴. Böylece 1823 tarihinde çıkarılan nizamnameyle, 1804 Kanunnamesi'nde ortaya konulan hedefin hayata geçirilmesinde karşılaşılan güçlükler tespit edilerek giderilmek istendi. Nizamnamede az olduğu ifade edilen miri ticaret gemilerinin sayılarının arttırılması için bunların Tersane-i Amire'de inşa edilmesi üzerinde durulmakta ve bu gemilerin ticari seferlerini personel, sermaye, kazanç vb. açılardan hangi esaslara göre yapacakları açıklanmaktadır. Nizamnamenin önemli bir noktası miri ticaret gemilerinin savaş zamanında donanmada da kullanılabilir olmalarıdır. Bu nedenle Tersane'de inşa edilecek veya buraya bağlı olmak üzere zengin kişiler tarafından yaptırılacak bu gemilerin en az 8 bin kile kapasitede ve sağlam olmaları gerekmektedir. Kaptan ve tayfaları Müslüman olan özel gemi sahiplerine de miri ticaret gemilerine sağlanan hak ve ayrıcalıklara sahip olarak ticaret yapabilme olanağı tanınmıştı. Ancak miri ticaret gemisi statüsünü alarak Tersane-i Amire'ye dâhil olan bu gemiler savaş zamanlarında donanmada hizmet edeceklerdi¹²⁵.

1823 Nizamnamesi'nde de ifade edildiği gibi ticaret gemilerinin sayısının arttırılması Osmanlı Devleti için hâlâ büyük bir ihtiyaçtı ve bu ihtiyacın giderilmesinde varlıklı kişiler tarafından gemi inşa ettirilmesi de hâlâ bir seçenektir. Nitekim 1834 yılında donanma gemisi inşa edilen taşra tezgahlarındaki büyük savaş gemilerinin

122 Beydilli, agm., s. 689-690.

123 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 87.

124 Beydilli, agm., s. 696.

125 Nizamnamenin içeriğine dair ayrıntı için bk. Beydilli, agm., s. 697-703.

inşasından artan kereste ve malzeme kullanılmak suretiyle Rodos, Kemer, Sinop, Ereğli ve Bodrum'da beş miri ticaret gemisi inşa edilmesinin yanı sıra Midilli, Rodos, Bartın, İzmir gibi gemi inşa edilen merkezlerdeki devlet görevlisi ve âyanlar arasından 17 kişiden de kendi malları olmak üzere, birtakım ayrıcalıklar tanınarak ticaret yapacakları ama gerektiğinde donanmada, sahil muhafazada da kullanılacak gemiler yapmaları istenmişti¹²⁶.

Sonuç

1776 yılında Osmanlı yönetiminin 10 kişiyi kendi mal varlıklarından ticari ve askerî kullanım amacıyla birer ticaret kalyonu inşa etmekle görevlendirmesi Küçük Kaynarca Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin ticari, mali, siyasi, askerî açılardan içinde bulunduğu koşulların bir sonucuydu. Anlaşmayla Rus gemilerinin Karadeniz'de ticari faaliyetlere başlaması, bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaki Karadeniz ürünlerinin Rus gemileri tarafından yabancı ülkelere götürülmesi tehlikesini beraberinde getirmişti. Bu durum, Osmanlı Devleti için bir diğer önemli tedarik merkezi olan Mısır'ı daha önemli hale getirdi. İnşa edilecek ticaret kalyonları sayesinde Mısır-İstanbul hattında çalışacak Osmanlı ticaret gemilerinin sayısının artarak ülke içinde mal naklinin güvence altına alınması amaçlanmaktaydı. Karadeniz'deki Rus varlığı Osmanlı Devleti için askerî açıdan da göz ardı edilemeyecek bir tehdit oluşturmuştu. Küçük Kaynarca Anlaşması sonrasında başta Kırım olmak üzere iki devlet arasında devam eden sorunlar nedeniyle Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı teyakkuz hâlindeydi. Akdeniz'le birlikte Rus tehdidi karşısında Karadeniz'de de donanma bulundurmamak zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Ancak Çeşme'de yaşanan kaybın ardından adeta sıfırdan yeni bir donanma inşasına başlandığı dönemde hazinenin kötü durumu, devletin kısa sürede ihtiyaç duyduğu miktarda gemi yapmasına olanak vermemekteydi. Bu durumda, inşası emredilen ticaret kalyonları eskiden olduğu gibi donanmanın takviyesine de yardımcı olacaktı. Devlet, Mısır ticaret gemilerinin kalyona dönmeye başladığı 18. yüzyılın başlarından beri adeta deniz gücünün doğal bir parçası olarak gördüğü bu kalyonların sayısını yeniden arttırmak istiyordu.

Şahıs finansmanı ile inşa edilecek ticaret kalyonlarının yapım süreci devlet tarafından yaptırılan miri gemilerde olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde takip edilememektedir. Devletin emrin uygulanması bağlamında yaptığı takibat çerçevesinde ancak kalyonların inşasına başlanıp başlanılmadığı, başlandıysa hangi aşamada

126 İkinci, "Karadeniz'de Ticari Değişim...", s. 902.

olduğu gibi sınırlı bilgilere ulaşılmaktadır. Buna dair yazışmalardan anlaşıldığı üzere birkaçı dışında bu işe görevlendirilenler ticaret kalyonu inşasına pek istekli yaklaşmamışlardır. Osmanlı-Rus Savaşı'nda asker hazırlama, kale tamiri gibi farklı yükümlülükleri yerine getirmiş olan bu kişiler için savaşın hemen ardından azımsanmayacak bir masraf ve emek gerektiren kalyon inşası ağır gelmiş olmalıdır. Ayrıca Çeşme baskınının kötü anısı hafızalardaki sıcaklığını hâlâ korurken bu kalyonların savaş zamanında donanmada kullanılacak olmaları da gemileri yaptıracak kişiler açısından bir çekince oluşturmuş olabilir. Nihayetinde ticaret kalyonu inşa etmek üzere belirlenen kişilerin önemli bir bölümü buna dair emrin ellerine ulaşmasından sonra ya işi ağırdan almışlar ya da bu görevden affedilmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Devletin emrin uygulanması konusundaki ısrarlı takibi gemilerin yapımını sağlamışsa da bu, planlanandan daha uzun bir sürede gerçekleşti. Fermanlı kalyonların bir kısmı yapımlarının tamamlanmasının ardından yapturanları tarafından ticarete kullanıldılar. Ancak son noktada, bu kalyonlar ya doğrudan ya da satın alma, müsadere gibi yöntemlerle Tersane-i Amire'ye alınarak donanmada hizmet ettiler.

1776 fermanından sonra uzunca bir süre benzer bir başka girişime rastlanmamış olması devletin uygulamanın sonucundan memnun kalmadığını düşündürmektedir. Osmanlı yönetimi bundan sonra, muhtemelen böyle bir işe girişme niyeti olmayan kişilere ticaret gemisi inşa etmelerini emretmek yerine zaten ticaret gemisi yapacak olanların, bunları planladıklarından daha büyük boyuttaki bir gemi türünden olacak şekilde inşa etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Karadeniz'in statüsünün değişmesi üzerine atılan bu adım, Osmanlı ticaret gemilerinin kapasitesini güçlendirmek kadar donanmada kullanmaya elverişli gemilerin de arttırmasını sağlayacaktı. Koşulların Osmanlı Devleti'ne vazgeçme fırsatı sunmadığı bu politika 19. yüzyılın başlarında hayata geçirilen, birtakım teşviklerle tüccarın da gönüllü katılımlarını sağlayarak devlete bağlı bir ticaret filosu oluşturulması kapsamında uygulanmaya devam etti. Miri ticaret filosuna katılacak özel ticaret gemilerine tanınan önemli ayrıcalık ve kolaylıklar ülke ticaretinin gelişmesine katkı sunmakla kalmayacak, bu gemilerin savaş zamanları askerî hizmette kullanılacak olmalarından dolayı donanma da desteklenmiş olacaktı.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH I): 27/2102, 63/4397, 155/10389, 167/11228, 192/12806, 193/12949, 313/21081

Ali Emiri Sultan Mustafa III (AE.SMST III): 7/468, 67/4981, 316/25402, 318/25603, 323/26021

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d): 57, 127, 173, 175, 176

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d): 4467, 4747

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Tersane Emîni Defterleri (D.BŞM.TRE.d): 15057

Cevdet Askeriye (C.AS): 420/17419, 848/36270, 1171/52167

Cevdet Bahriye (C.BH): 43/2031, 60/2847, 69/3258, 99/4797, 120/5843, 148/7075, 157/7436, 157/7437, 163/7695, 165/7809, 167/7867, 174/8201, 183/8589, 220/10243, 244/11302, 246/11417, 247/11444, 251/11612, 252/11660, 253/11703, 254/11760, 256/11845, 268/12341

Cevdet Belediye (C.BLD): 147/7307

Cevdet Dahiliye (C.DH): 306/15288

Hatt-ı Hümayun (HAT): 1450/22

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 2925

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193)*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları, Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

Barkınay, Ahmet Rasim, *Adalar Denizi Kılavuzu, Enez'den Marmaris Burnuna Kadar*, haz. Mustafa Pultar, Denizler Kitabevi, İstanbul 2005.

Beydilli, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve "Mîrî Ticâret" Teşebbüsü", *Belleten*, C LV/S. 214, Aralık 1991, s. 687-756.

Beydilli, Kemal- Şahin, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Bostan, İdris, “Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1787”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 285-324.

Bostan, İdris, “Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü, 1785-1819”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 207-220.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yydan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, (Basım Yeri yok) 1986.

Depe, Enes, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Tezgâhlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022.

Ekinci, İlhan, “Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 37, Bahar 2013, s. 15-49.

Ekinci, İlhan, “Karadeniz'de Ticari Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yaptırma Çabaları (1750-1850)”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık, Samsun II*, ed. Osman Köse, Samsun 2013, s. 885-905.

Emecen, Feridun, “Bulutkapan Ali Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, s. 383-384.

Emecen, Feridun, “Zâhir el-Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 90-91.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Güler, İbrahim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

Güneş, Mücahide, *XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Karagöz, Rıza, *Canıklı Ali Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Karahan, Ali, “Çeşme Vak'ası Sonrası Osmanlı Donanmasında Kalyonlar (1770-1789)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Y. 17/S. 26, Bahar 2019, s. 111-130.

Kaymakçı, Bircan, *Menteşe Sancağı'nın Taşralı Yöneticileri: Âyân Aileleri Çavuşzâdeler-Milashzâdeler*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2010.

Kıcalı, Hüseyin, *18. Yüzyılda Rodos'ta Gemi İnşası (1770-1792)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2019.

Mert, Özcan, “Âyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 195-198.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

Özdemir Gümüş, Şenay, “XVIII. Yüzyılda Midilli’de Osmanlı Donanması İçin Gemi İnşası”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, ed. Haydar Çoruh-M. Yaşar Ertaş-M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 201-238.

Özdemir Gümüş, Şenay, “Osmanlı Devleti'nin Karadeniz’de Ticaret Gemisi İnşa Politikası (1783-1824)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İlkbahar 2012, s. 63-77.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi *Târîhi, Mür'î-t-Tevârih IIA*, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

Toprak, Seydi Vakkas, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Ünal, Mehmet Ali, “XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C. II/II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 911-953.

Yakay, Sinan, *Kdz. Ereğli’de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağalar*, KDZ. Ereğli Ticaret Ve Sanayi Odası Yayınları, Ereğli 2004.

Yılmaz, Serap, “Boğdan Voyvodası Ligor Aleksandr Gika’nın Ölümü (1777)”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994*, Ankara, s. 1009-1027. <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/xii-turk-tarih-kongresi-12-16-eylul-1994-ankara-iii-cilt/9>, (Son Erişim Tarihi: 20.09.2023).

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme, III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve
Halefiyet Meselesi

The Status of Ottoman Concessions after the Balkan Wars and the
Question of Succession

Toroshan Özdamar*

Öz

Balkan Savaşları, hem bölge ülkelerini hem de Avrupa devletlerini siyasi ve iktisadi açıdan birçok sorunla baş başa bırakmıştır. I. Balkan Savaşı'ndan sonra iktisadi sorunların çözümü amacıyla Balkan İşleri Mali Komisyonu kurulmuştur. Fransa önderliğinde kurulan komisyonun temel amaçlarından biri Osmanlı'dan alınan imtiyazların halefiyet ilkesi çerçevesinde Balkan devletlerine devredilmesiydi. Balkan Savaşlarından sonra bölgedeki Osmanlı imtiyazlarının hukuki durumu, halefiyet kapsamı ve diplomatik ilişkilerdeki yeri hakkındaki çalışmalar çok kısıtlıdır. Bu çalışmanın amacı, I. Balkan Savaşı'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Balkanlardaki Osmanlı imtiyazlarının hukuki durumunu Balkan İşleri Mali Komisyon görüşmeleri temelinde değerlendirmektir. Bu doğrultuda imtiyazlar hakkında önemli veriler sunan komisyon tutanakları, dönem matbuatı ve Osmanlı arşiv kayıtları kronolojik olarak incelenerek ilgili ülkelerin tutumları analiz edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assist. Prof., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, tozdamar@ksu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6600-5256>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Citation/Atıf: Özdamar, Toroshan, "Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi", *Belleten*, C 88/S. 313, 2024, s. 935-968.

Buna göre, Balkanlardaki imtiyazların çoğuna Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan sahiptir. Mezkûr ülkeler halefiyetin imtiyazlar üzerinde tam olarak uygulanması, imtiyaz gerekliliklerinin Balkan devletlerince yerine getirilmesini savunmaktadır. Balkan devletleri, komisyon çalışmaları esnasında imtiyazların aynen devamını kabul etmişlerdir. Fakat taraf ülkeler arasındaki siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle komisyon çalışmaları yarıda kalmıştır. Yunanistan ve Sırbistan, halefiyeti kabul etmiş olmalarına rağmen II. Balkan Savaşı'ndan sonraki süreçte imtiyazları devletleştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı imtiyazlar sorunu I. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle Lozan Antlaşması'na kadar çözülememiştir. Sonuç olarak, Lozan Antlaşması'nın temel kavramlarından olan halefiyet, imtiyazlar açısından ilk kez Mali Komisyonunda test edilmiştir. Bu minvalde komisyon çalışmalarının, Lozan'ın bir provası niteliğinde olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Osmanlı İmtiyazları, Halefiyet, Demir Yolu, Liman, Maden.

Abstract

The Balkan Wars resulted in numerous political and economic issues. Following the First Balkan War, the Financial Commission for Balkan Affairs was established to address economic problems. The commission, initiated by France, aimed to transfer concessions obtained from the Ottoman Empire to the Balkan states based on the principle of succession. Studies on the legal status of Ottoman concessions in the region, scope of succession and their place in diplomatic relations are limited. The paper aims to evaluate the legal status of concessions in the Balkans during the period from the First Balkan War to WWI based on the Commission documents. The article examined the records of the Commission, periodicals, and archival documents chronologically to analyze the attitudes of related countries towards concessions. France, Germany and Austria-Hungary held most of the concessions in the Balkans and advocated the full implementation of succession and the fulfillment of requirements by the Balkan states. During the commission works, the Balkan states agreed to continue with the concessions. However, political disagreements among the participating countries interrupted the commission's work. Greece and Serbia accepted succession but later attempted to nationalize the concessions. The problem of concessions remained unsolved until the Treaty of Lausanne due to the outbreak of WWI. As a result, the concept of succession, which was one of the fundamental principles of the Lausanne, was tested for the first time in terms of concessions in the Commission. Therefore, it can be said that the commission's work served as a rehearsal for Lausanne.

Keywords: Balkan Wars, Ottoman Concessions, Succession, Railway, Port, Mine.

Giriş

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla girildiğinde siyasi ve iktisadi açıdan son derece kırılğan bir yapıya sahipti. Fransız Devrimi'nin etkisiyle Balkanlarda başlayan azınlık isyanları Batılı devletlerin ve Çarlık Rusya'nın emperyalist politikalarıyla hızlanmış, geleneksel Osmanlı iktisadi politikası terk edilerek Avrupa kapitalizminin etki sahasına girilmişti.

XV. yüzyılın ortalarında Rumeli'ye geçen Osmanlı Devleti, bir asırlık süreçte Balkanlarda hâkim konuma gelmişti. 1699 Karlofça Antlaşması ile Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyetine ilk darbe vurulmuş ve XIX. yüzyıla kadar aşamalı olarak toprak kayıpları yaşanmıştı.¹ XIX. yüzyıl, Balkan uluslarının isyan hareketleriyle geçmiş, 1830'da Yunanistan, 1878'te Sırbistan ve Karadağ bağımsızlığını kazanmıştı. XX. yüzyılın başlarında ise Bulgaristan müstakil bir devlet hâline gelmiş, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmişti.² Balkanlardaki Osmanlı idari yapısı, I. Balkan Savaşı'nın arifesinde Selânik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetleri temelinde teşkilatlanmıştı.³ Ege'den Adriyatik'e kadar, orta Balkanları kapsayan bu vilayetler Osmanlı ekonomisi açısından son derece önemliydi.

XIX. yüzyıla girilirken, Osmanlı'nın geleneksel iktisadi anlayışı büyük değişimler geçirmekte, savaşlar ve iç karışıklıklar çözülmeyi hızlandırmaktaydı. Zira 1831'de başlayan Mısır Bunalımı'nda inisiyatifi yitiren ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı durduramayan Osmanlı Devleti, Batılı devletlerden destek alabilmek amacıyla geniş ticari tavizler vermek zorunda kalmıştı. Bu vesileyle İngiltere ile imzalanan 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ve sonrasında diğer Batılı ülkelerle yapılan ticari sözleşmelerle Osmanlı Devleti, kapitalist dünya ekonomisinin eşitsiz bir ortağı hâline gelmeye başlamıştı.⁴ Bu süreçte ilk olarak Batı Avrupa'nın ticaret

1 Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, s. 514-522; Rifaat A. Abou-el-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 89/No. 3, 1969, s. 467.

2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C 5, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 106; Harold W. V. Temperley, *History of Serbia*, G. Bell and Sons Ltd., London 1919, s. 207; Lucius Hudson Holt-Alexander Wheeler Chilton, *The History of Europe From 1862 to 1914*, The Macmillan Company, New York 1917, s. 246-248; Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, V 4, Stationery Office, London 1891, s.2672; George Young, *Nationalism and War in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1915, s.101-105; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008, s. 482.

3 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913)*, C 3 Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981, s. 46.

4 Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2022, s. 182; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı*

sermayesi Osmanlı ülkesine girmiş, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise finansal ve sınai yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Avrupa sınai sermayesinin demir yolu, ziraat, madencilik gibi sektörlerde imtiyazlar yoluyla doğrudan yatırım yapmasının hukuki zemini oluşturmak amacıyla Islahat Fermanı, 1858 Arazi Kanunnamesi ve yabancılara mülk edinim hakkı veren 1867 nizamnamesi çıkarılmıştır.⁵ Ayrıca maadin nizamnameleri gibi sektörel düzenlemelerle doğrudan yatırımlarda şirketleşmenin önü açılmıştır.⁶ Sözlük manası “ayrıcalık, üstünlük, bir işi yapma hakkının bir kişi veya gruba verilmesi” olan imtiyaz, bir devletin gerçek veya tüzel kişilerle yabancı devletlere sağladığı ekonomik ve hukuki ayrıcalıkları ifade etmektedir.⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kapitülasyonlar adı altında, genel olarak ticari hususlarda karşımıza çıkan imtiyazlar, mezkûr 1867 nizamnamesi gibi düzenlemelerden sonra devlet tekelinde bulunan tüm iktisadi sektör ve kamu hizmetlerinde verilmeye başlanmıştır.⁸ Bu doğrultuda 1880’li yıllarda Fransız, İngiliz ve Alman sermayedarlar, demir yolu başta olmak üzere maden, liman, altyapı gibi sektörlerde yoğun olarak imtiyazlar almaya başlamışlardır. Sabit ve orantılı vergiler veya kâr paylaşımı usulüyle verilen bu imtiyazlarla, özel teşebbüse bazı kamusal hak ve yetkiler tanınmaktaydı. Demir yolu, madencilik, liman işletmesi gibi yüksek miktarda yatırım gerektiren imtiyazlar, yabancı sermayeli anonim veya tröst şirketler tarafından kontrol edilmekteydi. Hükûmetleri tarafından siyasi ve finansal olarak desteklenen mezkûr imtiyazlı şirketler, genellikle Osmanlı kanunlarına tabi olarak İstanbul merkezli faaliyet göstermekte, hisse senetleri borsalarda işlem görmekteydi.⁹

İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838), C 2, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974, s. 89; B. Ali Eşiyok, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, *Mülkiye Dergisi*, C 34/S. 266,2010, s. 72, 97.

5 Eric Hobsbawn, *The Age of Capital 1848-1875*, Abacus, London 1995, s. 354; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey 1963, s. 52; *Düster, Birinci Tertip*, C 1, İstanbul 1289, s. 230; Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarrm 1876-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 56; Toroshan Özdamar, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri; Balya-Karaaydın, Kesendire ve Karasu Maden Şirketleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022, s. 4-5.

6 Özdamar, *age.*, s. 15-20.

7 Cengiz Kallek, “İmtiyazat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 242; Seda Örsten Esirgen, *Osmanlı Devleti’nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 6.

8 Halil İnalçık, “Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 251.

9 Turgut Tan, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C 22/S. 2, 1967, s. 323-324; Şükrü Karatepe,

Ekonomik kazanç gayesinin siyasi çıkarlarla yönlendirildiği imtiyaz alımlarında Batı Anadolu, Orta Karadeniz, Suriye ve Balkanlar en gözde bölgeler hâline gelmişti. Balkanlar açısından Avrupa sermayesini en çok ilgilendiren sektörler liman ve demir yolları olmuştur. Öyle ki, demir yolu imtiyazı alan ülke, inşa sırasında mal ve hizmet satımı yapmakta, kilometre garantileri sayesinde Osmanlı Devleti'nin doğrudan alacaklısı olmakta, en önemlisi de projenin geçtiği bölgede siyasi nüfuz alanı kazanmaktaydı.¹⁰ Dolayısıyla demir yolu imtiyazları *pénétration pacifique* yani önce iktisadi sonra siyasi nüfuz alanları kurma gibi emperyalist politikaların temel araçlarından ve rekabet sahalarından biri olmuştur.¹¹ Binaenaleyh Avusturya-Macaristan, doğal yayılım alanı olarak gördüğü Balkanlarda, en geniş demir yolu hattına sahip olan Şark Demiryolları Şirketinin çoğunluk hissesine sahipti. Liman imtiyazları ise, özellikle demir yolu imtiyazlarıyla birleştirildiğinde, imtiyaz sahibi ülkenin mamul ürün ve emtiaları için önemli bir ticari dağıtım merkezi (*hub*) hâline gelmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından bakıldığında ise imtiyazların bazı siyasi ve iktisadi kazanımlarından bahsetmek mümkündür. Zira finansal olarak Batı sermayesinin etkisine giren Osmanlı maliyesi her türlü gelir kaynağına ihtiyaç duymaya başlamıştı. Bir kısmı atıl olan bir kısmı verimsiz şekilde işletilen kaynakların yabancı sermayeye açılmasıyla istihdam ve vergi geliri yaratılacağı düşünülmekteydi. Ayrıca siyasi durum dikkate alındığında Balkanlardaki demir yolu ve liman inşaatları ordu lojistiği için son derece önemliydi.¹² Diğer taraftan imtiyazlar vasıtasıyla Çarlık Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerden gelebilecek tehditlere karşı destek alınması kolaylaşmakta, Bağdat Demir Yolu imtiyazını alan Almanya örneğinde olduğu gibi siyasi denge ittifakları kurulabilmekteydi. Zira bir ülkede stratejik imtiyazları elinde bulunduran ve derin iktisadi çıkarlara sahip olan yabancı bir devletin, statükoyu koruma eğiliminde olduğu görülmektedir. Kezalik Fransa gibi Batılı devletler, Bosna-Hersek ve Makedonya'yı Osmanlı aleyhine siyasi bir baskı unsuru olarak kullanmış iseler de, mevcut durumun korunması yönünde tavır almaktaydılar.

İdare Hukuku, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1988, s. 204; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 231-232; Musa Aygül, *Milletlerarası Özel Hukukta Şirketlere Uygulanacak Hukukun Tespiti*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2007, s. 39.

- 10 Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul 2008, s. 125.
- 11 "Pénétration pacifique" yani barışçıl sızma Almanların Osmanlı topraklarındaki yayılım politikası için diğer Batılı devletler tarafından kullanılan bir tabirdir. İlber Ortaylı, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 74; Akyılmaz, *age.*, s. 398-400.
- 12 A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie: depuis le règne du sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Paris 1903, s. 547-548.

Makedonya başta olmak üzere Osmanlı'nın Balkan vilayetlerini topraklarına katmak isteyen Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ 1912'de ittifak anlaşmaları yapmışlardı.¹³ Batılı devletler, savaşı engellemek için girişimde bulunsalar da Balkan devletlerinin Osmanlı karşıtı tutumu ağır basmıştı.¹⁴ Netice itibarıyla Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle 1878 Berlin Anlaşması'yla kurulan Balkan statükosu yıkılmış oluyordu.¹⁵ Savaşı iki cephede kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile Trakya cephesinde, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ile Batı cephesinde mücadele etti. Fakat 1912'nin Kasım ayı sonlarına gelindiğinde Balkan devletleri, Osmanlı'ya karşı üstünlük kurmuşlardı. Zira Bulgarlar, İstanbul önlerindeki Çatalca'ya kadar ilerlemiş, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Makedonya'yı işgal etmişlerdi.¹⁶ Savaş sırasında Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin yardımını talep etmiş ve Londra'da bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.¹⁷ Savaşın başında mevcut siyasi sınırların korunacağını deklare eden fakat Balkan devletlerinin başarısı üzerine tutumlarını değiştiren Batılı devletler, Osmanlı'nın iktisadi ve siyasi açıdan daha fazla darbe almasını çıkarlarına aykırı görmekteydiler. Dönemin Fransa Başbakanı Raymond Poincaré'nin ifade ettiği üzere, işgal edilen bölgelerde ve Küçük Asya'da iktisadi çıkarların devamı için Osmanlı'ya destek olunması gerekmektedir.¹⁸ Bu nedenle Batılı devletler, ateşkesin sağlanıp savaş sonrası düzenin, mevcut çıkarlara uygun olarak kurgulanmasında mutabık kalmışlardı. İngiltere, Londra Konferansı vasıtasıyla Balkan Savaşlarının siyasi sonuçları üzerine yoğunlaşırken, o dönem Osmanlı'nın en büyük alacaklısı ve yatırımcısı konumunda olan Fransa, yeni düzenin getireceği iktisadi sorunların çözümü için Paris'te bir mali komisyon kurulmasını planlamaktaydı.¹⁹

13 Ivan Evstratiev Gueshoff, *The Balkan League*, trans. Constatntin C. Mincoff, John Murray, London 1915, s. 10-40; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C 2, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 350.

14 "Déclarations de M. Poincaré sur la crise", *La Presse*, 6 décembre 1912, s. 1; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 642-643.

15 Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913*, Routledge, London 2000, s. 21.

16 J.A.R. Marriott, *The Eastern Question; An Historical Study in European Diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford 1917, s. 402-406; İbrahim Hilmi, *Balkan Harbinde Askeri Mağlubiyetimizin Sebebi*, İstanbul 1913, s. 27-89.

17 Yusuf Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları, Birinci Balkan Savaşı III (1912)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 9.

18 "Déclarations de M. Poincaré à la Commission des affaires extérieures", *L'Indépendant rémois*, 6 décembre 1912, s. 2; "La Situation politique en Europe", *La France militaire*, 6 décembre 1912, s. 1.

19 Raymond Poincaré, *Les Balkans en feu, 1912*, Librairie Plon, Paris 1931, s. 391.

Batılı devletler, Osmanlı kamu borçları ile Şark Demiryolları yükümlülüklerinin bir kısmının muharip Balkan devletlerince üstlenilmesi konusunda zaten görüşme hâlindeydiler.²⁰ Fransa, yapılan görüşmelerin kapsamını genişletmek amacıyla Paris'te Balkan İşleri Mali Komisyonu adı altında, muharip ülkelerin doğrudan muhatap alınacağı bir yapı kurulmasını teklif etmişti. Komisyonun taslak çalışmalarına Kasım 1912'de başlayan Fransa'nın temel düsturu, halefiyet ilkesi olmuştur.²¹ Bir devletin kısmen başka bir devlete intikal etmesi, bir devletin iki veya daha çok devlete bölünmesi, iki ya da daha çok devletin birleşmesi durumlarında, selef devletin gerçek veya tüzel kişilerle kurmuş olduğu hukuki ilişkilerin halef devlete devredilmesine halefiyet (*succession*) ilkesi denilmektedir. Genel olarak borçlar, imtiyazlar, vatandaşlık, devlet malları gibi hususları ilgilendiren halefiyet ilkesi, tüm vakıalar için normatif bir niteliğe haiz olmadığından uluslararası hukukun en karmaşık sahalarından biridir.²² Halefiyet hukuku ile ilgili olarak XX. yüzyılın başlarında iki doktrinsel yaklaşım benimsenmekteydi. İlki, XVI. yüzyılda Hugo Grotius tarafından Roma Hususi Hukuku'ndaki halefiyet kavramının uluslararası hukuka aktarılmasıyla şekillenen külli halefiyettir. Kişi mirasının, alacak verecek dâhil olmak üzere, varise aktarılması gibi selef devlete ait tüm hak ve yükümlülüklerin halef devlete aktarılmasını savunan külli halefiyet (*universal succession*), XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar hâkim görüş olmuştur. Alman ve İtalyan millî birliğinin sağlandığı süreçte ise halef devletin sadece kendi isteğiyle halefiyeti kabul edebileceğini, aksi hâlde halefiyetin egemenlik ilkesine aykırı olacağını savunan beyaz sayfa (*tabula rasa*) doktrini ortaya çıkmıştır.²³ Dolayısıyla uluslararası hukukta, kapsayıcılık ve bağlayıcılık açısından uzlaşma oluşması zaman aldığından halefiyet gibi devamlılık esaslı normların uygulanmasında belirli bir standarttan söz edilemezdi. Keza uluslararası hukuk normlarının içselleştirilmediği bu dönemde, halefiyet ilkesinin uygulanması ancak siyasi ve iktisadi açıdan nüfuz sahibi aktörle-

20 "La réunion des ambassadeurs", *La Petite République*, 6 février 1913, s. 3.

21 *Commission financière des affaires balkaniques: documents préliminaires, mai 1913*, Paris 1913, s. 2.

22 Zeynep Pirim, *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016, s. 19; Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999, s. 25; Seda Örsten Esirgen, "Lozan Barış Antlaşması Çerçevesinde Halefiyet ve Devamlılık Tartışmaları", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 72/S. 1, 2023, s. 6.

23 İzzettin Doğan, *Devletin Milletlerarası Andlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu*, İÜ Yayınları, İstanbul 1970, s. 6-7; Pirim, *age.*, s. 17-18; Mahmut Develioğlu, *Milletlerarası Hukukta Devlet Halefiyetinin Andlaşmalar Üzerindeki Etkisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 13-16.

rin kararlılığıyla gerçekleştirildi.²⁴ Zira doktrinsel açıdan bir devletin bir bölümünün başka bir devlete intikal etmesi durumunda halefiyet uygulanması gerekirken İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya, Osmanlı'dan işgal veya ilhak yoluyla aldıkları topraklar üzerinde bu ilkeyi kabul etmemiştir. Örneğin Fransa, 1830'da Cezayir'i işgal ederken, anlaşmalardan doğan borç ve kapitülasyonların bölgede geçerli olmadığı ilan etmiştir. Üçüncü taraflar, özellikle kapitülasyonlar konusunda, hak kaybına uğramış olsalar da işgalcinin siyasi gücü ve uluslararası dengeler nedeniyle itiraz edememişlerdir.²⁵ Osmanlı'nın kaybettiği topraklar üzerinde halefiyet uygulamasının ilk örneklerinden biri 1878 Berlin Antlaşması'nda görülmektedir. Bu anlaşmayla bağımsızlığını kazanan Sırbistan ve Karadağ ile topraklarını genişleten Yunanistan, Osmanlı borçlarının bir kısmını üstlenmeyi ve Şark Demiryolları imtiyazının kendi topraklarında kalan bölümlerinde halef olmayı kabul etmişlerdir.²⁶ Dolayısıyla Batılı devletler yalnızca kendi çıkarlarını ilgilendiren hususular için, siyasi nüfuzlarını kullanarak, halefiyet ilkesini kabul ettirmişlerdi. Fakat halefiyet konusu, uluslararası hukukun çıkar odaklı işlerliği nedeniyle teoride ve uygulamada tutarsızlıklar oluşturduğundan mezkûr borç ödemesi sürekli ertelenmiştir. Diğer taraftan Trablusgarp Savaşı'ndan sonra imzalanan Uşi Antlaşması'nın 10. maddesine göre İtalya, Trablusgarp'ın son üç yıllık vergi geliri ortalamasını Düyûn-u Umumiyye İdaresine ödemeyi kabul etmişti.²⁷ Osmanlı'nın ana alacaklıları olan Fransa, Almanya ve İngiltere'nin anlaşmaya mezkûr maddenin eklenmesi ve tahsilatı konusunda Bâbiâli'ye destek oldukları söylenebilir.²⁸

Fransa, Kasım 1912'de komisyon taslağıyla ilgili yaptığı çalışmaları Nisan 1913'te olgunlaştırarak ilgili hükûmetlere sunmuştu. Sunulan çalışma programına göre, Mali Komisyonunda dört husus incelenecekti. Bunlar, toprak kazanımları nedeniyle

24 Devletlerin halefiyeti meselesi, 1978'de imzalanan "Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi" ve "1983 Viyana Devletlerin Devlet Malları, Arşivleri ve Borçlarına Halef Olma Sözleşmesi" ile belirli bir standarta oturtulmaya çalışılmıştır. Ceren Zeynep Pirim, "1978 Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi Işığında İkili Antlaşmalara Halefiyet: Teorik Bir Değerlendirme", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 22/S. 2, 2016, s. 135.

25 Doğan, *age.*, s. 31-32.

26 *Commission financière des affaires balkaniques: documents préliminaires*, s. 5; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 420-421.

27 *Düstur, Tertib-i Sanî*, C 7, Dersaadet 1336, s. 13; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1577/1, 16 Ağustos 1912; "La signature de la paix", *Le Grand National*, 31 mai 1913, s. 1.

28 René Pinon, "L'Europe et la guerre Italo-Turque", *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, V 9/N. 3, 1912, s. 630.

Balkan devletlerine devredilecek borç miktarının belirlenmesi, borcun tahsilinde gerekli olan garantilerin saptanması, devredilen topraklardaki imtiyaz sahipleriyle sözleşme lehtarlarının hak ve yükümlüklerinin halefiyet çerçevesinde korunması, savaş tazminatı ile ilgili taleplerin görüşülmesiydi.²⁹ Anlaşılacağı üzere Fransa, 1878 Berlin Antlaşması'nda olduğu gibi iktisadi çıkarlarını doğrudan ilgilendiren borçlar ve imtiyazlar meselesine odaklanmıştı.

Mali komisyonun hazırlık çalışmaları sürerken, Londra Konferansı'nın ilk çalışma dönemi 30 Mayıs 1913'te, barış anlaşmasının imzalanması ile sona ermişti. Anlaşma neticesinde Osmanlı Devleti, Edirne dâhil olmak üzere Midye-Enez hattının batısındaki tüm toprakları kaybettiğini kabul etmiş, batıdaki tek sınırdaşı Bulgaristan olmuştu. Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını yitiren Osmanlı Devleti, toplam vergi gelirinin de yaklaşık beşte birini kaybetmişti.³⁰

Londra Antlaşması'nın 6. maddesine göre taraf devletler, toprak devirlerinden kaynaklanan iktisadi sorunların mali komisyon kararlarına uygun olarak çözülmesini kabul etmişlerdi.³¹ Böylelikle komisyon çalışmaları tüm devletler açısından bağlayıcı bir niteliğe sahip olmuştu. Komisyonun 4 Haziran 1913'teki ilk toplantısına Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın yanı sıra muharip devletler Osmanlı, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ delegasyonları katılmıştı.³² Komisyonunda borçlar, garantiler, imtiyazlar ve sözleşmeler ile tazminat meselelerin incelenmesi için dört teknik alt komite kurulması kararlaştırılmıştır. Her devletin iki delege atayacağı bu komiteler, bir sonuç raporu hazırlayıp komisyon genel kuruluna sunacaktı. Komisyonunda her devletin bir oy hakkı bulunacak ve kararlar oy birliği ile alınacaktı. Diğer taraftan Balkan devlet-

29 *Commission financière des affaires balkaniques: documents préliminaires*, s. 2-3; "Le programme de la commission financière internationale", *La Petite République*, 30 avril 1913, s. 3.

30 Osmanlı Devleti'nin 1909-1910, 1910-1911, 1911-1912 mali yıllarındaki ortalama 26.879.648 liralık toplam vergi gelirinin 5.256.395 lirası Selânik, Edirne, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinden toplanmıştı. *Commission financière des affaires balkaniques: compte rendu des travaux préparatoires du Comité de la Dette, 17 juin-18 juillet 1913*, Paris 1913, s. 116-117; "La Turquie devant la Commission financière", *Le Matin*, 6 juillet 1913, s. 6.

31 "Le texte du traité préliminaire de paix", *Gil Blas*, 31 mai 1913, s.2; "Le texte du traité", *Le Bourguignon*, 31 mai 1913, s. 1.

32 Osmanlı delegasyonu Mustafa Nail Bey, Cavid Bey, Halaçyan Efendi, Muhtar Bey, Nemlizade Muvaffak Efendi, Hancıyan Leon Efendi, Hirant Abro Bey, Sir R. Crawford, M. Rogun'dan oluşmaktadır. Diğer delegasyonlar için bk. *Commission financière des affaires balkaniques: procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités*, Première Season 4 juin-18 juillet 1913, Imprimerie Nationale, Paris 1913, s. 13-20. Bundan sonra "Commission financière: procès-verbaux" olarak gösterilecektir.

lerinin, karar almayı zorlaştıracağı gerekçesiyle oy birliği maddesine şerh koyduklarını ifade etmek gerekir. Zira Rusya'nın kendi lehlerine pozisyon alacağını düşünerek oy çokluğu ile alınacak kararlarda avantajlı olduklarını düşünmüşlerdi.³³

Teknik komitelerden üçü, Borçlar Komitesi, İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesi ve Muhariplerin Mali Talepleri Komitesi, çalışmalara 18 Haziran 1913'te başlamıştı.³⁴ Batılı devletler için esas önem taşıyan komiteler Borçlar Komitesi ile İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesiydi. Özellikle Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, hem Osmanlı borçlarındaki payları hem de demir yolu, liman ve madenler gibi sermaye yoğun stratejik sektörlerde sahip oldukları imtiyazlar nedeniyle iki komitede de aktif olarak çalışmaktaydılar.³⁵ Keza imtiyazlar meselesinde mezkûr üç devlet, halefiyet esaslı devamlılığın uygulanması konusunda son derece kararlıydı. Zira Osmanlı'dan son derece cazip şartlarda alınmış olan imtiyazların devamı, Balkanlardaki siyasi ve iktisadi nüfuzun devamı anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda komisyona konu olan imtiyazların verilmiş süreci, mukavele ve şartnamelerin önemli maddeleri, işletme usulleri gibi hususlar hakkında bilgi verilmesi, konu bütünlüğü açısından önemli olacaktır.

1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Vermiş Olduğu İmtiyazlar

Osmanlı Devleti, 1913 yılına kadar demir yolu, madencilik, liman, beledi hizmetler, ormancılık gibi sektörlerde yüzlerce imtiyaz vermiştir. İmtiyazların önemli bir kısmı madencilik alanında olmakla birlikte maddi anlamda en değerlileri demir yolu ve liman sektörlerinde verilenlerdir.

Balkanlar, Avrupa metalürjisi için elzem olan demir, krom, bakır, çinko, kurşun, manganer açısından çok zengin bir bölgeydi. Ayrıca bitüm, asfalt ve kömür gibi sath madencilğine uygun cevher açısından da yeterliydi. 1880'lerden itibaren Avrupa sermayesinin bölge madenlerine olan ilgisi artmış ve hükümetlerinin desteğiyle imtiyaz alma yarışına girmişlerdi. Bâbiâli'nin komisyona sunmuş olduğu tabloya göre savaş ilanından önce elli dokuz, savaş ilanından sonra beş maden imtiyazı verilmişti. Savaştan önce verilen maden imtiyazlarının otuz biri Selânik, on üçü Edirne, onu Kosova, dördü Manastır ve biri Yanya vilayetlerinde bulunmaktaydı. Mezkûr imtiyazların otuz dördü Osmanlı, dokuzu İngiliz, altısı İtalyan,

33 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 16-20.

34 "Les affaires balkaniques", *Express*, 18 juin 1913, s.1; "Réunion de la Commission financière de Paris", *La Démocratie*, 26 juin 1913, s. 2.

35 "La lutte des intérêts à la Commission financière", *Le Journal*, 17 juin 1913, s. 3.

birer tanesi Alman ve Fransız vatandaşlarına veya şirketlerine verilmişti. Ayrıca üçünü Fransız-Avusturya ortaklığındaki Auguste Rivet et Cie, ikisini Osmanlı-Yunan iştiraki olan Catherine et Cie ve birini Osmanlı-Fransız-İtalyan ortaklığındaki şirketler almıştır. Selânik vilayeti dâhilindeki bir imtiyazın uyuğu ise belirsizdir. Savaş ilanından sonra verilen beş imtiyazın üçü Edirne, biri Selânik ve biri Manastır vilayetlerinde yer alırken biri İngiliz, ikisi Osmanlı-Avusturya, ikisi Osmanlı uyuğundan şahıs veya konsorsiyumlara tevdi edilmişti.³⁶ Uyuğu Osmanlı olan imtiyaz sahiplerinin sayısı her ne kadar çok gözükse de Osmanlı kanunlarına tabi olarak kurulan yabancı sermayeli iştiraklerin Osmanlı sayıldığı belirtilmek gerekmektedir. Maden imtiyazları genelde şahsi müteşebbislerce alınmış olup yatırım büyüklüğü açısından Fransız sermayeli Kesendire, Osmanlı Bankası iştiraki olan Seniçe ve İngiliz menşeli Samakocuk şirketleri öne çıkmaktadır.³⁷

Balkanlardaki liman imtiyazlarında Fransız sermayesinin hâkimiyeti göze çarpmaktadır. Selânik Limanı'nın ıslah edilip işletilme imtiyazını 1896 yılında alan Fransız Edmond Bartissol, 5 milyon frank sermaye ile Société Ottomane d'Exploitation du Port de Salonique adını taşıyan bir şirket kurmuştu.³⁸ 1903'te faaliyete geçen limanın, imtiyaz sözleşmesi 1904'te iyileştirilmiş ve işletme süresi 24 yıldan 40 yıla çıkarılmıştı. Ayrıca liman hasılatından 25.000 frangın Hazine-i Hassa'ya, 100.000 frangın şirkete ödenmesi, borç ve tahvil faizleri ödendikten sonra kalan net kârın %60'ının Hazine'ye, %40'ının şirkete bırakılması kararlaştırılmıştı.³⁹ 1912'ye kadar Balkan ticareti ve askerî lojistik açısından kârlı bir işletme konumunda olan liman, Yunanistan tarafından işgal edilip bağlantı yolları tahribata uğramıştı.⁴⁰ Fransız sermayeli diğer bir liman olan Kavala ise Balkan Savaşları esnasında tam olarak faaliyete geçememişti. Fransız girişimci A. Couvreux, 1907'de liman için başvuru yapmış, 31 Aralık 1910'da etüt sözleşmesini imzalamış ve nihayetinde liman imtiyazını 50 yıllığına almıştı. 15 Mayıs 1912'de imzalanan imtiyaz sözleşmesine göre liman üç yıl içinde faaliyete geçirilecek, net kârın %30'u Hazine'ye, %70'i kurulacak olan şirkete tahsis edilecekti.⁴¹ Denizcilik sektöründe Fransız sermayesini ilgilendiren en önemli

36 *Commission financière des affaires balkaniques: procès-verbaux*, s. 72-73.

37 Kesendire ve Seniçe şirketleri için ayrıca bkz. Özdamar, *age*, s. 205-261; Toroshan Özdamar, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Avlonya'da Bitüm Üretimi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C 25/S. 2, 2024, s. 59-82.

38 "Port de Salonique", *L'Information financière*, 7 février 1905, s.2.

39 BOA, Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemî (HH.THR), 220/16, 26 S 1326/30 Mart 1908; "Société ottomane d'exploitation du port de Salonique", *Recueil financier belge*, 1906, s. 276-277.

40 *Commission financière des affaires balkaniques: procès-verbaux*, s. 95-96.

41 "Déclarations de M. Poincaré à la commission des affaires extérieures", *L'Indépendant rémois*, 6

hususlardan birisi de Deniz Fenerleri Genel Müdürlüğünün işgal bölgelerindeki fenerleriydi. Société Collas et Michel'e 1860'da verilen deniz fenerleri işletme imtiyazı 25 yıllık s relerle yenilenmişti. En son yenileme ise 14 Nisan 1913'te yani Balkan İşleri Mali Komisyonunun kurulmasından hemen önce yapılmış ve imtiyaz bitişi 1924'ten 1949'a kadar uzatılmıştı.⁴²

Balkanlardaki demir yolu imtiyazları, Avusturya-Alman kontrolindeki şark Demiryolları İşletme şirketi, Alman nüfuzunun h kim olduğu Sel nik-Manastır Demiryolu Osmanlı şirketi ve Fransız sermayesinin çoğunlukta olduğu Sel nik-Dersaadet İltisak Demiryolu Osmanlı şirketine verilmişti. Bu şirketler arasında şark Demiryollarının geçmişi oldukça karmaşıktır. şöyle ki, Osmanlı Avrupası'nda yapılacak 2.000 kilometrelik demir yolu imtiyazını, 1868 yılında, Avusturyalı bir girişimci olan Baron Maurice de Hirsch almıştı. Doğrudan kilometre garantisi bulunmayan imtiyazda, kilometre inşaat maliyeti olarak hesaplanan 22.000 frangın 14.000 frangını B b li, 8.000 frangını işletme şirketi karşılayacaktı.⁴³ Hirsch, sermaye için Osmanlı Devleti adına itibari değeri 400 frank olan %3 faizli 1.980.000 adet tahvil  karmıştı. Kilometre garantisi olmaması avantaj gibi gözükse de  karılan tahvillerin maddi y k  Osmanlı maliyesinde önemli bir kalem h line gelmişti. Bu nedenle B b li, imtiyazı 1.274 kilometreye düşürmüştü. 1875 başlarında hattın sadece 500 kilometrelik kısmı işletmeye a ılabilmiş, B b li büyük maddi zarara uğradığı için inşaat durma noktasına gelmişti. Netice itibarıyla proje için yıllık 28 milyon frank ödeme yapan Osmanlı'nın elinde Avrupa hatlarına bağlanmamış bir demir yolu kalmıştı.⁴⁴ İşi tamamlayamayan Baron Hirsch, hisselerini Deutsche Bank-Wiener Bank konsorsiyumuna devretmiş böylece demir yolunun kontrolü Balkanlardaki siyasi nüfuzunu arttırmak isteyen Avusturya-Macaristan h k metine geçmişti.⁴⁵ Ayrıca Sirkeci-Yeşilköy, Babaeski-Kırnkilise hatları 1910'da Üsküp-Gostivar hattı ise 1912'de şirket imtiyazına verilmiştir.⁴⁶

d cembre 1912, s. 2; "D clarations de M. Poincar  sur la crise", *La Presse*, 6 d cembre 1912, s. 1.

42 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 309/58, 23 RA 1312/24 Eylül 1894; BOA, İrade İmtiyazat ve Mukavelat ( .İMT), 1/15, 21 R 1312/22 Ekim 1894; BOA, Hariciye Nezareti Hukuk M řavirliđi İştira Odası Evrakı (HR.HMş.İşO), 71/1, 25 Nisan 1329/8 Mayıs 1913; Jacques Thobie, *Int rets et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne, Paris 1977, s. 430-431.

43 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 29/147, 17 M 1286/29 Nisan 1869.

44 Theodore Bent, "Baron Hirsch's Railway (From the Fortnightly Review)", *Littel's Living Age*, Vol. LXIII, 1888, s. 686-690; Du Velay, *age.*, s. 255-257.

45 Charles Morawitz, *Les Finances de la Turquie*, Guillaumin et Cie, Paris 1902, s. 379-381.

46 *Commission financi re: proc s-verbaux*, s. 95-96.

Şark Demiryollarının 1888'de açtığı hatlarla Avusturya sınırından Belgrad, Niş, Sofya, Edirne ve İstanbul'a kesintisiz ulaşım sağlanmış oluyordu. Ancak Balkanlardaki en önemli ticari üs konumundaki Selânik şehri Manastır ve İstanbul'a bağlanamamıştı. Ayrıca Bâbîâli, Makedonya'nın güvenliği açısından Manastır-Selânik-İstanbul demir yolu bağlantısının hayati bir öneme sahip olduğunu düşünmekteydi. 1880'li yılların sonlarında Yakın ve Orta Doğu'daki iktisadi hedeflerini Osmanlı üzerine kurgulamaya başlayan Almanya, imtiyaz alımında Fransa ve İngiltere'nin enerjik bir rakibi olmaya başlamıştı. Deutsche Bank, Dresdener Bank gibi finans kuruluşlarını aktif olarak kullanan Almanya, iktisadi nüfuz oluşturmak amacıyla, Şark Demiryolları örneğinde olduğu gibi, ya faal imtiyazlara hisse yoluyla katılmakta ya da alımlara sermaye yoluyla destek vermekteydi. Bu doğrultuda Selânik ile Manastır arasındaki 219 kilometrelik demir yolu imtiyazını, 1890'da Deutsche Bank'ın desteğiyle Alman Alfred Kaulla almış ve Selânik-Manastır Demiryolu Osmanlı Şirketini kurmuştur. Şirkete 14.300 frank kilometre garantisi verilmiş ve Düyûn-u Umûmiyye eliyle toplanan Selânik ile Manastır aşarları teminat olarak gösterilmişti.⁴⁷ Alman barışçıl sızma politikasının Balkanlardaki en stratejik unsurlarından olan hat, Balkan Savaşlarından önce maliyetini karşılamaya başlamıştı.⁴⁸ Selânik'in İstanbul'a bağlanma imtiyazı ise 1892 yılında Fransız banker Rene Baudouy'e verilmişti. Şark Demiryollarının Ferecik istasyonundan başlayıp, Gümülcine üzerinden Selânik'e ulaşan 510 kilometrelik hat için Bâbîâli, 99 yıl boyunca 15.500 frank kilometre garanti ödemesi yapacaktı.⁴⁹ Kilometre garanti ödemesi için Serez, Drama, Gümülcine ve Dedeağaç sancaklarından toplanacak aşarlar ve Selânik-Manastır Demiryolu imtiyazına bırakılan aşarların fazlalığı teminat olarak gösterilmişti.⁵⁰ Hattın işletilmesi için Osmanlı Bankası, Paris et des Pays-Bas ve H. de Bethmann et Cie himayesinde, merkezi İstanbul olmak üzere 111 milyon frank sermayeli Selânik-Dersaadet İltisak Demiryolu Osmanlı Şirketi kurulmuştu.⁵¹ Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgar Vincent, imtiyazın kârlılığın-

47 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 14/103, 5 CA 1309/7 Aralık 1891; Du Velay, *age.*, s. 562.

48 "Chemin de fer Salonique à Monastir", *L'Information financière*, 1 janvier 1913, s.9; "Chemin de fer Ottoman Salonique-Monastir", *Cote de la Bourse et de la banque*, 20 aout 1913, s. 3.

49 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 130/5578, 7 L 1309/5 Mayıs 1892; BOA, Babıâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 9/632, 28 L 1309/26 Mayıs 1892; BOA, Y.A.HUS, 258/116, 29 N 1309/27 Nisan 1892.

50 Du Velay, *age.*, s. 556-557.

51 BOA, BEO, 93/6960, 1 R 1310/23 Ekim 1892; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 71/86, 27 RA 1310/19 Ekim 1892; Morawitz, *age.*, s. 387.

dan şüphe duysa da Avrupa Türkiye’indeki demir yollarını Alman-Avusturya nüfuzuna bırakmak istemeyen Fransız hükûmetinin baskısıyla konsorsiyuma girmeyi kabul etmişti. Zira bu dönemde Osmanlı Bankası, imtiyaz alımı ve finansmanında Fransız hükûmetinin temel aracı haline gelmişti.⁵²

Demir yollarının yanı sıra Balkanlardaki kara yolu inşa ve bakımı için iki şirketle sözleşmeler imzalanmıştı. Bunlardan ilki 24 Mayıs 1910’da Alman Dyckerhoff & Widmann şirketiyle yapılmıştı. Sözleşmeye göre, Kosova ve Selânik’te 670 kilometrelik kara yolu, asgari 600.000 lira bedelle inşa edilecek, yani şirkete zikrolunan bedelden az ödeme yapılmayacaktı. Diğer sözleşme ise 7 Temmuz 1910’da Paris merkezli, Société Générale d’Entreprises dans l’Empire Ottoman iştiraki ile imzalanmıştı. Société Générale, Kosova ve Selânik dışındaki Manastır, İşkodra ve Edirne gibi Balkan topraklarında 682 kilometrelik yol yapımı ve onarımını, Bâbâli’nin en az 5,5 milyon lira ödemesi karşılığında üstlenmişti. Şirket, devlet yolları genel müteahhidi sıfatıyla söz konusu yolların yapımı için ihaleye çıkıp taşeronla yapabilecekti. İş bitiminde taşeron ödemesini kendisi yapıp %13,5 kârla Bâbâli’ye faturalandıracaktı.⁵³

Komisyon gündemine bazı bayındırlık sözleşmeleri ve kamu hizmeti imtiyazları da alınmıştı. Fransız sermayeli Société française d’entreprises de dragages et de travaux publics, yüklenici şirket sıfatıyla Edirne civarında Meriç Nehri üzerinde bir bent kurup Meriç vadisinin tarımsal kalkınması için çalışmalar yapma imtiyazını 1912’de almıştı. Şirket, ilk etapta 400.000 liralık iş alacak ve hükûmete fatura edilen çalışmalar üzerinden %12 kâr payına sahip olacaktı. Yani 400.000 liraya mâl olan iş karşılığında 44.000 lira (yaklaşık 1 milyon frank) kazanacaktı. Fakat Bulgarların Edirne’yi işgali neticesinde şirketin çalışmaları yarım kalmıştı.⁵⁴ Balkan Savaşlarına kadar Balkanlardaki su, elektrik, hafif raylı sistemler gibi kamu hizmetlerini yürüten imtiyazlı şirketler, Selânik’te faaliyet gösteren Belçika sermayeli Selânik Suları Osmanlı Şirketi ve Selânik Osmanlı Tramvay Şirketi’ydi. Selânik’e Vardar Nehri’nden su getirme ve atlı tramvay işletme imtiyazını alan Belçikalılar, 21 Ocak 1891’de Brüksel merkezli Selânik Suları Osmanlı Şirketini kurmuşlardı.⁵⁵ Tramvay imtiyazı için de 1892’de 1 milyon frank sermayeli Selânik

52 André Autheman, *La Banque impériale ottoman*, Comité pour l’histoire économique et financière Ministère de l’Économie et des Finances, Paris 1996, s. 128-129; Edgar Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Imprimerie Gérard Frères, Constantinople 1911, s. 158.

53 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 110-122.

54 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 99-100.

55 BOA, İ.MMS, 98/4147, 7 Ş 1305/19 Nisan 1888; BOA, Sadaret Divan Mukavelenameler

Osmanlı Tramvay Şirketi ihdas edilmişti. Şirkete ayrıca Selânik'e elektrik getirme imtiyazını verilmişti.⁵⁶ Dolayısıyla Balkan Savaşları başlamadan önce Belçika sermayesi Selânik kamu hizmetlerinde tekel hâline gelmişti.

Netice itibarıyla, Osmanlı genelinde olduğu gibi Balkanlarda batı sermayesinin ciddi çıkarları söz konusuydu. Bu nedenle, I. Balkan Savaşı sırasında Fransız finans matbuatında, Osmanlı Devleti ile birlikte en büyük kaybı Fransız sermayesinin yaşayacağı ifade edilmekteydi. Zira gazetelere göre, Fransa'nın Osmanlı genelindeki doğrudan yatırımı 800 milyon, Osmanlı borcundaki alacağı 1,6 milyar frank civarındaydı.⁵⁷ Bu nedenle Fransa, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere Batılı devletler, kârlı yatırımlarını Osmanlı Devleti'nin verdiği geniş imtiyazlar çerçevesinde korumayı şiar edinmişlerdi.

2. İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesinin Çalışmaları

İmtiyaz sahipleri ve mukavele lehtarları haklarının halefiyet ilkesi çerçevesinde Balkan devletlerine devredilmesi koşullarını incelemekle görevli olan İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesinin delege sayısı 22 idi. İlk etapta Balkan devletlerinin birer delegeyle temsil edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Balkan devletleri, ikişer delegeyle temsil edilmek için ısrar etmişlerdi. Osmanlı heyeti, Balkan devletlerinin bu ısrarını karar alma sürecini geciktirmeye yönelik bir hamle olarak yorumlamaktaydı.⁵⁸ Nitekim Fransa, Balkan devletlerinin iki delegeyle temsil edilme talebini olumlu karşılamış böylece komite 22 kişiden teşekkül etmişti. Buna göre; komite başkanlığına Fransız delege Pierre Jacquin de Margerie, başkan yardımcılığına İtalyan delege Giuséppe Volpi, raportörlüğüne Avusturyalı delege W. d'Adler getirilmiş, sekretarya başkanı ise Fransız Henri Ponsot olmuştu. Komite delegeleri olarak Osmanlı Devleti adına Cavid Bey ve Halaçyan Efendi, Almanya adına Rudolph Pritsch ve Paul von Schwabach, Bulgaristan adına Mihail Popovilleff ve Theodor Stoyanoff, İngiltere adına Sör Paul Harvey, Yunanistan adına Valaoritis ve Alexandre Naoum, İtalya adına Ernesto Koch, Karadağ adına Lazare Miou-

(A.}DVN.MKL), 30/16, 15 RA 1306/19 Kasım 1888; Memet Yetişgin-Toroshan Özdamar, "Osmanlı Şehirlerinde Belçika Şirketlerinin Altyapı Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 37/S. 64, 2018, s. 279.

56 BOA, Y.A.HUS, 285/18, 17 CA 1311/26 Kasım 1893; Pech, *age.*, s. 234.

57 "Les Intérêts matériels français en Orient", *Le Réveil*, 7 décembre 1912, s.1; "Les capitaux français dans l'Empire Ottoman", *La Cote*, 28 janvier 1913, s. 3; "L'Expansion commerciale de la France en Turquie et particulièrement en Syrie", *L'Action*, 19 février 1913, s. 3.

58 Cavid Bey, *Meşrutîyet Ruznâmesi*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 742.

chekovitch ve L. Brunet, Rusya adına Arthur Rafflovich ve Baron Boris Nolde, Sırbistan adına Marinkovitch ve Djonlitch, Fransa adına Jean Gout ve J. Peytel seçilmişti.⁵⁹ Komitenin kompozisyonu ile atanan delegelerin niteliğine bakıldığında Fransa, Almanya ve Avusturya'nın ağırlık kazandığı görülmektedir.

Balkan devletleri, elde ettikleri toprak kazanımlarının muhafazasında Batılıların onayını almaları gerektiğini bilmekteydiler. Bu nedenle komisyon görüşmelerinin başında halefiyet ilkesini oy birliğiyle kabul etmişlerdir. Dolayısıyla, halefiyet ilkesi doktrinlerinin tümüne uygun olarak halef devletlerin rızası alınmıştı. Buna rağmen komitede uzlaşma sağlanması için uzun bir süreç gerecekti. Zira demir yolu, madencilik, ormancılık, kamu hizmetleri, kara yolu işletmeciliği gibi farklı dinamiklere ve sermaye yapılarına sahip sektörlerde verilen imtiyazlar için farklı uygulamalara gidilmeliydi. Bu nedenle farklı imtiyaz türleri incelenip yeknesak bir çerçeveden ziyade sektör dinamiklerine ve mukavelelere uyarlanan bir sistem geliştirilmeliydi. Ayrıca yönetsel ve mali olarak bütünsel kalması gereken ulaşım imtiyazlarının birden fazla ülke sınırlarında kalması halefiyetin uygulanmasında başka sorunlar meydana getirecekti.

İlk toplantısını 18 Haziran 1913'te yapan komitenin ana çalışma programına göre, 18 Temmuz'a kadar mümkün olduğu kadar çok imtiyaz incelenip genel ilkeler belirlenecekti. Sonrasında Osmanlı'nın hak ve yükümlülüklerine Balkan devletlerinin halefiyetini tesis eden metinler hazırlanacaktı. Bu metinler komitenin sonraki aylarda yapacağı oturumlarda kesinleştirilecekti. En son aşamada ise kabul edilen kuralların uygulama ve yürütülme yolları araştırılacaktı.⁶⁰ Ayrıca Başkan Yardımcısı Volpi, gelecekte çıkabilecek sorunların önlenmesi için delegasyonlara dört ilke üzerinde anlaşılmasını teklif etmiştir. Buna göre; komite kararları muharip ülkelerin yanı sıra Arnavutluk için de uygulanacaktı. Delegasyonların sunmuş olduğu imtiyaz listelerinin nihai olmadığı kabul edilip sonradan ortaya çıkacak talepler de değerlendirecekti. Alınacak ilkesel kararlar, komitede temsil edilmeyen ülke vatandaşlarına ait imtiyazlar için de geçerli olacaktı. Son olarak, orman imtiyazları gibi Osmanlı mahalli idareleri tarafından verilen imtiyazlar ve sözleşmelerin geçerliliği hususunda imza tarihinde geçerli olan Osmanlı kanunları esas alınacaktı.⁶¹

59 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 51.

60 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 57.

61 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 58.

Genel ilkeleri belirlemek amacıyla komite delegasyonlarından vatandaşlarının sahip olduğu imtiyaz ve sözleşmeler için rapor hazırlamaları istenmişti. Anket niteliğindeki bu raporlar, şirketin sermayesi, amacı, imtiyaz fermanı, mukavele ve şartnameleri, yükümlülükleri, kamu düzenine ilişkin düzenlemeler ile savaş sırasında uğradıkları kayıplar için tazminat taleplerini içermektedir. Bu doğrultuda Almanya, Fransa, İngiltere ve Avusturya-Macaristan delegasyonları, imtiyaz sahibi vatandaşlarından aldıkları mezkûr raporları komiteye sunmuşlardı.⁶² Osmanlı Devleti de devredilen topraklarda vermiş olduğu tüm imtiyazların bir listesini komiteye teslim etmiş ve yürürlükteki mevzuatlarıyla ilgili bilgi vermiştir.⁶³

3. İmtiyaz Sahiplerinin Komiteye Sunduğu Raporlar

Hatların birden fazla muharip devletin sınırlarında kalması ve kilometre garantileri nedeniyle halefiyet açısından en karmaşık imtiyaz türü demir yollarıydı. Şark Demiryollarının Çatalca-Mustafa Paşa, Edirne-Dedeağaç ve Babaeski-Kırkkilise hatları Bulgaristan tarafından, Gümülcine-Mitroviça, Selânik-Zibefçe ve Üsküp-Gostivar hatları Sırbistan tarafından işgal edilmiş, Osmanlı topraklarında sadece 112 kilometrelik kısım kalmıştı. Şirket, Avusturya-Macaristan delegasyonu vasıtasıyla komiteye sunduğu raporda, savaş sona ermesine rağmen Sırbistan ve Bulgaristan'ın nihai anlaşma yapılmadığından hatların kontrolünü kendilerine teslim etmediğini belirtmiştir. Rapora göre; hatların nihai sahibi Şark Demiryolları olduğundan kesin toprak paylaşımı hususu çok önemli olmayacaktır. Ayrıca Osmanlı ile imzalanan mevcut imtiyaz şartlarına göre hatların devletleştirilmesi şu an için mümkün değildir. Dolayısıyla Osmanlı'nın halefi sayılan Balkan devletlerinin hatların mülkiyetini alması ancak şirket ile yapılacak müzakereler sonucunda mümkün olabilecekti. Şark Demiryolları, savaş nedeniyle uğradığı gelir ve fiziki kayıplar nedeniyle de tazminat talep etmişti. Şark Demiryollarının farklı devletlerce işgal edilmesi şirketin gelecekteki rejimini de etkileyecekti. Zira şirket, belirli bir işletme ücreti karşılığında gelir üzerinden devletle kâr paylaşımı yapılması esasında işletilmekteydi. Kilometre garantisi olan Babaeski-Kırkkilise ve inşa halindeki Üsküp-Gostivar dışında bütün hattın geliri tek kalemde toplanıp dağıtım yapılmaktaydı. Mevcut durumda hatlar bölünecek ve imtiyaz şartları değişecekti ki bu durum şirket aleyhine olup halefiyetin fiiliyatta uygulanamaması anlamına gelecekti. Şark Demiryollarına göre bu durumu ortadan kaldırmak için en iyi yöntem, hatların bölünmemesi ve gelirlerin tek kalemde toplanıp gerekli dağıtım

62 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 82.

63 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 57.

yapılmasıydı. Bu dağıtım, Osmanlı'nın demir yolu yapımı için aldığı borcun yıllık ödemesi yapıldıktan sonra hat uzunluğuna göre halef devletlere kâr payı dağıtımı yapılması esasına dayanmaktaydı.⁶⁴

Selânik-Manastır ile Selânik-Dersaadet İltisak Demiryolu şirketlerinin durumu kilometre garantisi ve teminat gösterilen aşar vergileri nedeniyle daha karmaşıktı. Selânik-Manastır Demiryolu Şirketinin komiteye gönderdiği raporda, hatların birden fazla devletin sınırında kaldığını ve kilometre garantisinin tüm hat için belirlenmesi gerektiğini, her devletin kilometre garantisi için aşar vergisine mukabil teminat göstermesini talep etmekteydi. Ayrıca çeşitli ülkelerde işletilecek hatlara sahip olunacağından Osmanlı anonim şirketi statüsünün muhafaza edilmesini istemişti.⁶⁵

Selânik-Dersaadet İltisak Demiryolu Şirketinin Fransa delegasyonu aracılığıyla komiteye sunduğu 28 Haziran 1913 tarihli raporda ise kilometre ödemesi durumundan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. Rapora göre; Ocak 1913'te 1912 mali yılına ait kilometre garanti bedelleri Bâbâli'ye gönderilmişti. Osmanlı hükûmeti ise sadece 1912'nin ilk on ayı için kilometre ödemesi yapmış, Kasım ve Aralık ayına ait 425.640,33 franklık meblağı göndermemişti. Bu nedenle tahvil vade ödemelerinin yapılamadığını, siyasi durum nedeniyle yolcu sayısının düştüğü belirtilerek garanti kilometre ödemelerinin bir an evvel yapılması istenmekteydi. Ayrıca kilometre garantileri için gösterilen aşar teminatlarına benzer sağlam teminatlar gösterilmesi hususunda karar alınması ve savaş sırasında muharip devletlere verilen hizmetlerin ödenmesi talep edilmiştir.⁶⁶ Şirket, 1 Ocak-30 Eylül 1913 tarihleri arasında tahakkuk edecek 5,8 milyon franklık kilometre garanti ödemesinin Osmanlı Devleti'nden tahsil edilmesi için Temmuz 1913'te başka bir rapor daha sunmuştur.⁶⁷ Kısacası Fransız sermayeli şirket, nihai barış anlaşmalarının imzalanma sürecindeki tüm zararını, hatlarla fiilen ilişkisi kalmayan Osmanlı'dan tazmin etme gayesindeydi. Fransız delegasyonu, şirkete destek verse de kilometre ödemesi hususunda daha gerçekçiydi. Zira delegasyona göre, Kasım 1912'den beri mücbir sebepler nedeniyle aşar vergisini tahsil edemeyen Osmanlı Devleti, garanti ödemesi yapamamış ve bunun sonucu olarak şirket, 2,7 milyon franklık tahvil borcunu ödeyemeyecek duruma düşmüştü. Bu nedenle, hatların işgali ile nihai

64 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 130-133.

65 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 135-137.

66 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 141-142.

67 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 76-78.

barış antlaşmalarının imzalanması arasındaki dönemde, garanti ödemelerinin nasıl yapılacağına acilen belirlenmesi gerektiğini ifade etmişler ve Osmanlı delegasyonunun görüşünü sormuşlardır. Cavid Bey, Halaçyan Efendi ve Crawford'un komiteye sunduğu cevabi yazıda halefiyet hususuna atf yapılmış, hatların işgal edildiği tarihin halefiyet başlangıcı olarak kabul edilmesi gerektiği savunulmuştur. Buna göre halefiyet tarihi, Balkan devletlerinin hatlar üzerinde fiili egemenlik kurduğu 1 Kasım 1912'dir. Bâbâli, mezkûr tarihten itibaren kârına ve tasarrufuna hiçbir şekilde sahip olmadığı bu hatların garanti ödemelerini yapmakla yükümlü olamazdı. Dolayısıyla devredilen topraklarda bulunan hatlara ilişkin ödemelerin, işgalci Balkan devletleri tarafından karşılaması gerekmektedir.⁶⁸

Halefiyet hususunda sorunlu bir başka konu, birden fazla ülkenin sınırlarında kalan kara yolu yapımı, nehir ve ova tesviyesi gibi bayındırlık sözleşmeleridir. Zira bu sözleşmeler, belirli bir işin kamu adına yapılması temelinde olup imtiyazlar gibi işletme esasına dayanmamaktaydı. Ayrıca bazı ülkeler mevzuatları gereği bayındırlık işlerini kamu kurumlarınca yapmakta ve taşeronla ihtiyaç duymamaktaydı. Bu nedenle bu tür sözleşmelerde doğrudan halefiyet tesis edebilmesi güç olmaktadır. Durumun farkından olan Dyckerhoff & Widmann, komiteye sunduğu raporda halefiyetin kesin olarak tesis edilmesini aksi takdirde Selânik ve Kosova'da yol yapım işi sözleşmesinden doğan tazminat haklarının Osmanlı Devleti'nden tahsili konusunda komiteden yardım istemişti. Ayrıca şirket, halefiyet tesisinden sonra ilgili ülkelerle çıkabilecek anlaşmazlıklar için tahkime başvuracağını dolayısıyla kesin halefiyetin uygulanmasını talep etmekteydi.⁶⁹ Bir diğer bayındırlık şirketi olan Fransız menşeli Société Générale ise Balkan devletlerinin sözleşmelere halefiyeti konusunda ayrıntılı önerilerde bulunmaktaydı. Buna göre; Balkan devletleri, Osmanlı ile imzalanan sözleşmeyi toprak edinimleri ölçüsünde, ki bu rakam sözleşme bedelinin %32'sine tekabül etmektedir, devralacaklardır. Osmanlı hükûmeti ile Société Générale arasındaki sözleşmenin mali hükümleri istisnasız olarak uygulanacaktır. Projenin geçtiği Balkan devletlerinin her birinde bağımsız müdürlükler oluşturulması gerekmektedir. Bu itibarla, şirketin umumî masraflarına tekabül eden 12.000 liralık maktu tahsisatın Balkan devletlerine taallük eden kısmında, müstakil müdürlükler ihdası lüzumunu nazarı itibara almak üzere bir tezyit yapılması icap edecektir. Yol yapımı için Osmanlı hükûmetinin ödeyeceği avanstın Balkan devletlerine düşen miktarın 8 milyon frank olduğu öngörülmelidir. Ekipman zayiati, savaş nedeniyle meydana gelen ek

68 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 75-76.

69 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 111-112.

masraflar, iş yaptırılan taşeronlara ödenecek tazminatlar gibi maddi kayıplar, ilgili devletlerden ayrıca talep edilmelidir.⁷⁰

Madencilik, liman, beledi hizmetler ve ormancılık sektöründeki imtiyaz sahipleri de raporlar sunmuşlardı. Bahse konu imtiyaz türleri, tek bir ülkenin sınırında kaldığından ve demir yolları gibi garanti ödemesi olmadığından halefiyet tesisinin daha kolay olması öngörülmüştü. Madencilik şirketlerinden Sençe ve Kesendire şirketleri; hukuki haklarının tanınması, imtiyazları dolayısıyla sahip oldukları tapuların halef devlet tarafından bedelsiz şekilde yenilenmesini talep etmişlerdi. Ayrıca Osmanlı kanunlarına tabi olduklarını belirten şirketler, halef ülke uyuşuna geçmeyi ve sözleşmelerin halef ülke mevzuatına uyarlanırken hak kaybına mahal verilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdi.⁷¹ Samakocuk Şirketinin raporu ise daha farklıdır. Zira imtiyaz sözleşmesi I. Balkan Savaşı'ndan sonra, 18 Şubat 1913'te imzalandığı için halefiyet konusunda hangi tarihin ele alınacağı konusu tartışmalıydı. İngiliz delegasyonu vasıtasıyla komiteye sunulan şirket raporunda, mukavele ve şartnamelerin savaştan önce, 30 Nisan 1912'de imzalandığı fakat sürecin Osmanlı hükûmeti tarafından sürüncemede bırakıldığı, bu nedenle imtiyaz tarihinin halefiyet dâhilinde değerlendirilmesi gerektiği belirtmişti.⁷² Dolayısıyla Soci  t   G  n  rale'in, Dyckerhoff & Widmann'dan daha ılımlı olduğunu belirtmek gerekir.

Fransız sermayeli Sel  nik Liman   şletme Şirketi, liman silo ve raylarının tahrip edilmesine neticesinde 256.201,21 franklık bir tazminat talep etmiş, bu tazminatın 100.000 frangını B  b  li'ye ödenmesi gereken k  r payından mahsup etmiş, kalan 156.201,21 frangın faiziyle tahsil edilmesini istemişti. Diğ  er bir ifadeyle Yunanistan'ın verdiği zararın bir kısmı, komitenin kararı beklenilmeden Osmanlı h  k  metinden peşinen tahsil edilmişti.⁷³ Kavala Liman   şletmesi ise henüz tam olarak faaliyete geçmediğinden, halef h  k  metle mutabakata varılırsa tazminat talebinden vazge  ceğini ifade etmişti.⁷⁴ Komiteye rapor sunan beledi hizmet sektöründeki imtiyaz sahipleri ise Sel  nik Suları Osmanlı Şirketi ve Sel  nik Osmanlı Tramvay Şirketi idi. Adı geçen şirketler, savaş nedeniyle yaşadıkları operasyonel kayıpların telafi edilmesini ve mevcut sözleşmelerin halef ülkelerce doğrudan kabul edilmesini istemişlerdir.⁷⁵

70 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 120-121.

71 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 85-90.

72 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 83-84.

73 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 95-96.

74 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 91-92.

75 *Commission financi  re: proc  s-verbaux*, s. 103, 106; "Les vacances de la Commission financi  re", *La*

4. İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesinde Alınan Kararlar

Çalışmalarına 16 Haziran'da başlayan İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesi, II. Balkan Savaşı'nın devam ettiği süreçte, 17 Temmuz'da, birinci dönem çalışmalarını tamamlamıştı. Balkan İşleri Mali Komisyonu Başkanı Margeire, teknik komitelerden gelen raporlar doğrultusunda çalışmaların 30 Eylül 1913'e kadar ertelendiğini duyurmuştu.⁷⁶ Margerie, savaştan bahsetmese de komisyon çalışmalarının uzak bir tarihe ertelenmesinin nedeni Balkan devletleri arasındaki mevcut anlaşmazlıklardı.⁷⁷

İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesinin ilk çalışma döneminde imtiyaz sahiplerinin talepleri yazılı olarak alınmış, delegasyonların önerileri tartışılmış ve sektör temelli alt komiteler oluşturularak çalışmalar yapılmıştı. Mezkûr süreçte bazı imtiyaz türleri hakkında kararlar alınmış ise de demir yolları gibi birden fazla ülkenin halef olduğu imtiyazlarla ilgili kararlar komitenin ikinci çalışma dönemine bırakılmıştır.

Birinci çalışma döneminde komitede mutabakata varılan ilk konu imtiyazlı şirketlerin uyruğu meselesiydi. Çünkü şirketlerin uyruğu ve yönetim merkezinin konumu, şirketin tabiiyetini yani hangi devletin kanunlarına göre muamele edileceğini belirlemekteydi.⁷⁸ Bu nedenle uyruk meselesinin hukuki açıdan araştırılması için Schwabach, Nolde ve Marinkovitch'den oluşan bir alt komite kurulmuştu.⁷⁹ Schwabach başkanlığındaki alt komitenin hazırladığı rapor, delegelerce görüşülüp bazı değişiklikler yapılarak kabul edilmiştir.⁸⁰ Buna göre;

- Osmanlı uyruğuna tabi olmayan yani Osmanlı anonim şirketi niteliği taşımayan imtiyazlı bir şirket mevcut uyruğunu koruyacaktır. Örneğin, Arnavutluk topraklarında kalan Sençe Şirketi, Paris merkezli olduğundan halefiyet sonrasında Fransız uyruğunda kalabilecekti.

- İmtiyazlı şirketlerin merkezi, halef devlet sınırları içinde bulunuyorsa, nihai sözleşmeler imzalandıktan hemen sonra o devletin tabiiyetine gireceklerdir. Şirket

Dépêche, 19 juillet 1913, s. 2.

76 "La Commission financière", *Le Radical*, 18 juillet 1913, s. 1; "La Commission financière", *Le Figaro*, 19 juillet 1913, s. 2.

77 "La part contributive des Etats balkaniques à la Dette ottomane", *L'Éclair*, 26 décembre 1913, s. 4.

78 Aygül, *age.*, s. 39-40.

79 "Comité des concessions et contrats", *Les Nouvelles*, 3 juillet 1913, s. 1; "Commission financière Balkanique", *Cote de la Bourse et de la banque*, 3 juillet 1913, s. 1.

80 "Les concessions et contrats", *Le Figaro*, 10 juillet 1913, s. 2; "Le comité des réclamations", *La Politique coloniale*, 10 juillet 1913, s. 4.

merkezleri, Yunanistan tarafından işgal edilen Selânik'te olan Selânik Osmanlı Tramvay Şirketi bu statüde değerlendirip doğrudan Yunan tabiiyetine girecekti.

- Kayıtlı merkezleri devredilen topraklar dışında bulunan ancak tüm faaliyetini halef devlet sınırlarında yürüten şirketler, halef devletin kanunları yabancı şirketlerin faaliyet göstermesine izin veriyorsa, Osmanlı uyruğunu koruyabileceklerdir. Bunun için nihai anlaşmaların yapıldığı tarihten başlayarak altı aylık süre zarfında halef devletin yetkili makamlarına başvurup Osmanlı tabiiyetini korumak istediklerini beyan etmelidirler. Aksi takdirde *ipso jure* yani hukuki olarak halef devletin uyruğunu kabul etmiş sayılacaklardır. Faaliyetleri tek bir devlet sınırında kalan ve merkezi İstanbul olan Selânik Liman Şirketi ve Kesendire Şirketi bu madde üzere olduklarından istedikleri uyruğu seçebileceklerdi.

Komite ayrıca tabiiyeti doğrudan veya istek üzerine değiştiren şirketlerin, halef devlet mevzuatlarına uymaları için bir yıl süre verilmesini kararlaştırılmıştı. Tabiiyet değişikliğinin şirketlere herhangi bir vergi yükü getirmeyeceği ve beyanname tescili dışında herhangi bir formaliteye mahal verilmeyeceği de açıkça ifade edilmiştir.⁸¹ Anlaşılacağı üzere komite, faaliyet alanı tek bir devlet içinde kalan şirketlerin tabiiyeti konusunu karara bağlayabilmiştir. Demir yolu ve kara yolu gibi birden fazla halef devlet dâhilinde faaliyet gösterecek şirketlerin uyrukluğu konusu ise komitenin bir sonraki çalışma dönemine bırakılmıştır.

Komite'nin mutabakata vardığı imtiyaz türlerinden ilki madencilik sektöründe verilenler olmuştur. Komite çalışmalarının başlangıcında, madencilik sektöründe uygulanacak halefiyet çerçevesinin belirlenmesi amacıyla alt komiteler oluşturulmuştu. Alt komiteler Kesendire, Seniçe ve Samakocuk madenlerini inceleyerek bir mutabakat taslağı hazırlamış ve komitenin onayına sunmuştu.⁸² Taslağa göre halefiyetin madencilik sektöründe uygulanmasında esas alınacak hususlar şöyledir;

- Osmanlı Devleti'nin maden imtiyazlarındaki hak ve yükümlükleri, iç güvenlik ile ilgili önlemler dışında, herhangi bir formalite olmaksızın halef devlete devredilecek, imtiyaz süresinin sonuna kadar yürürlükte kalacaktır.

- Savaş ilanından sonra imtiyaz sözleşmelerinde yapılan değişiklikler halef devletleri bağlamayacaktır.

81 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 59, 65.

82 "La Commission financière des Balkans", *L'Événement*, 3 juillet 1913, s. 2.

- İmtiyaz sahipleri, halefîyet sözleşmesinin onayından sonraki altı ay içinde imtiyaz fermanı, mukavele ve sözleşmeler ile ilgili tüm belgeleri halef devletin yetkili makamlarına sunacaklardır. Halef devlet ise imtiyaz sahiplerine herhangi bir harç ve masraf çıkmayacak şekilde mezkûr başvuruları onaylayacaktır.⁸³

- Devredilen imtiyazlar, imtiyaz sözleşmesi hükümlerine uyması ve imtiyaz sahibinin hak kaybına uğramaması koşuluyla, halef devletin madencilik mevzuatına tabi olacaktır. Diğer taraftan madenin işletilmesinde güvenliği sağlayan polis ve gözetim önlemleri ile kullanılmayan imtiyazların devri konularında halef devletin madencilik mevzuatı kesinlikle uygulanacaktır. Fakat halef ülkelerin madencilik mevzuatı, imtiyaz sahiplerine ek yükümlülükler getiriyorsa veya devredilen imtiyazlara uygulanan ayrıcalıklar ülke içinde faaliyet gösteren benzer nitelikli imtiyazlara zarar veriyorsa anlaşma yoluna gidilecektir. İmtiyaz sahipleri ve halef devletin müzakereleri bir yıl içinde neticelenemez ise konu uluslararası tahkime taşınacaktır.

- Balkan devletleri, sözleşmeleri savaş ilanından önce imzalanmış fakat fermanla onaylanmamış imtiyazların onaylanmasında Osmanlı Devleti'ne halef olacaklardır.⁸⁴

Mutabakat metninden anlaşılacağı üzere, işletilmeyen imtiyaz sahalarının geri alım hakkı ve güvenlik önlemleri dışında halef devlete mevzuat açısından hak tanınmamış, tam halefîyet tesis edilmeye çalışılmıştır. Savaş sonrası verilen imtiyaz fermanlarıyla ilgili olarak emsal bir uygulamaya gidilmiş ve sözleşmesi imzalanan fakat fermanı verilmeyen imtiyazın halef devlet tarafından onaylanması kabul edilmiştir. Bu karar, Samakocuk madeni özelinde alınmasına rağmen üst komite tarafından benzer durumdaki tüm imtiyazlara uygulanması kararlaştırılmıştır.

Komite, madencilik imtiyazlarından sonra bazı ormancılık ve liman imtiyazlarını incelemiştir. Bu sektörlerde, madencilik imtiyazlarında olduğu gibi iç güvenliği ilgilendiren bazı meseleler dışında tam halefîyet ilkesinin uygulanmasına oy birliğiyle karar verilmiştir.⁸⁵ Fakat şunu belirtmek gerekir ki, taslak rapor niteliğini taşıyan bu kararların Mali Komisyonda onaylanması gerekeceğinden fiiliyata dökülmesi uzun zaman alacaktır.

Sonuç olarak, komitenin ilk çalışma döneminde, tek bir devletin sınırlarında kalan imtiyazlarla ilgili önemli ilerleme kaydedilmiştir. Demir yolu, yol yapım işleri ve

⁸³ *Commission financière: procès-verbaux*, s. 67.

⁸⁴ *Commission financière: procès-verbaux*, s. 68-69.

⁸⁵ *Commission financière: procès-verbaux*, s. 60.

Deniz Fenerleri İdaresinin durumu ikinci çalışma dönemine bırakılmıştır. Yukarıda değinildiği üzere mezkûr sektörlerde verilen imtiyazlar birden fazla ülkeyi ilgilendirdiğinden, halefiyet tarihi tartışmalı olduğundan ve kilometre teminatları gibi hususlar halef ülkelere ek mali yükler getireceğinden kısa vadede mutabakata varılması pek mümkün gözükmemekteydi. Her ne kadar, halefiyet ilkesi işgalci devletler nezdinde oy birliğiyle kabul edilmiş olsa da tüm sektörlerde uygulanabilirliği şüpheyle karşılanmaktaydı. Bu nedenle komitede, Mali Komisyonunun devamı niteliğinde olacak daimi bir Tasfiye Komitesinin oluşturulması ve olası anlaşmazlıkları çözmekle görevli uluslararası tahkim mahkemesinin kurulması yönünde eğilim oluşmuştu.⁸⁶

5. II. Balkan Savaşı'nın Sona Ermesi ve İmtiyazların Durumu

Balkan Devletleri, 30 Mayıs 1913'te sona eren Londra Konferansı'ndan sonra toprak kazanımları konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. 29 Haziran 1913'te Bulgaristan'ın Yunanistan ve Sırbistan'a saldırmasıyla başlayan II. Balkan Savaşı, 10 Ağustos'ta Bulgarların yenilgisiyle sona ermişti.⁸⁷ Savaş sonunda galip gelen Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ ittifakı Bulgaristan ile Bükreş Antlaşması'nı imzalamıştı.⁸⁸ I. Balkan Savaşı'ndan sonra Mali Komisyon ile oluşturulan anlaşma zemini bu süreçte bozulma eğilimine girmişti. Keza Yunanistan merkezli *Nea İmera* gazetesi, müttefikler arasındaki anlaşmazlığın derinleşmesi ve Osmanlı'nın borçlar konusundaki tutumu nedeniyle komisyon müzakerelerinin durdurabileceğini yazmaktaydı.⁸⁹ Komisyon Başkanı Margeire, gazeteyi doğrular şekilde eylül sonunda yapılacak komisyon çalışmalarının oy birliğiyle ertelendiği duyurmuştu.⁹⁰ Bu süreçte, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan İstanbul Antlaşması'nı imzalamıştı. Antlaşmanın 16. ve 17. maddelerinde, Şark Demiryollarına atuf yapılarak Bulgaristan'ın şirkete karşı Osmanlı Devleti'nin hak ve yükümlülüklerini devraldığı, el konulan araç ve gereçlerin iade edileceği, ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar için Lahey'deki tahkim mahkemesine başvurulacağı belirtilmesine karşın Balkan İşleri Mali Komisyonundan hiç bahsedilmemişti.⁹¹ Fakat şunu belirtmek gerekir

86 *Commission financière: procès-verbaux*, s. 61.

87 Hall, *age.*, s. 124.

88 Anlaşma metni için bk. *Supplement to the American Journal of International Law Official*, Vol. 8, The American Society of International Law, 1914, s. 13-27.

89 "La liquidation balkanique", *La Dépêche*, 21 août 1913, s. 3.

90 "La Commission financière", *Le Figaro*, 27 octobre 1913, s. 2.

91 *Düstur, Tertib-i Sani*, s. 27.

ki, Edirne'nin Osmanlı Devleti'ne iade edilmesiyle demir yolları gibi stratejik ve sermaye yoğun imtiyazların halefiyeti konusunda Bulgaristan'ı ilgilendiren ciddi bir mesele kalmamıştı. İstanbul Antlaşması'nda vurgulanan halefiyet ise Şark Demiryollarının bazı küçük bölümlerini ifade etmektedir. Dolayısıyla II. Balkan Savaşı'ndan sonra imtiyaz ve sözleşmeler konusunda asıl muhataplar Yunanistan ve Sırbistan haline gelmiştir.

Diğer taraftan komisyonun ertelenmesi Selânik-Manastır ve Şark Demiryollarını endişelendirmekteydi. Şirketler, Bâbâli'ye mektuplar yazarak Yunanistan ve Sırbistan ile yapılacak olan sulh antlaşmalarında haklarının muhafaza edilmesini, kilometre garantileri konusunun çözüme kavuşturulmasını talep etmişlerdi.⁹² Bu minvalde 14 Kasım 1913'te Yunanistan ile yapılan Atina Antlaşması'nda imtiyazlarla ilgili uyuşmazlıkların Mali Komisyonuna havale edileceği ifade edilmiştir. Antlaşmanın 14. maddesinde, Selânik-Manastır ve Selânik-Dersaadet İltisak Demiryolu şirketlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı haiz olduğu hak ve sorumluklara Yunanistan'ın halef olduğu ayrıca belirtilmiştir.⁹³ Sırbistan ile yapılacak barış antlaşmasının görüşmeleri de Kasım 1913'ün sonunda tamamlanmıştı.⁹⁴ Sırbistan ile yapılan anlaşma, imtiyazlara halefiyet konusunda Atina Antlaşması'na benzer hükümler içermekteydi. Antlaşmanın 11. maddesinde Sırbistan'ın, Şark Demiryollarına halef olduğu ve Mali Komisyonu muhatap olarak kabul edeceği belirtilmekteydi.⁹⁵

1914 yılına girildiğinde, Fransa başta olmak üzere Batılı devletlerin Mali Komisyona olan desteği azalmıştı. Zira günlük gazetelerden takip edilebileceği üzere komisyon çalışmaları ile ilgili yapılan resmî açıklamalar ve yorumlar seyrekleşmişti. Bu durumu doğrular şekilde Yunanistan, 500 milyon franklık bir kredi anlaşması için Selânik ve Kavala'nın gümrük vergilerini teminat olarak gösterildiğini açıklamıştı. Demir yolu şirketleri de kilometre garantileri, hatların iadesi ve tazminat meselelerini muhatap devletlerle çözmeye karar vermişti. Hâlbuki Batılı devletler, Osmanlı borçları paylaştırılmadan Balkan devletlerine herhangi bir kredi verilmeyeceğini ifade etmişlerdi.⁹⁶

92 BOA, HR.SYS, 1988/6, 11 Ekim 1913.

93 *Düstur, Tertib-i Sani*, s. 54; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 36/4, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913.

94 "Les principales clauses de l'accord", *L'Homme libre*, 28 novembre 1913, s. 3; "Le traite turco-serbe", *Le Figaro*, 28 novembre 1913, s. 2.

95 Anlaşmanın onaylanma tarihi 26 Mart 1914'tür. *Düstur, Tertib-i Sani*, s. 71-72; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 31/3, 8 Haziran 1330/21 Haziran 1914; "Les chemins en Macédoine", *Les Nouvelles*, 17 mars 1914, s. 4; "Turquie, La situation", *L'Économiste européen*, 17 avril 1914, s. 29.

96 "A l'Étranger", *L'Éclair*, 23 septembre 1913, s.2; "Courrier de la bourse", *Le Figaro*, 24 septembre

Dolayısıyla Yunanistan'ın bir Fransız sermaye grubundan kredi alacağı haberi Mali Komisyonun geleceğine dair beklentileri zayıflatmaktaydı. Bu durum karşısında Bâbâli, Yunan hükûmetini protesto ederek Mali Komisyon kararının beklenilmesini deklare etmiş ve Fransız hükûmetine başvurmuştu.⁹⁷ Düyûn-ı Umûmiyye tarafı ise yabancı alacaklılar sendikasına bir telgraf göndererek, komisyon kararı beklenilmeden Selânîk ve Kavala gelirlerine el konulmasının yabancı alacaklı haklarına zarar vereceğini beyan etmiştir.⁹⁸

Şark Demiryolları ise mezkûr süreçte hatların iadesi için Avusturya-Macaristan hükûmeti nezdinde harekete geçmişti. Zira Sırbistan, İmtiyazlar ve Sözleşmeler Komitesinde ve Osmanlı ile imzaladığı barış antlaşmasında Şark Demiryollarına doğrudan halef olduğunu kabul etse de hatları devletleştirme niyetindeydi. Avusturya-Macaristan tarafı ise Balkanları Avrupa'ya bağlayan ana arter konumundaki demir yolunun kontrolünü bırakmak niyetinde değildi. Demir yolu vasıtasıyla Avusturya-Macaristan tacirleri ve sınai ürünleri Balkanlarda rahatça dolaşabilmekte, Fransa ve İngiltere'ye karşı stratejik bir üstünlük sağlanabilmekteydi. Fakat Sırbistan'ın tutumu, hem iç hem de dış siyasette Avusturya-Macaristan hükûmetini zor durumda bırakmaktaydı.⁹⁹ Ayrıca Arnavutluk konusunda Sırbistan ile anlaşmazlık yaşanmakta,¹⁰⁰ sıcak çatışma ihtimali göz ardı edilmemekteydi.¹⁰¹ Fransa ve Almanya bu konuda Sırbistan lehine tutum alırken Avusturya-Macaristan ise Osmanlı Devleti ile yakın durmaya çalışmış ve ilişkilerin geliştirilmesi için iktisadi yardımlar vadetmişti.¹⁰² Avusturya-Macaristan'ın tehditlerine karşı Sırbistan, Viyana'ya bir heyet göndererek Şark Demiryollarının Sırp demir yolu taşımacılığı kanunlarına uymasını, tarifeleri belirleme hakkı ve on yıllık bir süreç sonunda hatların devletleştirilmesini istemişti. Taleplerin reddi halinde Şark Demiryollarına rakip bir hat inşa edileceğini ima etmişti.¹⁰³ Netice itibarıyla, Haziran 1914'te Şark Demiryolları Müdürü Müller ile Sırbistan Bayındırlık Bakanlığı arasında, hattın Sırp sınırlarındaki bölümünün

1913, s. 5.

97 “Les affaires Balkaniques”, *La République française*, 6 mars 1914, s. 3.

98 “La Dette Ottomane et les États Balkaniques”, *L'Humanité*, 7 mars 1914, s. 3.

99 BOA, HR.SYS, 171/76, 27 Mayıs 1914; “La question des Chemins de fer orientaux”, *Le Grand National*, 16 mai 1914, s. 3.

100 BOA, HR.SYS, 2070/66, 20 Ekim 1913; BOA, HR.SYS, 2089/1, 29 Haziran 1914.

101 “Les emprunts balkaniques et les intérêts français”, *Le Radical*, 30 septembre 1913, s. 1.

102 BOA, HR.SYS, 171/70, 30 Nisan 1914.

103 “La Compagnie du Chemin de fer jonction Salonique Constantinople”, *L'Information financière*, 15 avril 1914, s. 2; “La question des chemins de fer orientaux”, *Le Temps*, 10 mai 1914, s. 2.

devletleştirilmesi görüşmeleri yapılmış ve taslak bir anlaşma üzerinde karara varılmıştı.¹⁰⁴ Fakat Saraybosna'da, 28 Haziran 1914'te, Avusturya-Macaristan veliahdının bir Sırp tarafından öldürülmesi Şark Demiryolları meselesinin barışçıl yollarla çözümüne imkân vermeyecekti.¹⁰⁵

Selânik-İstanbul İltisak Demiryolu Şirketi, komisyon görüşmelerinin gecikmesi nedeniyle ekonomik darboğaza girmişti. Bu nedenle Şark Demiryollarının izlediği yöntemi benimsemiş ve kilometre garantilerinin ödenmesi için Fransız hükûmetinden yardım istemişti. Mali Komisyonun mihmancıları olan Fransa, şirketin talebi üzerine komisyon kararlarını beklemeden çözüm bulabilmek için Yunan hükûmetiyle görüşmeler yapmıştı. Görüşmeler neticesinde Yunanistan, Osmanlı Devleti'nin ödemeyi reddettiği kilometre garantisini ödemeyi kabul etmişti. Fransa ve Yunanistan arasındaki mutabakatın hatların statüsünü belirlemediğini, yalnızca kilometre garantisini kapsadığını belirtmek gerekir. Zira Yunan hükûmeti, Sırbistan'ın tutumundan etkilenmiş olsa gerek, son tahlilde hatların statüsü konusunda halefiyete sıcak bakmamaktaydı. Fransa tarafı ise devletleştirmeye karşı olsa da demir yolları açısından oluşan yeni statükonun halefiyet aleyhine bozulduğunu bilmekteydi. Bu nedenle Balkanlardaki demir yolu hatlarının, çok uluslu bir şirket çatısı altında tek elden yönetilmesi için bir taslak üzerinde çalışmaya başlamıştı.¹⁰⁶

Mali Komisyonun toplantılara ara vermesinden neredeyse bir sene sonra, 15 Haziran 1914'te gayriresmî bir toplantı yapılmıştı.¹⁰⁷ Fransa Dışişleri Bakanlığındaki toplantıya Sırp ve Karadağlı delegeler katılmamıştı. Toplantıda, çalışmaların 15 Ekim'de başlaması kararlaştırılsa da 28 Haziran'da başlayan I. Dünya Savaşı, komisyonun sonu olmuştur.¹⁰⁸ Borçlar ve imtiyazlar başta olmak komisyonu ilgilendiren meselelerin birçoğu 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile çözülebilmektedir.

Sonuç

Balkan Savaşları, hem siyasi hem de iktisadi açıdan birçok soruna neden olmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupa topraklarının büyük çoğunluğunu yitirirken bütçe geli-

104 "Le budget ottoman", *Le Temps*, 1 juin 1914, s. 2.

105 "Les relations Serbo-Autrichiennes", *Les Nouvelles*, 1 juillet 1914, s. 1.

106 "Turquie, La situation", *L'Économiste européen*, 17 avril 1914, s. 29; "La Compagnie du Chemin de fer jonction Salonique Constantinople", *L'Information financière*, 15 avril 1914, s. 2.

107 "La commission financière des affaires balkaniques", *L'Univers*, 14 juin 1914, s. 4.

108 "Commission financière des Balkans", *Le XIXe siècle*, 16 juin 1914, s. 2.

rinin takribi olarak %20'sini kaybetmiştir. Muharip Balkan devletleri, toprak kazanımları elde etseler de, savaşın getirdiği ekonomik ve siyasi sorunlarla baş başa kalmıştır. Batılı devletlerin 1878 Berlin Antlaşması'yla kurduğu düzen yıkılmış, Osmanlı Avrupa'sında sahip oldukları siyasi ve iktisadi nüfuz alanları tehlikeye düşmüştü. Dolayısıyla bölgesel nitelikteki Balkan Savaşlarının sonuçları, tüm Avrupa'yı ilgilendiren uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Batılı devletler I. Balkan Savaşı'ndan sonraki iktisadi düzeni kurgulamak için Balkan İşleri Mali Komisyonunu kurmuşlardı. Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya, kendi siyasi anlaşmazlıklarını bir kenara bıkararak, Osmanlı imtiyazlarının halefiyet ilkesi temelinde Balkan devletlerine devredilmesini planlamışlardır. Siyasi nüfuzlarını kullanarak, işgal veya ilhak ettikleri Osmanlı toprakları için halefiyet uygulamalarından kaçınan Batılı devletler, Balkan meselesinde ise sadece kendilerini ilgilendiren hususlar için halefiyet istemişlerdir. Diğer bir ifadeyle Batılı devletler, siyasi sınırlar değişse de bölgedeki iktisadi çıkarların aynen devamı konusunda ortak hareket etmişlerdir.

Mali Komisyonun imtiyazlarla ilgilenen İmtiyaz ve Sözleşmeler Komitesindeki en etkili devletlerin Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan olduğu anlaşılmaktadır. Balkanlarda daha az iktisadi çıkarı bulunan İngiltere ve İtalya, komite çalışmalarında geri planda durmuşlardır. Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan komite çalışmalarında genel olarak Osmanlı Devleti'nin önerilerini desteklemişlerdir. Özellikle demir yolu kilometre garanti ödemelerinin Balkan devletleri tarafından yapılması hususunda Düyûn-ı Umûmiyye'nin tavsiyelerini dikkate almışlardır. Rusya ise her ne kadar Balkan devletlerini siyasi olarak desteklese de komitede açıkça taraf olmamıştır.

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında komisyon çalışmaları borç yükünün hafifletilmesi ve imtiyaz yükümlülüklerinden kurtulma açısından çok önemlidir. Toprak kazanımlarının muhafazasında Batılı devletlerin onayına muhtaç olan Balkan devletleri ise imtiyazların devamını ödenmesi gereken bir diyet olarak görmüşlerdir. Bu nedenle halefiyet ilkesini komisyon görüşmelerinin başında oy birliğiyle kabul etmişlerdir. Fakat bu kabulün fiiliyata dökülmesi mevcut siyasi ve iktisadi koşullar altında mümkün olmamıştır. Zira demir yolu, madencilik, ormancılık, kamu hizmetleri, kara yolu işletmeciliği gibi farklı dinamiklere ve sermaye yapılarına sahip sektörlerde verilen imtiyazlar için bütünsel bir halefiyet çerçevesi çizilmesi oldukça zordu. Ayrıca halefiyetin uygulanması kararlı bir siyasi irade ve öngörülebilirlik gerektirmekteydi. Fakat II. Balkan Savaşı'ndan sonra derinleşen politik

gerilimler, zaten tutarlı bir uygulama geçmişi bulunmayan halefiyet ilkesinin geri plana atılmasına sebep olmuştur. Öyle ki, İngiltere ve Fransa, Avusturya-Macaristan'ın Şark Demiryollarını halefiyet ilkesine aykırı olarak millileştirmek isteyen Sırbistan'a, değişen siyasi koşullar gereği destek vermektedir. Diğer bir deyişle, iktisadi sorunların çözümünde iş birliği temasıyla başlayan komisyon çalışmaları siyasi sorunların kurbanı olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve akabinde Osmanlı Devleti'nin parçalanması nedeniyle Balkan devletleri birçok imtiyaza fiilen halef olmuştur. 1914'ten sonraki süreçte madencilik, liman, kamu hizmetleri sektörlerindeki şirketler, Balkan devletleriyle doğrudan ilişki kurarak faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Demiryolu sektörünün halefiyeti ve Osmanlı borçlarının dağıtımı meselesi ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile 1923'te imzalanan Lozan Barış Anlaşması'nda çözülebilmiştir. Her ne kadar bölgesel nitelik taşı da komisyonun imtiyazlara halefiyet ve Osmanlı borçlarının orantısız olarak dağıtımı konularındaki çalışmaları, Lozan barış görüşmelerinin bir provası olmuştur.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 9/632, 93/6960.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO),71/1, 31/3, 36/4, 145/54.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1988/6, 171/76, 2070/66, 2089/1, 171/70, 1577/1.

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR), 220/16.

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT), 1/15.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 130/5578, 98/4147.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 71/86.

Sadaret Divan Mukavelenamer (A.}DVN.MKL), 30/16.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 29/147.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 14/103.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 309/58, 258/116.

Sürelî Yayınlar

Cote de la Bourse et de la banque

Courrier de Saône-et-Loire

Express

Gil Blas

L'Action

L'Éclair

L'Économiste européen

L'Événement

L'Homme libre

L'Humanité

L'Indépendant rémois

L'Univers

La Cote

La Démocratie

La Dépêche

La France militaire

La Petite République

La Politique coloniale

La Presse

La République française

Le Bourguignon

Le Figaro

Le Grand National

Le Journal

Le Matin

Le Radical

Le Réveil

Le Temps

Le XIXe siècle

Les Nouvelles

L'Information financière

Araştırma-İnceleme ve Kaynak Eserler

Abou-el-Haj, Rifaat A., "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 89/No. 3, 1969, s. 467-475.

Akyılmaz, Gül, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2022.

Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Autheman, André, *La Banque impériale ottoman*, Comité pour l'histoire économique et financière Ministère de l'Économie et des Finances, Paris 1996.

Aygül, Musa, *Milletlerarası Özel Hukukta Şirketlere Uygulanacak Hukukun Tespiti*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2007.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Balkan Savaşları, Birinci Balkan Savaşı III (1912)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999.

Bent, Theodore, "Baron Hirsch's Railway (From the Fortnightly Review)," *Littell's Living Age*, Vol. LXIII, 1888, s. 686-690.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

Commission financière des affaires balkaniques: procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des au nom des divers comités, Première Season 4 juin-18 juillet 1913, Imprimerie Nationale, Paris 1913.

Commission financière des affaires balkaniques: compte rendu des travaux préparatoires du Comité de la Dette, 17 juin-18 juillet 1913, Paris 1913.

Commission financière des affaires balkaniques: documents préliminaires, mai 1913, Paris 1913.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey 1963.

Develioğlu, Mahmut, *Milletlerarası Hukukta Devlet Halefiyetinin Andlaşmalar Üzerindeki Etkisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

Doğan, İzzettin, *Devletin Milletlerarası Andlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970.

Düstur, Birinci Tertip, C 1, İstanbul 1289.

Düstur, Tertib-i Sani, C 7, Dersaadet 1336.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Eşiyok, B. Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, C 34/S. 266, 2010, s. 67-108.

Geyikdağı, Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul 2008.

Gueshoff, Ivan Evstratiev, *The Balkan League*, transl. Constatntin C. Mincoff, John Murray, London 1915.

Hall, Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913*, Routledge, London 2000.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty*, V 4, Stationery Office, London 1891.

Hobsbawn, Eric, *The Age of Capital 1848-1875*, Abacus, London 1995.

Holt, Lucius Hudson-Chilton, Alexander Wheeler, *The History of Europe From 1862 to 1914*, The Macmillan Company, New York 1917.

- İbrahim Hilmi, *Balkan Harbinde Askeri Mağlubiyetimizin Sebebi*, İstanbul 1913.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Dönemi, Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 245-252.
- Kallek, Cengiz, “İmtiyazat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 242-245.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C 5, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2007.
- Karatepe, Şükrü, *İdare Hukuku*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1988.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, C 2, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974.
- Marriott, J.A.R., *The Eastern Question; An Historical Study in European Diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford 1917.
- Mehmed Ağa, Silahdar Fındıklı, *Nusretname*, haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.
- Morawitz, Charles, *Les Finances de la Turquie*, Guillaumin et Cie, Paris 1902.
- Ortaylı, İlber, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Örsten Esirgen, Seda, “Lozan Barış Antlaşması Çerçevesinde Halefiyet ve Devamlılık Tartışmaları”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 72/S. 1, 2023, s. 381-415.
- Örsten Esirgen, Seda, *Osmanlı Devleti’nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Özdamar, Toroshan, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Avlonya’da Bitüm Üretimi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C 25/S. 2, 2024, s. 59-82
- Özdamar, Toroshan, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri; Balya-Karaaydın, Kesendire ve Karasu Maden Şirketleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022.
- Pazarıcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.
- Pech, Edgar, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Imprimerie Gérard Frères, Constantinople 1911.
- Pinon, René, “L’Europe et la Guerre Italo-Turque”, *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, V 9/ N. 3, 1912, s.599-636.
- Pirim, Ceren Zeynep, “1978 Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi Işığında İkili Antlaşmalara Halefiyet: Teorik Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 22/S. 2, 2016, s. 131-160.

Pirim, Ceren Zeynep, *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.

Poincaré, Raymond, *Les Balkans en feu, 1912*, Librairie Plon, Paris 1931.

Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Shaw, Stanford - Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C 2, E Yayınları, İstanbul 2010.

Supplement to the American Journal of International Law Official, Vol. 8, The American Society of International Law, 1914.

Tan, Turgut, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C 22/S. 2, 1967, s. 286-325.

Temperley, Harold W. V., *History of Serbia*, G. Bell and Sons Ltd., London 1919.

Thobie, Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne, Paris 1977.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913), C 3 Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

Velay, A. Du, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie: depuis le règne du sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Paris 1903.

Yetişgin Memet - Özdamar, Toroshan, "Osmanlı Şehirlerinde Belçika Şirketlerinin Altyapı Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 37/S. 64, 2018, s. 273-308.

Young, George, *Nationalism and War in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1915.

Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti ve Bir Komplo Teorisi

The Murder of Rupen Sevag Çilingiryan and a Conspiracy Theory

Erman Şahin*

Öz

Ermeni Şair Rupen Sevag Çilingiryan 24 Nisan 1915 ve sonrasında gerçekleşen tu-tuklamalar kapsamında Çankırı'ya yollanmış ve daha sonra Çankırı-Ankara yolu üze-rinde bir eşkıya saldırısı sonucu hayatını kaybetmiştir. Çilingiryan cinayeti ile alakalı olarak son yıllarda yapılan bazı yayınlarda bu cinayetin İttihat ve Terakki Hükûmeti tarafından organize edildiği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Bu makalede Çilin-giryan cinayetini işleyen Kürt Alo çetesinin genelde İttihat ve Terakki Hükûmeti ve özelde de Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından korunup, kollandıklarına ve çetenin tutuklanan üyelerini kurtarmak adına Dahiliye Nazırının girişimlerde bu-lunduğuna dair iddialar incelenmiştir. Söz konusu iddialar için sunulan bulgular ikna edici olmaktan uzak oldukları gibi, bunlar kullanılan belgelerin bağlamından kopar-tılarak kullanılmasına ve yanlış yorumlanmasına dayanmaktadır. Bu iddialar, kaynak-larda Kürt Alo ile Nallıhanlı Mehmet Ali olarak bahsi geçen iki farklı şahsın tek ve aynı kişi oldukları varsayımına dayanmaktadır. Bu makalede bu iki kişinin farklı ve birbiri

* Dr. - PhD., Ankara/TÜRKİYE, erman_sahin@soas.ac.uk,
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-2524-6483>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

ile ilgisi bulunmayan kişiler olduğu arşiv kayıtları ile ortaya koyulmuştur. Bunların ayrı ve alakasız kişiler olmasına ek olarak, Dahiliye Nazırının bu cinayeti işleyen çeteyi korumak ve kurtarmak için girişimlerde bulunduğu iddiasının dayanaksız olduğu ortaya konulmuştur. Nitekim, söz konusu Kürt Alo çetesine yönelik yürütülen soruşturma ve harekât neticesinde çetenin bazı mensuplarının yakalanmış olması ve çetenin yakalanması adına İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından yapılan yazışmalar da bu iddiaları ileri sürenler tarafından tamamen göz ardı edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rupen Sevag Çilingiryan, Talat Paşa, Kürt Alo Çetesi, Nallıhanlı Mehmet Ali, Ermeni Sorunu, 24 Nisan 1915.

Abstract

Armenian poet Rupen Sevag Çilingiryan was arrested and exiled to Çankırı as part of the arrests carried out during and after 24 April 1915 and was subsequently murdered by a group of bandits on the road between Çankırı and Ankara. In recent years, several studies suggested that the murder of Çilingiryan was organized by the Ottoman Committee of Union and Progress. This article examines the allegations suggesting that the band of Kurd Alo, who murdered Çilingiryan, were being protected by the Committee of Union and Progress in general and Interior Minister Talat Pasha in particular. While the evidence offered in support of these allegations remains unconvincing, they are also based upon documents used out of their proper context as well as misinterpretation. These allegations rest upon the assumption that the two separate individuals, identified as Kurd Alo and Mehmet Ali from Nallıhan in the sources, were in fact one and the same person. The article establishes that these two were in fact different and separate individuals. There is no indication to support these allegations that the Ottoman interior minister did in fact intervene to protect and release the members of this band. Moreover, these allegations ignore that as a result of the investigations and operations launched, some members of this band had been captured and that the Committee of Union and Progress leaders actually wrote instructions in order to apprehend the members of this band.

Keywords: Rupen Sevag Çilingiryan, Talat Pasha, the band of Kurd Alo, Mehmet Ali from Nallıhan, the Armenian Question, 24 April 1915.

Giriş

24 Nisan 1915'de başlayan ve sonrasında da devam eden İstanbul'daki Ermeni komite mensupları ve önde gelen Ermeni şahısların tutuklanmaları ve yaşadıklarına dair tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Tutuklular arasında bulunan ve Çankırı'ya gönderilen Ermeni Şair Rupen Sevag Çilingiryan'ın hikâyesi de en çok ilgi çekenlerden birisidir. Bilindiği gibi Çilingiryan Ağustos sonlarında Çankırı-Ankara yolu üzerinde gerçekleşen bir eşkiya saldırısında öldürülmüştü. Çilingiryan cinayeti ile alakalı olarak son yıllarda bazıları Türkçeye de çevrilen Ermeni hatıralarında ve çeşitli akademik çalışmalarda bu cinayetin İttihat ve Terakki Hükûmeti tarafından organize edildiği yönünde âdeta bir fikir birliği oluşturulmuştur¹.

Bunlar arasında konuyu en detaylı şekilde ele alan Taner Akçam ise bu mevcut uzlaşmanın bir adım daha ötesine geçerek Çilingiryan ve yol arkadaşlarını öldüren katiller grubunun iyi niyetli bazı yerel yöneticilerin inisiyatifleri sonucu ve merkezi hükûmetin arzusu hilafına yakalanmalarına rağmen, İttihat ve Terakki yönetiminde olan İstanbul'daki merkezi hükûmetin müdahalesi ile serbest bırakıldıklarını ileri sürmektedir². Ne yazık ki, Çilingiryan'ın öldürülmesi hakkında yapılan akademik çalışmalarda ve bunlar etrafında şekillenen popüler yayınlarda cinayetle ilgili olarak bugüne dek ortaya atılan iddialar ciddi bir sorgulamaya tabi tutulmamıştır. Bu yüzden Çilingiryan cinayetiyle ilgili ortaya atılan komplö teorileri tartışmasız birer gerçekmiş gibi her 24 Nisan'da tekrar edilmekte ve katlanarak çoğalmaktadır.

Konu hakkındaki mevcut arşiv kayıtları incelendiğinde cinayete ilişkin ortaya atılan iddialarla ilgili pek çok yanlış ve soru işaretinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu makalede Çilingiryan cinayeti çerçevesinde öne sürülen iddialar incelenecektir. Hemen belirtmek gerekir ki 24 Nisan tutuklamaları hakkında genel bir hüküm vermek ya da 24 Nisan ve sonrasında tutuklanan Ermenilerin akıbetleri incelemek bu makalenin kapsamı dışındadır. 24 Nisan tutuklamaları ile ilgili genel değerlendirme ve tartışmaları içeren ve daha detaylı çalışmalar hâlihazırda zaten

- 1 Krikor Balakyan, *Ermenilerin Golgothası*, Belge Yayınları, İstanbul 2014; Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 490-499; Aram Andonian, *Exile, Trauma and Death: On the road to Chankiri with Komitas Vartabed*, Gomidas Institute, London 2010.
- 2 Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur. Osmanlı Belgelerine göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 192-199; Taner Akçam, *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 15-37.

mevcuttur³. Bu yüzden bu makalede yalnızca Çilingiryan cinayeti ve etrafında gelişen olaylar ile cinayetin sorumlularına dair yeni bilgi ve tespitlere yer verilecektir.

Rupen Sevag Çilingiryan ve Öldürülmesi

15 Şubat 1885 tarihinde Silivri’de dünyaya gelen Rupen Çilingiryan Ermeni edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarından biri olarak tanınır. Eğitimin ilk kısmını İstanbul’da tamamlamış olan Çilingiryan, daha sonra İsviçre’deki Lozan Üniversitesi Tıp Fakültesine girmiş ve buradan 1911 yılında mezun olmuştur. 1914 yılına kadar İsviçre’de hekim olarak çalışan Çilingiryan,⁴ 1914 Mayıs’ında İstanbul’a dönmüş ve Ağustos başlarında gerçekleşen seferberlik ilanından sonra askere alınmıştır. Nesim Ovadya İzrail’in verdiği kısa biyografik bilgilere göre Çilingiryan örnek bir vatandaş ve katıksız bir Osmanlı vatanperveri idi.⁵ Ancak Çilingiryan’ın şiirlerinde yer yer Kürt ve Türk karşıtı sözlere ve hatta “yamyam Türk gözbebekleri” gibi ırkçı ifadelere rastlanmaktadır.⁶

Çilingiryan’ın şiirlerinin bir derlemesi olan Kırmızı Kitap’ı Rusçaya çeviren ve kitabın girişinde şair hakkında kısa bir biyografi yazan Aleksander Topçian’a⁷ ve yine bu dönemde tutuklanan Ermeniler üzerine bir dizi makale yazan Aram Andonyan’a göre 24 Nisan’daki tutuklamalarda Çilingiryan da tutuklanmış ve sonrasında Çankırı’ya yollanmıştır⁸. Fakat Çilingiryan’ın İstanbul’daki eşine yazdığı mektuplarından bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ermenice kaynaklardan ve özellikle de Rupen Çilingiryan’ın İstanbul’daki eşi Helen’e yazdığı mektuplardan bilgiler aktaran Akçam ve Nesim Ovadya İzrail’e göre Çilingiryan 24 Nisan tutuklamalarına dâhil edilmemiş ancak daha sonra 22 Haziran’da tutuklanarak Çankırı’ya yollanmıştır⁹.

3 Yusuf Sarınoy, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevak ve İskanının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.

4 Rupen Çilingiryan hakkında kısa biyografik bilgiler için bk. Emre Hüdavendigar, *Ermeni Porteleri: Millet-i Sadıkadan Hayk’ın Çocuklarına*, Burak Yayınevi, İstanbul 1999, s. 46.

5 İzrail, *age*, s. 482-484.

6 Aleksander Topçian, Kırmızı Kitap için Rusça sunuş yazısı, <http://genocide.ru/lib/sevak-r/sevak-r.htm>, Son erişim tarihi: 25 Ocak 2024.

7 Kırmızı Kitap’ın Rusça tercümesindeki “Sobaç’ya Duşa” başlıklı şiir için bk. <http://genocide.ru/lib/sevak-r/4.htm>, Son erişim tarihi: 25 Ocak 2024.

8 Andonian, *age*, s. 13.

9 Akçam, *1915 Yazıları*, s. 16.

29 Haziran'da Çankırı'ya vardktan sonra 25 Ağustos'a kadar hâlen şehirde kalan diğer Ermeni sürgünlerle beraber Çankırı'da ikamet etmiştir. 25 Ağustos 1915 tarihinde Çankırı'dan Ayaş'a yola çıkan Doktor Çilingiryan, yol arkadaşları olan "Vahan Kâhyayan ve Artin Bogosyan ve Danyel Çubukkaryan ve Onnik Mağazacıyan" ile birlikte, Kürt Alo Çetesi¹⁰ olarak bilinen çete mensupları tarafından "Kengiri'nin [Çankırı'nın] Kalecik'e karib [yakın] olan hududu dâhilinde Kayalıdere mevkiinde" öldürülmüştür¹¹.

Osmanlı Hükûmeti ve Cinayet Üzerindeki İddialar

Cinayetin haber alınması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey 31 Ağustos'ta Kastamonu Vilayetine yolladığı bir telgrafta "Kengiri'den sevk edildikleri sırada Hacı Ali oğlu ve on bir refiki taraflarından katl edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refikinin hangi vilayet arazisi dâhilinde taarruza uğradıklarının" bildirilmesini istemiştir. Ayrıca cinayeti işleyen "cânilerin behemehâl takip ve derdest" edilmelerini emretmiştir¹². Cinayeti işleyen gruba mensup bazı kişiler 2 Eylül 1915 tarihinde yakalanarak tutuklanmışsa da aralarında çetenin reisi olan Kürt Alo'nun da bulunduğu diğer eşkıyalar yakalanamamıştır¹³.

Yukarıda da belirtildiği üzere, konuya ilişkin yayınlarda Çilingiryan'ın öldürülmesinin İttihat ve Terakki Hükûmeti tarafından organize edildiği konusunda bir mutabakat olduğu görülmektedir. Ayrıca bunların birçoğunda da cinayeti işleyen suçluların iyi niyetli bazı yerel yöneticiler tarafından yakalanmış olması rağmen, Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Bey'in müdahalesi sonucunda serbest bırakıldığı iddiası özellikle işlenmektedir.

Osmanlı Hükûmeti'nin katilleri kurtarmak ve hapisten çıkarmak için özel çaba sarf ettiği ve cinayet hakkında hukuki süreci durdurmaya çalıştığı yönündeki iddialar ilk olarak 2008 yılında yayınlanan bir kitapta ortaya atılmıştır. Özetle bu iddialar, Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Ermenilere karşı işlenen suçlardan tamamen haberdar olduğu ve bunları bizzat organize ettiği, üstelik suçluların iyi niyetli yerel

10 Farklı belgelerde çete "Kalecikli Kürt Alo" çetesi veya "Kalecikli Kürt Alo'nun uşakları" ya da "Burunsuz Kürt Alo" çetesi olarak da anılmıştır.

11 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti (DH), Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM), 2. Şube (ŞB). Nu. 26/20, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 6 Şubat 1915.

12 BOA, DH. Şifre Kalemi (ŞFR), 55/338, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Kastamonu Vilayetine, 31 Ağustos 1915.

13 BOA, DH. EUM. 2. ŞB. 26/20, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 6 Şubat 1915.

yöneticiler tarafından nadiren yakalanması durumunda da bu suçluları kurtarmak için özel çaba harcadığı yönündedir.¹⁴

Bu teze göre cinayet cemiyetin Çankırı kâtib-i mesulü Cemal Oğuz Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından bir Kürt çetesine işletilmiştir. Çete mensupları iyi kalpli Çankırı Mutasarrıf Vekili İzzet Bey tarafından kısa sürede yakalanıp tutuklanmış ve ardından askerî mahkemeye çıkarılmışlardır. Yerel yöneticilerin bu girişimleri sayesinde, Ankara Divan-ı Harbi Örfî'si katilleri 8 yıl hapis cezasına mahkûm etmiştir. Ancak, iddialara göre davanın nasıl sonuçlandığı konusunda ortada bir belirsizlik vardır.¹⁵

Bu iddialara göre bu belirsizliğin temel nedeni Dahiliye Nazırı Talat Bey'dir. Cinayeti işleyen çete mensupları yargılanıp, mahkûm edilmişlerse de güya Talat Bey'in müdahalesi sonucu serbest bırakılmışlardır.

Bu iddiaları desteklemek için mütareke dönemi İstanbul'unda yapılan yargılamalara atıfta bulunmaktadır. Bu yargılamalarda İttihat ve Terakki'nin Çankırı katib-i mesulü Cemal Oğuz'u suçlayan söylentilere atıfta bulunulmakta ve yine bu yargılamalarda cinayeti işleyen çete reisinin adının "Kürt Ali" olarak kayıtlara geçtiği iddia edilmektedir.¹⁶

Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Bey'in katilleri hapisten çıkarmaya çalıştığına yönelik iddialar isimler üzerinden kurulan tuhaf bir benzerlikle temellendirmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle de çete reisinden ısrarla "Kürt Ali" olarak bahsedilmektedir.

Bu hususlar vurgulandıktan sonra Talat Bey'in olaya nasıl müdahil olduğuna yönelik tezi desteklemek için Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine yollanan üç telgrafa dikkat çekilmektedir. Bu teze göre, söz konusu telgraflar Talat Bey'in "bu cinayet ve katilleri konusundaki tutumunu açığa çıkartan" en önemli belgelerdir ve 13 Mayıs, 5 Haziran ve 7/8 Haziran 1916 tarihli dirler. 13 Mayıs tarihinde Ankara Vilayetine gönderilen ilk telgrafta Talat Bey işledikleri suçlar nedeniyle mahkûm veya tutuklu bulunan kişilerden orduda hizmet etme arzusunda bulunanlardan orduya gösterecekleri hizmet derecesinde haklarındaki adli takibatın

14 Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 192.

15 Akçam, *age.*, s. 193.

16 Akçam, *age.*, s. 196. Cemal Oğuz Bey'in yargılanması ve dava sürecindeki şahit ifadeleri üzerine bir değerlendirme için bk.Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 37, 226-227, 249.

ertelenmesi ya da affedilmesi hususundaki özel kanunu vilayete hatırlatıyor ve Ankara Divan-ı Harb-i Örfisinde “mevkuf olan mezkûr eşhasın birer ikişer orduya sevki” için vilayetin Adliye Nezareti ile gerekli yazışmaları yapmasını istiyordu. Buradan hareketle, bu yazışmada bahse konu mevkuf kişilerin Rupen Çilingiryan ve arkadaşlarını öldüren “Kürt Ali ve çetesi” olduğu iddia edilmektedir¹⁷.

Bu iddiayı desteklemek için kullanılan ikinci belge 5 Haziran 1916 tarihli ve Talat Bey’den Ankara Vilayetine yollanan şifre telgraftır. Telgrafta Talat Bey *Ankara Tevkifhanesinden Nallıhanlı Mehmed Ali imzasıyla İttihad ve Terakki Merkezi Umumisine çekilen 18 Mayıs sene [1]332 tarihli telgrafnamenin mütala’asıyla* adı geçen kişi hakkında daha önce yollanan tahriratlar uyarınca gerekli muamelenin hızlandırılarak yapılmasını istiyordu. Yani önceki yazışmalarda belirtilen kaidelere uygun olarak “Nallıhanlı Mehmet Ali” ismindeki kişinin orduya sevki sürecinin hızlandırılması isteniyordu.

Bu belge aktarıldıktan sonra, Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından 31 Ağustos 1915 tarihinde Kastamonu’ya yollanan ve Çilingiryan cinayetinin “Hacı Ali oğlu ve on bir refiki taraflarından” işlendiğini belirten telgrafa dikkat çekilmekte ve mütareke döneminde yargılamalarda da cinayeti işleyen çete reisinin “Kürt Ali” olarak kayıtlara geçtiği şu sözlerle hatırlatılmaktadır:

Doktor Çilingiryan’ın katillerinden birisinin adının Ali olduğu, hem Talat Paşa’nın yukarıda aktardığımız telgrafında geçmekteydi hem de bu isme, gördüğümüz gibi, Cemal Oğuz davasına alınan değişik mahkeme kararlarında yer verilmekteydi. Belgeden anlaşılan, Talat Paşa’nın 13 Mayıs 1916 tarihli “mahrem” telgrafına rağmen, muhtemel Adalet Bakanlığı ile yazışmalar uzadığı için, Ali henüz tahliye edilememiştir. Bunun üzerine Ali İttihat ve Terakki Merkez Komitesi’ne 31 Mayıs’ta telgraf çekmiş ve Talat Paşa 5 Haziran tarihli cevabi telgrafında, Ali hakkında yukarıda da aktardığımız 13 Mayıs 1916 tarihli telgraf emrine göre işlem yapılmasını istemiştir¹⁸.

Akçam burada “Hacı Ali oğlu,” “Kürt Ali” ve “Nallıhanlı Mehmet Ali” isimlerinin esasen tek ve aynı kişiyi temsil ettiğini varsaymakta ve Talat Bey’in Haziran 1916’da Ankara Tevkifhanesinden çıkarılarak orduya sevk edilmesi için girişimde bulunduğu “Nallıhanlı Mehmet Ali’nin” Doktor Çilingiryan’ı öldüren kişi ile aynı şahıs olduğu sonucuna varılmaktadır. Dahası, cinayetle ilgili olarak bulunan bu belgelerin *katillerin doğrudan hükûmetin girişimleriyle korunduğunu ve muhtemelen serbest*

17 Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 197.

18 Akçam, *age.*, s. 197-198.

birakıldıklarını kanıtladığı iddia etmekte ve bu sebeple de hükûmetin Ermenilere yönelik asıl niyetini ortaya koymaları bakımından “paha biçilmez” derecede önemli olduklarını belirtmektedir¹⁹. Farklı bir kaynak ya da yorum eklemekten benzer görüşleri Nesim Ovadya İzrail de tekrar etmektedir²⁰.

Buraya kadar Çilingiryan cinayeti hakkındaki görüşler kısaca ve yorumsuz olarak aktarıldı. Aşağıda Rupen Çilingiryan cinayeti hakkındaki bu iddialar farklı kaynaklar da kullanılarak etraflıca ele alınacaktır. Ancak buna geçmeden önce, sadece bu kadarıyla bile Çilingiryan Cinayeti ile ilgili olarak öne sürülen tezlerin ikna edici olmaktan çok uzak olduğu belirtilmelidir. Bu kadar ciddi bir iddia için sadece “Ali” isminin ortak olmasının yeterli görülmesi ve bundan hareketle bir komplo teorisi yazılması akademik açıdan sorgulanmalıdır. Hiçbir doğrulama yapmadan birbirlerinden farklı 3 kişiyi sırf aynı ismi taşıdıkları varsayımından hareketle tek ve aynı kişi varsaymak zorlama bir kurgudan öteye geçmemektedir. Bu tezin tutarsız olduğu ve kendi içinde derin çelişkiler barındırdığı çok açıktır. Bunları sıralayacak olursak:

a. Dâhiliye Nazırı Talat Bey’in 31 Ağustos 1915’te yolladığı telgrafta katilin adının “Ali” olarak geçtiği iddiası doğru değildir. Zira söz konusu belgede katilin adı verilmemekte ve katil babasının adına atıf yapılarak “Hacı Ali oğlu” şeklinde belirtilmektedir. Muhtemelen bu durum telgraf metni yazılırken kelime atlanması sonucu ortaya çıkmıştır zira diğer belgelerde tam isim “Hacı Ali oğlu Kürt Alo” olarak geçmektedir. Yani bu belgede bahsi geçen Hacı Ali katilin kendisi değil, babasıdır. Tarihçiler için lüzumsuz görülebilecek bir hatırlatma olsa da tedbir olarak Soyadı Kanununun uygulanmasından önce kişilerin tanımlanmasında babalarının isimlerine ve memleketlerine sıklıkla atıfta bulunulduğunu hatırlatmak gerekir.

b. Mütareke döneminde yapılan yargulamalarda söz konusu çete reisinin “Kürt Ali” olarak tanımlandığı iddiası da doğru değildir. Bu yargulamalara dair yapılan haberlerden de rahatlıkla görülebileceği gibi, konuya yer veren *Takvim-i Vekâyi*, *Peyam-ı Sabah*, *İleri*, *İkdam* gibi dönemin gazetelerinde isim “Kürt Alo” olarak yer almıştır. Bunun tek istisnası, ismin bir yazım hatası yapılarak *Alemdar* gazetesinin 9 Şubat 1920 tarihli sayısında Kürt Ali olarak yazılmasıdır. Ancak *Alemdar* gazetesinin söz konusu davaya ilişkin daha önce (29 Nisan 1919 tarihli sayısında)²¹ ve

19 Akçam, *age.*, s. 199.

20 İzrail, *age.*, s. 499.

21 *Alemdar*, 29 Nisan 1335 [29 Nisan 1919], Nr. 127-1437.

daha sonra (2 Mayıs 1920 tarihli sayısında)²² yaptığı yayınlarda çete reisinin ismi “Kürt Alo” olarak yazılmıştır. *Alemdar* gazetesinin iki ayrı sayısında ve diğer tüm gazetelerde ismin “Alo” olarak yazılmasını göz önüne aldığımızda *Alemdar*’ın 9 Şubat 1920 tarihli sayısında geçen “Kürt Ali” ifadesinin bu nüshaya münhasır bir yazım hatası olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak Aram Andonyan ve Krikor Balakyan gibi Ermeni yazarların eser ve hatıratlarında da isim “Kürt Alo/Halo” olarak geçmektedir²³. Bu nedenle cinayeti işleyen kişinin adının Ali olduğu yönündeki iddialar sadece tek bir yazım hatasına dayanmaktadır.

c. Söz konusu katillerin iyi niyetli yerel yöneticiler tarafından ve merkezi hükûmetin arzusu hilafına yakalandığı iddia edilmekte ise de bu iddiaların yer aldığı çalışmaların kullandığı kaynaklar dahi bu durumla çelişmektedir. Katilin adının Ali olduğunu vurgulamak için kullanılan 31 Ağustos 1915 tarihli telgrafta bizzat Talat Bey “cânîlerin behemehâl takip ve derdest” edilmelerini emretmektedir. Yine bu iddialara göre, katillerin yakalanması merkezi hükûmet karşı olmasına rağmen, Mutasarrıf Vekili İzzet Bey’in özel çabasıyla gerçekleşmiştir. Ancak bu çalışmalar aynı zamanda “Çilingiryan ve arkadaşlarını sağ salim Ayaş’a ulaştırma emri almış olan” olan Çankırı Mutasarrıf Vekili İzzet Bey’den bahsetmektedir. Bu çerçevede, Çankırı Mutasarrıflığının emirlerini Osmanlı Dahiliye Nezareti’nden aldığı altını çizmek gerekir.

d. Bir yandan ısrarla, çete mensuplarının 8 yıl hapse mahkûm edildiklerinden ve “katil oldukları mahkeme kararıyla da sabit olan” çete mensuplarından bahsedilmektedir. Diğer taraftan hapse atılan çete reisi ile aynı kişi olduğu ve Talat Paşa’nın lehinde müdahalede bulunduğu iddia edilen “Nallıhanlı Mehmet Ali” için Divan-ı Harb-i Örfice henüz bir karar verilmediğinden bahsedilmekte ve bu kararın hızlandırılması ya da ertelenmesini isteyen telgraflara atıfta bulunmaktadır. Ayrıca hapishane ile tevkifhane ve mahkûm ile mevkuf arasındaki fark da tamamen göz ardı edilmektedir. Eğer gerçekten iddia edildiği gibi Çilingiryan cinayetini işleyen suçlular “8 yıl hapse mahkûm” edilmiş ve haklarında bir mahkeme kararı çıkmış olduğundan suçları da “mahkeme kararıyla sabit” hâle gelmişse, Talat Bey aynı kişilerin bitmiş ve hükmü zaten açıklanmış olan davası için nasıl Divan-ı Harb-i Örfiden hükmün açıklanmasının ertelenmesini isteyebilirdi? Ayrıca bu iddialara göre, Çilingiryan cinayetini işleyenler “mahkûm oldukları” ancak Talat Bey’in orduya katılması için serbest bırakılmasını istediği “Nallıhanlı Mehmet Ali” de mevkuf olduğu için bunların ayrı ve başka kişiler olarak değerlendirilmeleri gerekirdi.

22 *Alemdar*, 2 Mayıs 1336 [2 Mayıs 1920], Nr. 500-2800.

23 Andonyan, *age.*, s. 17; Balakyan, *age.*, s. 149.

Çilingiryan cinayeti hakkındaki iddiaları ortaya atan çalışmalar bu sorulara ve çelişkilere herhangi bir açıklama getirmemekte ve bunları yanıtsız bırakmaktadır. Farklı kaynaklara başvurmadan, mevcut bilgilerle ortaya çıkan bu çelişkiler zinciri ile dahi bahsi geçen kişilerin aynı kişiler olamayacağı ve bu tezin ciddi çelişkiler ve boşluklar içerdiği ortadır.

Nitekim yukarıda açıklanan şüpheleri destekler mahiyette bulgular da mevcuttur. Bunları, söz konusu iddiaları ortaya atanların gözden kaçırdığı arşiv belgelerini inceleyerek elde etmek mümkündür. Örneğin, 6 Şubat 1916 tarihinde Ankara Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılan uzunca bir yazıda katillerin kimliği hakkında oldukça detaylı bilgiler verilmektedir. Söz konusu yazıda önce öldürülen Ermenilerin isimleri *Doktor Rupen Çilingiryan ve Vahan Kehyayan ve Artin Bogosyan ve Danyel Çubukkaryan ve Onnik Mağazacyan* olarak belirtilmektedir. Ayrıca, cinayeti işleyen çetenin reisi olan şahıs için *Kalecik'in Böhrenk Karyesi'nden hâl-i firarda bulunan Hacı Ali oğlu Kürd Alo* ifadesi geçmektedir²⁴.

Yani söz konusu cinayeti işleyen çetenin reisi ne Nallıhanlı idi, ne de ismi Ali ya da Mehmet Ali idi. Çilingiryan cinayeti hakkındaki iddiaların aksine, kaynaklarda bahsi geçen üç farklı kişi söz konusudur: Çete reisi Kalecikli Kürt Alo ve Alo'nun hüviyetini açıklamak için kullanılması dışında bu olaylarda bir rolü olmadığı anlaşılan babası Hacı Ali ve tam olarak kim olduğunu ve ne tür bir suç işlediği bilinmeyen Nallıhanlı Mehmet Ali.

Konuyla ilgili olarak incelenen diğer tüm belgelerde de çete reisi olan katilin adı "Alo" olarak geçmektedir. Telgrafta belirtildiği üzere, cinayetin ardından Kürt Alo Çetesine mensup bazı kişiler yakalanmış, ancak aralarında Alo'nun da bulunduğu diğer çete üyeleri yakalanamamış ve bu nedenle de "firarda" oldukları belirtilmiştir. Olaydan sonra firar ettiği için yakalanamayan ve bu nedenle de en başta hiç tevkif edilemeyen birinin herhangi bir tevkifhane ya da hapishaneden salıverilmesinin de mümkün olamayacağının altını çizmek gerekmektedir.

Tüm bu bilgi ve belgeler ışığında Çilingiryan cinayeti üzerindeki iddiaların ne kadar gerçeklerden kopuk olduğu ve esasen hayal gücüne dayandığı ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere merkezi hükûmetin Çilingiryan cinayetinin katillerini serbest bırakabilmek için özel çaba harcadığı iddiasını desteklemek için temel dayanak noktası Çilingiryan cinayetini işleyenlerden birinin adının Ali olduğu varsayımı ve

24 BOA. DH. EUM. 2. ŞB. 26/20, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 6 Şubat 1915.

Talat Bey'in Haziran 1916'da Ankara Tevkifhanesinde bulunan "Nallıhanlı Mehmet Ali" isminde birinin orduya sevki için girişimde bulunmasıydı.

Taner Akçam'ın 2010 yılında çıkan bir başka çalışmasında ise bu konudaki argümanlara bazı eklemeler ve düzeltmeler yapılarak konu daha geniş bir şekilde ele almıştır. İlk kitaptan farklı olarak, Akçam bu çalışmasında daha önce gözden kaçırdığı Ankara Vali Vekili tarafından yazılan 6 Şubat 1916 tarihli tahrirat ile Dahiliye Nezaretinden Ankara'ya yollanan 8 Temmuz 1918 tarihli başka bir telgrafa atıf yapmaktadır. İlk kitapta olduğu gibi, ikinci kitapta da yazar Çilingiryan cinayetinin İttihat ve Terakki yönetimindeki Osmanlı Hükûmeti tarafından organize edildiği ve yakalanan suçluların Dahiliye Nazırı Talat Bey'in müdahalesi sonucunda serbest bırakıldığı tezinde ısrar etmektedir²⁵.

Aslında Ankara Vali Vekili tarafından yazılan 6 Şubat 1916 tarihli telgraf görüldükten ve atıf yapıldıktan sonra bu konuda daha önce ileri sürülen iddiaların yanlış olduğunun kabul edilmesi ve bu iddianın bir kenara bırakılması gerekirdi. Zira Talat Bey'in orduya katılması için salıverilmesini istediği "Nallıhanlı Mehmet Ali" ile Kürt Alo'nun tek ve aynı kişi olduğu tezi, bu ismin bir gazetede yazım hatası sonucu "Kürt Ali" olarak yazılmasına dayandırılmıştı. Ne var ki, Ankara Vali Vekilinin 6 Şubat 1916 tarihli tahriratında ise çete reisinin hem isminin Kürt Ali değil Kürt Alo olduğu, hem de memleketinin Nallıhan değil Kalecik olduğu açık bir şekilde belirtilmekteydi. Kısacası, Kürt Alo ile Nallıhanlı Mehmet Ali farklı kişiler olduğu tartışmaya yer kalmayacak şekilde ortaya çıkmıştı.

Tüm bunlara rağmen, 2010 senesinde yayınlanan çalışmada Akçam'ın ısrarla Talat Bey'in olaya müdahil olması sonucu Çilingiryan cinayetini işleyen suçluların serbest bırakıldığı ve bu kişilerin Kürt Alo çetesi mensupları olduklarını iddia etmesi akademik bir yaklaşım olmasa gerektir²⁶.

Yine, bu iddiaların kanıtı olarak Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilayeti'ne gönderilmiş ve yukarıda içerikleri özetlenmiş olan 13 Mayıs tarihli telgraf ile Nallıhanlı Mehmet Ali'nin serbest bırakılmasının istendiği 5 Haziran tarihli telgrafa atıf yapılmaktadır. Bununla birlikte, ilk kitaptan farklı olarak artık bahsi geçen Nallıhanlı Mehmet Ali'nin Kürt Alo ile aynı kişi olduğu iddiasından vazgeçilmiş olduğu görülmektedir. Adeta bir kurguya dayanan bu tezin yanlış olduğunu kabul etmemek için artık öne sürülen yeni iddia Nallıhanlı Mehmet Ali'nin, Kürt Alo

25 Akçam, *1915 Yazıları*, s. 33, dipnot 45.

26 Akçam, *age.*, s. 34.

ile aynı kişi olmasa da en azından söz konusu “Kürt Alo Çetesinin” mensuplarından biri olduğudur. Fakat bu varsayım hiçbir bulgu ve kaynağa dayanmamaktadır. Başka bir deyişle, Nallıhanlı Mehmet Ali'nin bu çetenin bir üyesi olduğu iddiası için hiçbir kanıt sunulmamıştır.

Buna rağmen, cinayet hakkındaki spekülasyon ve varsayımlar bir adım daha ileri götürülerek ve yine tek bir kaynak bile gösterilmeden, bu defa da Dahiliye Nazırı Talat Bey'in çete tarafından tehdit edildiği ve muhtemelen bu yüzden olaya müdahil olmak zorunda kaldığı iddia edilmektedir:

Talat Paşa, katillerin tutukluluklarının devam etmesini istemediğini, onların serbest bırakılmaları gerektiğini de çok açık olarak söylemektedir. Muhtemelen Kürt Alo ve arkadaşları tarafından tehdit edildiğinden, davanın açılıp, sonuçlanmasını beklemek işine gelmemektedir. Önerdiği, sanıklar hakkındaki soruşturmanın durdurulması ve tutukluların hemen serbest bırakılmasıdır²⁷.

Son olarak, ikinci kitapta tüm bu iddialara ek olarak yeni bir belge daha sunulmaktadır. Bu belgenin söz konusu çete ile merkezi hükûmet arasındaki yakın ilişkilerin devam ettiğini gösterdiği iddia edilmektedir. Köşeli parantez içindeki açıklamalar kitabın orijinaline aittir:

1918 yılına ait bir telgraftan ilgili şahısların Hükümet'ten yardım istemeye devam ettiklerini ve Osmanlı Hükûmeti'nin de kendilerine gerekli yardımı yapma kararı vermiş olduğunu anlıyoruz. Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine, 8 Temmuz 1918 tarihinde “gayet müstaceldir [aceledir]” notu ile yollanan bir telgrafta, “Şaki Kürd Alo ile Karasülük'ün mesela Suriye cephesinde istihdam edilmek şartıyla kabul-i istimanları [himaye başvurulan] muvafıktır” denmektedir.

Eldeki belgeler, hukukun ağına takılan katillerin doğrudan hükûmetin girişimleriyle korunduğunu ve serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Dr. Ruppen ve arkadaşlarını öldürmekten haklarında soruşturma evrakı hazırlanmış ve yargılanması istenen kişileri serbest bırakan bir hükûmetin, Ermenilere yönelik imha siyaseti izleyip izlemediği sorusunun cevabı, bu nedenle, kendiliğinden verilmiş sayılmalıdır²⁸.

27 Akçam, *age.*, s. 36.

28 Akçam, *age.*, s. 36.

Bu iddialı ifadelere rağmen ne hükûmetin söz konusu katilleri serbest bıraktığına, ne de Çilingiryan davasının durdurulduğuna dair ortada bir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca bu kitabın 8 Temmuz 1918 tarihli telgrafi kullanım şekli ve bunu okuyuculara sunumu oldukça sorunludur. Belge bağlamından kopartılmış ve haiz olduğu anlama tamamen zıt bir şekilde okuyucuya sunulmuştur. Dahası belge bağlamından kopartıldığı için eski Türkçe bir ifade için köşeli parantez içerisinde verilen tercüme de yanlıştır. Bu konuya telgrafın ait olduğu bağlamı da açıklamaya çalışarak aşağıda daha etraflı bir şekilde değinilecektir. Ancak öncelikle 5 Haziran 1916 tarihli telgrafla Dahiliye Nazırı Talat Bey'in orduya katılması için tevkifhaneden çıkarılmasını istediği Nallıhanlı Mehmet Ali'nin Kürt Alo çetesinin bir üyesi olduğu yolundaki iddia üzerinde durmak gerekmektedir.

Yukarıda etraflıca değinildiği üzere Çilingiryan cinayeti katilleri hakkında ilk argüman, çete reisi Kürt Alo ile Nallıhanlı Mehmet Ali'nin tek ve aynı kişi olduğu üzerine kurulmuştu ve bunun kanıtı olarak her ikisinin isimlerinin Ali olması sunulmuştu. Her ne kadar zayıf ve sorunlu olsa da bu argüman en azından test edilebilir bir hipotez sunmaktaydı. Nitekim, çete reisinin adının Ali değil de Alo olduğunun anlaşılması sonucu bu iddianın yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak, ikinci kitapta yer alan Nallıhanlı Mehmet Ali'nin Kürt Alo çetesinin mensuplarından biri olduğu yönündeki iddia hiçbir kaynak ve bulguya dayanmamaktadır.

Bu konuda ortaya çıkan soru işaretlerini gidermek, Osmanlı Hükûmeti'nin bu olaylardaki rolünü açıklığa kavuşturmak açısından önemlidir. Bu doğrultuda, Çilingiryan cinayetini işleyen Alo Çetesi'nin yakalanan ve firarda olan mensuplarının isimlerini detaylıca incelemek, Nallıhanlı Mehmet Ali'nin bu çetenin üyesi olup olmadığı konusunda okuyuculara net bir fikir verecektir. Daha önce de belirtildiği üzere Ankara Vali Vekili tarafından 6 Şubat 1916'da Dahiliye Nezaretine gönderilen resmî yazıda bu konuda etraflı bilgiler sunulmaktadır. Belgede önce öldürülen Doktor Çilingiryan ve yol arkadaşlarının isimleri verilmekte ve ardından da bu cinayetleri işleyenlerin ya da cinayet sonrasında maktullerin eşyalarını gasp edenlerin isimleri sıralanmakta ve hangilerinin tutuklu, hangilerinin firarda oldukları da ayrıca belirtilmektedir. Öldürülen ve soyulan Ermeniler ve bu öldürme ve soygun suçlarını işleyen kişiler aşağıdaki isimlerdir:

Kengır'dan [Çankırı'dan] Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden Doktor Rupen Çilingiryan ve Vahan Kâhyayan ve Artin Bogosyan ve Danyel Çubukaryan ve Onnik Mağazacıyan namlarındaki eşhası Kengır'ın Kalecik'e karib [yakın] olan hududu dâhilinde Kayalıdere mevkiinde katl... etmek

iddialarıyla maznunun-aleyhim olup 20 Ağustos sene 1331 tarihinden beri mevkuf bulunan Kengırı'ye tabi Satılar Karyeli Korucu Halil ve Çobanoğlu Battal ve Kengırı'nin Tevni karyesinden Kılılı Musaoğlu Hided' nâm-ı diğer Mehmed ve Koçhisar'ın Kızılırmak karyesinden olup mezkûr Tevni karyesinde mukim olan Derviş Mehmed oğlu Mehmed ve Hisarcık karyesinden Korucu Ömer ve Kalecik'in Böhrenk karyesinden hâl-i firarda bulunan Hacı Alioğlu Kürd Alo ve asker firarisi Ramazan oğlu İsmail ve merkur İsmail'in yeğeni Hasan oğlu Ahmed ve Dikmen karyesinden Hasan oğlu Şeyho ve bade'l-vaka maktullerin emval ve nükudunu ahz ettikleri iddiasından maznunun-aleyhim olup gayr-i mevkuf bulunan Tevni Karyeli Receb oğlu İbrahim ve Satılar karyesinden Topçunun oğlu Halil bin Hüseyin ve Çakır oğlu Mustafa bin Hasan ve Çerkeşlioğlu Hasan bin Mustafa ve Katib Osman Efendi bin Hüseyin ve Satılar karyesi sığır çobanı Hasan bin Ömer ve mezkûr Böhrenk karyeli Osman oğlu Seyyid ve Bektaş oğlu Kürd Ağabey ve Mehmed oğlu Halil ve Hacı oğlu Hüseyin²⁹

Bu uzun listeden de görülebileceği üzere cinayeti işleyen ve sonrasında yakalanarak tevkif edilenler ya da kaçmayı başararak hâlen firari durumda olanlar arasında Mehmet Ali ya da Nallıhanlı Mehmet Ali adında biri bulunmamaktadır. Tutuklu ya da kaçak olarak sayılan sanıklar arasında Nallıhanlı herhangi biri de yoktur (Ek 1)³⁰. Bu nedenle Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Haziran 1916'da orduya sevk edilmek üzere Ankara Tevkifhanesinden çıkarılması için lehinde girişimde bulunduğu Nallıhanlı Mehmet Ali'nin Çilingiryan cinayeti ile alakası olmayan ve ne olduğunu bilmediğimiz başka bir suçtan yargılanan biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Nallıhanlı Mehmet Ali'nin salıverilmesi için yapılan girişim çerçevesinde öne sürülen diğer iddia da Talat Bey'in bu girişimi neticesinde "Çilingiryan cinayeti davası" ya da "Çilingiryan cinayeti soruşturması" olarak adlandırılan sürecin durdurulmuş olduğu iddiasıdır. Ancak 19 Ağustos 1916 tarihinde (yani Talat Bey'in 5 Haziran 1916 tarihinde gerçekleşen girişimden yaklaşık iki buçuk ay sonra) Doktor Çilingiryan'a ait yüzüklerin eşine teslim edilebilmesi için Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Doktor Çilingiryan'ın davasının "Ankara Divan-ı Harb-i Örfisinde rüyet edilmekte" olduğu belirtilmektedir³¹.

29 BOA, DH. EUM. 2. ŞB. Nu. 26/20, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 6 Şubat 1915.

30 BOA, DH. EUM. 2. ŞB. Nu. 26/20, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 6 Şubat 1915.

31 BOA, DH. EUM. 2. ŞB. Nu. 26/20, Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine, 19 Ağustos 1916.

Bu konudaki iddiaların aksine, ortada sonlandırılmış bir dava süreci olmadığı gibi, davanın Ankara'daki askerî mahkemede görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu iddiaları ortaya atanlar tarafından göz ardı edilen bu telgraf, "Nallıhanlı Mehmet Ali" isimli kişinin Çilingiryan davasının bir parçası olmadığına başka bir göstergesidir.

Nallıhanlı Mehmet Ali'nin tam olarak kim olduğu ve ne gibi bir suç işlediği hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Arşivde bu isimle ilgili yapılan araştırmada bulunabilen tek belge 1908 senesine aittir. Bu belgeye göre 15 sene kürek cezasına mahkûm edilmiş olup "Ankara hapishanesinde mahpus" bulunan ve aslen "Nallıhan'ın Çokviran" isimli köyünden olan "Demircioğlu Mehmet Ali" isimli bir kişi cinnet şüphesiyle muayeneye yollanmış ancak muayene sonrasında cinnet belirtileri görülmediğine dair rapor verilmiş ve bu nedenle hapishaneye iade edilmesine karar verilmiştir³². Belgelerde bahsi geçen birinci ve ikinci isimleri ile memleketlerinin aynı olması sebebiyle bu iki belgede adı geçen aynı kişi olması mümkün olsa da Talat Bey'in telgrafında bahsi geçen Nallıhanlı Mehmet Ali'nin babasının kim olduğu ya da mesleği ile ilgili bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca iki belgenin yazılış tarihleri arasında süre farkının 7 seneden fazla (Aralık 1908-Haziran 1916) olması ve ilk belgede bahsi geçen kişinin mahkûm, ikinci belgede geçen kişinin ise mevkuf olması bu konuda kesin bir hüküm vermeye izin vermemektedir. Yine de ileride başka araştırmacılar tarafından Nallıhanlı Mehmet Ali'nin kim olduğuna ve hangi suçtan dolayı tutuklanıp yargılandığına dair başka ipuçlarının ya da kesin bilgilerin bulunması ihtimal dahilindedir.

Eldeki mevcut bilgi ve bulgularla çıkartılabilecek tek kesin hüküm Rupen Çilingiryan cinayeti ilgili olarak tutuklanan ya da firarda olan Kürt Alo çetesi üyeleri arasında Nallıhanlı Mehmet Ali adında birinin olmadığıdır. Çilingiryan cinayetine değinen hiçbir belge ya da hatırat "Nallıhanlı Mehmet Ali" diye bir isimden bahis dahi geçmemektedir. Dolayısıyla, Talat Bey'in orduya katılması için girişimde bulunduğu Nallıhanlı Mehmet Ali'nin Çilingiryan cinayetiyle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Nallıhanlı Mehmet Ali ile Kürt Alo çetesine ilişkin ortaya çıkan karmaşa bir nebze de olsa açıklığa kavuşturulduktan sonra aşağıda bu iddiaları öne sürenler tarafından kullanılmayan bir dizi belge ile Kürt Alo çetesi ile Osmanlı Hükûmeti arasında ne gibi bir ilişki olduğuna ve bu çeteye yönelik bir himaye politikasının mevcut olup olmadığına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

32 BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 399/67, Ankara Vilayetine yazılmış 31 Aralık 1908 tarihli yazı.

Osmanlı Hükûmeti'nin Kürt Alo Çetesine İlişkin Tutumu

Yukarıda bahsedildiği üzere Kürt Alo ve çetesi başlıca Ankara ve Kastamonu vilayetlerinin sınır bölgelerinde eşkıyalık yapmakta idi. Aşağıda da görüleceği gibi, bu çeteyle güvenlik güçleri birçok defa çatışmış ve çetenin bazı mensupları bu çatışmalarda ele geçirilmiştir. Ayrıca hükûmetin posta konvoyları dahi bu çetenin soygun ve baskınlarının hedefi olmuştur. Bu nedenle bu bölgede işlediği cinayet ve soygunlar yüzünden Kürt Alo ve çetesi yerel idareciler ve kolluk kuvvetleri için tam bir baş belası olmuştur.

Bölgede bulunan memurlar ve polisler söz konusu çetenin ve reisinin kötü şöhretine yeterince vakıftır. Bunun bir örneğini de 24 Nisan'da tutuklanarak Çankırı'ya yollananlar arasında bulunan Aram Andonyan'ın yazdıklarından çıkartmak mümkündür.

19 Ağustos'ta Çankırı'dan Ayaş'a doğru yola çıkan bir kafilede yer alan Aram Andonyan, Kürt Alo çetesine Çankırı-Ankara yolu üzerinde bulunan Tüney Hanı'nda tesadüf ettiklerini ve bir polisin de kendilerini bu çete ile muhatap olmamaları yolunda uyardığını yazmaktadır:

[Kafile olarak] otuzu aşkın kişiydik. Askerî nakil araçları üzerinde ve askerî arabacılar tarafından sevk edildik. Her birimize bir asker eşlik etmekteydi... Arabacıları da sayarsak, kırk askerin gözetimi altında sevk edildik. Bize eşlik edenler arasında Çankırı'nın en iyi polisi Süleyman ve ona yardım eden bir jandarma da vardı. Kötü şöhretli Tüney Hanı'ndaki ilk durağımıza vardığımızda Kürt Alo çeteleriyle beraber oradaydı. Polis Süleyman bizi onunla muhatap olmamamız için önceden uyardı. Çok geçmeden kaçak sigara satmak için yanımıza geldiler. İhtiyacımız olmadığını söyledik. Kısa süre içinde bizi rahat bıraktılar ve handan ayrıldılar. Besbelli ki bizimle olan askerlerin varlığı sayesinde neredeyse kaçınılmaz olan bir katliamdan kurtulmuşuk³³.

Burada en önemli olan husus a. Andonyan'ın "Çankırı'nın en iyi polisi" olarak tanımladığı Süleyman'ın Kürt Alo çetesinin kim olduğunu ve daha da önemlisi nerede olduğunu biliyor olması b. Süleyman, Alo ve çetesinin kim olduklarını, yani kanun kaçakları olduklarını bilmesine ve yanında 40 asker bulunmasına karşın, bu çeteye karşı bir yaptırımında bulunmayı göze alamamakta ya da bunun için yeterli kuvvete sahip olmadığını düşünmektedir. Sonuç olarak bir olay çıkmaması için bunlarla muhatap olunmamasını ve kanun kaçağı olan çetenin görmezden gelinmesini istemektedir.

33 Andonyan, *age.*, s. 76.

Aşağıda sunacağım diğer bir belge de bu yorumu destekleyecek bilgiler mevcuttur zira kendisi de İttihatçı olan Kastamonu Valisi Atıf Bey yerel memurların “takibat-ı cedide” yapmamasından şikâyet edecek ve bunu bölgede faaliyet gösteren Kürt Alo ve benzeri diğer çetelerin yakalanamamalarının başlıca sebebi olarak gösterecekti. Atıf Bey Dahiliye Nezareti’nden bunların yakalanması ve cezalandırılması için yeni emirler yollamasını isteyecekti.

Bu hususlara dikkat çektikten sonra bu makale Kürt Alo çetesinin korunup, kollandığı yolundaki iddialara ışık tutulması için çeteye ilişkin bir dizi belgeyi inceleyecektir. Bölgedeki çeteler hakkında alınan tedbirler üzerine Ankara Valiliği tarafından Aralık 1917 tarihinde hazırlanan bir belgede Kürt Alo çetesi ile ilgili olarak şu kayıtlar düşülmüştür. Çetenin *Kalecik, Keskin kazalarıyla Kırşehir Sancağı[nda]* icra-yı şekavet eylediği belirtilmiş ve *Böhrenk Karyesinden Kürt Alo* çetesi olarak adlandırılan grubun mensupları arasında Kürt Alo’nun *ismi bilinmeyen bir oğlu ve refiki İsmail* sayılmıştır. Ayrıca çeteye ilgili olarak *Ankara ve Kırşehir jandarma taburlarınca takip edilmektedirler* notu düşülmüştür³⁴. Yani çeteye herhangi bir yardım yapılmadığı gibi çete mensupları da jandarma kuvvetlerince takibat altında olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu çete mensupları ve devlet arasındaki münasebetleri daha etraflıca göstermek adına çeteye karşı yürütülen hareketlerle ilgili olarak da birkaç belge daha paylaşmak yerinde olacaktır. Çeteye karşı yürütülen takibatlardan Mart 1918’de gerçekleşen bir tanesi belli ölçüde başarıya ulaşmış ve çetenin önde gelen bazı üyeleri silahlarıyla birlikte jandarma kuvvetlerince yakalanmıştır. 28 Mart tarihinde Ankara Valisi Süleyman Kâni Bey Dahiliye Nezaretine yolladığı telgrafta gerçekleştirilen takibat neticesinde *Kürt Alo’nun rüfekasından dördünün Sungurlu jandarma müfrezesi tarafından derdest ve üç mawzerle bir bargirlerinin müsadere edildiği[ni]* bildirmekteydi³⁵. Ancak takip eden yazışmalara bakıldığında yakalanan çete mensuplarının sayısının dörtten fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Ankara Vilayetine gönderilen 2 Nisan tarihli cevabi telgrafta ise yakalanan çete mensuplarının isimleri ve çetedeki vasıflarına dair bilgi istenmiştir³⁶. Ankara Valiliği 13 Nisan’da bu talebe yolladığı cevabında *derdest oldukları evvelce arz olunan şakilerin şakii meşhur Kürt Alo’nun rüfekasından ve Kalecik kazasından*

34 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 28/3, Ankara Vilayeti tarafından Aralık 1917’de hazırlanan cetvel.

35 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 35/57, Ankara Valisi’nden Dahiliye Nezaretine, 28 Mart 1918.

36 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 35/57, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Ankara Vilayetine, 2 Nisan 1918.

*Mehmet oğlu Abdullah ve Sungurlu'nun Boğazkale karyesinden Hüseyin oğlu Ahmet ve Keskin kazasından Selmanlı nahiyesinden Uzun Mehmet oğlu Sadık ve Kağızman muhacirlerinden Çadıvardıç karyesinde mukim Resul oğlu Süleyman ve Mustafa Beşe olduklarını bildirmiştir*³⁷. Telgrafta Alo için kullanılan “şakilerin şakii” ifadesi bu çete reisinin yerel idareciler tarafından oldukça ciddi bir sorun olarak görüldüğünün de bir işaretidir.

Konuyu takiben Ankara Valiliği tarafından 21 Nisan 1918'de yazılan diğer telgrafta yakalanan kişilerden ikisinin Kürt Alo çetesinin önemli mensuplarından olduğuna dair şu bilgiler verilmiştir:

Kalecikli Mehmet oğlu Abdullah ve Boğazkale karyeli Hüseyin oğlu Ahmet Kalecik mıntkasında icra-yı şekavet eden ve civar kazalara da dest-i taarruzu uzanan Kürt Alo'nun rüfekâsından olup başlarına topladıkları dört nefer ile Alo'ya iltihak etmek üzere Sungurlu mıntkasından avdetlerinde der-dest edilmiş oldukları merkumundan ikisinin Alo çetesinin aza-yı mühimmesinden bulunduğu ve diğerlerinin de mezkur çeteye iltihaka muvaffak olmaksızın pençe-i kanuna teslim edilmiş oldukları Jandarma Alay Kumandanlığı ifadesiyle arz olunur³⁸.

Söz konusu çeteye karşı herhangi bir himaye gösterilmediği gibi çeteye karşı yapılan takibatlar neticesinde Kürt Alo çetesinin önemli üyeleri yakalanmıştır.

Bu noktada Ankara'da farklı çetelerle yaşanan çatışmalar sonrasında jandarma kuvvetlerince gerçekleştirilen takibata Kastamonu Vilayetine bağlı jandarmaların da katıldığına dair bir belgeye de dikkat çekmek yerinde olacaktır. Zira bu belge kendisi de bir İttihatçı olan Kastamonu Valisi Atf Bey'in ve hükûmetin bu çetelere olan bakışımı ve neden yakalanamadıklarına ilişkin görüşlerini sergilemesi açısından önemlidir.

Belgenin içeriğine geçmeden önce Atf Bey hakkında bir hatırlatma yapmak gerekmektedir. Aralarında Taner Akçam'ın da bulunduğu bazı yazarlar İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Ermenilere yönelik politikalarına rıza göstermedikleri için bazı valilerin Atf Bey'in dahli ile görevden alındıklarını iddia etmektedirler. Bu çerçevede Atf Bey, merkezi İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Ermenilere yönelik politikalarını uygulamak amacıyla vilayetlere gönderilmiş bir İttihatçı olarak resmedilmektedir³⁹.

37 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 35/57, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 13 Nisan 1918.

38 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 35/57, Ankara Vali Vekilinden Dahiliye Nezaretine, 21 Nisan 1918.

39 Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, Londra 2011, s. 496;

Bu nedenle eğer genel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve özelde de Dahiliye Nazırı Talat Bey Ermenileri öldürtmek için gerçekten “Kürt Alo” çetesini kullanmışlarsa ve bu dönemde Kürt Alo ile çetesini koruma-kollama gibi bir politika mevcut ise, Atf Bey’in bundan mutlaka haberdar olması ve onun da bu politikayı takip etmesi beklenirdi. Ancak Atf Bey 15 Mayıs 1918 tarihli telgrafında tam tersine bu çetelerle yeterince mücadele edilmediğinden şikâyet etmekte ve bunu da yerel memurların bu konuda zaaf göstermesiyle açıklamaktadır. Bu doğrultuda, Dahiliye Nezaretinden bu çetelerin yakalanması ve cezalandırılması için gerekli mercilere yeni emirler verilmesini istemiştir:

Kürd Alo ve Kara Salim ve Kördede namındaki eşhasın riyasetindeki çeteler bir hayli vakitten beri Ankara havalisinde ve ekseriyetle Ankara ve Kalecik ve İskilip aralarında cevelan ederek postalara, yolculara ve servetten haberdar oldukları karye eşraf ve hanelerine taarruzla çok nukut eşya, hayvan ahz ve gaspıyla savuşmakta oldukları ve hatta işbu çetelerden Kördede çetesi Ankara – Kalecik arasındaki cadde üzerinde Kayadere ve namı diğeri Yenihan’a bu kere muvasalat eden postayı kamilen soymakla beraber yolculardan dahi on sekiz hayvan ve nukut ve eşya gasp ederek Şabanözü taraflarından geçtikleri haber alınması üzerine bunların takiplerine Çankırı’dan çıkarılan müteaddit müfrezeden biriyle bi’l-müsademe müfrezeden bir nefer şehit ve biri de mecruh olduğu hâlde şakilere yedi hayvanın bıraktırdığı ve dört şakinin de yaralı düştüğü gibi diğer müfrezelerin dahi takibata devam ettikleri Çankırı Mutasarrıflığı’ndan bildirilmiştir. Gerek Kördede ve gerek diğerlerinin şimdiye kadar derdest edilememeleri memurin-i aidesi tarafından takibat-ı cedide ifa edilmemesinden münbais bulunduğundan şüphe olmadığından emniyet-i umumiyeyi ihlal eden ve gündün güne tezyit eylemekte bulunan eşirra-yı merkumenin derdest ve tenkili hususunda lazımların irade buyrulması maruzdur⁴⁰.

Söz konusu çetelerle iş birliği yapılması ya da bunların kollanması söz konusu olmadığı gibi hükümetin kolluk kuvvetleri ile bunlar arasında silahlı çatışmaların meydana geldiği ve bu çetelerin soygun ve cinayetlerinin mağdurları arasında hükümetin posta konvoylarının ve kolluk kuvvetlerinin de yer aldığı ortaya çıkmaktadır.

İzrail, *age.*, 186–187.

40 BOA, DH. ŞFR. 584/51, Kastamonu Valisi Atf’tan Dahiliye Nezaretine, 15 Mayıs 1918.

Atf Bey'in bu telgrafından sonra gerçekleşen yazışmalardan da Kürt Alo çetesi-ne yönelik takibatın sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Daha önceki operasyonlarda önemli üyelerin yakalanması gibi kısmi başarılarla ek olarak, çeteye karşı yürütülen hareketler bu defa Alo'nun aralarında bulunduğu daha kalabalık bir gruba yönelmiştir. Bu nedenle çete git gide köşeye sıkışmaya başlamıştır. Ankara Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne yollanan 19 Mayıs 1918 tarihli bir telgrafta yapılan son takibatlarla ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

Mayıs'ın on birinci günü sekiz atlıdan mürekkep şaki Alo çetesinin Bala kazasına merbut Kesikköprü karyesine geldikleri haber alınmakla kaza-yı mezkûr jandarma takım kumandanı mürettep müfreze ile bera-yı takip tahrik eylediği jandarma alayı kumandanlığı ifadesiyle arz olunur⁴¹.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 1 Haziran'da buna cevaben yazılan telgrafta Ankara Vilayetinden *Şaki Alo çetesi hakkındaki takibat neticesinin de işarı* istenmiştir⁴².

Çetenin önemli mensuplarının yakalanmasının ve devam eden harekâtın da etkisiyle Kürt Alo artık yolun sonuna geldiğini hissetmeye başlamış olmalıdır. Yakalanma sırasının kendisine gelmiş olduğunu fark eden Kürt Alo zaman kazanmak ya da mahkûm olmadan içine düştüğü zor durumdan kurtulmak için değişik yollar aramaya başlamış görünmektedir.

Haziran ayına gelindiğinde Kürt Alo ve diğer bir başka çete reisi araçlar vasıtasıyla Ankara Valiliğine müracaatta bulunup af dilenmiş ve af talepleri kabul olduğu takdirde teslim olacaklarını ve ordunun uygun göreceği bir bölgede askerlik hizmeti görmeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. 27 Haziran 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine yolladığı bir telgrafta Ankara Valisi Süleyman Kâni Bey söz konusu teklife ilişkin olumlu görüşlerini bildirdikten sonra Dahiliye Nezaretinin bu konuda onayı olup olmadığının bildirilmesini istemiştir:

Çete rüesasından ve eşkya-yı meşhureden Kalecikli Kürt Alo ile Kara Sülük cihet-i askeriyece istenileceği cephe-i harpde istihdam olunmak ve fakat haklarında takibat-ı kanuniye icra edilmemek şartlarıyla kabul-i istimanları [aflarının kabulü] zimmında bi'l-vasıta müracaatta bulunmuşlardır. Kördede çetesinden sonra vilayet dahilinde son senelerde kutta-i tariklikde [yol kesmede] bu iki çete

41 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 38/33, Ankara Valisi namına defterdardan Dahiliye Nezaretine, 19 Mayıs 1918.

42 BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 38/33, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Ankara Vilayetine, 1 Haziran 1918.

en ziyade icra-yı şekavet eylemekte olup bunların kabul-i istimanları [aflarının kabulü] diğerleri üzerinde de iyi tesir icra eyleyeceğine göre şerait-i maruza da-iresinde çeteleri efradıyla birlikte kabul-i istimanları [aflarının kabulü] karin-i tensib-i samileri olup olmadığı emr-ü işar-ı müsterhamdır⁴³.

Dahiliye Nezaretinden Ankara Valisi Süleyman Kâni Bey'e cevaben yollanan telgrafta: *C[evap] 27 Haziran [1]334. Şaki Kürd Alo ile Kara Sülük'in mesela Suriye cephesinde istihdam edilmek şartıyla kabul-i istimanları muvafıktır* denmekte ve bu şartla af isteklerinin kabul edilebileceği bildirilmektedir⁴⁴.

İstiman kelimesinin sözlükteki karşılığı “aman dileme, himaye dileme” olsa da Ankara Vilayeti ile Dahiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda “af dileme” anlamında kullanılmıştır ve Osmanlı'da eşkıyaların dağdan inmesi bağlamında sıkça rastlanan bir ifadedir.

Yukarıda Çilingiryan cinayeti hakkındaki görüşlerin özetlendiği bölümden de hatırlanacağı üzere, Kürt Alo ve çetesinin savaş boyunca *Hükümet'ten yardım istemeye devam ettikleri ve Osmanlı Hükümeti'nin de kendilerine gerekli yardımı yapmaya karar verdiği* iddia edilmekte idi. Bu tezi desteklemek için de Dahiliye Nezaretinin cevabında geçen “kabul-i istimanları” ifadesini günümüz Türkçesine “himaye başvuruları” şeklinde kasıtlı bir şekilde yanlış çevrilmiştir.

Daha da önemlisi Dahiliye Nezaretinden yollanan bu kısa telgrafın ait olduğu bağlamdan koparılmış olmasıdır. Söz konusu çetenin hükümet tarafından korunduğu ve bunlara yardım edildiği yönündeki iddialar bir olaylar zincirinin son halkası olan bu telgrafa dayandırılmaktadır. Dahiliye Nezaretinin söz konusu telgrafi Ankara Valisi Süleyman Kâni Bey'in 27 Haziran'da yazdığı telgrafa cevaben yazılmıştır. Yukarıda aktarılan 27 Haziran tarihli ilk telgraftan ve bundan önce yakalanan çete mensuplarından ve çeteyi adeta pes etme noktasına getiren hareketlerden hiç bahsetmeyen Akşam ancak bu sayede Kürt Alo çetesinin himaye edildiği ve çeteye yardım edildiği sonucuna varabilmektedir. Bu telgraf öncesindeki yazışma ve olaylar tamamen göz ardı edilerek, içerdiği anlam bağlamından koparılarak ve kasıtlı yanlış tercüme edilerek söz konusu telgraf açıkça çarpıtılmaktadır.

43 BOA, DH. ŞFR. 588/51, Ankara Valisi Süleyman Kani'den Dâhiliye Nezaretine, 15 Haziran 1918.

44 BOA, DH. ŞFR. 89/39, Dahiliye Nazırından Ankara Vilayetine, 2 Temmuz 1918. Ankara Valiliği bu şifre telgrafın çözülmesinde sorun yaşandığı için telgrafa ait aynı metin 6 gün sonra tekrar gönderilmiştir, bu konuda bk. BOA. DH. ŞFR. 89/97, Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine, 8 Temmuz 1918.

1918 Haziran'ında söz konusu af talebinin kabul edilmesini olumlu bulup bunu nezarete teklif eden Ankara Valisi Süleyman Kâni Bey'dir ve Talat Paşa'nın bu konuda özel bir çabası olmamıştır. Ancak Süleyman Kâni Bey'in de bunu yaparken ki temel motivasyonu belli bir çeteyi koruyup, kollamak değil, bu sayede çeteleri vilayet dışına çıkartarak onlardan kurtulmak ve vilayet dâhilindeki asayişsizliği azaltmaktır.

Bir hukuk devleti perspektifinden bakılırsa devletin suçlularla yeterince başa çıkamayıp bunları affetmeyi düşünmesi eleştirilere konu olmayı hak edebilirse de, bu eleştirinin çerçevesinin kanıt gösterilmeden, yazım hataları ya da isim benzerlikleri üzerinden yaratılan bir karışıklığa ve bir telgrafa yüklenen yanlış manalara dayanan "katilleri korumak için özel çaba" gibi aşırı zorlama bir komplo teorisi şeklinde olması da büyük haksızlık olacaktır.

Kürt Alo'nun Akıbeti

8 Temmuz'da Dahiliye Nezaretinden gelen olumlu dönüş sonrasında Kürt Alo'nun gerçekten Suriye cephesine gidip gitmediği ve orduda hizmet verip vermediğini mevcut bilgilerle söylemek mümkün değildir. Ancak sadece bu yazıya dayanarak bazı yazarların Kürt Alo'nun Suriye cephesinde savaşa katıldığını iddia etmelerini şüpheyle karşılamak gerekir⁴⁵. Bunu doğrulayacak bir bilgiye sahip değiliz. Kürt Alo gerçekten orduya katılma niyetinde miydi yoksa bu af dilenmeyi zaman kazanmak ve kendisini git gide köşeye sıkıştıran operasyonları yavaşlatmak için mi kullanmak istiyordu? Bu sorulara maalesef kesin bir şekilde cevap vermek şimdilik mümkün değildir. Bu durumu daha belirsiz hâle getiren bir husus da bu af talebine cevaben yazılan kabul yazısından kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı için sona ermiş olmasıdır.

45 Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford University Press, New York 2011, s. 85'te yazar "Kalecilikli" olan Kürt Alo'yu "Diyarbakırlı Zaza Alo" isminde başka biriyle karıştırmaktadır. Kalecilikli Alo için kabul edilen "Suriye cephesinde istihdam affının" Diyarbakırlı Zaza Alo için yapıldığını iddia etmekte ve bu cephede kullanılıp daha sonra Diyarbakır'daki katliamlara şahit olduğu için Çankırı'da İttihat ve Terakki Hükûmeti tarafından jandarmalara öldürtüldüğünü iddia etmektedir. Kronolojiye, olayların gerçekleştiği mekanlara ve şahısların biyografilerine hiç riayet etmeyen Üngör olayları ve belgeleri çarpıtmada Akçam'dan aşağı kalmamaktadır. Bahsi geçen "Kürt Alo" ile "Diyarbakırlı Zaza Alo" iki farklı kişi olduğu gibi, Kalecilikli Kürt Alo'nun gerçekten Suriye cephesine gittiğine dair bir bilgi de yoktur. İttihat ve Terakki tarafından öldürtülmüş olmuş olduğu iddiası da yine Üngör'ün zaman ve mekândan bağımsız tarih yazma eğilimini göstermektedir. Kürt Alo Ekim 1919'da Çankırı'da öldürüldüğü esnada İttihat ve Terakki iktidardan düşeli bir yıl geçmişti.

Ancak bu meşhur şakinin akıbetine dair iki belge daha mevcuttur. Savaş sırasında olduğu gibi savaş sonrasında da Kürt Alo'nun Ankara ve Kastamonu vilayetleri arasında aynı bölgede eşkıyalık hareketlerine devam ettiği anlaşılıyor. Bunu *Kalecikli Alo'nun uşakları namıyla marûf sekiz süvari şakinin* gerçekleştirdiği saldırı ve soygunlar üzerine kendilerini takibe görevlendirilen Jandarma müfrezelerinden bazılarının firar etmesi neticesinde yapılan bir yazışmadan anlıyoruz. Ankara Vali Vekili Osman Nuri Bey tarafından Eylül 1919'da Dahiliye Nezaretine hitaben yazılmış telgrafta bu çetenin *İki üç seneden beri Ankara havalisinde türeyerek son günlerde Kengiri ve Tosya civarı mntukalarında* görüldüklerinden bahsedilmekte ve Kürt Alo çetesinin şekavet icrasına ara verdiğine ya da bölgeden ayrıldığına dair ifade bulunmamaktadır⁴⁶. Bu yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla, Alo'nun bu bölgeden ayrılmadığı ve Ankara ile Kastamonu arasında kalan bölgelerde eşkıyalık faaliyetlerine ara vermeden devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kürt Alo'nun akıbeti hakkındaki son belge ise öldürülmesi üzerine 9 Ekim 1919 tarihinde Kastamonu Vali Vekili Defterdar Kadir Bey tarafından yazılmış telgraftır. Söz konusu telgrafta *Seferberlik bidayetinden beri Kengiri mntukasında icra-yı şekavet eden Kürt Burunsuz Alo nâm şahsın Çankırı panayırına giden yolcuları soymak pusuda üzere beklemekte olduğu bir sırada Çankırı'ya dönmekte olan jandarma müfrezesine tesadüf ettiği ve bu jandarmalar ile vuku bulan müsademe neticesinde meyyiten derdest edilmiş olduğu* bildirilmektedir⁴⁷. İşlediği sayısız suç nedeniyle seferberlik günlerinden itibaren ismi yazışmalara girmeye başlayan “şakilerin şakii” Kürt Alo hakkında artık bu tarihten sonra yapılmış herhangi bir yazışma bulunmamaktadır.

46 BOA, DH.EUM.AYŞ, 20/113, Ankara Vali Vekili Osman Nuri'den Dahiliye Nezaretine, 7 Eylül 1919.

47 BOA, DH.EUM.AYŞ, 24/2, Kastamonu Vali Vekili Kadir'den Dahiliye Nezareti'ne, 9 Ekim 1919.

Sonuç

Çankırı-Ankara yolu üzerinde Doktor Rupen Çilingiryan ve yol arkadaşlarını öldüren Kürt Alo çetesinin 1912 sonlarından reislerinin öldürüldüğü 1919 Ekim'ine kadar Ankara ve Kastamonu vilayetleri dâhilinde çok sayıda suç işlediği ve yerel idareci ve güvenlik kuvvetlerince de büyük bir sorun olarak görüldükleri anlaşılmaktadır.

Yukarıda da etraflıca tartışıldığı üzere Çilingiryan cinayetini işleyen Kürt Alo çetesinin genelde İttihat ve Terakki Hükûmeti ve özelde de Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından korunup, kullandıklarına ve tutuklanan üyelerini kurtarmak adına girişimlerde bulunduğu dair hiçbir emare bulunmamaktadır. Bu doğrultudaki iddialar en başta tek bir yazım hatasına dayanılarak ortaya atılmış, daha sonra da hiçbir bilgi, belge veya kanıt gösterilmeden kurulan hayali bağlantı ve akıldışı varsayımlarla sürdürülmeye çalışılmıştır.

Cinayeti işleyen çetenin reisi olan şahsın adı Kürt Ali değil Kürt Alo'dur ve üstelik bu kişi Nallıhanlı da değildir. Bu sebeple Osmanlı Dahiliye Nazırının orduya katılması için salıverilmesini istediği Nallıhanlı Mehmet Ali bu şahıstan tamamen ayrı ve farklı bir kişidir. Cinayeti işleyen ve tutuklanan veya kaçmayı başaran katiller arasında Nallıhanlı Mehmet Ali adında biri bulunmamaktadır. Nallıhanlı Mehmet Ali için yapılan yazışmadan 2,5 ay sonra bile Çilingiryan davasının devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bunlar Nallıhanlı Mehmet Ali'nin bu cinayete hiçbir ilgisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Bu iddialar için bir dayanak gösterilemediği gibi, söz konusu Kürt Alo çetesine yönelik yürütülen soruşturma ve harekât neticesinde çetenin bazı mensuplarının yakalanmış olması gözden kaçırılmış ya da görmezden gelinmiştir. Benzeri bir şekilde, çetenin yakalanması adına bizzat İttihatçı bir vali tarafından yapılan yazışma da tamamen göz ardı edilmiştir. Tüm bunlara ek olarak bu iddiaları doğrulayabilme uğruna kullanılan belgeler bağlamından kopartılmış ve yer yer yanlış tercüme edilerek anlamları tamamen çarpıtılmıştır. Bu nedenle, Taner Akçam tarafından ortaya atılan Osmanlı Hükûmeti'nin "Çilingiryan'ın katilleri kurtarmak için özel çaba" sarf ettiği iddiasına büyük bir ihtiyatla yaklaşılması gerekir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti (DH),

BOA, DH.EUM.AYŞ, 20/113.

BOA, DH.EUM.AYŞ, 24/2.

BOA, DH. EUM. 2. ŞB. 26/20.

BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 28/3.

BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 35/57.

BOA, DH. EUM. 6. ŞB, 38/33.

BOA, DH. ŞFR. 55/338.

BOA, DH. ŞFR. 89/39.

BOA, DH. ŞFR. 89/97.

BOA, DH. ŞFR. 584/51.

BOA, DH. ŞFR. 588/51.

Zabtiye Nezareti (ZB),

BOA, ZB, 399/67.

Kaynak, Araştırma-İnceleme Eserler

Almdar Gazetesi.

Akçam, Taner, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur. Osmanlı Belgelerine göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Akçam, Taner, *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Andonian, Aram, *Exile, Trauma and Death: On the road to Chankiri with Komitas Vartabed*, Gomidas Institute, London 2010.

Ata, Ferudun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Balakyan, Krikor, *Ermenilerin Golgothası*, Belge Yayınları, İstanbul 2014.

Hüdevendigar, Emre, *Ermeni Porteleri: Millet-i Sadıkadan Hayk'm Çocuklarına*, Burak Yayınevi, İstanbul, 1999.

Hür, Ayşe, "24 Nisan 1915'te 'Aslında' Ne Oldu," *Hye-Tert*, 25 Nisan 2011.

İzrail, Nesim Ovadya, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London 2011.

Sarıay, Yusuf, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskanının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.

Sütlütaş, Mustafa, "Doktor Sevag'ın Hikayesi," *Bianet*.

Topçian, Aleksander, *Krasnaya Kniga*, <http://genocide.ru/lib/sevak-r/sevak-r.htm>, Son erişim tarihi: 25 Ocak 2024.

Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford University Press, New York 2011.

EKLER

Ek 1

BOA, DH. EUM. 2. ŞB. Nu. 26/20.

Ankara Vilayeti
Mektubî Kalemi

Mahremâne
Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne

Hülâsa:

Kengirî'dan Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden bazılarımlı katl ve cerh maddesinden dolayı maznunun-aleyhim olanlar hakkında.

Devletlü efendim hazretleri,

Kengirî'dan Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden Doktor Rupen Çilingiryan ve Vahan Kâhyayan ve Artin Bogosyan ve Danyel Çubukkaryan ve Onnik Mağazacıyan namlarındaki eşhası Kengirî'nun Kalecik'e karib olan hududu dahilinde Kayalidere mevkiinde katl ve üç yüz on tevellüdlü Hristiyanlardan ve İnebolu'nun Batıryoz karyesinden Elmas oğlu Mihal ve Kısabacağın Lazari ve Aleksî oğlu Kiryako ve Sotiri oğlu Tanaş ve Banker oğlu Kosti ile İnebolu'nun Hatib Ağa Mahallesi'nden Kalıbcı Parsih oğlu Markar'ı cerh ve katl ve Neryuz karyesinden üç yüz on tevellüdlü Kel Yani oğlu Kosti'yi müteaddid mahallerinden bıçakla cerh etmek iddialarıyla maznunun-aleyhim olup 20 Ağustos sene 1331 tarihinden beri mevkuf bulunan Kengirî'ye tabi Satılar karyeli Korucu Halil ve Çobanoğlu Battal ve Kengirî'nin Tevni karyesinden Kılılı Musaoğlu Heded nâm-ı diğeri Mehmed ve Koçhisar'ın Kızılırmak karyesinden olup mezkûr Tevni? karyesinde mukim olan Derviş Mehmed oğlu Mehmed ve Hisarcık karyesinden Korucu Ömer ve Kalecik'in Böhrenk karyesinden hal-i firarda bulunan Hacı Alioğlu Kürd Alo ve asker firarîsi Ramazan oğlu İsmail ve merkur İsmail'in yeğeni Hasan oğlu Ahmed ve Dikmen karyesinden Hasan oğlu Şeyho ve bade'l-vaka maktullerin emval ve nü-kudunu ahz ettikleri iddiasından maznunun-aleyhim olup gayr-i mevkuf bulunan Tevni Karyeli Receb oğlu İbrahim ve Satılar karyesinden Topçunun oğlu Halil bin Hüseyin ve Çakır oğlu Mustafa bin Hasan ve Çerkeşlioğlu Hasan bin Mustafa

ve Katib Osman Efendi bin Hüseyin ve Satılar karyesi siğir çobanı Hasan bin Ömer ve mezkûr Böhrenk karyeli Osman oğlu Seyyid ve Bektaş oğlu Kürd Ağabey ve Mehmed oğlu Halil ve Hacı oğlu Hüseyin ve maktullerin muhafazalarına memur oldukları hâlde emr-i muhafazada terâhi ve kusur ederek hudûs-ı vak'aya meydan vermelerinden dolayı maznunun-aleyhimâ olarak 15 ve 18 Teşrinisani 1331 tarihlerinden beri mevkuf bulunan Kengiri Polis memurlarından Süleyman Efendi ve Kengiri Süvari Jandarmalarından Mehmed oğlu Ali haklarındaki evrak-ı tahkikiyenin evvel-emirde makam-ı vilayetçe tedkik ve cerâim-i mezkûrenin rüyet-i muhakemesine salahiyetdar olan mahkemenin tayin olunması icab edeceğine dair Ankara Divan-ı Harb-i Örfî'sinden bi't-tanzim Beşinci Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'nden tezyilen tevdi kılınan 18 Kânunısani 1331 tarihli ve 797 numaralı mazbata ile merbutu evrak-ı tahkikiye leffen takdim kılınmış ve Ermenileri sevk ve tehcire tâbi bulunan mahallerde bu gibi hadisatın tedkik ve muamele-i icabiyesinin tayini teşekkül eden heyet-i tahkiyeye mevdu' vezaif cümlesinden ise de Kastamonu Vilayeti menatık-ı sevkiyeden olmadığı cihetle ora için heyet-i tahkikiye müteşekkil ve mevcut bulunmamasına göre bu bâbda muktezi muamele ve mütalaanın takdir ve beyanı Kastamonu Vilayetine aid olmak lazımgeleceği derkâr bulunmuş olduğundan muvafık-ı re'y-i âli-i âsafâneleri olduğu takdirde evrak-ı maruzanın icrâ-yı icabı zımında vilayet-i müşârün ileyhaya tesyâr ve ancak maznunîn-i maddeden bir takımının taht-ı tevkifte buldukları anlaşıldığından bir an evvel tesrî' ve intâc-ı muamelenin ilâveten emr ve izbâr buyurulması bâbında emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 2 Rebi'ü'l-âhir sene 1334 ve fî 24 Kânun-ı sâni 1331

Ankara Vali Vekili

From Entomological Disaster to Agricultural Modernization, the Effect of Pink Bollworm on Cotton Farming in Çukurova (1914-1928)

Entomolojik Felaketten Tarımsal Modernizasyona, Pembekurdun Çukurova'da Pamuk Tarımına Etkisi (1914-1928)

Okan Ceylan*

Abstract

Since the second half of the 19th century, pink bollworm, which has been effective on a global scale, spread to Çukurova as a result of cotton seed imports from Egypt after the First World War (the WWI). In 1924 and 1925, pink bollworm, which had a negative impact on cotton yields, was initially seen as an entomological problem in cotton, but turned into a social, economic and political problem due to the key importance of cotton in Türkiye's foreign trade, textile industry and rural development. As a matter of fact, the agricultural control against pink bollworm led to technical advances, scientific innovations and legal regulations in cotton cultivation. In this context, Adana Seed Breeding Station was established in 1925 and Mersin Agricultural Control Laboratory in 1926. In the literature, the cotton history of Çukurova is mostly discussed in terms of society, state and geography. This study, on the other hand, goes

* Assoc. Prof., Ege University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution - Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, okan.ceylan@ege.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6867-6726>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

one step beyond the anthropocentric perspective and explains the historical process through the relationship of partnership and interdependence between cotton, society and the state. Spatially, the role of pink bollworm in the socio-economic, scientific and technical transformation of Çukurova cotton farming is explored, taking into account the global dimension. Periodically, this study focuses on the transition phase from the Ottoman Empire to the Republic and examines the period from the WW I, when the pest began to appear, to the Great Depression of 1929, when planned industrial development models or Keynesian economic policies that envisioned state interventionism began to be implemented.

Keywords: Cilicia, Cotton, Pink Bollworm, Agricultural Modernization, Entomology.

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ölçekte etkili olan pembekurt, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Mısır'dan yapılan pamuk tohumu ithalatı sonucunda Çukurova'ya yayılmıştır. 1924 ve 1925 yıllarında pamuk verimi üzerinde olumsuz etkisini gösteren pembekurt başlangıçta pamukta entomolojik bir sorun olarak görülse de, pamuğun Türkiye'nin dış ticareti, tekstil endüstrisi ve kırsal kalkınmasındaki kilit önemi nedeniyle sosyal, ekonomik ve politik bir soruna dönüşmüştür. Nitekim pembekurda karşı geliştirilen tarımsal mücadele, pamuk yetiştiriciliğinde teknik ilerlemelere, bilimsel yeniliklere ve yasal düzenlemelere yol açmıştır. Bu kapsamda 1925 yılında Adana Tohum İslah İstasyonu ve 1926 yılında Mersin Zirai Mücadele Laboratuvarı kurulmuştur. Literatürde Çukurova'nın pamuk tarihi daha çok toplum, devlet ve coğrafya ekseninde ele alınmaktadır. Bu çalışma ise insan merkezli bakış açısının bir adım ötesine geçerek tarihsel süreci pamuk ile toplum ve devlet arasındaki ortaklık ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi üzerinden açıklamaktadır. Mekânsal açıdan küresel boyut da göz önüne alınarak pembekurdun Çukurova pamukçuluğunun sosyo-ekonomik, bilimsel ve teknik dönüşümündeki rolü araştırılmıştır. Dönemsel olarak ise bu çalışma daha ziyade Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş evresi üzerine odaklanarak haşerenin görülmeye başladığı Birinci Dünya Savaşı'ndan planlı sanayi kalkınma modellerinin ya da devlet müdahaleciliğini ön gören Keynesyen ekonomi politikalarının uygulanmaya başlandığı 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na kadar olan dönemi incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Çukurova, Pamuk, Pembekurt, Tarımsal Modernleşme, Entomoloji.

Introduction

From the ends of the WW I (1914-1918), the pink bollworm descended like a nightmare on the cotton farming in Çukurova. Entomologically, pink bollworm, which feeds on the fiber, bud, flower, and boll of cotton, reduced both the germination ability, yield, and the fiber quality of the crop.¹ Pink bollworm spread to Çukurova with the imported cottonseed from Egypt and Sudan. Although it seemed to be an entomological problem at first, in social and economic terms, it caused the decrease of cotton production in Adana and was on the agenda of the Grand National Assembly of Türkiye and the Ministry of Agriculture in 1925. During the debates in the parliament, it was claimed that pink bollworm was slowly spread by the importation of cottonseed during the WW I and the French occupation period (1918-1921).² Furthermore, some tradesmen from Adana sent denunciation letters to Prime Minister İsmet İnönü, blaming S. R. Gilado, the owner of the Vegetable Oil and Cotton Factory established in 1924, for the spread of pink bollworm. In these letters, it was claimed that Gilado was spying on behalf of the British and that he imported diseased cottonseed and distributed it free of charge to the market in order to disrupt cotton production in Adana.³ Considering the strategic importance of cotton in foreign trade and rural development in the early years of the Republic, the political, economic and social importance of the control against pink bollworm can be better understood. On November 11, 1925, in the opening speech of the Second Cotton Congress held in Adana, cotton farming was described as a new and glorious sun rising on the commercial horizon of the young Republic and an economic revolution that would eliminate poverty, misery and destitution in Türkiye. At this point, it was emphasized that the cotton issue was a homeland issue.⁴ In this context, production, trade, selection, fiber, labor, machinery, and pest problems of cotton were discussed at the congress.⁵

1 *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, (Grand National Assembly of Türkiye Minutes of Proceedings), Term 2, Vol. XII/34. Session, 8 January 1925, p. 59; Ahmet Kışmır, *Pamukta Pembekurt ve Mücadelesi*, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, pp. 4-5; Nihat İyriboz, *Pamuk Hastalıkları*, Ziraat Vekâleti, İzmir 1941, pp. 22-23.

2 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/34. Session, 8 January 1925, p. 59.

3 S. R. Gilado was a Russian Jew who fled to Istanbul from Belarus after the October Revolution of 1917. In 1924, he established a vegetable oil and cotton factory in Adana. Denunciation letters were sent to the government about his espionage activities on behalf of the British. See here., Servet Avşar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Adana'daki Gizli İstihbarat Yuvası: Gilodo Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. IV/No. 2, 2020, pp.272-276.

4 *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, p. 4

5 *Ibid.*, p. 23.

Since the second half of the 19th century, pink bollworm has been effective on a global scale from Monsoon Asia to North Africa and from the Near East to the Americas. Agricultural, scientific and legal initiatives to control against the pest have increased both agricultural mechanization and scientific studies in the world.⁶ At the beginning of the 20th century, variety breeding and modernization studies were carried out in many countries of the world to increase cotton production. Türkiye had not been successful enough in this regard except for importing cotton machinery. As a matter of fact, in 1921, both the destruction of bollworm and the standardization problem in cotton varieties and the lack of good coding had a negative impact on export opportunities.⁷ Thus agricultural engineers were sent abroad, foreign experts were invited to Türkiye. Furthermore, both Adana Seed Breeding Station in 1925 and Mersin Agricultural Control Laboratory Directorate in 1926 were established. Mechanization in terms of agro-technical aspects became widespread and industrial initiatives became more important.⁸ Furthermore, in earlier years, new cotton varieties had been imported to Adana from Egypt and Turkestan, but they degenerated to a great extent over the time.⁹ Thus, within the scope of cotton variety breeding in Çukurova, the production of high quality and long-fiber cotton varieties required by the textile industry had been encouraged instead of short-fiber local cotton varieties from 1926 onwards. In this context, 40 different varieties of cotton seeds were imported from the USA and as a result of the climate experiments, it was determined that the Cleveland variety was the most suitable for Adana and its surroundings.¹⁰ Based on the initiatives in the 1920s, the fumigation established by Agricultural Bank in Mersin in 1933 and the invitation of foreign experts for the control of pink bollworm accelerated scientific studies and technical developments cotton farming.¹¹

6 Özlem Yaktı, *Toplumsal Değişim ve Dönüşüm Sürecinde Adana'nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1923-1960)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, p. 26.

7 *Adana'da Pamuk Meselesi*, Adana Ticaret Odası, Adana 1922, pp. 5-9.

8 M. Kemal Sezen, *Pamuk ve Diğer Mühim Ljflü Nematlar*, Ziraat Vekâleti, İstanbul 1939; *Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü*, p.1; Yaktı, *ibid*, pp. 25-26

9 "Pamuklarımızın Islahı" *Zıraat Gazetesi*, Year III/No.2, February 1931.

10 "Pamuk Tohumlarının Islahı" *Altok*, Year 1, No. 12, 30 April 1934, p. 22.

11 Mehmet Temel-Hayrunnisa Baş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzlenen Bitki ve Orman Sağlığını Koruma Politikası", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 20, 2008, p. 171.

Pink bollworm is one of the rare pests for which regulations have been issued. The last regulation was published on pink bollworm on 24 August 2023. This regulation covers the issues that farmers, traders and ginning mills are obliged to comply with within the scope of pink bollworm control in cotton production areas.¹² However, this study focuses on the agricultural, economic, social and political dimensions of the control of pink bollworm in Çukurova between 1914 and 1928. The historical framework of this study is mainly limited to the late 1920s. The reason for this framing is to observe the first socio-economic developments of the Republic of Türkiye after the WW I through destructive effects of pink bollworm seen in cotton farming. Moreover, the 1930s pointed out a different economic phase as a planned industrialization model with state interventionism was implemented in following the Great Depression of 1929. Although pink bollworm has a very special place in the modernization of cotton farming in Çukurova, it has not been sufficiently analyzed in the literature. In fact, cotton production in Çukurova has been handled mainly from an anthropocentric perspective and the subject has been evaluated mainly from economic, commercial and geographical perspectives. In his article titled “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, Zafer Toprak approaches cotton cultivation in Çukurova in the late 19th century from an economic perspective such as labor, capital, and foreign trade in the context of the integration of Çukurova with world capitalism.¹³ Cezmi Yurtseven and Mustafa Özarlan’s *Çukurova’da Tarımın Tarihi* examines the role of cotton in Çukurova in terms of agricultural technique, labor force and trade in the context of economic development in the early years of Türkiye.¹⁴ Nurettin Madran’s *Türkiye’de Pamuk* examined the opening of new textile factories, the importation of new cotton varieties from the USA, and the establishment of trial and breeding stations from an economic perspective.¹⁵ In addition, E. Ahmet Bozkaya, who examined the subject from a more sociological perspective, in his book *Anadolu’nun Pamuk, Çeltik, Mısır, Fındık, Afyon ve Bağcılık Bölgelerinde Kullanılan Ziraat Alet ve Düzenleri Üzerine Araştırmalar* dealt with the size of agricultural enterprises, production

12 “Pembekurt ile Mücadele Hakkında Yönetmelik” *Resmî Gazete*, 24 August 2023.

13 Zafer Toprak, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, *Toplumsal Tarih*, No. 191, November 2009, pp. 70-71.

14 Cezmi Yurtseven-Mustafa Özarlan, *Çukurova’da Tarımın Tarihi*, Adana Ticaret Borsası, Adana 2013, pp. 179-181.

15 Nurettin Madran, *Türkiye’de Pamuk*, Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü, Adana 1971, p. 8.

relations, and modes of production in cotton in Çukurova.¹⁶ Finally, Necati Turgay and George Bailleux's *Pamuk ve Türkiye'de Ziraat* and İ. Abidin Akıncı's *Pamuk İstihsalde İstihkale Kadar Türkiye, Mısır, Hindistan, Çin, Amerika, Rusya, İngiltere, İtalya ve sair Memleketler* examined this issue from a geographical perspective. In this context, the cotton farming of Çukurova and Egyptian were compared with each other by taking into account the climate, topography and water resources.¹⁷

In these studies, the pink bollworm pest has been ignored. Geography, economy or agricultural policies have been emphasized in the historical adventure of cotton in Çukurova. Thus, the subject has been handled from a perspective where only human beings and geography come to the fore. This has resulted in the agricultural and biological characteristics of the crop not being taken into account when writing a history that develops around cotton. It is precisely at this point that this study breaks down the thick walls between natural and social sciences and addresses the issue through the interdependence between the agricultural and biological needs of cotton and the desires of human beings, rather than the anthropocentric perspective and geographical determinism. In this respect, it aims to fill an important gap in the literature. In other words, the livelihood problems of the cotton producers in Çukurova, the clothing needs of the society, the rural development, and foreign trade goals of the state have made the control of pink bollworm a necessity. In social, economic, agricultural and legal terms, human beings have served the cultivation of cotton, the spread of its genes and its transmission to the future, even for their own benefit. In this context, the dependency or symbiotic relationship between cotton and human beings is centered as an actor in the making of history.¹⁸ This study argues that the relationship of mutual interest and dependency between cotton and human beings makes the control of pink bollworm imperative. Therefore, it aims to explain how scientific, institutional and legal initiatives were taken and what measures were taken in the first years of the Republic to control the pink bollworm. In this respect, it examines the issue from a multidisciplinary perspective including entomology, geography, law, history, and sociology. Before explaining the cotton

16 Esat Ahmet Bozkaya, *Anadolu'nun Pamuk, Çeltik, Mısır, Fındık, Afyon ve Bağcılık Bölgelerinde Kullanılan Ziraat Alet ve Düzenleri Üzerine Araştırmalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara 1936, p. 3; Toprak, *ibid.*, p. 72.

17 İhsan Abidin Akıncı, *Pamuk İstihsalde İstihkale Kadar Türkiye, Mısır, Hindistan, Çin, Amerika, Rusya, İngiltere, İtalya ve sair Memleketler*, Hüsniyatı Matbaası, İstanbul 1933, p. 17; Necati Turgay-George Bailleux, *Pamuk ve Türkiye'de Ziraat*, Ziraat Vekâleti, Ankara 1940, pp. 4-5.

18 Michael Pollan, *Arzunun Botaniği*, transl. by Sevin Okyay, Domingo Yayıncılık, İstanbul 2019.

farming in Çukurova, it is necessary to examine the history of cotton at a global level.

The Story of White Gold: Cotton from Global to Local

India, in the borders of Monsoon Asia, and one of the world's three agricultural origins, is the homeland of cotton.¹⁹ In the second and third centuries AD, cotton was cultivated and cotton fabrics were produced around East Turkistan during the Sassanid period.²⁰ Since the 8th century, Arab traders have been particularly instrumental in bringing cotton in India to the Middle East, Egypt and Iberian Peninsula for textile needs. Egypt is a very important country in terms of cotton production as well as its trade. In the 16th century, cotton cultivation began in very limited areas in Egypt. In the 19th century, during the reign of Khedive Mehmet Ali Pasha, it was carried out in the plains along the Nile Valley.²¹ In fact, cotton and paddy played a key role in Egypt's modernization, economic development and foreign trade.²² During the American Civil War between 1861 and 1865, cotton trade from South America to England and Western Europe decreased. Thus the British turned to Anatolia and Egypt.²³ In 1869, the opening of the Suez Canal, which connected the Red Sea to the Mediterranean, further increased trade between Egypt and Europe.²⁴ As a result, Egypt became more intensively integrated into world capitalism through cotton exports in the 19th century.²⁵ Furthermore, Egypt has been an important source of reference in the development of cotton cultivation in Çukurova, Western Anatolia and the Balkans. In 1906, cotton varieties such as Afifi and Abbasiye were imported from Egypt and agricultural trials were conducted in other parts of the empire.²⁶

19 Tom Standage, *An Edible History of Humanity*, Thorndike Press, New York 2009, p. 32.

20 Nebi Bozkurt, "Pamuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. XXXIV, İstanbul 2007, p. 155.

21 Cotton has a history of 5000 years in India. Based on the archaeological evidence, it is estimated that the Indus Valley in the Sindh Province is the homeland of cotton.

22 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, pp. 106-109.

23 Fatih Damlıbağ, "Batı Anadolu'da İhraç İçin Pamuk Üretimi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, No. 60, 2012, pp. 437-443.

24 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, New York 2005, p. 58.

25 Pamuk, *ibid*, pp.106-109.

26 "Payitaht Havadisı" *Seyhan*, 28 March 1906.

In addition to Egypt, Anatolia was the other prominent geography in cotton farming and trade. There were cotton farming in Çukurova, Western Anatolia, Sakarya Basin, Iğdır Plain, Central Anatolia, and Thrace.²⁷ Marco Polo, who came to Anatolia in the 13th century, stated that the Turks cultivated cotton, produced yarn and wove it.²⁸ Furthermore, together with cotton trade from Western Anatolian ports such as Ayasulug, Alanya and Antalya cotton cultivation also started in the Peloponnese Peninsula. Cotton reached the Balkans with the conquest of the Ottoman Empire in the middle of the 14th century.²⁹ From the 17th and 18th centuries onwards, the market share of Ottoman cotton in the Balkans, the suitable climate conditions of Anatolia, and labor force attracted the attention of Britain during the American Civil War. They tried to increase cotton production in the Ottoman Empire by conducting various surveys and researches through their consulates.³⁰ Thus, the press of the period, such as *Ceride-i Havadis*, reported that Egypt had no foreign trade deficit thanks to its cotton production and that the government would distribute seeds and cleaning machines to farmers. However, after the attempts of the Ottoman State failed, the British established companies to develop cotton agriculture.³¹ Thus Çukurova and the İzmir region became prominent regions in cotton production from the second half of the 19th century onwards.³² The Baltalimanı Trade Agreement of 1838 signed between Britain and the Ottoman Empire set the legal framework for free trade. Thus, Western Anatolia and Çukurova were integrated into world capitalism on a global scale, especially through cotton exports. From the 1870s onwards, cotton production in Çukurova was encouraged due to increasing foreign trade revenues. This made it possible to drain the swamps in the region, to allocate two-thirds of the arable land to cotton production and to develop land registry, cadaster.³³ Since cotton had a very special place in the economic history of Çukurova, the breeding of cotton varieties, and the facilitation of planting and harvesting were

27 Akıncı, *ibid*, p. 17.

28 Madran, *ibid*, p.7.

29 Bozkurt, *ibid*, p.155.

30 Damlıbağ, “Batı Anadolu’da İhraç İçin Pamuk Üretimi”, pp.437-443.

31 Mehmet Çetin, “Osmanlı Devleti’nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdüde-i Osmanî”, *Belleten*, Vol. LXXXVI/No. 305, 2022, p. 225.

32 Damlıbağ, “Batı Anadolu’da İhraç İçin Pamuk Üretimi”, pp. 437-443.

33 Meltem Toksöz, “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova”, *Kebikeç*, Vol. XXI, 2006, pp. 102-106.

important in terms of both agricultural modernization at the regional level and increasing exports and commercial income at the national level.³⁴ Moreover in the modernization of cotton, mechanization, scientific methods, variety breeding, and the establishment of a cotton exchange were necessary.³⁵

Geographically, Çukurova is an alluvial delta plain surrounded by the Mediterranean Sea to the south and the Taurus Mountains to the north, east and west. Çukurova has an area of 193,000 hectares and consists of three parts. These are: the Seyhan Plain of 80,000 hectares in the west, the Ceyhan Plain of 100,000 hectares in the east, and the Osmaniye - Dörtyol Plain of 13,000 hectares in the southeast.³⁶ When cotton production in Çukurova and Egypt is compared, it is obvious that cotton was the key to economic development and increasing the volume of foreign trade in both geographies. While the Lower Nile Delta was surrounded by deserts, the Taurus Mountains in the north made Çukurova more suitable for cotton cultivation. Evaporation in Çukurova is lower than in Egypt, while annual rainfall is higher than in Egypt.³⁷ Cotton requires an annual rainfall of 585 mm. In some years, drought in the region also caused a decrease in yield. In Çukurova, cotton planting was carried out between March 20 and April 15 depending on the weather temperature. However, while the Seyhan, Ceyhan and Tarsus rivers were useful for irrigation of cotton fields in Çukurova during dry periods, the flooding of these rivers due to snowmelt in the Taurus Mountains in the spring months delayed cotton planting.³⁸ This situation reveals the primitively growing conditions of cotton which was very strategic for economic development.

In the 19th century, as in Egypt, cotton production in Çukurova was dominated by large-scale producers who owned more than 500 hectares of land. Due to the lack of adequate mechanization and labor, these lands were cultivated on a two-year lease agreement with the landowners, either as sharecroppers or tenancy. According to this contract, the landowner was responsible for the supply of crops, livestock and agricultural implements, while the sharecropper or tenant was responsible for the cultivation, hoeing, harvesting and payment of the tithes. In other words, landowners were responsible for the supply of capital while tenants

34 *Adana'da Pamuk Meselesi*, pp. 3-4.

35 A. Nazım, *Pamuk İstihsalatının Tezyidi*, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Vekâleti, Ankara 1925, pp. 4-5

36 Turgay, *ibid*, p. 104; Sadık Tokar, *Pembe Kırt ve Savaş Usulleri*, İstiklal Matbaası, İzmir 1962, p. 5.

37 Akıncı, *ibid*, p. 18.

38 Turgay, *ibid*, pp. 105-109.

were responsible for the supply of labor. However, the fact that farmers were able to obtain high-interest loans from moneylenders instead of banks and that the cottonseed supplied were not clean caused economic losses. Therefore, many tenants avoided labor and expenses. In addition, attempts to cultivate the fields with cotton every year have reduced both soil and cotton yield.³⁹

In the late 19th century, since a significant portion of the fields were plowed with the black plow, crop yield was low. Although new agricultural machinery, such as locomobiles for plowing, was brought to the region, there were problems with repair and spare parts. In some fields, cotton was planted for 10 years in a row, while in others, wheat or sesame alternated with cotton. There were even cases where cotton and sesame or cotton and water-melon were planted together in the same field. However, sesame caused fiber loss at cotton harvest, while water-melon caused insufficient irrigation. Thus cotton yields decreased. During the cultivation of cotton in Çukurova, the labor shortage needed for hoeing and harvesting was mainly supplied from Çukurova, Central Anatolian provinces and Southeastern Anatolia.⁴⁰

In the period before the WW I, natural disasters such as floods and droughts, locust infestations and labor shortages negatively affected cotton production in Çukurova. The WW I on the other hand, caused a decline in production and exports, and prevented cotton variety breeding.⁴¹ In the French reports comparing cotton cultivation in Adana and Idlib after the WW I, it was emphasized that the cotton grown in Adana was of better quality, silkier and with longer fibers.⁴² Studies conducted by the French indicated that the growing conditions and fiber quality of cotton in Çukurova were better than in Syria. This is evidence that cotton, the most important crop of the Industrial Revolution, and the regions where cotton is grown attracted the attention of Western European states.⁴³

The local cotton varieties had short fibers in Çukurova but they were not popular in global markets. Since these types of cotton were usually collected with their bolls

39 Turgay, *ibid*, p.111; Bozkaya, *ibid*, p. 3; Toprak, *ibid*, p. 72.

40 Gordon P. Merriam, "The Regional Geography of Anatolia", *Economic Geography*, Vol.II/No.I, 1926, p. 91; Turgay, *ibid*, p. 111; Bozkaya, *ibid*, p. 3; Toprak, *ibid*, pp. 71-75.

41 Toprak, *ibid*, pp. 70-71.

42 "Asie (Syrie-Cilicie)" *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, Octobre 1924, pp. 66-67.

43 Cevdet Kırpık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Adana Tarım İşçileri", *Tarihte Adana ve Çukurova III*, ed. M. Fatih Sansar-Yılmaz Kurt, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2016, p. 391.

and sorted at home, it increased labor requirement. However, American cotton varieties were not preferred due to high costs of production and the harvest in a short time to prevent fiber loss. Thus it required more labor force and capital. Thus 95% of the cultivated land was of local cotton varieties, which were imported to the region from Syria, Egypt and North Arabia. In the late 19th century, there were also some large-scale enterprises in Çukurova that mechanized, used credit and produced American cotton varieties. In fact, two-thirds of the land was cultivated by farms with an area of 500 hectares.⁴⁴ Thanks to agricultural mechanization, they reduced the labor shortage to some extent.

At the beginning of the 20th century, Çukurova stood out in terms of cotton production, weaving industry and foreign trade.⁴⁵ In this period, four of the nine cotton textile factories in Türkiye were located in Adana and Tarsus.⁴⁶ The yarn production in these factories was determined by the import demands of foreign countries. In addition to the textile industry, Çukurova also had enterprises producing oil from cottonseed.⁴⁷ Between 1925 and 1929, the share of local cotton varieties in the total cultivated areas in Çukurova decreased to 78% and the rest was planted with the Iane cotton variety.⁴⁸ However, from the WW I onwards, pink bollworm began to threaten cotton production in Çukurova. In this context, it is very important to understand the emergence of pink bollworm on the stage of history and its spread on a global scale until it arrived in Çukurova.

The Global Journey of Pink Bollworm and Its Socio-Economic Consequences

Discovered in the cotton fields in India in 1842 and sent to the British Entomologist W. Saunders for examination, named as *Depressaria gossypiella* or pink bollworm by Saunders in his report to the London Pest Society on June 6, 1842.⁴⁹ It is estimated that the pink bollworm discovered in India is one of the native pests of Burma, the

44 Toprak, *ibid*, pp.70-73; Toksöz, *ibid*, pp.1 02-106.

45 Turgay-Bailleux, *ibid*, p.13.

46 Mehmet Ali Karaman, "1925 Adana Pamuk Kongresi ve Cumhuriyet'in Kuruluş Dönemi Pamuk Politikaları", *Tarihte Adana ve Çukurova IV*, eds. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2016, p. 232.

47 Toprak, *ibid*, p.74.

48 After 1933, the Cleveland variety became widespread in Çukurova Region, see Yaktı, *ibid*, p. 31.

49 Steven E. Naranjo et. al., *A Bibliography of the Pink Bollworm, Pectinophora gossypiella (Saunders)*, Historic, Archive Documents, The United States Department of Agriculture, No. 136, 2002, p. 1; Toker, *ibid*, p. 5

Philippine Islands and Japan. It spread from India to the world thanks to its ability to live in cottonseeds for a long time. The global spread of the pest resulted from the cotton imports of the British weaving industry. Furthermore, the fiber and seed of cotton had an important share in international trade in the 19th century.⁵⁰

It spread to the Hawaiian Islands in 1902, Rwanda, Tanzania, and Burundi (German East Africa) in 1903.⁵¹ Similarly, pink bollworm arrived in Egypt via cottonseed import of the Filature Nationale of Alexandria from India between 1903 and 1910.⁵² However, since cotton bollworms were not sufficiently controlled in Egypt, they had been increasing in time and had caused an average loss of two million British pounds per year. Furthermore, in 1905, the damage doubled and the loss of the Egyptian farmer reached 4 million British pounds.⁵³ Furthermore it reached Australia, and Mexico, Brazil, and spread across continents between 1911 and 1917. Thus, in 1917, pink bollworm was first seen in Hearne, Texas, a city on the US border with Mexico, when cottonseed was imported from Mexico for the American cotton oil industry.⁵⁴ Pink bollworm then spread to Louisiana in 1919 and to eastern Arizona in 1926.⁵⁵ The production and weaving industry had a critical role in the spread of pink bollworm in America. In 1918, when the world cotton production and cotton processing data among continents are analyzed, it is seen that 23,600,000 bales of cotton were produced. Of this production, 63.5% was produced in America, 22% in India, 4.5% in Egypt and 3% in Russia. Of this cotton, 54% was used for weaving in the United Kingdom and Europe, 25% in the USA and 16% in eastern countries such as India and Japan.⁵⁶ Due to the economic importance of cotton in textile industry in the 19th century, legal

50 Turgay-Bailleux, *ibid*, p. 4-5; O. T. Robertson et al., *Kill of Pink Bollworms the Cotton Gin and the Oil Mill*, Texas Agricultural Experiment Station, Texas 1959, p. 1.

51 Naranjo et. al., *ibid*, p. 1; Toker, *ibid*, p. 5.

52 L. H. Gough, "On the Effects produced by the Attacks of the Pink Bollworm on the Yield of Cotton Seed and Lint in Egypt", *Bulletin of Entomological Research*, Vol. IX/No. 04, 1919, p. 283; Kişmir, *ibid*, p. 4.

53 Vahid Fikri, *Nazari ve Ameli Pamukçuluk ve Mısır'da Pamuk Ziraatı*, Ticaret Vekâleti, İstanbul 1925, pp. 141-142.

54 TBMM Zabıt Ceridesi, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 59; Naranjo et. al., *ibid*, p. 1; *The Pink Bollworm: How We Fight It*, United States Department of Agriculture, Washington D.C 1953, p. 3

55 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p.59; Naranjo et. al., *ibid*, p. 1.

56 Turgay, *ibid*, p. 20.

regulations, a number of agricultural and scientific initiatives were made against pink bollworm. For example, spraying experiments were carried out in Albany in the State of Texas.⁵⁷ Cotton, which was an important foreign trade crop, had played an important role in the spread and control of pink bollworm on a global scale. In fact, it confirms the studies that indicate the possibility of the spread of pink bollworm in the USA over an area of 300 kilometers. This is why the US and Mexican governments had cooperated in the control of pink bollworm.⁵⁸

A number of scientific measures and legal sanctions had been applied within the framework of legal regulations in the international arena. According to the entomologists who first identified pink bollworm, the most effective control was to clear the fields of old cotton stalks in the fall, followed by early planting and harvesting of cotton.⁵⁹ Another method was to irrigate the fields in winter. Thus, pink bollworm could be destroyed by drowning.⁶⁰ Agricultural Engineer Celal İyriboz explained the control methods followed in Texas and Louisiana in the USA against pink bollworm as frequent spraying of ginning mills and seed storages by fumigation and vaporization, planting early cotton varieties and drying cottonseeds in the sun. In the USA, there were factories producing cotton oil, so the crop did not remain in the hands of the farmer for a long time, while in Türkiye, since there were no such factories, cottonseed was stored in warehouses for a long time to meet the feed needs of animals and for the next year's seed. This situation increased the possibility of the spread of pink bollworm.⁶¹

Pink bollworm, which lives in the cotton stalks, mixes with the soil at a temperature of 22 to 25 degree Celsius between May and July.⁶² Thus, pink bollworm an important pest in cotton cultivation, has both pushed governments to take measures on a global scale and directed farmers' labor in the production process. In addition, cultural measures such as tillage, field cleaning, rotation and irrigation have often been recommended for controlling pink bollworm because of their low cost.⁶³

57 *Amerika Ziraat Nezareti Teşkilat ve Vazifeleri*, Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara 1938, p. 79.

58 İyriboz, *ibid*, p. 30.

59 Gough, *ibid*, p. 315.

60 İyriboz, *ibid*, p. 34.

61 Mehlika Mete, *Cumhuriyet'in Ziraatçıları: İyriboz Kardeşler*, Ege Yayınları, İstanbul 2023, p. 87.

62 Kışmır, *ibid*, p.9.

63 *Türkiye'de Ziraî Mücadelenin Dünü Bugünü ve Geleceği*, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Koruma ve Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, p. 5.

Another well-known control technique is the destruction of the cottonseed in the ginning factory by means of 55 degree Celsius cyanide or carbondisulphide hot air fumigation. Hot steaming is the most practical and cheapest method of control. Besides this method does not damage the germination capacity of the cottonseed.⁶⁴ In this context, the Department of Entomology had tested the operation of the machines that control the cottonseed in ginning factories in Egypt. However, since this control was done voluntarily by the ginners, the law on the control of pink bollworm was implemented with a delay from 1916.⁶⁵ This delay was disastrous for Egypt's cotton production. The law ordered the uprooting and burning of cotton seedlings after the cotton harvest under the supervision of agricultural officers. In the USA, the control was carried out both in the agricultural sector and in the industrial and commercial sectors. In agriculture, cotton cultivation was banned for three years in areas where the pink bollworm pest was found, provided that farmers were compensated. In industry and commerce, both the import of cottonseed from Mexico was banned and the cottonseed in the storehouses of oil factories were destroyed. Under the relevant law, the Egyptian government banned the import of cottonseed and cotton seedlings from abroad except for scientific research.⁶⁶ Both administrative and scientific measures were extremely important in the control against pink bollworm. Indeed, this pest was very different from phylloxera and locusts. So much so that, according to the discussions at the Cotton Congress held in Rio De Jenario, Brazil on October 10, 1922, pink bollworm had been effective in % 15 of the cotton cultivation areas in Egypt since 1910, according to the surveys conducted by the Egyptian Ministry of Agriculture. The annual cost of this devastation to the Egyptian farmer is 50 million British gold coins.⁶⁷

Pink bollworm increased its influence in Çukurova from the end of the WW I. due to the importation of cottonseed from Egypt. Thus it caused a serious loss of yield.⁶⁸ Russian entomologist K. Demokidov was the first scientist to state in his work titled *Pink bollworm in Türkiye* published in 1929 supported the idea that pink bollworm spread after the WW I.⁶⁹ There was nine-fold decline in

64 İyriboz, *ibid*, pp. 28-30.

65 Gough, *ibid*, p. 315.

66 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 59-60.

67 "Hasta Pamuklarımız" *Servet-i Fünun*, Vol. LVII/ No. 1486, 1924, pp. 235-237.

68 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/34. Session, 8 January 1925, p. 59.

69 Levent Ünlü, "Türkiye Pembekurt (*Pectinophora gossypiella* Saund.) Bibliografyası" *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Vol. 14/No. 4, 2014, p. 40; Mehmet Karadaş, *Harran Ovasında*

cotton production from 120.000 bales in 1913 to averagely 15.000 bales in 1921. This decline was not only resulted from public order problems due to military mobilization, labor shortages, the closure of foreign markets, and disorganization in transportations⁷⁰ but also pink bollworm. Moreover, the sharp decrease of cotton production from 1924 to 1925 made clear the threat of pink bollworm. Pink bollworm caused severe damage to cotton grown in Çukurova in 1925. Although the pest was seen in the following years, it was not as effective as in 1925.⁷¹ On the other hand, pink bollworm is ignored in literature. French agricultural experts, noting that the Turkish government had taken steps to develop cotton cultivation, even estimated that the Adana Plain could produce 100,000 tons of fiber if there was no war for ten years after the proclamation of the Republic.⁷² However, pink bollworm in a sense negated these predictions. While cotton production in 1924 reached the production level of 1913, the pink bollworm caused both a 61% decrease in cotton production in Çukurova and the danger of the pest spreading to cotton production areas in Southeastern and Western Anatolia if measures were not taken.⁷³ When the cotton production statistics in Çukurova between 1913 and 1929 are analyzed, the table is as follows.

Table 1: The Cotton Production of Adana Basin (Çukurova)

Years	The Number of Cotton Balle
1913	120.000
1914	135.000
1915	15.000
1916	10.000

Pamukta Zararlı Pembekurtun Yaygınlık ve Feromon Tuzaklarıyla Populasyon Takibi, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Şanlıurfa 2015, p. 2

- 70 T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1930*, (Republic of Türkiye Prime Ministry General Directorate of Statistics, Statistical Yearbook) İstatistik Umum Müdürlüğü Ankara 1930, p. 182; Okan Ceylan, “Strateji, İşgal ve Tecrit Karşısında Millî Mücadele Döneminde Osmanîye ve Çevresindeki (Çukurova) Toplum ve Ekonomi (1918-1921)” *Osmanîye ve Çevresinin İşgalden Kurtuluşununun 100. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Osmanîye 5-7 January 2021 Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023, p. 259; Merriam, *ibid*, pp. 91-92.
- 71 Ali Müşavir, *Ziraat Heyeti Mütahhasısasının, Şimdiye Kadar olan Faaliyetiyle Vazai fi (IV- 30.IX)*, Dr. Oldenburg’un Raporu, 1928, p. 78.
- 72 “Turquie”, *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, (Octobre 1924), p. 101 ; “Cilicie”, *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, (Octobre 1924), p. 73.
- 73 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 59.

1917	10.000
1918	15.000
1919	20.000
1920	-
1921	15.000
1922	30.000
1923	80.000
1924	160.000
1925	63.188
1926	48.331
1927	61.662
1928	49.119
1929	95.139

Source: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı (1930)*, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1930, p. 182; *İstatistik Yıllığı (1939-1940)*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1955, p. 215.

Between 1913 and 1929, when the rate of change in cotton production in Çukurova is analyzed, a downward fluctuating decline is observed. Taking into account the data of 1913 as a reference, cotton production dropped by 87% in 1918, the year the WW I ended. Although this decline can be directly attributed to the reduced labor force due to the mobilization caused by the war and the war economy, the first signs of pink bollworm should also be added. The low level of cotton production continued during the French occupation of Çukurova between 1918 and 1921. This situation led to insufficient yields from agricultural areas, a decrease in cotton exports and a decline in the income level of producers. The National Struggle in Çukurova came to a conclusion with the Ankara Treaty of 1921 signed between Türkiye and France on October 20, 1921 as a result of Mustafa Kemal Pasha's success in both the Battle of Sakarya and the Ankara Government's foreign policy. Thus the French troops left the region.⁷⁴ In an environment of public order and security, cotton, which was 15,000 tons in 1921, doubled in 1922, increased by 81% in 1923, and reached 160,000 tons in 1924

⁷⁴ *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabitnamesi*, pp. 163-164; Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız Ermeni İşbirliği (1918-1921)", *Belleten*, Vol. LXVI/No. 247, 2002, p. 965.

with an increase of approximately 11 times.⁷⁵ During this period, pink bollworm gradually spread in the region and as this was recognized, the first measures were taken at the scientific level. However, this sudden jump also resulted in a sudden decline a year later in 1925. Pink bollworm was responsible for this situation. On the one hand, pink bollworm caused serious economic losses in Çukurova, on the other hand, it was also instrumental in making cotton agriculture more scientific in nature through research and development studies. The table is shown up to 1929 to see the short-term results of the control of pink bollworm as well as the production losses. Due to its socio-economic importance pink bollworm entered the agenda of the parliament in the end of 1924.

The Agenda of the Grand National Assembly of Türkiye: Pink Bollworm in Cukurova

It is thought that pink bollworm was spread to Çukurova between 1914 and 1924 by both Fellahs (Arab farmers) and S.R. Gilado, the owner of the Nebati Oil and Cotton Factory, through the importation of cottonseed from Egypt.⁷⁶ As a result, in 1925, it caused a 40% yield reduction in the area from Mersin to Islâhiye District of Gaziantep.⁷⁷ The control of pink bollworm necessitated either labor-intensive agricultural activity or a change in cropping pattern such as replacing cotton with wheat.⁷⁸ Furthermore, as excessive rainfall caused great economic damage in the lowland villages, cotton producers were in great difficulty in hoeing and yield of the crop in the grip of a great lack of capital.⁷⁹ In particular, excessive rainfall has increased the damage of pests on cotton.⁸⁰ Thus the pink bollworm was also raising the alarm in Çukurova. In August 1924, an undersecretary Mr. Süreyya was assigned to take measures against the pink bollworm pest in the Çukurova and to examine the agricultural situation.⁸¹ Süreyya Bey, together with the governor and mayor of Adana, Hilmi Uran and the mayor of Adana, Alimünif Yeğenağa, inspected 10,000 decares of land where the pink bollworm had emerged. They

75 T.C Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı (1930)*, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1930, p. 182.

76 Avşar, *ibid*, pp. 272-276.

77 İyriboz, *ibid*, p. 18.

78 *TBMM Zıbt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 60-63.

79 "Bu Hafta Adana" *Altın Yurt*, 31 May 1923.

80 Kemal Sezen, *Pamuk Ziraatı*, İktisat Vekaleti, İstanbul, 1931, p. 7

81 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0/185.277.2; Karaman, *ibid*, p. 238.

reported that approximately 5,000 decares of land had been damaged by the pest. As part of the control against pink bollworm, he made an explanation in Adana based on cotton samples.⁸² Thus, the necessity of scientific measures against the pest, which infected cotton in Çukurova and caused widespread damage, was first brought to the agenda of the Grand National Assembly of Türkiye on December 29, 1924 by Mustafa Rahmi Köken (Izmir Deputy), a member of the Committee of Agriculture, and this issue was also covered in the Adana Press of the period.⁸³

The public control of pink bollworm was first discussed in the parliament on January 8, 1925. The discussions on the eradication and treatment of pink bollworm were not limited to political and agricultural debates, but also addressed economic and social aspects. Within the scope of the control, the Finance Committee proposed an allocation of 300,000 TL. It was decided that the control against this pest would be covered from the budget allocated to the Ministry of Agriculture for the Culling of Vicious Animals. In addition, since the control against the pink bollworm requires all farmers to act together, the Council of Justice has also expressed the opinion that those who do not comply with the law should be penalized with fines. In addition, this law envisaged both the control against the pest and the breeding of seeds. The law imposed a number of responsibilities on citizens, local authorities, law enforcement agencies and Ministry of Agriculture personnel.⁸⁴ In this context, experts were employed to work in laboratories to control pink bollworm.⁸⁵

In the process of implementing the law, it was deemed necessary for the governor or district governor to form a commission consisting of the Director of Agriculture, the President of the Chamber of Agriculture, some members of the municipalities and members of the Administrative Council after the presence of pink bollworm was detected by agricultural officers. If the pest spread to a wider region, it was decided that the male population between the ages of 18 and 50 would be put to compulsory labor. It was even decided that if the number of civil servants was not sufficient in the control, officers and soldiers from the nearest military corps would also be assigned. As for citizens, in the event that pink bollworm infected cotton,

82 BCA, 30.10.0.0/185.277.2

83 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XI/ 28. Session, 29 December 1924, p. 282; “Öğleden Sonra Meclis Müzakerati”, *Yeni Adana*, 31 December 1924.

84 İyriboz, *ibid*, p. 18.

85 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 60-63.

both farmers and ginning factory owners were obliged to clean their cottonseed within the time period announced by local authorities, and the transportation of these cottonseed to areas where the disease was not present was prohibited. As part of the restrictions, imports of cotton bolls, cottonseed or cotton seedlings were banned, just as in Egypt. It was decided that controls at the borders would be carried out by customs officers and in rural areas by village councils of elders and country guards. It was decided that farmers and fabricators who violated the law would be fined from 100 liras to 500 liras. In addition, ginning factories that failed to comply with the law twice within a month were deemed appropriate to be closed down. In such a case, it was decided that the Ministry of Agriculture would examine the official objection of the factory owner. Village councils of elders, civil servants and law enforcement officers were subject to fines ranging from 50 liras to 100 liras if they failed to fulfill their duties. The responsibilities of landowners and monitoring whether the recommendations of experts were fulfilled were among the duties of the agricultural pest control commission.⁸⁶ Since the law covered a wide range of areas, from agricultural production to local administrations, from criminal proceedings to commercial activities, it was the responsibility of the Ministry of National Defense, the Ministry of Interior, the Ministry of Justice, the Ministry of Finance and the Ministry of Agriculture. The 10-article draft law was shared in the national press as well as in the local press of the time, and the seriousness of the situation was communicated to the public.⁸⁷ On March 21, 1926, the request for amendments to some articles of the law on the breeding of seeds within the scope of the control against diseases and pests infecting cotton agriculture, which was adopted by the parliament on January 12, 1925, first came to the agenda of the Council of Ministers.⁸⁸ The variety and uniformity of the cotton seed has an impact on the quality, length and shortness of the fiber.⁸⁹ On May 28, 1927, Articles 1, 6,7,8 and 9 of the relevant law were discussed and accepted, the penal provisions were reorganized and the Magistrate Courts were authorized. However, in the event of a disease or pest infecting the cotton crop, scientific measures continued to be strictly enforced from cotton field to trade of cotton and factory.⁹⁰

⁸⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 60-68.

⁸⁷ "Kanun" *Amasya Gazetesi*, 25 February 1925.

⁸⁸ BCA, 30.18.1.1/ 18.21.16.

⁸⁹ *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, p. 162.

⁹⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XXXII/73. Session, 28 May 1927, p. 635.

According to Adana Deputy Mr. Zamir, 200,000 hectares of land were prepared for cotton cultivation in 1924 thanks to 200 tractors and machinery, a significant portion of which arrived in Çukurova. In fact, according to the estimates of American, British and French agricultural experts, Çukurova had the potential to produce two million bales of cotton. In contrast to these expectations, the pink bollworm pest caused a decline in production. By the same token, the pink bollworm reduced production from 16,000,000 bales to 12,700,000 bales in the USA. However, thanks to advanced agricultural mechanization in the USA, cotton fields were sprayed by airplane. Since pink bollworm had a negative impact on both farmers' earnings, and the Republic of Türkiye's foreign trade, the solution to the foreign exchange problem was delayed.⁹¹

The Law No. 541 on the Destruction of Pests Infecting Cotton Crop stipulates that cotton producers and ginning factory owners were obliged to take measures in the event that pest infects cotton grown within the Republic of Türkiye. In this context, it was obligatory to exterminate and treat the pest in cotton, cottonseed, bolls and agricultural fields within the period permitted by the local authorities as a result of the proposal of the agricultural departments and the determination of the control commissions. In the second article of the relevant law, when a pest or infectious disease was seen in cotton, the agricultural officers there were obliged to report the situation to the highest local administrative authority. In this case, the local administrative authority was also ordered to establish a control commission consisting of agricultural officers, agricultural chambers and members to be elected from the municipality. The third prohibits the trade of dew, cotton or cotton seedlings in areas where pink bollworm is observed. However, the fourth imports were allowed for both the breeding of varieties by the Ministry of Agriculture and the supply of cotton needed by the hospitals of the Ministry of Health. The fifth article of the law is about the public order and supervision of country guards, council of elders and customs officers. While the sixth article regulates the penalties for those who violate the law, the seventh article stipulates the administrative cash fines that these officers, who will ensure supervision, may face in case they violate their duties.⁹² Adana Deputy Mr. Zamir intervened in the

91 In 1924, cotton production in Çukurova decreased from 120,000 bales to 90,000 bales. Thus, a production loss of 33 per cent was experienced.

92 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/34. Session, 8 January 1925, pp. 70-73; "Pamuklara Arız Olan Haşerat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumlarının İslahı Hakkında Kanun", *Resmî Ceride*, 25 January 1925.

debate on whether the penalties should be imposed by judicial or administrative authorities, emphasizing that the law should be strictly enforced and that an urgent solution should be found against the pest. It was also decided that the fines would be imposed by administrative units in line with the views of the commission.⁹³

The Egyptian experience in the control against pink bollworm had been instructive for Türkiye. During the debates in the parliament of Türkiye, the experiences of Egypt and the USA were frequently emphasized. Speaking on the subject, Izmir Deputy Mr. Rahmi emphasized that, in the experience of Egyptians, the removal of the pest from the cottonseed constituted 90% of the treatment. Mr. Hasan Fehmi, the Minister of Agriculture at the time, even stated that 80% of the pest was found in the seed, 10% in the soil and 10% in the plant. Pink bollworm primarily settles in the cottonseed and feeds on the stalks, husks and fibers of cotton. At this point, ginning factories have a responsibility to install cleaning machines and to employ more workers. Otherwise, spraying and 30 cm deep ploughing in the field requires more intensive labor, more time and expenditure.⁹⁴ In the first place, due to uncleaned seed, both the Egyptian and the US governments lost time in the control against pink.⁹⁵ In the US, cotton seedlings were uprooted in areas where pink bollworm was found, and cotton cultivation in these areas was strictly controlled.⁹⁶ Similarly, in Egypt, which had been controlling with pink bollworm since 1906, cotton cultivation was banned for three years and a measure was taken to starve and kill the pink bollworm.⁹⁷

It was decided that the equipment necessary for the control against pink bollworm would be supplied by the Ministry of Agriculture. However, Bolu Deputy Mr. Şükrü and Erzurum Deputy Mr. Raif emphasized how 300,000 Turkish Liras would be allocated from the budget and from which companies the machinery would be purchased, why this process was not discussed in the parliament and whether the deworming could be completed in time for cotton planting. Trabzon Deputy Mr. Muhtar stated that cotton brought in between 20 million and 30

93 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 35. Session, 12 January 1925, p. 104; *Resmî Ceride*, 25 January 1925.

94 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 72; Haydar İrtel, *Yeşilkurt ve Diğer Pamuk Yaprak Zararlıları*, Seyhan Ziraat Mücadele İstasyonu, Adana 1950, p. 9.

95 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 72; İrtel, *ibid*, p. 9.

96 İyriboz, *ibid*, p. 30.

97 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 72; İrtel, *ibid*, p. 9.

million Turkish Liras, taking into account both its industrial dimension and its foreign trade dimension. Therefore, he stated that the law should be passed urgently and the budget allocated for the law should be more than 300,000 TL. In response, Minister of Agriculture Mr. Hasan Fehmi said that cotton heating machines were produced only by a company in London and that orders were made in line with the decision taken by the Council of Ministers. He stated that the necessary budget was met from the Agricultural Support Fund allocated for the import of breeding bulls. He added that the Ministry of Agriculture could not wait in the face of such a serious pest and took immediate action.⁹⁸

On December 18, 1924, with the proposal of the Ministry of Agriculture and the Decree of the Council of Ministers dated December 21, 1924, it was accepted to purchase three machines to be used in the control against pink bollworm from England for 1,500 British Pounds and to pay 2,000 British Pounds for transportation costs.⁹⁹ After the supply of the machines, the pesticides Cyclone B, which would be used in the control against pink bollworm, was began to be produced by the Germans during the WW I. It was decided by the Council of Ministers upon the proposal of the Ministry of Agriculture to purchase the pesticides from Mr. Kemal from Ohrid, who had a pesticides dealership in the Galata District of Istanbul, through the bargaining.¹⁰⁰ Moreover, since no one other than Mr. Kemal's pesticides dealership had Cyclone B and its machine, this dealer had a monopoly on the sale of Cyclone B.¹⁰¹ The German pharmaceutical company sent experts to Adana to teach the use of the pesticides and the pesticides were stacked in storehouses in Istanbul, which was used as a transit center, before being brought to Çukurova. Since the use of the pesticides required the cotton collected to be stored and sprayed, some buildings in Adana, Tarsus and Mersin were rented as storehouses.¹⁰² Due to the spraying technique, three sprays were made at one week intervals.¹⁰³ There were also some debates about the efficiency of the imported machines. Minister of Agriculture Hasan Fehmi Bey stated that the three machines in Adana removed 500,000 kilograms of cottonseed and 4,000

98 *TBMM Zabit Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 78-80.

99 BCA, 30.18.1.1/12.63.9; Temel-Baş, *ibid*, p. 171.

100 BCA, 30.18.1.2/12.64.17; *TBMM Zabit Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp. 79-80.

101 BCA, 30.18.1.1/14.32.8

102 *TBMM Zabit Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, pp.79-80

103 Kişmir, *ibid*, p.13.

kilograms of pesticides disinfected 4,000,000 kilograms of cottonseeds in a period of one month.¹⁰⁴ The relevant law was supported by 130 deputies, rejected by 16 deputies, and two deputies were abstained in the session held on January 12, 1925 with the participation of 148 deputies.¹⁰⁵ The law entered into force after being published in the Official Gazette on January 25, 1925.¹⁰⁶ However, although the control against pink bollworm necessitated some legal sanctions in one aspect, it was also the main basis of agricultural modernization in another. Due to the economic importance of cotton in the national income, a legal obligation was imposed on the ginning factories throughout the country to provide disinfectant machines, and the Agricultural Bank was engaged to meet the credit needs of the factories as they did not have sufficient capital. At this point, it was estimated that 50 or 60 disinfectant machines would cost 200,000 liras.¹⁰⁷ According to the statements made at the Second Adana Cotton Congress, the pests in Adana and its environs were of various origins. In response to the devastation caused by these pests imported to Çukurova through different routes, a law was enacted by the parliament to determine the methods of pest control. However, neither the factory owners nor the farm owners could provide the necessary equipment to control the pests. In addition to the pests, it was emphasized that frequent inspections should be carried out to prevent infectious diseases in cotton regions outside Çukurova.¹⁰⁸

The Role of Pink Bollworm Control in Agricultural Modernization

Since cotton was regarded as a symbol of rural development, industrialization, railway construction, and an export product,¹⁰⁹ special attention was paid to its production and conducting scientific studies. First, after the WW I, Mr. Cevdet, the Director of Adana Agricultural School, was sent to Cairo, Egypt for research on pink bollworm. Similarly, in 1924, Agricultural Engineer Kemal Sezen, an expert in fiber crops, was sent to Cairo to research irrigated cotton cultivation,¹¹⁰ while

104 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 34. Session, 8 January 1925, p. 81.

105 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Term 2, Vol. XII/ 35. Session, 12 January 1925, p. 108.

106 *Resmi Ceride*, 25 January 1925.

107 BCA, 30.10.0.0/185.277.6

108 *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, pp. 108-109.

109 Ersin Gürdamar, "Atatürk Döneminde Yürütülen Pamuk Politikalarının Dokuma Sanayisi ve Kalkınmaya Olan Etkileri", *History Studies*, Vol. XIII/No. 3, 2021, p. 849; Tahsin Demiray, "Pamuk Sanayi ve Müthiş Fabrikalar" *Resimli Mecmua*, Vol. II/ No. 31, 1926, p. 64.

110 Sezen, *Pamuk ve Diğer Mühim Lifli Nematlar*, p. 1

Agricultural Engineer Dr. Marcus and İyriboz was sent to the USA.¹¹¹ Sezen, Marcus, and Mediterranean Region Agricultural Inspector Celal İyriboz played an important role in the establishment of Adana Seed Breeding Station under the Ministry of Agriculture in 1925. The station was established in Köprülü, four kilometers from the city. It was located on the same campus as the Adana Agricultural School. The station consists of a laboratory and a ginning unit.¹¹² Agricultural Engineers Mr. Clarck and G. Bailleux, specialists in fiber crops from the USA and Belgium, also worked in this institute.¹¹³

Secondly, Mersin Agricultural Control Laboratory Directorate was established by the Ministry of Agriculture in 1926 to solve entomological problems and conduct fauna research within the scope of pink bollworm control.¹¹⁴ It is also known that the Agricultural Control Branch Directorate under the Ministry of Agriculture was established in 1924 and the first agricultural control training was started in 1928 at Halkalı Higher Agricultural School.¹¹⁵ Thus Mersin Agricultural Control Laboratory is one of the first institutions. In the first years of the institution, studies were carried out on pink bollworm in cotton, rust in wheat, and sting bug. In 1931, the institution moved from Mersin to the Adana Agricultural School and continued its researches as the Seyhan Agricultural Control Station under the direction of Haydar İrtel, an expert who had studied entomology in Germany. With an area of 100 decares, the institution has 70 decares of citrus orchard, 3.5 decares of glass and plastic greenhouses, 38 production rooms, three cold storages and 10 laboratories. Thus, he pioneered the establishment of the Adana Agricultural Control Research Institute.¹¹⁶ As a result of all these scientific studies, a new method was followed in cotton farming in terms of seed variety breeding and distribution new varieties to producers. In order to grow the cotton needed by the weaving industry, there were attempts to breed cotton varieties under the leadership of Dr. Marcus in 1925.¹¹⁷

111 Gürdamar, *ibid*, p. 849.

112 Yaktı, *ibid*, p. 26; Mete, *ibid*, p.- 82.

113 Gürdamar, *ibid*, p. 849.

114 *Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü*, p. 1.

115 İ. Elmas et al., “Çukurova Bölgesinde Zırai Mücadele İlaç Kullanımının Genel Değerlendirilmesi”, *II. Ulusal Zırai Mücadele İlaçları Sempozyumu Bildiriler*, 18-20 Kasım 1996, Tarım ve Köyşileri Bakanlığı, Ankara 1996, p. 65.

116 *Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü*, pp. 1-5.

117 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*

In terms of agricultural technique, the expansion of mechanization and industrial initiatives between 1923 and 1929 were important.¹¹⁸ However, under the conditions of the Great Depression of 1929, the increase in input costs such as oil and mechanization, the shortage of spare parts and repairs, and the decline in the prices of crops interrupted the mechanization of agriculture in Çukurova. Therefore, land was cultivated with draught animals.¹¹⁹ In the mid-1920s, the first steps were taken to promote mechanized agriculture with Agricultural Bank loans to encourage cotton production in Türkiye.¹²⁰ As in Europe and the United States, agricultural mechanization was critical to increase the production capacity of peasants.¹²¹ One of the efforts to develop cotton in Çukurova was the Second Adana Cotton Congress (the Adana National Cotton Congress) held on November 11, 1925. The organization of the cotton congress in Adana was widely covered in the press of that period months in advance. Accordingly, it was written that a commission would be organized under the chairmanship of the Adana Governor's Office (Governor Hilmi Uran) and that the congress would address many issues ranging from seed, labor, production, mechanization, pest, credit and industry to trade and development of cotton. For this reason, it was foreseen that cotton producers and agricultural engineers as well as cotton merchants would attend the congress, and it was stated that in line with the orders of the Ministry of Trade, discounted tariffs would be offered on railroads upon the submission of documents obtained from the Chambers of Commerce.¹²² In fact, at the Congress with the participation of farmers, merchants and industrialists, it was emphasized that cotton could provide an important income for Türkiye's textile industry and the solution of foreign exchange problems. Due to the share of cotton in the national economy and its role in economic development during the foundation years of the Republic, Minister of Trade Ali Cenani considered cotton as a national cause.¹²³ Between September and December 1925, the Soviet Union made inspections in

(1923-2000), eds. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, p. 51.

118 Yaktı, *ibid.*, p. 25

119 Okan Ceylan, "1929 Dünya İktisadi Buhranı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na Atatürk Döneminde Çukurova Ziraatı", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, eds. Şenay Atam-Ahmet Caner Çatal, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022, p. 329.

120 Gürdamar, *ibid.*, p. 849.

121 A. Nazım, *İbid.*, p. 6.

122 "Pamuk Kongresi" *Amasya Gazetesi*, 15 July 1925.

123 *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabitnamesi*, pp.102-117; Yurtseven-Özarlan, *ibid.*, pp. 179-181; Karaman, *ibid.*, pp. 230-231.

the cotton production areas where cotton could be imported from Türkiye for the cotton weaving industry in order to develop cotton cultivation as part of the control against pink bollworm.¹²⁴ Cotton is directly related to the economy of Adana and its surroundings. However, in early 1925, in order to increase the trade volume of Istanbul, the export of Adana cotton to Istanbul instead of Mersin Port was put on the agenda. Therefore, the loss of cash and time during transportation and technical difficulties in exporting Adana cotton to Istanbul were discussed in the Adana Press of the period.¹²⁵ Since the control against pink bollworm improved the cotton production technique in Çukurova in the second half of the 1920s fumigation was established by Mersin Agricultural Bank in 1933 to clean the cotton to be sent to the cotton factories in İzmir and Western Anatolia¹²⁶ for a period of six months to conduct research and get their opinions in the control against pink bollworm.¹²⁷

Conclusion

Although pink bollworm may seem like an entomological and agricultural problem at first, it is also a very serious social, economic, and global issue when the share of cotton in agricultural modernization, rural development, and foreign trade are taken into account. In fact, after the Lausanne Peace Treaty signed on July 24, 1923, cotton production and exports were important both for the payment of its foreign debts of the Republic of Türkiye. Therefore, the measures taken against the pink bollworm which had been effective on a global scale since the second half of the 19th century, necessitated legal regulations, scientific activities, institutional innovations and agricultural modernization.

Cotton cultivation, settlement, taxation, infrastructural investments, production, and labor have significantly shaped the socio-economic history of Çukurova. Cotton that is an indispensable part of the history of Çukurova promoted agricultural modernization in this region. Thus it reveals the interdependence between the agricultural and biological properties of cotton and the desires of human being. It is also very interesting in terms of indicating the commonalities and close relationship between the social sciences and the natural sciences.

124 Yaktı, *ibid*, p. 25.

125 "Ankete Gayet Muhtasar ve Müskit Bir Cevap" *Yeni Adana*, 1 January 1925.

126 BCA, 30.18.1.2/40.73.18; Temel- Baş, *ibid*, p. 171.

127 BCA, 30.18.1.2/76.57.14; Temel- Baş, *ibid*, p. 171.

Historically, the international scientific cooperation in the control against pink bollworm in the interwar period, when the world was closed inward, is also very interesting. As a matter of fact, the legal and scientific measures taken in the USA and Egypt served as a guide for the Republic of Türkiye. Pink bollworm guided the establishment and scientific studies of two agricultural research institutes such as Mersin Agricultural Control Laboratory Directorate and Adana Seed Breeding Station in the mid-1920s.

The most important limitation of this study is that it fails to reveal the everyday life experiences of peasants. The legal, agricultural and scientific measures taken in the control against pink bollworm are mainly explained, but the economic losses of cotton producers, merchants and weaving mill owners are not sufficiently analyzed. However, this study offers a multidisciplinary perspective. In the 1920s, different ministries acted jointly at the institutional level in the control against pink bollworm. In conclusion, pink bollworm was highly influential in the modernization of the production of cotton in Çukurova in the early 20th century, but has not been sufficiently emphasized until today. In this respect, this study contributes to the cotton history of Çukurova from entomological, agricultural, economic and sociological perspectives.

BIBLIOGRAPHY**Archival Sources****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Turkish State Archives) (BCA)**

BCA, 30.10.0.0.0/185.277.2.

BCA, 30.10.0.0/185.277.6

BCA, 30-18.1.1/12.63.9.

BCA, 30-18.1.2/12.64.17

BCA, 30.18.1.1/14.32.8

BCA, 30.18.1.1/19.42.12.

BCA, 30.18.1.2/40.73.18

BCA, 30.18.1.2/76.57.14. 38

BCA, 30.18.1.1/18.21.16.

BCA, 30.18.1.2/76.57.14

“Adana” Institut Français d’études Anatoliennes, KDD7FC7C95.

“Asie (Syrie-Cilicie)” *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, (Octobre 1924), pp.65-72.

“Cilicie”, *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, (Octobre 1924), p.73.

“Turquie”, *Association Cotonniere Coloniale*, Paris, (Octobre 1924), pp.100-102.

T.C Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı (1930)*, (Republic of Türkiye Prime Ministry General Directorate of Statistics, *Statistical Yearbook 1930*) İstatistik Umum Müdürlüğü Ankara 1930.

T.C Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı (1939-1940)*, (Republic of Türkiye Prime Ministry General Directorate of Statistics, *Statistical Yearbook 1939-1940*) Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1955.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi (Grand National Assembly of Türkiye Minutes of Proceedings) (TBMM)

Term 2, Vol. XI/28. Session, 29 December 1924.

Term 2, Vol. XII/34. Session, 8 January 1925.

Term 2, Vol XII/35. Session, 12 January 1925.

Term 2, Vol. XXXII/73. Session, 28 May 1927.

Official Gazette

“Pamuklara Arız Olan Haşerat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumlarının Islahı Hakkında Kanun”, *Resmi Ceride*, 25 January 1925.

“Pembekurt ile Mücadele Hakkında Yönetmelik” *Resmi Gazete*, 24 August 2023.

Periodicals

“Pamuk Kongresi” *Amasya Gazetesi*, 15 July 1925.

“Pamuk Tohumlarının Islahı”, *Altınok*, Year 1, No. 12, 30 April 1934, pp. 22-23.

“Pamuklarımızın Islahı”, *Ziraat Gazetesi*, Year III/No.2, February 1931.

“Payitaht Havadisi”, *Seyhan*, 28 March 1906.

“Kanun”, *Amasya Gazetesi*, 25 February 1925.

Demiray, Tahsin, “Pamuk Sanayi ve Müthiş Fabrikalar” *Resimli Mecmua*, Vol. II/ No. 31, 1926, pp. 64-65.

“Bu Hafta Adana” *Altın Yurt*, 31 May 1923.

“Ankete Gayet Muhtasar ve Müskit Bir Cevap” *Yeni Adana*, 1 January 1925

“Hasta Pamuklarımız”, *Servet-i Fünun*, Vol.LVII/ No.1486, 1924, pp. 235-237.

“Öğleden Sonra Meclis Müzakeratı” *Yeni Adana*, 31 December 1924.

Secondary Sources

Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Adana Zırai Mücadele Araştırma Enstitüsü, Adana 1998.

Adana'da Pamuk Meselesi, Adana Ticaret Odası, Adana 1922.

Akıncı, İhsan Abidin, *Pamuk İstihsalde İstihkale Kadar Türkiye, Mısır, Hindistan, Çin, Amerika, Rusya, İngiltere, İtalya ve sair Memleket*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1933.

Amerika Zıraat Nezareti Teşkilat ve Vazifeleri, Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayımları, Ankara 1938.

Avşar, Servet, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Adana’daki Gizli İstihbarat Yuvası: Gilodo Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. IV/ No. 2, 2020, pp. 269-297.

Bozkaya, Esat Ahmet, *Anadolu'nun Pamuk, Çeltik, Mısır, Fındık, Afyon ve Bağcılık Bölgelerinde Kullanılan Zıraat Alet ve Düzenleri Üzerine Araştırmalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara 1936.

Bozkurt, Nebi, “Pamuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. XXXIV, 2007, pp. 154-156.

Ceylan, Okan, “1929 Dünya İktisadi Buhranı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na Atatürk Döneminde Çukurova Ziraatı”, *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022, pp. 299-332.

Ceylan, Okan, “Strateji, İşgal ve Tecrit Karşısında Millî Mücadele Döneminde Osmaniye ve Çevresindeki (Çukurova) Toplum ve Ekonomi (1918-1921)” *Osmaniye ve Çevresinin İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Osmaniye 5-7 January 2021 Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023, pp. 245-273.

Çetin, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani”, *Belleten*, Vol. LXXXVI/No. 305, 2022, pp. 219-249.

Damlıbağ, Fatih, “Batı Anadolu’da İhraç İçin Pamuk Üretimi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, 2012, pp. 433-471.

Elmas İ. et al., “Çukurova Bölgesinde Zirai Mücadele İlaç Kullanımının Genel Değerlendirilmesi”, *II. Ulusal Zırai Mücadele İlaçları Sempozyumu Bildiriler*, 18-20 Kasım 1996, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara 1996, pp. 64-72.

Fikri, Vahid, *Nazari ve Ameli Pamukçuluk ve Mısır’da Pamuk Zıraatı*, Ticaret Vekâleti, İstanbul 1925.

Gough, L. H., (1919). On the Effects produced by the Attacks of the Pink Bollworm on the Yield of Cotton Seed and Lint in Egypt. *Bulletin of Entomological Research*, Vol.IX/No.04, pp. 279-324.

Gürdamar, Ersin, “Atatürk Döneminde Yürütülen Pamuk Politikalarının Dokuma Sanayisi ve Kalkınmaya Olan Etkileri”, *History Studies*, Vol. XIII/No. 3, 2021, pp. 845-870.

Hatipoğlu, Süleyman, “Çukurova’da Fransız Ermeni İşbirliği (1918-1921)”, *Belleten*, Vol. LXVI/No. 247, 2002, pp. 943-966.

İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.

İyriboz, Nihat, *Pamuk Hastalıkları*, Ziraat Vekâleti, İzmir 1941.

İrtel, Haydar, *Yeşilkurt ve Diğer Pamuk Yaprak Zararlıları*, Seyhan Ziraat Mücadele İstasyonu, Adana 1950.

Karadağ, Mehmet, *Harran Ovasında Pamukta Zararlı Pembekurtun Yaygınlık ve Feromon Tuzaklarıyla Popülasyon Takibi*, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Şanlıurfa 2015.

Kırpık, Cevdet, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Adana Tarım İşçileri”, *Tarihte Adana ve Çukurova III*, Ed. M. Fatih Sansar- Yılmaz Kurt, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2016, pp. 391-410.

Karaman, Mehmet Ali, “1925 Adana Pamuk Kongresi ve Cumhuriyet’in Kuruluş Dönemi Pamuk Politikaları”, *Tarihte Adana ve Çukurova IV*, eds. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2016, pp. 229-245.

Kişmir, Ahmet, *Pamukta Pembekurt ve Mücadelesi*, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Adana Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Madran, Nurettin, *Türkiye’de Pamuk*, Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü, Adana 1971.

Mete, Mehlika, *Cumhuriyet’in Ziraatçıları: İyriboz Kardeşler*, Ege Yayınları, İstanbul 2023.

Müşavir, Ali, *Ziraat Heyeti Mütehasşısasının, Şimdiye Kadar olan Faaliyetiyle Vazai fi (IV-30.IX)*, Dr. Oldenburg’un Raporu, 1928.

Merriam, Gordon P., “The Regional Geography of Anatolia”, *Economic Geography*, Vol. II/No. I, 1926, p. 86-107.

Naranjo, Steven E. et. al., A Bibliography of the Pink Bollworm, *Pectinophora gossypiella* (Saunders), Historic, Archive Documents, The United States Department of Agriculture, No. 136, 2002.

Nazım, A., *Pamuk İstihsalatının Tezyidi*, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Vekâleti, Ankara 1925.

Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Pollan, Michael, *Arzunun Botaniği*, çev. Sevin Okyay, Domingo Yayıncılık, İstanbul 2019.

Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, New York 2005.

Robertson, O. T. et al., *Kill of Pink Bollworms the Cotton Gin and the Oil Mill*, Texas Agricultural Experiment Station, Texas 1959.

Sezen, Kemal, *Pamuk ve Diğer Mühim Lifi Nematlar*, Ziraat Vekâleti, İstanbul 1939.

Sezen, Kemal, *Pamuk Ziraatı*, İktisat Vekâleti, İstanbul 1931.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, eds. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, pp. 37-89.

Temel, Mehmet - Baş, Hayrunnisa, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzlenen Bitki ve Orman Sağlığını Koruma Politikası”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 20, 2008, pp.165-176.

The Pink Bollworm: How We Fight It, United States Department of Agriculture, Washington D.C 1953.

Toker, Sadık, *Pembe Kurt ve Savaş Usulleri*, İstiklal Matbaası, İzmir 1962.

Toksöz, Meltem, “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova”, *Kebikeç*, Vol. XXI, 2006, pp. 97-110.

Toprak, Zafer, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, *Toplumsal Tarih*, No. 191, (November 2009), pp. 70-76.

Turgay, Necati-Bailleux, George, *Pamuk ve Türkiye’de Ziraatı*, Ziraat Vekâleti, Ankara 1940.

Türkiye’de Zırai Mücadelenin Dünü Bugünü ve Geleceği, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Koruma ve Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Ünlü, Levent, “Türkiye Pembekurt (*Pectinophora gossypiella* Saund.) Bibliografyası” *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Vol. 14/ No. 4, 2014, pp. 39-45.

Yaktı, Özlem, *Toplumsal Değişim ve Dönüşüm Sürecinde Adana’nın Sosyo-ekonomik ve Kültürel Yapısı (1923-1960)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Yurtseven, Cezmi-Özarıslan, Mustafa *Çukurova’da Pamuğun Tarihi*, Adana Ticaret Borsası, Adana 2013.

APPENDICES

Map 1: Çukurova

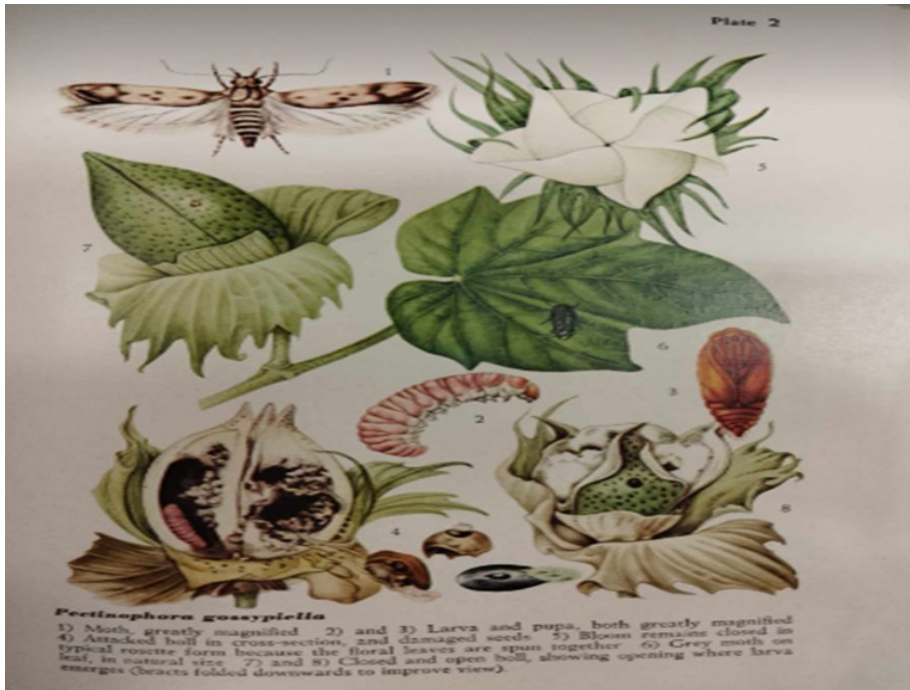
Source gallica.bnf.fr / Institut français d'études anatoliennes

Source: “Adana” Institut Français d'études Anatoliennes, KDD7FC7C95

Photo 1: Adana Agricultural Pest Control Research Institute

Source: Adana Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Adana Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü Adana 1998, p. 2.

Photo 2: The Phases of Pink Bollworm

Source: O. T Robertson, et al., *Kill of Pink Bollworms the Cotton Gin and the Oil Mill*, Texas Agricultural Experiment Station, Texas, 1959.

CONTENTS

Research Articles:	<u>Page</u>
EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age II Pottery Kiln at Oylum Höyük	663
TURAL, MURAT: Yazdگرد I, Saint Marutha and the Changing Images of the Sassanid King	697
ODABAŞI, ZEHRA: A Patron from the Seljuk: Fatma Khatun and her Social Complex.....	731
GÜRKAN ANAR, DAMLA: Naqsh-e Jahan Square: Space, Architecture, and Chronology	771
ÇAKILCI, DİREN: A Century Long of Fortification Efforts in the Saros Gulf of the Ottoman State (1730-1832).....	811
PANTIK, RAMAZAN: Crisis Management in Ottoman Waqfs in the Context of Borrowing Strategies and Sarraf Loans (1750-1840).....	845
ÖZDEMİR GÜMÜŞ, ŞENAY: The Order of the Construction of the Commercial Galleon of the Ottoman Empire in 1776: Galleons with Firman.....	899
ÖZDAMAR, TOROSHAN: The Status of Ottoman Concessions after the Balkan Wars and the Question of Succession.....	935
ŞAHİN, ERMAN: The Murder of Rupen Sevag Çilingiryan and a Conspiracy Theory.....	969
CEYLAN, OKAN: From Entomological Disaster to Agricultural Modernization, the Effect of Pink Bollworm on Cotton Farming in Çukurova (1914-1928)	997

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

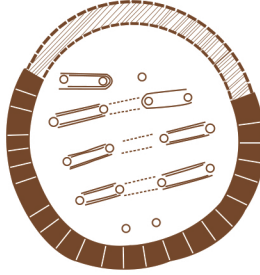
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 88

Issue: 313

December 2024

ANKARA - 2024